









О

ЛЕКСАНДР

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ



ДОВЖЕНКО

Т В О Р И

В П'Я Т И

Т О М А Х

Т О М

П'Я Т И Й

„ДНІПРО“, КИЇВ—1966

У2+778С (С2)
Д58

Редакційна колегія:

О. Т. Гончар, М. Т. Рильський, О. М. Підсуха,
Ю. І. Солнцева, М. П. Стельмах

Упорядкування і примітки С. П. ПЛАЧИНДИ

Редактор тома О. М. ПІДСУХА



КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА „ЖОВТЕНЬ“

7—3—3
21—65



О. П. Довженко. Фото 1954—1955 гг.



З

АПИСНІ

КНИЖКИ

Тільки наш радянський народ, єдиний, монолітний у своїй многонаціональності, загартований у самих шалених труднощах, і многолітніх жертвах, і всіляких малих і великих недоліках і хибах, народ з новим поглядом на власне і державне, народ, що одмовляв собі роками у всьому, в чому тільки можна одмовити,— тільки такий народ, при такій загартованості може винести війну з німцями, понести в ній фантастичні нелюдські втрати і страждання, не загинути в війні і вийти переможцем на диво всьому світу на довгі віки.

*Січень 1942
Куйбишев*

ПЕРША ЗАПИСНА КНИЖКА

Обірвані, брудні, обморожені румунські й італійські полонені солдати кинулися на таких же жалюгідних німецьких полонених, і почалася бійка. Їх не можна було розняти. Це було видовище гидке і символічне.

Люде дивилися на це з огидою, як на щось нелюдське, найогидніше.

Горбаті німецькі солдати. Криві, тонкі, як глисти.

Полонених німців били жінки, і наші конвоїри нічого не могли вдіяти. Спроба захистити ні до чого не привела. Жінки були злі і страшні. Це була сама ненависть.

Полонені, яких били жінки і діти на пожарищі, мовчали. Вони знали, що давно вже заслужили всякої кари, не те що бійки.

— ...Я тільки зольдат...

— От за це ми тебе і розстріляємо. Нам не потрібні солдати. Нам потрібні люде. Досить солдатів.

Чим більш гітлерівці боялися населення, тим більш вони його нищили.

Трагічний пафос відступу і жертв. Скот. Хліб. Нищення. Філософія нищення. Самогубство заводів-гігантів. Дніпрельстан. Вибух. Просьба будівника-директора не рвать. [...].

Не забути про лавину втікачів-поляків...

Мати вбила чи видала партизанам свого сина-гетьманця, що прийшов був з німцями до села, так нікому й не сказавши, що то був її син. Сором перемиг материнське горе.

У селі відкрили церкву. Піп у церкві. Служба. Людей нема. Поява німців і т. ін.

Німці прикривали свій ганебний наступ нашим населенням. Діди, жінки, діти. Їх гнали німці перед собою. Примовкали наші кулемети. Тоді у страшній тиші чути було слова, голоси жінок:

— Стріляйте по нас, не жалійте, стріляйте, товариші! Рятуйте себе і Україну нашу — скривавлену Матір.

Баби почали бити полоненого. Їх не можна було оборонити. Розмова баб при цьому.

Командири — вчені.

Дід різав ботвіну, не звертаючи уваги на шалений артилерійський обстріл і бомбардування.

— Ану їх. Багато їх тут стріляє, а смерть одна. Та й ніколи мені. Роботи багато.

Німці наказали відкрити церкви. За відсутністю приміщень, церкви відкриті в школах.

В школах вчать німецької мови і закону божого.

— Діти, я вам мушу сказати, що бог є,— сказав учитель і заплакав.

— А раніше ж ви казали, що нема.

Селяни одразу впізнають конспіраторів, але прикидаються, що не визнають.

Був настрої вичікувальний. Зараз всі селяне проти німців.

Голод. Гине Харків. Населення тікає од голоду.

Нелюдські умови життя військовополонених. У яму їм кидають дохлу коняку. Вони розривають її зубами на шматки.

Повішені падають з петель і розбиваються, як мармурові статуї.

Показати паліїв, що палять українські села.
І розстрілюють людей.

У Чернігові божевільні на вулиці під час обстрілу — і регочуть. Один грає на роялі на пожарищі. Розлетівся будинок. Чудом лишився рояль. Сидить божевільний і грає щось веселе: «І шумить, і гуде, дрібен дощик іде»,— приспівує і регоче.

Велика і надзвичайна тема — українська жінка і війна. Хто виніс і винесе на своїх плечах найбільше лиха, жорстокості, ганьби, насильства? Українська мати, сестра, жінка, улюблена.

Коло Запоріжжя німці посилали по воду голих жінок до Дніпра, щоб наші не стріляли (можна показати цю потрясаючу сцену).

6/III [19]42
Ворошиловград

Дід Біличенко — герой — Левко Цар. Умирає героєм. Слова про те, як він став безсмертним.

Гітлерівець гвалтував жінку. Вона одбивалася до останнього. Вона була вже майже голою. Вона уже була під насильником, і все ж він не міг її взяти. Тоді він застрілив її в лоб з револьвера і згвалтував її мертву...

Так його було застигнуто і вбито.

Замучені, зганьблені, голодні, нещасні жінки плакали, цілували наших бійців, цілували все, що було на них, цілували зброю, припадали до холодних танків на снігу і поливали їх горючими сльозами. І на все це не можна було нікому дивитися без сліз. Радість і горе. То сльози наших матерів, нашої розтерзаної многотраждальної України.

Допрос начальника партизанського отряда:

— Комуніст?

— Нічого не скажу.

— Скажеш!

— Ні.

— Ми тебе будемо питати, обрубам руки, виколемо очі і т. д.

— Не скажу.

Не сказав ні слова.

Остап мій, Остап мій... Ти невмирущий.

— Виколете очі, обрубаете руки і т. п. Це єдине, що ви можете зі мною зробити.

— Я сміюся над вами.

— Ви можете у мене одняти життя. Але я уже безсмертний. Я сміюся над вами. Душа моя вільна од вас. Її ви не купите і не звоюєте.

По всій картині німці мусять, крім вбивств, обов'язково їсти. Нашествіє пацюків і мишей. Це злидні. Це викликає у жінок наших огиду і презирство.

Можливо, що вони призначили Левка Царя старою. Левко, правда, одмовлявся, але після сильних побиттів погодився.

Слідє показати учителів і учительок і, можливо, щось вроді зрадника і шпигуна Любченка.

Основна ідея — непереможна, незламна сила нашого народу, його непохитний дух, його віра у тимчасовість окупації і його здатність до визвольної боротьби. Себто продовження історії. Розмови (екскурси) історичні зроби́ти обов'язково.

В режисерському виконанні передбачити й урахувати нову, нетрафаретну механіку вбивства на війні. Автоматичність, так би мовити, нефрицільні постріли. Такі ж некартинні, неефектні і падіння убитих. Може, навіть обминути зовсім у фільмі середні та крупні зупинки стрільби і смертей.

Мина Нечитайло після жахливих катувань звернувся до гітлерівців з такими словами: «Плохі ваші діла. Ви діло програли», або: «Пропали ви всі до одного. Хіба це війна? Це не війна. Це безстидство і занепад вашого народу. Стріляйте, вішайте мене, чорт вашу душу бери, я й дивитися на вас не хочу».

Зробити очну ставку Нечитайла, Левка чи ще когось з партизанів чи партизанок з кимсь із близьких, дорогих, рідних — живих чи мертвих, чи тут не караних,— і повне мовчання і непризнання, невзнавання, що свідчило б про велетенську духовну силу людей: «Не знаю цієї людини, не знаю».

- Твій син?
- Не знаю цієї людини.
- Твій батько?
- Не знаю цієї людини.

Кари і страти людей проводилися обов'язково прилюдно. Людей зганяли насильно.

Хати — доти з ходами сполучень.
Обов'язково вставити як одне з дійових місць.

[...] Ріка. Пливе величезна сила німецьких трупів. Замерзлі трупи [...].

Заморені, втомлені увійшли бійці (батальйон) до села. На 400 дворів лишилося 5 хат. Решта спалена. Бійці розташувалися навколо димарів. Чомусь були цілі ліжка. Тут і гармонь, і пісні. Холод, запалили вогнища.

Багато вогнищ. Німці почали обстрілювати. Вибухи серед вогнищ. На вибухи не звертали уваги. Поснули. Вибух — рядом спить людина і не чує.

Повилізали люде з льохів. Увійшли наші. Жінка запрошує до хати. Відчиняє двері — вибух, двері були заміновані. Чи скриня, чи вікно. Так загинув люде.

Стрільба без прицілу.
Смерть без пози (нрзб).

Таким чином, у картині убивства і вбиті не приймаються до уваги. Тому їх не треба укрупняти чи на них спинятися статикою.

Самим страшним під час відступу був плач жінок. Коли я згадую зараз відступ, я бачу довгі-довгі дороги,

і численні села, і околиці, і скрізь жіночий невимовний плач. Плакала Україна. Вона плакала, гірко ридала, свою долю проклинала. Ой синочки мої, синочки, на кого ж ви мене покидаєте? Куди ведуть ваші дороги? Хто нагодує вас, хто вас догляне? Де загубите ви свої молоді голови? Хто повернеться? Верніться! Жита, пшениці похилились у наших степах. Верніться. На кого ви нас покидаєте? [...]. Покидаєте ви нас на горе, на поталу, на знущання ворогу. Чи занесе ж ворон кості ваші додому? [...]. Чи побачите, чи знайдете ж ви могили наші, чи втопчуть нас у землю німці, що й сліду не стане на землі?

Виють собаки, віщують недолю, і небачені птиці літають уночі над селом і віщують недолю. І реве худоба вночі, і віщує недолю. Біжать миші степами незчисленні на схід і віщують недолю. Сини наші, наша надія, смутку наш! Ой побіжу ж я за вами, хоч годиночку, поки не впаду на землю. Стогне земля підо мною, стогне, тужить, стугонить, чує недолю. Насувається сила ворожа, закута в залізо і сталь, іде смерть наша. Іде наша смерть, наша наруга. Діти наші... Брате мій, дружино мій. Тату!

— Прощайте, мамо! Я не чую вас. Наше життя, й горе, й смерть потонуло в океані горя, роз[чинилося] (*нрзб*). як крапля в морі.

Така наша доля нещаслива, така нещаслива земля наша. Плаче дівчина, плаче сестра, плаче дружина, плачуть діти.

Тату наш! Верніться.

Тату наш молодий, заріже нас німець. Вип'є нашу дитячу кров, висмокче, вицідить. Заморить нас вошами та голодом.

Прощайте, мої квіти ніжні, прощайте!

Батьки палили хати.

Дівчата плакали. Дівчата поїли нас холодною водою, і мовчали, і вдивлялися в наші очі широко розкритими очима, мовчки впрошали свою сумну долю. Що жде мене? Що жде красу мою, мою молодість? В очах дівочих був невимовний сум і невловиме, невимовне передбачення, передчуття неволі. Недоля простягла свою тінь на землю нашу, на нарід наш.

Ми йшли на схід.

Ми не йшли на схід.

Ми кидали свою зброю і крадькома йшли до своїх хат. Ми ставали дезертирами, ще на більше горе матері нашої. Нас проклинали люде через тиждень, і ми самі себе кляли і плакали, коли ворог прийшов у наше село. Тоді ми палили свої хати з жінками і дітками і тікали в ліси, оглядаючись на своє страшне пожарище. Прощайте. Є бог — плюньте йому у всевидяще око. Нема бога — простіть нас. Загинемо й ми у боротьбі зі зброєю в руках. Не загинемо — будуть у нас другі жінки і другі діти. Та вже ніколи не забудемо ми вас. За вашу муку і за їхнє щастя... огонь по німцях! Партизани.

Дівчата — краса землі нашої. З невимовним сумом дивилися вони нам услід. Білі обличчя їхні і білі губи сухі, як у ангелів-архистратигів. Завмирили серця дівочі у німій тузі, і світ плив у їх очах од передчуття наруги, гвалтувань, сорому [...].

Одбивали ми у німців наші села. Напівспалені, поруйновані, засмічені, зганьблені, поругані. Вилізали нам назустріч наші люде. Вилізали ті, кого німці не встигли чи не змогли забрати з собою [...]. Горе, горе, чому ти так полюбило народ мій многострадальний? Чого влізло ти в нашу історію, як гадина в серце, і не вигнать тебе, не заклясти?

*15/III [19]42
Ворошиловград,
вагон*

Самогубства німців. Повторити декілька разів.

Німці в хаті чи у клуні стріляють з гармати. Вривається танк і нищить все, що було в клуні.

Скарга німецького офіцера-інваліда на відсутність пошани до нього з боку німецької молоді.

— А за що шанувати скотину і бандита? (Фейлетон Заславського).

Оповідання Косарика про бабусю, що в неї був шпиталь.

— Я щоранку оце заходжу в клуню, перевертаю мертвих, дивлюся, чи немає, мо, знакомого.

— Не страшно?

— Ні. То колись було мертвих страшно. Тепер мертві люде не страшні. Тепер живі страшні. Якась і війна не та, що раніше [...].

Показати, крім жратви, ще й різні способи німих розмов:

1) Німець кудкудакає куркою і грає курку.

Баба — не знаю, що це таке,— баба глузує.

2) Німець хоче сала. Він зображує свиню. Довго, на всі лади,— баба прикидається, що не знає. Тоді він починає її бити і знов хрюкає.

3) Третій хоче меду — гуде бджолою.

Ці сцени було б дуже добре розіграти з Оленою Нечитайловою.

Від удару на близькій дистанції т. Кольчака німецький танк підлетів угору і репнув, як шкаралупа.

Німці згвалтували всіх дівчат. Дівчатка, літ по 15—16, бліді, замучені, плачуть тихенько.

Написати і не забути чи ввести в сценарій характерного, твердого і замкненого, як горіх, чотирнадцятилітнього хлопця — сина партизана, що був блискучим розвідником і знищив багато ворогів. Він не любить оповідати, а батько вважає його придуркуватим. Щось у манерах схоже на малого Мишка Запорожця (опов. Косарика).

Вилізали діти з погребів і землянок, бліді і жовті, вони зразу ж сліпли, дивлячись на сніги. Вони довгі часи не бачили світу.

Німецькі офіцери — скоти і мерзотники як на підбір. Вони огидніші од своїх хамів-солдатів. Вони крали, били, грабували і гвалтували. Перед ними тремтіло наше населення і німецькі солдати — теж.

На мене находить такий восторг, така сила, що коли б я могла, я зробилась би невидимою птицею, я полетіла б на фронт і клювала б ворогу очі, рвала б його кігтями, біла б його крилами, лякала б його страшним своїм криком.

Як гнали корів на схід. Як умирали дорогоцінні корови і як плакали над ними баби, як плакала і голосила тітка Уляна, згадуючи, як вона пестила корову, мила її і готувала до виставки.

Село. П'ятдесят домів палає. Дві тисячі трупу, і в льоху одна-однісінька жінка.

Горить село. Зима. Відчиняються двері. Вибігає напівгола, боса дівчина зі страшним криком з хати і біжить вулицею на поле. За нею німці. Не здогнали. Вбили.

Доценту спалене село. Серед руїн і попелу скелети. Це родина, і лише одна дівчинка вилізла живою з льоху. Припадає вона до материних кісток і промовляє: «І шумить, і гуде, дрібен дощик іде». Або з Шевченка.

У колгоспі під час важкої скрути, полону, розстрілів, грабунків і всього, що принесла гітлерівщина.

Левко Цар — які страждання. Яка пекельна мука... А ще ж подумати, що прийдуть наші і знайдеться і в нас молодчик, не один, що, не розібравшись ні в чому і нікому й нічому не вірячи, почне знущатися наді мною, слугою, мовляв, Гітлера був. Сякий-такий, мовляв, не втік на схід.

А як же утечеш? Не вистачило б чамайданів на всі на тридцять мільйонів.

Буде бито. Буде багато горя.

— А чи ж виживе народ, чи, мо, загине ввесь?

— Вживе, а як і на що буде здатний, бог один зна. Такої жертви і втрат таких страшних і величезних ще не знав ніхто у світі [...].

Один з героїв сценарію чи п'єси повинен бути Героєм Радянського Союзу, літаком він мусить прилетіти, його жде мати, вдивляючись у небо: де ти, мій соколе, де ти, орле мій сизокрилий, прилітай з неба та й вирви мене з неволі і понеси мене і т. д., а може, краще, щоб це був Лаврін Нечитайло.

Він прилітає. Йому треба бомбардувати своє село, бо в ньому німецькі загани.

Гітлерівці прикриваються нашими людьми. Люде кричать у небо: «Стріляйте, не жалійте нас, не жалійте».

Що буде з народом нашим?

Вживе він у цій страшній війні чи загине од німців, од хвороб, од вошей, од голоду, знущань і катувань? [...]. Чи пропадуть марно наші жертви? (Скористати свою статтю в «Известиях» для діалогів і сценарію взагалі).

Зайшли переночувати до майже єдиної хати. Була повна хата. Був один поранений. Він лежав на полу біля хазяйки. Вона одвернулася од раненого, навіть не подивилася на нього і заснула, навіть слова до нього не промовила. Невже не рада вона своєму звільненню, невже щось має на душі? Так, аж потім уже знали, що у неї окупанти розстріляли чоловіка, батька, двох братів і сестру, а її гвалтували. Ні, нічим було радуватися, у неї була напівмертва душа.

— Я не радуюсь уже нічому. У мене напівмертва душа.

— Людська душа — це чаша для горя. Коли чаша повна, скільки не лий уже, більше не вміститься. У мене,

мабуть, чаша маленька, вбили в мене діток і спалили батька, а мене (і т. д., і т. д. щось страшного)... а от живу, не вмер, раніше хотів я умерти, я кричав, я плакав уночі, я заливав світ увесь своїм горем, а горя прибавлялось, прибавлялось, прибувало, як води весною, і полилося воно через край.

Тепер уже, що хочте, мені байдуже. Я вже повний. Себто я порожній.

Дійсність стала багато страшнішою за всяку уяву. І її так і треба показати. Душа людська міряється повною мірою, та такою, про яку навіть і не підозрівав світ. Книги і фільми про нашу правду, про наш народ мусять тріщати од жаху, страждань, гніву і нечуваної сили людського духу.

Партизани — хлопчаки літ по 16 і дівчатка. Худенькі, співають, виносять поранених.

Один персонаж не може обійтися без дотепів ніде. Після доповіді про міжнародне становище, коли доповідач сказав: «Таким чином, можна зробити висновки ось які...» — «Що було — бачили, що буде — побачимо», — докинув він. Всі засміялись.

Мати дивиться на небо з погребя, з ями виглядає сина-льотчика Нечитайла. Де ти, сину?

Прилітає льотчик. Машину посадив, сам непритомний.

Колись вів танки в бій, виліз у люк, махнув рукою вперед і опустився мертвий.

Показати танковий десант.

Бійці так втомлялися, що падали на сніг прямо при 22° морозі і тут же засинали. Їх будили тут же, щоб вони не замерзли.

Прийшли німці у село. Улаштували мітинг. Після мітингу-зборів офіцер запропонував поспівати українських пісень. Запропонували одній жінці починати. Вона хотіла було почати пісню і раптом гірко голосно заплакала: «Усі гори зеленіють».

Чорніші чорної землі нещасні люде. [...].

Розвідник чи партизан увійшов до хати, взяв у німця з рук глечик молока, повільно випив його, поставив на стіл, витер губи і потім перестріляв з автомата всіх шістьох німців, які не знали од несподіванки, що робити. Після цього він пішов з хати продовжувати діло.

Зобразити [...] товсту, жирну постать «журналіста», якому, по суті кажучи, все одно, що і як, для якого український народ — це лише категорія кон'юнктури, який не любить і ніколи не любив народу і чужий народу. Це воша. Вона невдоволена тим, що ми взимку мало посунулися вперед... А піди посунься сам, падлюка.

Записати розмову N. про культуру, про тоненьку плівочку, що стане ще тоншою через загибель багатьох людей [...].

Є у мене три теми:

1. Продовження старих персонажів.
2. Тема про долю жінки (велика тема).
3. Світ через звільнене село у сорок зруйнованих хат, 200 трупів і двох живих жінок.

Треба додумати і поєднати їх у один твір.

Борщівські болота. Записати все, що розповідав К. І обов'язково піти в ЦК [до] інструктора К-ка.

Війна стала великою, як життя, як смерть. Воює все людство... Тема війни на довгі роки буде основною темою мистецтва. І кожна газета вже несе в собі цілі твори про

війну. Кожний більш-менш порядний нарис ховає в собі безліч змісту. Отже, щоб не потонути у безодні надзвичайних фактів, треба добре-добре продумати конструкцію і п'єси, і оповідання, і сценарію. Україна мусить родити найсильніші твори про народ у війні, бодай один твір. Чи вистачить сили у письменників? Гей, хто в лузі, озовися!

30/III [19]42
Воронеж

Краще вмерти — загинути героєм, чим жити рабом.

Величезні зграї вороння піднялися з-за соняшничкового лану. Такі, яких ніколи не мислив ніхто, не то що не бачив.

По дорозі туші дохлих корів і коней.

Бездомні коні у соняшниках в напівзапряжках.

І розстріляні селяне (описати їх). Це німці не встигли вивезти.

— Ну, як поживаєте?

— Маєм одстрочку у смерті.

— Т[оваришу] командир! Дихать не можу. Насідають. Лупцюють мінами сильно.

— А ти, сукин син, хотів чого? Ти думав, німці хлібом-сіллю стрічатимуть? Ти куди йшов? На війну чи на вечорниці?

Цимбал, Байда, Неборак, Кучерявий, Барабаш, Крапля, Сорока Василь.

Тітка називає свою хату дотом.

Я бачив фото. На бідну стареньку хатку, похожу на бабусю, притрушену снігом, наступають... Бідна хатиночко, чого тільки ти не бачила на світі. Хто тебе не

грабував, хто не бив тебе, не обстрілював, які люде не ночували в тобі. Часом дивно робиться, як ти стоїш іще на землі, як дивишся своїми темними віконцями на світ божий, і що в тобі є, що думають, і яких пісень давно вже не співають, і як плачуть... Розірвався... Загуло... Ударило хатиночку важким снарядом, і розлетілася вона на кусочки, навіть диму не лишивши в повітрі. І зосталася серед снігів купа вугілля, трісок, і піч з димарем, і побиті горщики на припічку, а в пічурці пучечок сухеньких гвоздик од пристріту.

— Що ви думаєте про смерть на війні?

— Ми про неї не думаем. Ми її бачимо щодня, щогодини. Ось ми, ось наші трупи. Все так просто і ніби природно. Ми думаем про одне — як би побільше набити ворогів. Інакше і не можна. Ми зі смертю примирилися зарані. І тому, якщо ми з вами розмовляем, значить, маємо у неї відстрочку.

Коло розбитої печі, серед руїн, лежала бабуся. Вона була мертва. Убита чи смертельно контужена. Бог її знає. Вона була акуратненька в смерті, як і в житті. Вона умерла коло печі, біля якої поралася з півстоліття, якщо не більше. Напевне, і в останню смертну хвилиночку ще варила вона бійцям їсти. У неї були маленькі руки з красивими ніжними довгими пальцями. Вона притулила їх жменями до долівки, і брудна долівка здавалася чистішою і теплою серед снігів. На лиці її було багато-багато різних зморщок. Вони вкрили її риси множеством рисочок невиразних, невимовних. І лице її здавалось надзвичайно зворушливо-рідним і знайомим. Неначе вона наша забита рідна мати. Цілі томи думок, цілі партитури найсумнішої у світі ненаписаної музики таїлися між рисочками зморщок навколо її очей мертвих. Хто вона? Наша вона мати.

1/IV [19]42

Німці розстрілюють за всяку дурницю. Це провести красною ниткою через картину. Поки везли стріляти дітей, вони позамерзали. Тоді їх повикидали (у Гадячі) у рівчак.

Характерний приказ німців — видавати комуністів і прибічників партизанів.

— Ну, жидів побили, тепер, здається, візьмуться за нас. Лишилося одне — братися за зброю.

От часи! Невольно згадується епоха Богдана і Запорозжя.

Під виглядом весняної посівної забирають у селян все зерно до колгоспних зерносовищ. Вивозять до Німеччини.

Абсолютно не рахуються з величиною колгоспу і накладають жажливі податки.

Все: кури, поросята — на обліку.

Коло села табір полонених, табір смерті. Б'ють баб, що приносять їсти і кидають за колючий дріт. Так, тітку Уляну наздогнали і трохи не вбили. З Харкова розбігається народ. Везе отак жінка діток у саночках з Харкова до села. До дітей, — а діти замерзли.

Полонені — це люде, що втратили людську подобу. Їм кидають дохлих коней. Вони їх розривають зубами. Тиф.

— Нічого. Все одно ні один фашист звідси живим не вийде.

В Липовецькому районі гітлерівці розстріляли 480 душевнохворих у лікарні.

В селі ніхто на зборах не міг бути обраним у президію.

Ніхто не згодився бути старостою. Назначили полоумного.

Німці переконують всіх, що вони прийшли остаточно.

Кличка «Іван» для всіх.

Влада: староста села, поліція.

Повертаються куркулі.

Прийшов Жеривіл.

Категорії працюючих:

- 1) од почуття страху,
- 2) добровільно, ворожі нам елементи.

Німець:

— Кажі: ти за кого — за Гітлера чи за Сталіна?

— Хоть убийте мене, я за Сталіна! — одповіла жінка.

Націоналіст запропонував жінці після зборів заспівати українську пісню.

— Іди ти к чортовій матері. У мене муж у Красній Армії десь бореться і діти пухнуть з голоду, а тобі пісень хочеться [...].

Баба Вівдя: «Кажуть, у Єрусалимі відкрилась дірка в небі і звідти голос божий, неначе по радіо, щодня каже: «Моліться хоч раз у день, і тоді буде щастя і погинуть гітлерівці».

На конференції вчителів у Томашківці було сказано, що вчителі, народжені по сімнадцятім році, мусять усі хреститися. У Нікополі всіх учителів піп окропив святою водою.

Зайшли фашисти у двір до колгоспника Затуливітра і, замкнувши хату, спалили всю родину.

Молодих мужчин уже мобілізують ніби для війни проти Англії.

Два поранених бійці, блукаючи в крові і горі, зайшли чи, мо, залізли рачки через леваду і городи до одної старої жінки переховатися од смерті й води напитись. Та там і залишились. Напоїла, нагодувала, і рани обмила, і чистими хустками перев'язала чи, мо, порізавши сорочку, що приготувала на смерть. Приходили часом сусідки. Одна глечик молока, друга крашанок десяток, третя сала чи ще чогось, а четверта — шасьть до управи, до старости, та й виказала всіх. З'явилися німці.

— Що за люди?

— Сини мої.

— Брешеш?

— Як то брешу? Хіба ж їх не двох виряджала до Червоної Армії? Не трогайте. Це ж бо мої діти.

— Ваша мати?

— Так. Мати, правда. Наша рідна ненька.

— Брешеш, комісарє.

Та за зброю. Стала мати перед дітьми, обох затулила.

— Не дам, розбійники! Люде добрі, адже мої це діти, мої сини! Чого ж ви мовчите? Кажіть-бо! Невже вам жалько їх признати, хоч на хвилиночку, благаю?!

— Бреше вона, її сини на фронті.

І плакали люде. А бійці тоді: «Матусю, спасибі, прощайте. Нам уже не страшно і не жаль нічого, коли є на Україні отакая мати».

— Стріляйте, солдати!

Команда, залп. Отак попадали бійці, а з ними і безсмертна мати своїх синів, що десь на фронті ворогів б'ють і матір споминають.

1/IV[19]42

Це велика тема, це тема для новели, для поеми, для сценарію. Це факт, а не вигадана автором композиція про матір нашого великого многотраждального доброго народу.

Найдися, письменнику, рівний таланом красоті материної душі, і напиши для всіх грядущих літ цей кришталевий прояв материнської душі, генія української матері. З оповідань партизана. О. Д. (нрзб).

А хату висадили в повітря гранатою.

Бреше вона. Її сини повбивані ще в 19-м році.

— А їдять, коли б ви бачили, як черва. Їдять і їдять, аж дивитися гидко.

Німець роздягся у хаті, зовсім голий. Він передав бабі свою одєжу мити і вибивати вошей. Тут же почав митися. Це все при людях, при всій родині. Зайшли наші

розвідники, вигнали його на мороз, і побіг він як божевільний у поле.

— О проклята скотина! Сорому в тебе немає.

Я бачив, як з хати вискочила гола жінка і побігла по снігу з криком: «Рятуйте, що вони роблять зі мною! Ой горе мені, рятуйте!» За нею бігли два німці.

Дівчину 15 років Христю згвалтували, і вона збожеволіла.

У другої жінки, що мала 26 років, було сиве волосся, і вона здавалася літньою.

Розстрілюють всіх, хто захворів сипняком.

На ганок вийшла перекладачка і сказала:

— Ви прийшли скаржитися? Не забувайте, що ви завойовані і скаржитись не можете, а наші солдати знають, що їм робити. Здрастуйте. Ідіте вон.

Можна зробити у фільмі інтересну сцену такого змісту:

Біля села табір з колючим дротом. У таборі військовополонені. Перебувають вони, звичайно, в умовах жахливих. Стережуть їх німці і, припустимо, частина зі служби порядку, у всякому разі щось схоже на Гусака-зрадника чи дезертира. І от уночі між ними тиха розмова через колючу проволоку. Розмова тиха, щоб нікого не сполохнути, і тим страшніша своєю гострою зневажністю. Далі вони не витримали і зчепилися, схопивши один одного за груди через дрот. Вони почали ламати один одному руки. Потім вони обнялися і душили один одного через дрот, і полонений не одпускав вартового, щоб той його не застрелив. А трохи далі полонені, збившись у страшну брудну купу, співали «Ой закувала та сива зозуля».

Про що говорили вони. Про владу. Про соціалізм, про колгосп. Про Гітлера, про історію, про Богдана, про Мазепу, про все. Це символічна одвічна картина: многотлітній двобій двох українців, ожорсточених од довгої важкої, тернистої дороги. Про Сибір.

Може бути вартовий галичанин, чи гетьманець, чи, може, просто селянин з одного ж таки села. Розмова

може вестися на загальних і на крупних планах: голова і дріт, голова і дріт, і кров, і блиск очей і зубів у темряві, і дріт терновий обвиває голову і вгрузає шипами в чоло, і кров з чола капле, і біль, і ненависть, і пристрасть.

Може, по сюжету, вартового підіслали для того, щоб він щось вивідав у полоненого після допиту. Абсолютно вірно. На допиті партизан назвав себе начальником партизанського загону, одмовившись давати пояснення. Оце він ночує у таборі, завтра його розстріляють, і це остання спроба Гусака чи Персистого вислужитися перед німецьким начальством.

Так їх ранком і найшли обох, вони були мертві — в обіймах, обкручені дротом.

Написати, що розмовляли і душили вони один одного тихо, пошепки, щоб не дати нікому підійти. Тихо! Вони говорили про Тимошенка, і коли провокатор сказав, що Тимошенко перейшов на бік німців, партизан ударив його:

— Брешеш ти, таку твою мати!

— Не брешу, сам чув по радію.

— Бреше ваше радіо!

Коли вартовий чув десь шелест, чи що, він стріляв з автомата в небо.

— Стріляєте в небо, тіні своєї боїтеся, боягузи, злодії! — шипів партизан.

— Стріляєм, коли хочем. Є чим стріляти.

— Батьку своєму скажи дурному, продажна душа!

«І блідий місяць на ту пору з-за хмари де-де виглядав, неначе човен в синім морі, то виринав, то потопав».

Люди як коні, як тяглова сила — це характерне явище, і його обов'язково треба подати в сценарії.

Левко Цар: «Я не людина вже. Я кінь. Дурний, дурний, колись я лаяв вихідний радянський день. А зараз, у німецьку неділю, ми возимо німецьку зброю на собі, і православний український панотець наш труд благословляє. Ганьба, ганьба! О, ганьба!»

Про що ще говорили коло дроту? Про Левчиху. Про труп її, сердешної, що тут лежав ось недалеко з картоп-

лею у горщику малому, і трошки хліба й сала, що несла була небога за дрота кинути голодним бранцям на нашій, не своїй землі.

— Ти вбив, гадюко? Подай-но хліб. Я їсти хочу.

— Нехай не лізе на рожен. Приказу не було. Команда є — не лізь. Огонь.

[...] Вони говорили то тихо і поволі, ніби нехотя, ніби втомившись, слова виривались у них з уст, як одинокі постріли, то раптом, коли гострота антагонізму починала роздирати їхні гарячі душі, вони розстрілювали один одного в упор шаленим ураганом безперервного кулеметного вогню. Слова вилітали у них з швидкістю надзвичайною. Один проти одного. Здавалося, вони на льоту таранили один одного, і бризки, що часом вилітали з їхніх уст, здавалися іскрами.

Часом вони з високих вершин свого двобою падали, очевидно, од великої втоми, до звичайної лайки. Вони лаяли один одного брутальною лайкою! Коли хвилиний вітер здував з їхніх уст полум'я, вони диміли один на одного самими огидними лайками.

— Пусти, нас... твоїй матері.

— Ага. Пресиш. Гад. Ось завтра повитягаєм з тебе жили, наріжемо зірок з твоєї спини.

— Ріжте. Ріжте, людоїди.

— Одріжемо й язика твого. Скажеш, гадино.

— А нас... твоєму Гітлеру в рот.

— Хрустятимуть твої кості. На очах твоїх поріжемо твоїх дітей і розпоремо черево твоїй жінці.

— Слухай, іудо! Нечиста сило!

— Заговориш, пес.

— Невже тебе породила земля наша?

Всього народила наша земля. Добре угноєна вона з давніх-давен кров'ю і трупом. Буде їй тепер.

— Пусти руку. Пусти, не крути. Ти паскудний гній для німецької культури.

— Я гній?

— Ти.

— Я мученик.

— Брешеш.

— Мученик я.

— Жандарм. Кат. Ага, плачеш?

— Сам ти плачеш...

— Ти чого плачеш? Що? Не смій плакати, не хочу я бачити твоїх проклятих сліз!

— Тихо, тихо.

— Мовчу. Не дави, мовчу. Не хочу я говорити з тобою. Облиши мене. Я хочу перед смертю подумати. Іди собі, роби своє страшне діло. Я хочу очиститись од твого дотику. Я син трудового народу, партизан. Не пропадуть даром мої страждання. Я не загину. Не забудуть вже мене живі, і житиму я... Бідна тітко Левчихо, спасибі вам за хліб... Подай хліб, я його не буду їсти. Я поцілую його.

— А болячки. Ух, як я ненавиджу тебе! Кажу, де партизани?

— Ти мертвяк. Гітлерівський.

«Ой повій, повій, та буйнесенький вітре, та й понад морем. Та й винеси нас із кайданів, з неволі в чисте поле...»

2/IV

Сьогодні, як і вчора, як і завтра, всі газети переповнено описанням таких жорстоких фактів, таких нелюдських вчинків ворогів наших, таким жахом людських страждань, що надлюдське горе уже давно перелилося через край в кожній людській душі і вже не сприймається почуттям, не викликає навіть гніву, а лише звичний рефлекс огиди чи обурення. І коли б ми були Дантами і Мікеланджелами,— нічого б не змінилося. Те, що робиться, не вміщається нині ні в одну душу і вміститися не може.

У газетах злива нарисів про це ж таки, про кров і смерть. І їх, мо, не всі вже й читають. Вони, ці оповідання, подібні одне до одного, як крики людського болю, чи зойки відчаю, чи стогони розпачу. Є загроза, що після війни з'явиться письменницька пошесть. І, може, зараз уже слід продумати дальніші шляхи нашої літератури.

Народ не хотітиме читати про війну побутово-описового. Народу треба показати його зсередини, в його стражданнях, в його сумнівах, в його боротьбі, оновленні. І показати йому шлях і перспективи. Народ треба возвеличити, й заспокоїти, і виховувати в добрі, бо зла випало на його долю стільки, що вистачило б і на десять колін.

Щоби вправи в жорстокості, в злі і горі не ожесточили його душу, не притупили її, і щоб радість перемоги не приспала його пильність, не заколисала в самозакоханості молодців од пера, і стола, і кабінету, і щоб не забув він своїх помилок, і не втратив оптимізму, і не впав в оптимізм застольних промовців.

— Що це ви пишете, що фотографуєте?

— Занотовуємо, увічнюємо всі ваші страждання і трупи спалених, порубаних і мерзлих дітей і сестер ваших.

— Вони ж такі страшні.

— Вони страшні. Який відчай і жах пережили вони од розпроклятих отих катів. Запишемо і намалюємо картини.

— Еге. Мо, не треба. Забути б, мо? Хіба мерців повернеш? А жити ж треба не спогадами жаху. Забуть.

— Як?

— Бо тоді краще вмерти. Треба жити чимсь добрим. Ви нам про добре напишіть та научіть нас доброму й красивому. Хочеться радості, хоч крапельку.

— Це лакіровка.

— Не знаєм. Пожалійте нас.

Розмова партизанів про війну і про життя. Про майбутнє. Будемо оце ще битися років зо два, а там ото письменники да кіно показуватимуть років тридцять, тьху.

! У мене був дід, похожий на бога. І коли я молився богу, я бачив на покуті ніби портрет діда, а сам дід лежав на печі і кашляв.

Він був високий, з сірими очима і тонким орлиним носом. У нього був високий лоб і хвилясте волосся, а борода біла. Був він добрий і щирий. Він безумно любив гарну бесіду і гарне слово. Мати вважала його за чорно-книжника і ховала його псалтир. Потім вона почала па-лити його по листочку в печі.

Він був добрий дух лугу і риби. Він збирав гриби і ягоди краще за нас і розмовляв з кіньми.

[...] Отаку неприязну картину треба намалювати, точно, і правдиву, і чесну, і подати уряду, щоб після війни почати, по-новому підійти до свого культурного господарства. Скільки загинуло у війні? Де музеї, де картини, скільки знищено пам'ятників старовини?

Непошана до старовини, до свого минулого, до історії народу є ознакою нікчемності правителів, шкідлива і ворожа інтересам народу — однаково свідомо чи несвідомо, бо не хлібом, не цукром, і не бавовною, і не вугіллям єдиним буде жив чоловік у соціалізмі.

2/IV [19]42

Героя Радянського Союзу І. Кузіна виносять на плечах пораненого і змореного з боліт бійці. Героя т. Руденка, під Севастополем убитого, несуть товариші, бійці під шаленим артилерійським обстрілом. Картина, потрясаюча по своїй класичній мужності.

Три ночі обмірковували брати Півні, куди податися— у дезертири чи тікати до армії. Пішли в дезертири і попали до німецького концентраційного табору. Сильно потерпали і проклинали свою долю.

У селі Перелесному допитували парубка. Він побачив свого «допитаного» батька і не видав партизанів. Їх вивели надвір, у дворі верба з двома петлями. Батько знепритомнів, і його, непритомного, повісили фашисти. Син кинувся до батька з криком захищати. Його вдарили прикладом у груди, і він знепритомнів. Вішав Чайченко [...].

— Дивлюсь я навколо. Мучаться, потерпають люде. Кров і страждання. Смерть і геройство. Відчай і надія. І все в небачених масштабах. Війна, війна... І ніхто, мо,

по суті, не знає, як безповоротно перемінилося життя наше. А воно перемінилося, і ніхто вже не верне того, що було.

Померла Кобилянська, старенька бабуся нашої літератури [...].

Моя військова одежа мені подобається. Очевидно, це єдина можливість прирівняти себе до здорових людей.

Филон Стародуб, Іван Золотаренко, Мартин Небач. Владика Тарас. Харитон. Хліб Данило.

— Де зарили снаряди?

— Не скажу.

Написати статтю про українську жінку. Про жінку, про матір, про сестру. Про нашу Ярославну, що плаче рано на зорі за нами. Про Катерину, що плакала з Ярославною, про нашу геніальну українську хазяйку, про господиню України. Про шлях її великий і тернистий — од плачу Ярославни до виступу на трибуні Верховної Ради СРСР. Довгий, тяжкий, але почесний шлях пройшла ти, сестро, од плачу Ярославни до трибуни Верховної Ради СРСР, де возвеличили тебе, славно і достойно господиню України. Про красу України, і багатства, і роль жінки в усьому цьому. Ганна Кошова. Про війну, про її шалений тягар, тяжку роботу, голод, образи, судьби дітей і навалу ворога. Хто виміряє твої муки, хто виміряє глибину твоїх сліз і відчаю! Партизанко, хранительнице батьківського очага, хранительнице нації! Ми скоро повернемося. Ми, очищені власними жертвами, оточимо тебе увагою і любов'ю. І світ увесь дивитиметься на тебе і преклониться перед тобою, мученице наша і наша краса.

Твої подвиги, всі численні прояви твоєї людяності, і доброти, і людської гідності, і страшної сили твого терпіння ми зберем, як дорогі скарби, і возвеличимо в мистецтві нової нашої історії — історії визволителів людства.

Ми одягнемо тебе в найкращу одежу і будемо цілувати тобі руки. Ми посадимо тебе в кращі, в найвищі школи, щоб краса твоя сіяла розумом і благородством

освіти, і все виховання з малих твоїх літ направимо на розквіт в тобі ніжності і м'якості, що лежить в твоїй природі.

А зараз ми клянемося тобі, сестро і доню, і кличемо. Гартуй своє серце, ненавидь ворога, ненавидь зрадника, бійся зрадника України Радянської. То твій найлютіший ворог.

Про жінку, про дівчину в шинелі і чоботях, про сестру милосердя, сестру-жалібницю, про партизанку, про зв'язківця. Ти красива в своїй незграбній шинелі, і нам жалько тебе. Ти викликаєш почуття, тому хочеться поклонитися тобі, дівчинко, що витягаєш нас з бою, що несеш нам добрі вісті, що годуєш нас.

Не піддавайтесь німцям. Краще смерть, ніж жити в рабстві.

Цю статтю написати в трохи іншому плані, ніж перша. Почати її з поля бою, із визволеного села, зі зруйнованої хати біля трупа старої жінки і далші відступи пару разів перебити другими картинами. Можливо, використати епізод про тітку Явдоху Пилипенко.

І цей факт піднести до високого напруження.

Переглянути записну книжку для використання деяких міркувань. Наприклад, про Африку і як гнали корів на схід і т. ін.

Звернення до жінок Європи і Америки. Коротенький екскурс в область щастя і краси.

Про німецькі фотографії, де плямується наша жінка [...].

3/IV [19]42

Помрете ви, дами. Хто згадає вас, красу вашу. Ви як морський пісок. Але хто не преклониться у віках перед красою наших жінок.

Спіть, мамо! Вічна слава красі вашого безсмертного імені.

//Пройде тисяча, дві, три тисячі літ. З яким трепетом і заздрістю будуть згадувати нас юнаки, мужі і мудреці, і війну, і все наше незвичайне покоління [...] гвардійців, людей-лицарів, на долю яких випало стільки нещастя і щастя, стільки горя і радості, стільки крові, стільки

поту, стільки боротьби, і праці, і перемог, що їх з лишком вистачило б на десяток поколінь. Скільки книг про нас напишуть! Скільки пісень! Скільки благородних нащадків-юнаків у мріях своїх будуть переносити своє життя на машині часу в нашу величну епоху! В епоху, коли було важко, коли ніщо не давалося даром, коли за кожен клаптик своєї землі платили кров'ю і життям. У цей величний, мужній час, у ті часи, коли наш радянський двадцятип'ятирічний народ-богатыр вийшов битися із змієм і переміг його. І ввійшов у світову історію з чистим лицем і прямою ходою. На наших полях — доля людства.

І зараз кожен, хто любить Батьківщину, і не тільки Батьківщину, а і людство, і братство людей, а не розбрат націй, а не поневолення життя, а не смерть, — кожний зрозумів усю велич п'ятирічок, що врятували людство од занепаду, і кожний наш заводик, кожний станочок, що його купували ми, одриваючи часом кусок хліба од рота, кожна наша жертва і т. д.//

А саме головне — люде. Люде, що їх не бере куля, ні огонь, ні меч.

Вічна слава вам, тітко Явдохо. І вашому імені, і красі вашій. Не було у вас красивих туфель, не душилися ви «Коті», не було у вас шовку і сезонних шляп. Ви не мандрували по заграницях. Вам було ніколи. Ви, як бджілка, були зайняті і носили все мед для радянського вулика, поки не вбили вас вороги.

Ви не їздили по заграницях дивитися на різні прекрасні дива. Але заграниця приїде до вас подивитися на вашу зруйновану хату і на ваш пам'ятник і, якщо є в неї крапля сумління, поклониться вашій красі, дорога моя мати, слов'яно-українко!

Була ти комуністкою чи ні? Чи був у тебе партбілет? Напевне, не було. Ви навіть не думали про нього. Але зерно, посіяне великим сіятелем Леніним, виросло в душі твоїй.

Хай же все людство знає і хай знають всі Пилипенки, як умерла їхня далека-далека прабабуся у великому 1942 році на полі брані, коли вирішувалася доля людства.

Повернувся з Сибіру Жеривіл Григорій, почав бешкетувати в селі. Ото він допитував Скидана.

Написати статтю на тему: про любов до Батьківщини і національну гордість (гідність).

3) Написати статтю про українську культуру. І культуру фашистських прихвоснів. Кинулись шукати гітлерівські слуги, да так нікого і не знайшли. Всі пішли з армією. Чи, може, об'єднати ці статті в одну.

Показати бійця, що знищив сам-один двісті фрців. Трижди поранений оборонець Севастополя Руденко odmовився йти до шпиталю й очолив атаку укріпленого пункту [...]. Сім куль вп'ялося в груди герою. Лейтенант упав. Бійці підняли його тіло і під градом осколків мін і кулеметним вогнем, ламаючи оточення, одійшли, оглядаючись і одбиваючись, на вершину гори, яку вони штурмували і взяли.

4/IV [19]42

Повернувся боєць до рідного села, а села немає. Повернувся до хати, а хати нема. Ні хатини, ні батька, ні матері, нікого. Пусто скрізь, і самотня піч дивилася на нього, і він заплакав.

Будуть жінки України ще плакати літ тридцять. Закінчиться війна. Кого ж приб'є до рідного берега? Хто потоне? Розметає ураган дітей моїх, як чайок, і довгодовго розноситимуть вони печаль по всьому світу. Буде їх скрізь. Скрізь білітимуть кості цих безпритульних.

Сьогодні паска. Найпоетичніше свято людей, що обробляють землю, і найстаріше, безумовно, дохристиянське. Свято весни, свято тепла, свято оживання життя,

роду — народження, продовження. Сонце грало, і все радувалося, і всі люде у цей день були незвичайними. На паску ніхто нікого не вбивав і не було крадіжок. Навіть найбрутальнішому хаму дано було не лаятись у цей великий старий добрий день. Свято над святами. Празників празник. Люде цілували людей. Нема нічого. Чисто. Продовжується будень. Довжелезний. І ллється кров. Земля занедужала.

5/IV [19]42

Читав по радіо свою статтю. Бачив усю нещасну Україну, і матір свою, і батька, прощався з ними і плавав, читаючи.

А вчора, пишучи спогади про дитинство, про хату, про діда, про сінокіс, один собі у маленькій кімнатоньці сміявся і плавав. Боже мій, скільки ж прекрасного і дорогого було в моєму житті, що ніколи-ніколи вже не повернеться! Скільки краси на Десні, на сінокосі і скрізь-усюди, куди тільки не гляне моє душевне око [...].

Воронеж

Буде нас, мати, по горах, по долинах.
Буде нас, мати, по чужих українках!

(З народної пісні)

Ой хоть крикни — не докрикнеш,
Ой хоть свисни — не досвиснеш.

Західноукраїнське

— Ви спекулянти, ви націоналісти!

— Ну так, це вірно, бо це було знаряддя нашої боротьби, нашого існування.

— Ви ще хочете, щоб ми вас любили?

— Даруйте, але ж ви прийшли до нас, ви нас визволили з неволі. Так вилікуйте нас од міщанства і націоналізму, а ви нас караєте за це. Подумайте, що ви робите? Не можемо ми сьогодні зробитися такими, якими ви стали за 23 роки. Це ціле життя!

Розтав сніг. На полях трупів видимо-невидимо. Смородід. Німці зігнали бідних наших жінок убирати трупи. Жінки неприємно од смороду.

Кобзаря цитувати трудно. Він нагадує мені огненну піч, з якої обережно вихвачують угольки і, перекидаючи їх між пальцями, прикурюють [...].

Збили крупного німецького льотчика-полковника. Полковник попросив у штабі показати йому того великого героя, що збив його, великого літуна. Покликали молодого лейтенанта. Полковник підійшов до лейтенанта і простяг руку.

— Дозвольте пожать руку великого льотчика, що поборов мене, найбільшого у всій імперії.

— Іди к такій матері. Буду я собі руки гидить,— сказав лейтенант Затулівітер і одвернувся. — Дозвольте йти, товаришу генерал?

10/IV [19]42

Часто думаю собі, як марно пропало моє життя. Яку велику помилку зробив я, пішовши працювати в кінематографію. Шістнадцять літ кінокаторги в цьому [...] міщанському смітнику з обов'язковим співжиттям і співробітництвом з мізерними людьми, що ненавидять мене і що я їх глибоко презираю, як недолюдків, некваліфікованих, аморальних, без крихітки святого, людців, що ненавидять мій народ і роблять його нещасним. Скільки погублено здоров'я, життя з людьми, з якими я не хотів би ніколи бачитись. Скільки марно витрачено духовних сил і часу! Коли б усю силу, і пристрасть, і спрямованість за ці шістнадцять років я застосував до письменства, було б уже в мене добрих десять-дванадцять томів справжньої літератури. А так, лежать мої ненаписані твори, як ненароджені діти. І великий жаль бере, що вже й не народяться вони, не житимуть сотень літ, а лишаться як плани [...].

Повертались з ідальні з милим Андрієм Малишком, стріли на вулиці багато молодих дівчаток. Вони були в чоботях, у незграбних військових шинелях і шапках. Вони були військові новачки. Вони дивилися на нас пильно і напружено і вітали по-військовому. Ми одповіли їм. У мене на очах навернулися сльози. Мені стало жаль чомусь їх, як своїх дітей, що перевдяглися для тяжкої гри в нещастя. Яка велика війна! Вона неблаганно втягує в себе все живе, молоде, здорове і з'їдає.

12/IV [19]42

[...] В першу чергу написати новелу про дезертирів, що поприходили на свою голову додому з армії, і що має з цього вийти.

Лист до авіатора напишу сьогодні увечері неодмінно. Він потрібний народу і мені як надія, спів. Може, його видрукують листівкою і розкидають по всій Україні. Закликати не йти до війська, не піддаватись на провокації. «Буде вас, хлопці, по горах, по долинах, буде вас, діти, по чужих країнах». Ти, льотчику, дужий, в тебе сталеві крила. Полети на Україну вночі — над нею ніч,— розвій по ній мої слова. Розкидай їх понад ланами, понад селами і містами. Хай летять вони весінніми птицями до рідних наших хат.

Це повинна бути своєрідна новела сторінок на шість-вісім.

Це заклик не піддаватися на німецьке обдурювання. Не радити клаптикам земельним, бо інтереси наші ширші і цілі дальші. Про дезертирів.

Лети, синку, на Україну.

Подивися на Дніпро, на київські кручі [...].

«Н а д і я».

Великий вихід з Києва. Трагедія киян. Віра в незламність Києва. Віра в своє безсмертя і непереможність. Прощання. Дніпро — мости — гори. Ранок. Борщівські

болота. Гребля, острів. Авто. Кладки, потоп. Гнилиця. Смерть, смерть. По шию у воді три дні. Ніч. Обстріл. Ранені в три поверхи. Обстріл. Танки давлять на березі. Похід автоколонни широким фронтом шістдесят кілометрів на годину під обстрілом з вибухами бензинових цистерн і авто з набоями. По житу коло Борисполя — повно людей. Це була страшна картина. Гинули дівчатка у воді. Коні, матері й діти. Прощання. Надія. Просьби достріляти. Розстріли поранених, щоб не кричали.

Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті. Посилали в примусовому плані. Професори заарештовувалися майже щороку, і студенти знали, що таке історія, що історія — це паспорт на загибель.

А що таке історія? Історія є рівнодіюча всіх духовних сил і здібностей народу [...].

14/IV [19]42

Учора знову писав «Зачаровану Десну» і знову плавав. Я плавав ранком і, читаючи хлопцям (Малишку, Самченку, Пустовойту і Воскрекасенку), сміявся і плавав і був од схвильованості розслабленим цілий майже день. Приїхав з армії Микола Дудко [...].

— Ви знаєте, у нього фашисти вбили матір, сестру, жінку і дитину. У нього вже є орден.

— Орден? Болячка у нього є. Уже на все життя.

— Правда. Він аж тремтить увесь, коли розказує.

— Тікаєте, сукині сини?!

Дід перевозив човном через Десну командирів з німецького оточення.

— Багато я вже вас перевіз. Коли б усіх позбирати — можна було б ворога побить. Сила людей тікає. (Коло села Лілієнталь).

Діди-перевозчики — це образ епохи. Діди-перевозчики через ріки. Харони. Їх багато. Вони сміливі, не бояться смерті і ніби зговорились. Сюди ж оповідання Хоменка. Ненависть і презирство діда не мали границь. Тікаєте?! У діда сини — командири.

— Не знаю, чого ви оце тікаєте? Чого ви так тієї смерті боїтесь? Раз уже війна, так її нічого боятися. Вже якщо судилася вона кому, то не втечеш од неї нікуди. Ні в танку не заховаєшся, ні в печі не замажешся. Потопив би оце вас.

— Спасибі, діду.

— Іди під три чорти.

Описати, як діда розстріляли за перевіз.

— Стріляйте, не крутіться перед очима. Програлаи ви війну.

— Чому?

— Не скажу.

Піймали парубка. Він так перелякався, йому так багато задали зразу питань, він так розгубився, на його так вороже дивилося багато сердитих очей і так навколо страшно клацала зброя, що в його спустіла голова і не слухався язик, і він промовляв тільки кінчики запитань. «Признавайся, сволоч, ти дезертир?» — «...Дезертир», — белькотів його язик. «Ти прийшов шпійонить сюди, так?» — «Так...» — говорив він як у сні.

Він увесь час хотів плакати і всю силу потратив на те, щоб стримати плач, і не с'ямився, як його уже й розстріляли і пішли далі. А прибігла мати — і все життя буде тепер плакати і до смерті не визнає, за що ж його вбили свої люде.

Прочитав був Н. свою статтю «Україна в огні». Він сказав мені:

— Одне місце нереальне. Ти пишеш — був великий плач. Це неправда. Іменно ніякого плачу не було. Дивилися сумно, але не плакали. Ніхто не плакав, розумієш?

«Брешеш, — подумав я, — брешеш, сліпий чиновнику. Плакала вона вся, обливала сльозами твою дорогу, а ти дивився на неї через свої окуляри і через скло закритої машини і нічого не бачив, бо не хотів бачити, сліпче. Плакала, ой як плакала! Ні одна країна у світі так не плакала. Так плакали навіть старі діди, що очі опухали од сліз».

Дід на вокзалі:

— Що ви тут робите?

— Да я загубився. Везла мене дочка кудись, да й загубила, а сини на війні, а одного вбили, а бабу рознесла бомба і хату. Так оце сиджу і думаю — доїм оце хліб та й умру. А жалько умирати на чужині. А зять — льотчик... І куди люде їдуть?

Остався один на пероні. Сивий. Очі голубі, як у дитини.

«Шалений преїскурант смертей уже нікого не хвилює в своїй реальності побутової. Він повторюється, і його все ж сприймає побутовий психічний лад людини», — подумав я сьогодні, коли мені розказали, як боєць Д. ліг на жерло німецької гармати і залив її своєю кров'ю, щоб пропустити свою частину без втрат коло цього дзота. Про це колись напишу, запишу ім'я його, і прізвище, і село, звідки він, і поставлю в селі йому пам'ятник по війні [...].

— Не хватає крові! Дайте крові!

— Нема.

— Давайте руки.

Хірург тут же націдив крові з сестер Лисенко і Татаренко і лікаря Зубенка і влив пораненому.

У хаті гомін, весілля. Рвуться коло хати два снаряди. Все тремтить і падає. Тільки люде не звертають уваги. Може, показати при вибуху кілька вбитих. В хаті ніхто не звертає уваги. Може, хтось промовляє гарний застольний тост за когось. Всім приємно.

Як він рвався до свого села! Ось воно зовсім близько. Він був і боєць, і розвідник, і все. Він же знав тут кожну стежечку. От він вривається в дзот. Ось село після кривавого бою стало нашим. Він побіг з усієї сили до своєї хати. Що це? Руїна. Димар, купа бруду, кості матері, жінки, дочки. Став розпитувати. А де ж батько? Повели гітлерівці. І скрізь таке...

Кари фашистам! Кари!

Товариші, тепер я вже не боець. Я тільки месник. Я хочу вмрти, я утоплюся в ворожій крові. Прощай, село, прощай, моє горе...

— Багато зібралося. Були сини України, були сини українського народу, були і просто сукині сини.

А ворогам народу, тим, що обдурюють його в газетах і оббивають пороги німецьких гестапо,— живодерам передай, що краще було б їм на світ не родитись, краще було б, щоб їх зовсім не бачила земля наша. Що їх не прийме земля наша. Вони умрут в Німеччині, там, куди збігається зараз все людське непотребство.

— Здрасте, товариші. Як колгоспна жизнь? Як працюєте? — спитало г... собаче, голопуцьок Н., в'їхавши в село при відступі з Києва. Він виліз з машини весь в новому.

— Так. Та так робиться ось, як бачите. А от чоґо це ви, такі молоді та новенькі, та наче не туди їдете?

Голопуцьок зразу ж примовк і зник у машині.

— Ви знаєте, я нарвався на бандитське село,— говорив він увечері десь у штабі.— Вони всі ждуть німців. Всі залишились там, ждуть. Ну, нічоґо. Ми ще повернемось.

Отаке-то.

28/IV

Закінчується квітень. Увійдуть у береги річки, і виїде з берегів людська кров. Почнеться нечувана у світі бойня. Хто кого? Май, іуень — ось два місяці, що увійдуть в історію людства як самі криваві місяці людства. Скільки смертей, скільки ран, скільки страху, і труда, і поту, і проклять. Помози нам, боже. Хай уже ми будемо поранені й поламані, хай буде в руїнах наш Київ, але хай він буде наш. Мені хочеться попрацювати ще десяток років, але коли б для перемоги треба було оддати мое життя, я б віддав не задумуючись, без всяких ваґань.

Як просила дівчина бійця взяти її, позбавити її незайманості.

— Все одно прийдуть німці, чує моє серце, пропала я, погинула краса моя.

— Як же ж я візьму тебе, дівчино, коли я одступаю? Не герой я.

— Ти нещасний, і я нещаслива. Я знаю.

Ніч найніжніших пестощів і печалі.

І спогади парубка, і вся війна, і страждання її у селі, і спогади, і війна.

Відступ. Зустріч. Розмова. Ніч, заграви пожеж. Любов. Розмова. Печаль і ніжність. Висловлювання їхні і мої. Прощання. Написати оповідання обов'язково. Війна, і його спогади про незабутнє, і його нелюдську ненависть до гітлерівців, і нечувану непримиренність і жорстокість цього тихого, лагідного хлопця, що до війни мухи не вбив.

Чи стріне він її? Дай боже, щоб стрів. Яка б вона не була. Хай вона буде понівечена, хай буде хвора, у сльозах, хай у неї буде біле волосся,— вона завжди буде йому дорожча за все на світі. Вона завжди буде його чиста, незаймана улюблена, до якої ніколи не перестане линути його серце і його молоді чисті помисли. Ім'я якої він прошепче своїми смаглими устами, умираючи в бою з лютим ворогом. Він був танкіст. Використати опис танкової боротьби з статті «До льотчика» і записок. Танковий поєдинок. Це мусить бути дорога моя любов. Новела (написана) всім серцем, всіма почуттями, всею душею.

30/IV

Описати їх постіль. Як вона роздягалася. Як вона пахла любистком. А в тебе волосся пахне огірками свіжими. І твоє дихання пахне молоком. І твоє. Як вони дивувалися одне одному. Як у їх були широко розкриті очі. І як вони вдивлялися одне в одного і за всю ніч ні на хвилинку не звели один з одного очей. Як вони находили одне в одному щось дивне і чарівне, якісь чарівні відкриття, як пройшла у них несміливість і як кожен з них почував у собі силу любові, і гордість, і подяку ніжну. То їм здавалося, що вони знають одне одного уже

давно-давно до краю, то ніби раптом неждана новизна зустрічі починала хвилювати їхні груди, а над усім цим стояли дійсність і страшна необхідність. Гриміли гармати, і чути було плач і виття псів. Поцілуй мені груди. Чуєш, ревуть гармати... Не забудеш мене? Милий мій! Мила моя! Мій коханий. Моя кохана. Мені вже не страшно. І мені ні — я чую в собі велетенську силу. Коли б ми були чоловіком і жінкою, ми ніколи б не сказали одне одному поганого слова. Да? Да.

Ти найдеш мене? Да-да. Чи ти умреш? Я тебе не забуду. Іди до мене, іди.

Неначе зійшлися століття чистої, простої народної любові, що сіє дітей на нашій землі, і століття трагічних прощань української дівчини, оспіваної в Шевченкових піснях. Скажи, що я гарна. А я? Милий мій. Мила моя, ти плачеш? Так, ні, я не плачу. Це тільки сльози, а мені так гарно з тобою, я така щаслива. Я молода. Так тебе зовуть Василь?

— Василь. Василь? Вася.

— Василь, а я Саня.

— Чого ти плачеш?

— Але і ти плачеш. Не треба.

Вони плакали і плакали.

Спали вони чи ні? Часом вони обоє впадали в щось подібне до сну, але то був і не сон. Вони не переставали почувати одне одного і наче летіли в обіймах над синім морем і чули музику, може, то далекий дзвін чи весняні потоки. Вони розійшлися ранком до схід сонця у холодній росі коло перелазу за садком.

Після самих страшних боїв.

— Де ти, Саню, де ти, голубко моя? — Він співав пісні про милу, про розлуку. — Саню, я доб'юсь до тебе через дзоти й пожежі. Я знищу всі стіни, що їх мурують вороги твоїми руками, і до грудей твоїх припаду, зоре моя вечірняя. Моя слов'янка, українко сумна. З повними очима сліз. З очима-криницями, повними сліз.

1/V

Коли ж я не приїду, коли впаду я огнем з неба на ворога чи вибухну вище дерев, коли засну я, утомлений пахощами крові і трупів, ніхто не знатиме, де моя мила, коли вибухну я вище дерев серед гущі ворога,

і розлечусь на шматочки, і кісток моїх не збереться для могили, я стану, Саню, в твоєму селі бронзовим пам'ятником. Принеси ж вінок на мою [могілу], надінеш на мене вінець з квітів, з волошок і любистку, ти так гарно ними пахла.

Збиратимуться дівчата... (нрзб).

Повернеться Василь до Сані. Повернеться. Обніме Саню, синочка на руках, що буде великою людиною колись (нрзб).

Коли ж Саня працює на німців, коли рие вона проти нас шанці ворожі і плете колючі дроти, коли б'є вона німецькі воші і сіє хліб для німців на лану — нехай одсохнуть руки всім поетам, хто мислить проти неї зле, якщо в хвилини страшного відчаю вона і проклинала часом нас, що кинули її усі були і на Дніпрі не вмерли.

Вона роздавала бійцям, стоячи край села коло хати, коло воріт чи перелазу, все: хліб, молоко, кисле і солодке, сало, потім воду. Василю вона давала воду з відра. Він напився, підняв голову, і вони подивилися одне на одного. Вечір був.

Прощай. Прощай.

Плаче Саня-Ярославна. Летить зозулею на східні воронезькі степи. Спустошена вернулася до хати. Стала вона кам'яною.

— Зі мною, мамо, можна вже робити що завгодно. Я кам'яна і зостануся кам'яною на всю війну. Я викреслю війну з свого життя, я кам'янію, у мене серце закам'яніло.

— Чому ти не співаєш?

— Я кам'яна. Мій чоловік на війні. Я не можу співати.

— Вона дівка!

— Я жінка.

— Хто твій чоловік?

— Червоноармієць.

— Брешеш. Роздягніть та роздивіться її.

Роздягли її гітлерівці. Увечері Саня була сива. Вона

лежала гола серед розірваної одежі, сива і була похожа на мармурову статую на своїй могильній плиті.

Вона була повна горем вщерть уже давно. Горе давно вже переливалося через її вінце. Вона була мокра, у холодному поті. Їй здавалося, що вона вмерла.

П'ятдесят тисяч нещасних наших дівчат і молодих жінок повезено до Німеччини на сільськогосподарські роботи [...].

Везли їх поїздами, набитими вщерть бідними нашими невольницями. Поїзди їхали через всю Україну вдень і вночі, і в нічній темряві губилися дівочі пісні, і роздирали душі і плач, і прощання. Горе закохалося в нашу жінку, і плакали люди, і довгі ключі весінніх журавлів курликали вночі, і високо полихали заграви пожеж, як розкидані незримою рукою чи вітром червоні прапори. Чи повезли й Саню? Не знаєм. Думаю, що ні. Безконечними поїздами вивозились на захід руда, чавун, сталь. Вивозились мільйони пудів цукру, пшениці, жита, гречки. Вивозились здерті шкури, і вирвана вовна, і витоплений жир, і спирт, і тютюн, і м'ясо. Спустошувались військові склади і заводи. Вивозилась зброя, динаміт, машини. Нема нічого на світі, що б не вивозилось з нашої України. Вивозились до Німеччини українські свині, коні, бики, оглашали німі степи страшним муканням, іржанням і ревом, коли поїзди проходили мимо палаючих сіл. Вивозились в Німеччину, в Африку, у Скандинавію дуже побиті, худі чоловіки з колючих таборів, і плакали люди.

3/V

Учора ввечері був у начполіта управління фронту. Одніс йому «Лист до німецького офіцера» і довго розмовляв. Зробив йому пропозицію про увічнення героїв війни, достойне і красиве. Скоро рік війни. А у нас, власне, ні одного імені. Довго говорив я йому на цю тему. Я пригадав, що по всій Україні майже ніде у селах і містах не увічнені герої революції, так ніби їх і не було. А вони були в кожному селі. На них можна було виховувати молодь [...].

Погодився.

Написати, як Н. зайшов при відступі ночувати до дядька-колгоспника, уже в оточенні. Дядько назвав його дезертиром і сволоччю, а потім зняв зі стіни портрет своїх синів-майорів і сказав:

— Оці не зрадять, не втечуть. А ти йди, щоб мої очі тебе не бачили.— І дядько витер рукавом фотографію і заховав у стіл.

4/V

У Києві зірвано Печерську лавру. Уже ніколи над Києвом не підноситиметься у блакитну височінь прекрасна золота голова. Перед смертю попрошу поховати мене десь на лаврських старовинних горах, що їх любив я більш за все на світі, що з них я милувався, дивлячись на свою рідну чернігівську землю [...].

— Ну, как нравится на фронте?

— А ми українським братам помагаєм, — відповів вірменин-боєць.

Таджики привезли подарунки. «Помагаєм українським братам».

Там, на фронті, справжнє братство народів-бійців. Всі народи, всі нації, всі рівні, у всіх однакова любов до Батьківщини, до дітей...

В кілометрі од фронту орють, завидують один одному.

— Глибше!

— Що, не важко?

— Чого важко? Цю землю можна їсти.

Бійці і командири, сіють, сіють! Орють і сіють! Я дивлюсь на це і плачу од радості.

Написати новелу про хлопчиків, що у них у хатах стоять коні.

Розмова, у кого кращі коні. Потім про трофеї — у кого що є (у кожного збірка речей, здобутих від убитих німців).

Про хлопчиків не простих, а хитрющих розвідників, надзвичайно спостережливих і розумних.

— А у нас ще стоїть собакоміна... — ударив наслідок один хлопчик другого.

— Яка собака?

— Протитанкова собака.

Тут пішов довгий дитячий диспут.

У хлопчиків мусить бути досконала військово-технічна термінологія.

Наказ здати зброю під страхом розстрілу. І от до командира приходить жінка і просить роззброїти її хлопця. У хлопця — арсенал трофеїв. Він крав зброю.

— Ви знаєте, що він раз накоїв? Застрелив офіцера.

— Брешете.

— От щоб я пропала! Що я перелякалася... і т. д.

6/V

— Потім він убив ще двох фашистів, тільки матері не признався, бо за офіцера я йому таки добре побила с... попругою.

Може, він убив першого фашиста за вбивство, за повішення батька, чи брата, чи дядька.

Як командир послав бійця роззброювати хлопця. Боець був хоробрий і мав непогані діла з німцями, але хлопця взяти не міг. Довелося кликати підмогу і брати хитрощами. Коли його схопили, він плакав і кусався.

Ще краще: пішла мати і вхопила його. Потім уже бійці.

— Кажі, будеш стріляти?

— Буду.

Або:

— Тарас, іди подивись, он у хату коней привели. Он подивись, які гарні коні.

— Бре.

Деталь: бомбардування месершмітів. Тарас кричить: «Не стійте там, ховайтесь у щілину». І т. д. Словом, Тараса приводять до командира два бійці, не приводять, а приносять на руках, обоє втомлені і пітні, така велика сила пристрасті одолала Тараса. Він вертівся, як в'юн, і захищався, як тільки міг.

— Товаришу командир, я б вам легше фріца приніс, ніж оцього пацана.

Розмова командира з Тарасом. Тарас — розвідник.

— Де ти навчився стріляти?
— Уночі за хлівом. Фріци стріляють, і я пристрілюю.
А оце як був бій, так я стріляв по них із свого дота.

— Скільки ти убив?

— Шість фріців.

У Тараса був дот. Найдти місце правдиве для дота. Крім дота, у Тараса був і весь арсенал зброї.

У Тараса проявлявся якийсь невідомий надзвичайний інстинкт бійця-воїна. Його хитрість, витривалість, і упертість, і надзвичайне вміння стежити за ворогом були виняткові. Головною перешкодою у Тараса була мати. Вона з ним не церемонилась, і йому таки перепало. Тарас і німці. Тарас і діти. Тарас і повішені. Тарас — розвідник. Приклади його спостережливості.

6/V

Тарасів дот був у дядьковій погребні, а ще краще — у дядьковій печі. Дядькову хату і двір геть-чисто розбито снарядом, лишилася тільки велика старовинна піч. «Хата» була на відстороні, і всі про неї забули. Там і влаштував свій дот Тарас. Крім того, у нього був льох з таємним ходом. Він пропадав цілими днями, як провалювався.

ТАРАС БУЛЬБА

Тарас був месник. Коли окупанти привезли з лісу до села дванадцять трупів партизанів і зігнали все село для опізнавання трупів, ніхто нікого не назвав.

— Не наші люде. З якогось, може, іншого села, не знаємо ми цих людей.

Довго добивалися вороги признання і таки не дізналися. Це ж саме повторилося і через тиждень, коли привели п'ятьох живих. Ніхто їх не пізнав. Не впізнав і Тарас. Серед п'яти був його батько. Тарас мовчав. Тарас кинувся до батька, коли його вели до петлі, але батько дуже вдарив Тараса носком у живіт, так, що Тарас упав непритомний. Потім він зрозумів, що тато спас його од смерті, і маму, і ще його усіх чотирьох сестер.

Батько Тарасів довго висів серед села мерзлий, увесь в інею, як статуя. Тарас ходив щодня повз батька і на-

віть звук. Батько його був великий герой. Тарас вирішив зробитись таким, як батько, тільки багато хитрішим — вирішив не попадатися німцям до рук [...].

Тарас убив гітлерівця, того, що вішав батька. Жив він у тітки. Хоча Тарасову тітку за це, правда, і розстріляли, Тарас не горював: все-таки на війні, думав він, тітка менше варта, ніж отакий німець, що може вішати людей. Крім того, тітка була сліпа на одне око і дуже скупа. Нічого було не дасть, як прийдеш до неї гулять. Ні тобі огірка, ні маку, ні яблук, так що Тарасу доводилось все це добувати у тітки іншим способом.

Проте гітлерівця, що застрелив тітку, Тарас теж убив. Він замінував його хату.

Тарасу здавалося, що він знав уже німецьку мову. Так він її вивчив. У Тараса було багато різних німецьких речей. Були пляшки з горілки, гранати, один автомат, чотири парабелуми, маузер з дерев'яною колодкою, сигари, якісь ще гумові скручені півочки невідомого призначення, були ліхтарики, було десятків два мін, кілька ящиків патронів. Був бінокль і багато зубної пасти, яку він пробував було їсти мерзлу, так вона гарно пахла. Були німецькі казанки, касок з п'ять.

У Тараса ще не було ненависті до гітлерівців. Він ще був малий. Але він добре знав і відчував усією своєю маленькою войовничою душею, що їх треба вбивати, і чим більше, тим краще. Треба нищити. Що як їх не понищити, то вони знищать потроху всіх — і маму, і все село. Одного з німців він убив у вікно, коли вони роздягалися і голі били воші. Тоді він вистрілив у одного і вбив його наповал, а другий утік з хати голий на мороз. Тим часом Тарас втік у дот.

Один раз він помагав німцям пиляти сад на дрова. Він зносив дрова у хату, уже вечоріло. Розпалили піч, а Тарас заліз під лавку, під піл, а звідти на піч. Повечерявши, німці сіли четверо грати в карти. Двоє сиділи рядом тут же і роздивлялися якісь смішні картинки. Тоді Тарас кинув у них бомбу з печі і вбив усіх.

Тарас ще не мав ненависті до окупантів, але він почував, що вони не дадуть йому вирости великим і помститися за батька. Вони бояться його, Тараса, і не сьогодні-завтра вб'ють, і Тарас вирішив сам убивати їх як можна більше. Тарас знав, що ворогів треба убивати, треба боротися за своє життя, за існування.

До сторінки про дідів-харонів.

— Така, мабуть, ваша планета. Сильно миша тікала на схід. Віщування таке.

— Нічого, не дрефте, діду. Ми вернемось.

Дід подивився на Т. і плюнув через плече:

— Та ти-то вернешся...

Часом вони перевозили двома човнами. Тоді вони говорили тихо і спокійно один з одним про своїх клієнтів образливі речі, ніби їх тут і не було.

Описати діалог.

У обох дідів онуки чи сини військові на фінському та на Хасані, на Далекому Сході, у Монголії. Вони горді синами.

— Коли б оце мій Лаврін да був тут... Той не одступить, чорта з два.

— Еге. Отакий і мій Семен. Його огнем печи, на куски ріж, ну не одступить і ні за які гроші не піддасться.

— А це все мотлох. Тікає, як миша. Думає спастись, а воно, мабуть, вийде так, що харкатимуть кров'ю довго, а це ж бо треба буде забирати назад,— еге. Та треба все одно проливають кров. Шутка сказати, скільки землі прийдеться забирати назад.

— Не вмієте битися?

— Що сказано в уставі? Стріляєш — возненавидь ціль. А де ваша ненависть?

— У радіо!

— Еге. Та в газетках. А вмирать боїтеся. Значить, ненависті нема.

— Іще нема, ще, казав той, тільки прорізається. Ох, буде мороки. О, пливе щось. Наш чи німець? Німець. А, гидота, де ти взявся на нашу голову, до чорта їх пливе, так, як пацюки.

Я з насолодою слухав кожне його слово. Дід вірив у нашу перемогу.

Ми не знали, що казати.

— Прощайте, спасибі.

— Ідіть під три чорти. Крутитесь. Ідіть собі, не крутіться перед очима [...].

— Я б на Дніпрі вмер. Мене б з Дніпра не те що Гітлер, а сам нечистий би не вигнав, прости господи.

— А танкетки...— хотів було хтось щось сказати.

— Ну й що, що танкетки? — перебив дід, очевидно, не маючи ніякого бажання вислуховувати нас.— Скільки

вона там вас може вбити, тая танкетка, якщо од неї не тікають?.. Я вже своє одвоював. Он мій Лаврін на Хасані, чули, що зробив з японцями? От. Так-то, Лаврін от. Танкетки,— розсердився дід.— Людська душа молодецька сильніша за всяку танкетку! Була, єсть і буде. Як ото в піснях: «У нашого Морозенка червоная стрічка. Де проїхав Морозенко — кровавая річка»,— о... Ото був воїн. Або мій покійний батько з генералом Скобелевим брали Плевну... А що ж накажете робити тепер нам з німцями? Що передати їм? Як у вічі дивитися?

Почулася стрілянина. Ракети. Крики одчайдушні.

— Ого-гов! Подай човна. Ого-ов-ов! Човна!

— О, вже скугичуть. Подамо, не кричи, чорт тебе не візьме.

Поперевозили діди всіх. Посідали на березі і, дивлячись на той бік, гірко по-дідівськи заплакали.

— Синочки наші, що ж це ви наробили?

І коли їх на другий день фашисти вішали серед села у присутності всіх людей, вони поклонилися один одному й не захотіли з німцями говорити.

Валуйки

— Слухай, чого ти з ним розмовляв? Цей же дід націоналіст, хіба не видно! — сказав уже в кущах Тополі другий в таких же ременях — журналіст Вересай.

— Нічого. Ми повернемось. Я йому цього не забуду.

— Прощайте, діди. Спасибі вам за труд.

— Постійте трохи. Так що ж передати прикажете ворогу, як стрічать його і як у вічі дивитися?

— Скажете їм, що ми ще повернемось! — сказав «бойкий» журналіст, увесь у новому, в безлічі нових ременів, що перетинали його товсту не по літах фігурку по всіх напрямках. Круглі окуляри з товстими, для короткозорих, скельцями, планшетка нова, сумка нова, чоботи хромові нові.

Дід подивився на журналіста.— Як тебе зовуть?

— Семен Тополя.

— Гарне ім'я. Теж, мабуть, нове видали. Так я так і скажу: казав Семен Тополя, що він вернеться. Його не візьме ніяка дальнобійна пушка. А за остальных не ручаюсь. Мабуть, скажу, багато їх загине на полі брані, поки не вижене ворогів з своєї землі к такій лихій матері.

— Я їм не вірю. Всі вони націоналісти. Ти бачиш? Що передать німцям, а, не бійсь, не сказав: товариші, не могли б ви взяти мене з собою і врятувати мене від фашистів? Ой! Хто тут? Стріляю! — закричав раптом Вересай, почувши недалеко справа у лозі якесь сопіння.

— Та не стріляй. Пужливий який, чорт вас тут носить,— почувся зовсім близько голос ще одного сьогобічного діда, що витяг свого човна з лози, аби заступити нічну варту українського Харона на Дніпрі.

Я сидів у човні і дивився на діда, на річку, тиху і чарівну, і мені здавалося, що мене перевозять на той світ. Я не хотів вставати з човна. Було соромно, розпачливо і жалько, так жалько. Було багато почуттів. Коли б їх скласти в одне почуття гніву — річки б розступилися передо мною.

Я йшов лозяною стежкою. Мені було важко, я говорив діду:

— Ми вернемось, дідусю. Простіть нас. Ми вернемося, як би дорого ми не заплатили за нестаток ненависті. Простіть нас, діду, що не доглянули ми вашу старість. Спасибі вам, наші харони. Не жалійте нас. Жаль і збільшує ненависть, і підточує корені ненависті. Як шашіль. В оцій річці ми втопили свій жаль і вийшли на берег спустошені. Хай же душі наші наливаються ненавистю до ворога і презирством до смерті.

— А ви думаєте, нам не важко і не жалько одступати?

— А що мені думать! Думайте ви. Життя ж ваше вже, а не моє. А я тільки так скажу. Не з тієї пляшки наливаєте. П'єте жаль і скорботи. Це, хлопчику, не ваші напої. Це напої бабські. А вам би треба було од крепкої ненависті налити та презирства до смерті. От ваше вино. А жаль — це не ваше занятіє. Ваш жаль породить багато жалю, і сліз, і розпачу людського. Перемагають горді, а не жалісливі.

— Та що ти з ними, сопляками, говориш?

В цей час снаряд упав недалеко од нас і підніс дугори великий водяний стовп. Всі понишки і схопилися за борти човна.

— Сидіть тихо, коли не вмієте плавать.

— А що риби поглушить у річках!

— Еге. Позаторік подохла од задухи, а решту зараз німець висадить гарматами. Спустіють і річки, мабуть, і все на світі.

— Німець ненавидить ціль, а ви? А ви все думаєте, а треба не думати, а ненавидіти ціль...

— Я ненавиджу німців, діду, всією своєю душею,— крикнув Сеня Тополя і навіть схопився за нову кобуру.

— Значить, душа в тебе мала. А ти прикуй себе ланцюгом до кулемета та й клади ворога мовчки до смерті, а там уже люди розберуться, який ти був — нервний чи ні. А то виходить, що ненависті в тобі багато, правда, а нервів, а любові до себе ще більше, от і «перевезіть, діду».

— Ну це не всякий може.

— Отож-то й є. А треба, щоб всякий міг, їсти ж усякий потребує. І язиком галакать всі навчилися.

— Багато вони вчилися ненавидіти дома всяких несогласних, так у них до німців не вистачило, чи що? Та хто їх зна.

Тополя притих.

Коли до берега підїхали німці, збуджені і гарячі, як хорти,— вони довго й нещадно били діда Савку і діда Платона, потім сіли в човен і веліли перевозити негайно на той берег. Посеред Дніпра Савка до Платона:

— Платоне, прости мене.

— Бог простить.

— У другий раз — бог простить. У третій раз — бог простить.

— Прости і ти мене, Савко...

Кинулись діди на правий борт і перекинули човна з німцями і потонули з ними у тихих водах свого Дніпра.

Всяка буває душа — одна, як Дніпро, друга часом, як калюжа, по кісточки, а часом буває так, що і калюжки нема, а неначе, звиняйте, віл п...

— А коли душа велика, а чоловік нервовий?

— Подайте човен, ого-го-го. Човен подайте. Ага-га-га-го-о-о-о. Човен! — розпинався хтось на березі.

— О, нервені душі заметушились.— Оглянувся Савка.— Отак і накличуть німців. А нема того, щоб тихо посидіти да подумати.

— Я Герой Радянського Союзу. Я не боюся смерті. Я знищив ворогів багато. Ненависть прорізала в мені аж на Дніпрі, а зараз вона визріла в мені, як квітка. Скажу вам правду. Нічого в житті так не хочу, як після війни, коли буду живий, поїхати до того діда, поклонитися йому в ноги за науку.

— І гарненько відчитать, щоб не зазнавався на старості літ,— сказав один з тих непоправимих тупиць, яких навіть війна не виправить... Чи, мо, це і був той самий журналіст Сеня Тополя.

— Не поклонитесь, товаришу командир,— сказав молодий, років вісімнадцяти боєць.

Всі подивилися на бійця.

— В ту ж ніч прийшли на берег німці...

— А ти звідки це знаєш?

— Я був тоді хлопцем, що сидів мовчки на лопачині. Я один тільки й вплив до берега. А діди з німцями потонули в Дніпрі.

— Встать! — пролунав владний голос полковника.

Ми встали і стояли хвилину. Далі ми мусили вийти всі. Нам здавалося, що землянка вибухне од наших сердець. Ми вийшли. Була ніч.

10/V

Перед самим вікном летить німецький самолёт. Стріляють почім зря зенітки, і все мимо.

— Чорт його знає, що воно таке почалося. Всяке г... собаче понадіває на себе реміння та зброї, та не якогонебудь, а нового.

— Еге.

— А це ж усе гроші!

— Еге.

— Оце недавно перед вечором одну партію віз. Так одно, таку його мать, вроді оцього, що в очках, теж у новому, так ще револьвер витягло та кричить: вези, каже, скорее, націоналіст, а то застрелю. Йй-бо, правда. А в самого руки тремтять і очі викорячені, повіриш, ну як ото у носіра або в краснопірки од страху. От так людина!

— А, чорті-що!

— Еге. А один шинелю давав і нові чоботи. Що ж ти, кажу, казенне імущество роздаєш? Дак розсердився

да почав по матушці: я, каже, вас, контрреволюціонерів, мільйон розстріляю, як вернуся! Отакий блазень, ну ти подумай! О, здорово гупає. Скоро, мабуть, появиться герман.

— Да, бояться. А не знають того, трясця їх матері, що вже кому на війні судилося вмерти, так не викрутиться. Не здожене куля, здожене воша, а війна своє, казав той, візьме.

Ми йшли до річки лозами. Лози були високі, густі. Йшли ми стежкою. Діди йшли з сітками і хрокачами дуже поволі, ніби на звичайну нічну рибну ловлю, і, здавалося, не звертали жодної уваги ні на стрілянину гарматну, ні на далеку — кулеметну, ні на рев нічних німецьких літаків, що кидали гранати куди попало, ні на світлові парашути; словом, увесь німецький фейєрверк, що так замучив нас за останні дні важкого відступу, для них ніби зовсім не існував.

— Слухай, батьку,— звернувся до діда Савки один журналіст, який вважав, що коли він переїде благополучно річку, то на все життя уже буде відомий тим, що попав у оточення.— Слухай, батьку. Ти не можеш іти трохи швидше?

Савка не одповів.

— Слухайте, діду, ви не можете йти швидше?

— Ні, не можу. Чого вже ви отакі швидкі стали, хто вас знає. Не встигли розпочати війну десь там, аж коло Карпат, а вже на Дніпрі, та й ще вам не швидко, ще швидше хочете. Старий вже я швидко ходить.

— Скажіть, а далеко річка?

— А ось і річка.

Дійсно, лоза кінчилась, і ми вийшли на прекрасний піщаний висип. Перед нами була широка ріка. А над рікою вечірне небо, якого я ніколи таким ще не бачив. Сонце давно вже зайшло. Але його проміння освітлювало верхи велетенського нагромадження хмар, що насувалися з заходу, як трагічний символ. Хмари були важкі, темно-темно-сині, внизу зовсім чорні, а самий верх десь аж майже над нами вже пописано було великими крученими кричущими мазками жовтої і палевої фарб. Величезні блискавки горобиної ночі роздирали хмари, і не було грому. І все це одбивалося у воді,

і здавалося, що ми не на землі і що ріки нема, а на картині чи у міжхмарному просторі загублені і маленькі, як річкові піщинки. Це було небо страшного суду, як уявлялося колись у дитинстві. Це було небо надзвичайне. Природа ніби була у змові з подіями.

Риба боялася такої ночі і металася по висипу на мілині. Десь далеко горіли ракети під небом. Було чомусь видно. Світило якимись жовтуватими відблесками жовтої корони хмар.

Гриміли гармати. У всьому цьому було щось надзвичайне, красиве, урочисте і грізне.

— Ну, сідайте, повезем,— сказав дід Савка, стоячи з веслом біля човна.

— Повезем уже, а там що бог дасть. Не вміли шануватися, так уже повезу, тікайте, чорт вашу душу бери... Куди ти хитаєш, човна не бачив, воїн?

Ми розмістилися в човні мовчки.

— У тебе готово, Платоне?

— Можна.

— А хмар наперло... Ач що робиться, страшний суд, чи що, починається,— подивився дід Савка на небо і поплював у долоні. Потім він узяв весло і сильним рухом одштовхнувся од берега.

Учора раннім-рано на зорі почався наш великий наступ. Щастя ж їм боже, нашим дорогим бійцям [...].

13/V

Був у шпиталі у начПУРа Ю-3 Галаджева. Читав йому «Відступника» і «Перед боем». Видно, йому дуже сподобалось. Він попросив мене не кидати думки про «Незабутнє». Сьогодні ж почну «Незабутнє». У «Відступнику» викинув прізвище відступника [...].

15/V

...Сьогодні написав три сторінки «Незабутнього», і так легко на душі.

15/V

Самий сильний звір у лісі не тигр, а тхір. Він смердить.

...Перейшли казахи з боем на українську землю. По команді командира стали на коліна. «Здрастуй, братська земле, ми прийшли звільнити тебе, пролити за тебе кров, сестро наша. Прийми наш бойовий привіт і любов. Встать! Вперед!» [...].

18/V

Двоє дивляться вниз. Один бачить калюжу, другий зорі. Що кому.

(До п'єси)

- Чому ви не вступаєте до партії?
- Не можу. У мене є душевний із'ян.
- Себто?

— Я не можу зберігати партійну таємницю. І не то що партійну. Ніяку. Варто мені взнати про щось, що зветься таємницею, як мене зразу ж почина розпирати. Через півгодини я вже хворий, а через годину я, щоб не вмерти, шукаю людину і шепчу їй таємницю на вухо по секрету, закликаючи нікому не говорити. Потім ще і ще. Аж поки не переконаюся, що таємниці нема. Он який я...

19/V

Гарматна обслуга. Знищили двадцять вісім ворожих танків. На двадцять дев'ятому самі загинули. Лишився один командир і тяжко поранений боєць.

Ранені в ноги і руки. Вони вдвох подавали снаряд руками, ногами заганяли в отвір і били, поки були живі. Це було страшне бойовище. Люди знають, що умирають, що їм лишилося жити п'ять довгих хвилин, і діють до смерті.

— Я сьогодні вперше за три місяці побачила сонечко. Я не бачила, як танули сніги. Я не бачила великої води в Дніпрі, Десні.

Десь гупали глухо гармати. Та нещасливий батько горлицею тихо плакав по своєму сину, щоб не злякати солов'я. Солов'ї щебечуть, заливаються в садках по всім селу, а села нема.

Ранок. Сонце, тиша. Яблуні і вишні в цвіту. Десь кудкудачуть кури і гурчить літак. По літаку дали три постріли. Козеня на припасі під моїм вікном у садочку почало жалібно мекати. Я на горі. З мого вікна далеко видно і ліси, і річку, і сінокоси за рікою. На далекому обрії вони зникають у блакитному мареві і зливаються з небом... За обрієм війна... смерть.

У мене народжується думка написати оповідання під назвою «Тризна». Приходять у село справжні сини народу, герої, що одбили село з великими для ворога і для себе втратами. Повилізували з погребів люди. Розмови. А хат майже нема. І закликали люди на «обід» бійців і командирів. Поминали убитих і говорили про них добре і часом смішне. Хто як лякався, як тікав, як стояв на ослоні з петлею на шиї і що говорив. А почалося з сина, що його вбито при взятті села. Як він бився, скільки ворогів побив. І не було до нього жалю ні в матері, ні в батька, ні в діда. Вони згадували про нього як про косаря доброго, що, укосивши багато сінокосу, ліг надовго відпочити. Згадували про людей головним чином у плані їхніх робочих здібностей.

Коли трохи сп'яніли, почали дещо говорити і смішне про небіжчиків і про себе. Люди багато їли. Після довгих і великих страждань, що виснажують душу і тіло, організми прокидаються з особливою силою життєздатності, життєдіяльності. Було в цій тризні на страшних руїнах, на горі, з якої видно було далекі дими пожеж і жертвних огнищ, неначе щось величне. Безсмертя народу почувалося в оцій постійній зміні подій і людей. Були серйозність в кожному слові, і примиренність з історією, і глибоке її органічне розуміння. Це сиділа, здавалось, сама історія. Старі і малі, на долю яких припало стільки подій, що їх вистачило б на п'ять чи десять добрих поколінь. Гітлерівців не згадували, як щось не достойне згадки за столом. «А, чортзна-що, не люди». Говорили: «Ну, якщо ж, ну дай же боже, як останемося живі. Щоб же не порадувався ворог. Щоб згинула напасть».

Пили за бійців, що були на тризні, і дякували їм.

А бійці дякували їм за сина. Син був герой. Він був їхній командир.

— Хотів, так мріяв було побачитися з вами, розказував багато про вас...

— Та що ж там про нас розказувати. Ми люди темні. Нічого ми не бачили. Ніде й не були.

Бійці дякували їм за сина.

— Ви не думайте, мамо, що він умер.

— Авжеж, не вмер. Убито.

— Ні. Житиме він у пам'яті людей, як Максим Кривоніс, і Байда, і Сагайдачний.

— А що воно за люди, не знаємо ми.

— А це, мо, того Байди, що коло Пилипа живе. Е, нема вже, знесло із хатою, з млином, і сліду не осталося.

— Ні, тітко, це не той Байда. Байда був колись козак такий славний...

— Ну, бог з ним, з тим козаком. Так от випийте ж за вас. Щоб добре вам воювалося, щоб побачили ви своїх рідних.

— А Кривоніс? Це ж хто?

— Це наш командир танкового підрозділу,— сказав командир танка.— Прекрасна, хоробра людина. Тільки даремно ви зараховуєте його до убитих. Він тяжко поранений, це правда.

Довго тяглася бесіда. Жінки носили з печі, що стояла серед купи руїн, страви. Бійці сиділи у садочку й поснули, заснули всі. І солов'ї співали у сільському садочку, у сільських садочках, а села нема.

Пошли ж, боже, здоров'я живим, і згоди, і сили на нове село.

Були на тризні бійці-буряти чи казахи. Косоокі. Пили за їх здоров'я. З цього приводу батько сказав прекрасні слова про товариство. Говорив він ну просто як Тарас Бульба перед козаками.

— Якісь неначе китайці, хороші ви, я бачу, люди. Не охочі до штабів, а більше до шаблі, як і мій покійний Лук'ян.

Бійці оточили матір командира ніжною увагою і пошаною. Кожен з них вбачав у ній свою матір, що десь нишком виглядає його, побиваючись, і плаче, і молиться на церковних пустирях за його життя.

А починається оповідання з наказу командира, може, кавалерії Лук'яна Горлиці. Вони в рейді.

Перед ними село, що його треба взяти, у селі міцно засіли німці. Обстріл. Село палає. Горлиця каже, що це його рідне село. Він ніби просить не підкачати. Побачу

чи не побачу батьків. Обстріл. Короткий бій. Бій на вулицях. От і хата на горбочку над рікою. Не хата — піч одна.

Полетів Лук'ян, полетів козак і впав на дорозі... Сім куль уп'ялося Лук'янові в серце, і одна коню. Вилізла з льоху Лук'янова родина. Плач матері над сином. Кладовище над рікою. Похорон.

Через три дні тризна — обід.

Вилізли сповняти звичай.

Худі, землистого кольору, погано вдягнені люди. Довго сиділи вони в льохах, багато бачили такого, що не забудуть і потомки. Довго жили вони по той бік забороненого людськими законами, і тавро жури, що не зникне з них скоро, потроху стиралося в їхніх очах, коли пригадували труд, і любов, і добрі часи. Людям хотілось забути страшне по великому, всемогутньому закону життя і по незламній силі свого характеру хліборобів, себто людей, що звикли віками до вирощування, до життя.

Коло поминальників роїлася дівтора. Одного притягли, насилу спіймали і привели до столу.

— Оце сиротинка, такого-то син. Нема. Ну, хай великий росте. Ну, скажи, що ти будеш робить, як виростеш?

— Рубатиму ворогів. Буду вішати ворогів.

— Так не можна казати. Ти ще маленький. А, боже мій, попортили дітей і все на світі! Тепера як їх на добро навернеш. Є на кого подивитися.

Над одною могилою сиділи тихі згвалтовані дівчатка. Про це не говорили.

— Не слухай баби, Михайлику. Рости та не забудь нічого. Бий їх, проклятих, і не прощай нікому. А баби наговорять. Треба битися. Раз тебе ударено — бий десять раз... Будеш?

— Буду, діду, — сказав Михайлик і вийняв німецьку запальничку.

— Поцілуй мені руку, що будеш.

— Семен, ну що ти говориш, і сам немов малий.

— Бий їх, Михайлику! Щоб батька твого ім'я не стерлося в часі. На тобі за це чарку!

— Ти сказився, чи що? Малому чарку. Ви подивіться!

— На поминанні і малому можна. Іди до мене, Михасю.

Михайлик підійшов і став коло діда. Дід обняв його своєю великою, сухою, жилуватою рукою і сказав:

— Дітей же треба на добре наvertати.

— Рано ще. Добро існує не для нас.

— Наше добро — це ненависть до ворога, ото наше добро. Да сміливість, щоб умирати не боялись, як наш Лук'ян. Признаюся тобі і всім вам, люде. Три дні як нема Лук'яна. Впав перед самим вікном,— показав дід на стовбур печі.— День і ніч я думав про Лук'яна. Як він там? Де він? Стояв з петлею на шиї — про Лук'яна думав, і в погребі сидів — хіба не правда? І ось три дні нема Лук'яна. Впав перед самим вікном,— знову показав дід на стовбур печі,— а мені жалько і не жалько не наче. Такий великий час. І так багато іще вас. Велике діло — воїн у бою. Дай бог кожній добрій людині так умерти, як умер Лук'ян.

— Та що ти кажеш? Щоб усіх повбивали, чи що?

— А, що там ви, жінки, розумієте?

Обов'язково перелічити страви, які колись подавалися до столу в таких випадках. І ті страви, що подавалися в дійсності.

Зійшлися три покоління на кладовищі.

Стій, Лук'яне! Бережись, Лук'яне, батьки дивляться на тебе у вікно! І вікна нема. Стій, то німці збігаються до кулеметів у твоїй рідній хатині-доті. То кулемети дивляться з вікна, наведені на тебе з вікна. Лук'яне, уйми своє серце. Забирай уліво! Уліво забирай через дядьків город! Бери вліво, заходь їм у тил. Уб'ють вони тебе... Вперед, за Радянську Україну. Ах, Лук'яне, сім куль вп'ялося в Лук'янове серце, коню — одна.

Так і шарахнулись вони обоє на молоду траву. Лук'ян ще перевернувся разів зо два, і шаблю випустив, і заснув навіки, як після доброго вина на бенкеті з музикою, бубнами і безупинним танком.

Стій, не слухайся свого дурного серця! Не піддавайся крику дурного гарячого свого серця.

Рвонулась міна. Хата — в повітря. І тільки біла піч із темним димарем осталась. Та побиті горщики на припічку, а в пічурці пучечок сухеньких гвоздик од пристріту.

...Вони згадували, хто як косив, жав, хто скільки за життя наробив для людей хліба, сіна тощо. Про пасічників. Про те, як який-то плюнув гітлерівцям у очі і сказав їм, що їх діла плохі і що він не вважає їх за людей.

— А велика у вас, тітко, була ненависть до ворога?

— Та ні, ненависті неначе й не було. Ну, тільки такі вони були мені отвратительні і гидкі, що, здається, сама б я їх подушила, як казна-що. Та прожорливі, злі, де в їх теє зло й бралось [...].

В нерівному бою капітан Гусаров витратив усі боеприпаси і був тяжко поранений. Битися нічим. На підбитому літаку почав летіти на свою територію. Два месершміти атакували Гусарова і збили його. Він, проте, зібрав усі сили і вів літак. При посадці на «животі» в районі Білий Колодязь він смертельно вдарився і вмер. Від 11 до 17 збив літаків. Їх було п'ятірка.

Написати дві статті — одну про командира, другу про комуніста. Третю про дітей.

Фашисти нищать наших дітей. Нищать голодом і розстрілами. Нищать методично. Тут і план звільнення України від українців, і ненависть до народу, і нелюдська злоба у неясному баченні свого власного кінця [...].

Я не буду писати великих романів. Людям ніколи буде їх прочитати. Одні лежатимуть в землі, другі поспіпнуть од плачу, а треті довгі роки не розгинатимуть спин, працюючи на кривавих ланах своїх серед кладовищ і руїн. Коли ж народяться четверті [...], оті вже, мабуть, прочитають мої оповідання [...].

На передову лінію.

Летить навантажений набоями грузовик. Рвуться міни навколо! Пікірують месери. Пекло.

— Не дрейф, хлопці! — кричав на грузовику боець своїм товаришам. Він їхав у огонь уперше. — Якщо вже садоне по нас — ні... не залишиться. Розлетимося

вщент.— Бійці ожили духом і радісно захвилювались, як на великому вітрі. Від швидкого руху і шаленої небезпеки страх перейшов у захоплення. Життя трималося на невидимій оку тонесенькій ниточці.

25/V

Теми оповідань:

1. Святослав.
2. Ув'язнений музей.
3. Ювілей.
4. Заворожена трибуна.
5. Математик.
6. Тавро століть.
7. Перекинчик.
8. На руїнах.
9. Плач у степу.
10. Смерть дівчини.
11. Надія.
12. У ярмі.

План роботи на 1942 р.

1. Оповідання:

1. На терновому дроті	— 1
2. Перед боєм	-- 1
3. Відступник	— 0,5
4. Незабутнє	2,5
5. Мати	1
6. Тарас Бульба	— 1
7. Зачарована Десна	-- 2,5
8. Надія	— 4
9. Тризна	— 1,5
10. Невольник	— 1

16

2. П'єси:

1. Міра життя	— 4
2. Народ безсмертний	-- 4

8

3. Сценарії:	
1. Щорс	— 4
2. Україна палає	— 4
	<hr/>
	8
4. Статті:	
1. Україна в огні	— 1
2. Лист до ворога	— 0,5
3. Лист до льотчика	— 0,5
4. Радянські лицарі	— 0,3
5. Слава братам	— 0,5
6. Про жінку	— 0,5
7. Пісня	— 0,2
8. Сильнее смерти	— 3
9. Велике товариство	
	<hr/>
	35

ДРУГА ЗАПИСНА КНИЖКА

26/V [19]42

Тринадцятого січня сорок другого року в тридцятиградусний мороз [...] у Києві на Подолі було оце і ніколи не вернеться: вели по вулиці з тюрми роздягнених, в одних трусах, і босих, у кайданах сто чоловік матросів на розстріл через увесь Київ. Ішли, бряжчали кайданами невольники на рідній землі. Народ дививсь і завмирав од страху. А німоті того тільки й треба. Ведуть собі, на бранців хижо поглядають. На грудях автомати, а в грудях вовча душа.

Не витримали люде. З ризиком для нещасного злиденного життя знімали з себе манатки і кидали засудженим на плечі.

— Не треба, дійдем так. А ви собі гуляйте. Діждались гітлерівської волі, гуляйте, множитесь, раби!

— Давай, хлоп'ята.

Затягли моряки свою пісню «Розкинулось море широко» і пішли на страту. Вони забули про нечуваний мороз, що палив їх огнем. Голі і босі, з піднятими гордо догори головами, вони бачили перед собою рідне блакитне море і співали востаннє йому славу.

Герой товариш Н. був уже не молодий, років за сорок. Був він рядовий боєць, прославлений в газетах, з орденами.

— Скажіть, товаришу, чи страшно вам було в останніх двох атаках? — Він там відзначивсь був особливо, як мені казали.

— А ви підіть попробуйте, — сказав мені герой. — Авжеж, що страшно. Так страшно, що й сказати не можна.

— А що ви думаєте про кінець війни?

— А що мені думати? У мене думка, товаришу, одна. Уб'ють мене — оце моя думка. Хоча... — боєць-герой на мить замислився, ніби збагнув про щось бажане й дороге, — хоча, правда, у мене є одна невеличка надія...

— Яка саме? — спитав я.

— Може, поранять. Все ж таки полегшення. Получив оце листа од дівчини. Донька в мене маленька є. Пише — я щодня, дорогий татуньо, бажаю, аби тебе поранили. Мо, хоч тоді тебе ми побачили б іще живим. Таке-то.

Він був поранений в плече навиліт на другий же день. Я зайшов до пункту. Він пізнав мене. Він був уже перев'язаний. Він дивився на мене і, пригадуючи, певно, розмову, щасливо усміхався.

26/V [19]42

Командир виліз вперед. Ранений в плече.

— Товариші! Ви ж герої! Що ж ви сидите, мов діти? Вперед! — І вся рота, що прикипіла до землі і не знала, куди подітися і як рятуватися, кинулася за ним вперед і перемогла.

Од восьми годин вечора до трьох з половиною ранку гromили сьогодні німецькі бомбардувальники наші Валуйки. Сто дві машини скинули бомби. Багато побито людей, багато зруйновано. Для Валуйок це вже завелика баня. Зенітки випустили десятки тисяч снарядів.

Земля тряслася цілу ніч, тремтіло і роздиралося повітря. Багато передумав я у льоху. Пробивав заснути у хаті, плюнувши на все. І заснув було, але через годину прокинувся од великого вибуху неподалеку. Рознесло бомбою три будинки. Я вийшов у сад, у льох і вже більше не лягав. Це була страшна ніч.

28/V
Валуйки

Дуже радий, що Валуйкам заподіяли цю ніч шкоди мало: діяли наші літаки...

Учора взяв од перебіжчика К., що там, на Україні, читають мого листа з сльозами на очах, плачуть од радості, що подав надію. Багато бійців перейшло на наш бік з моїм листом. Я чуть не заплакав сам од хвилювання, що допоміг людям у страшну, важку годину життя...

6/VI
Валуїки

Сьогодні ночував у Валуїках. Знову до двох, до пів третьої години ночі не можна було ні заснути, ні навіть всидіти в кімнаті од бомбардування. Було мало літаків, мало бомб, але кружилися вони увесь час і увесь час по них і по ліхтарях, що вони над нами скидали, били наші зенітки.

Людей убито лише в одному чи в двох домах. Треба буде знову виїхати кудись ночувати.

ТРЕТЯ ЗАПИСНА КНИЖКА

1943 РІК

— Александр Петрович! — гукнув мені М. С., коли машина спинилася біля великого красивого яру.

Я підійшов. Привітався з командуючим Ватутіним, що стояв над яром з картою в руках.

— Вот начинается Украина. От этого яра Украина, — сказав М. С.

Я подякував йому тихо. Я не впав на рідну землю на коліна, не заплакав, я мовчав. Передо мною була рідна моя земля, неорана, засмічена, з сплюндрованими селами. Земля завойована, одвічна моя полонянка. Скрізь жінки. Одні жінки та діти і де-не-де чоловік, трухлявий, худий, згорблений, забитий і неначе хворий.

Неорані поля скрізь, куди око гляне, немов приснилось. Осот, буркун та дикий соняшник з полином. Невесела дика краса. І скрізь побиті танки на полях край сіл чи по шляхах — німецькі й наші. І час од часу сморід. Гниють по шляхах і в полі людські й фашистські трупи, і трупи коней з задерними ногами.

...Описати поле у всій його красі після моторошної картини бойовища. Особливо красиві соняшники проти сонця. Вони мають темні голівки з ніжними сонячними ореолами.

Квіти, рослини. Долина Ворскли. Висаджений міст. Купання дівчат.

Оповідав генерал М., як два його солдати повернулися додому до рідних хат. Вони побули дома хвилини п'ятнадцять і пішли в наступ, знову попрощавшись з батьками чи діточками своїми.

Самотаєвка

Самотаєвка — зруйноване вщент село. Велике, красиве, над невеликою рікою і сінокосами. Пішли хати на греблі і печі. Бліндажі і ходи сполучень поточили село, мов шашіль. Де-не-де людина. Незабутнє село, описати його так, як і ріку.

...Білгород — зруйноване страшне місто. Боюсь, що такий буде і Харків, тільки в ще більшому й жахливішому масштабі.

13/VIII

...Вчорашній день був самий багатий за всю мою подорож. Ми виїхали з Н. до Харкова. Учора я був кілька годин на околиці Харкова біля ХТЗ у бою.

Україна. Подорож.

1) Зупинка в шпиталі, ранені. Скарги. Горе.
2) Сльози і відчай молодої жінки, що не могла вже тепер ні їсти, ні спати од горя і розпачу: «Пропали тепер ми всі. Увесь наш народ». Ліс, трупи коней і німців. Сморід.

Батьки везуть пораненого сина (снарядними осколками).

3) На обрії Харків.
4) Дим пожеж. Гуркіт важких гармат. Повітряні бої.
5) Села. Народ. Баби на призьбах (неділя). Пожарища, діти.
6) Під скиртою на майдані спало двоє божественних дітей. Життя як життя. Думки про народ.
7) Харків. Шукаємо на позиції КП дивізії.
8) Руйнація. Все розбито, попалено, розкидано — наче рука смерті торкнулася нашої землі. Трупи німців, бомби.

9) Ми на КП дивізії на даху будинку. Знайомство з полковниками, до німців 2,5 кілометра.

10) Поле бою. Лави атакуючих. Вибухи снарядів серед лав.

11) У наш будинок попадає снаряд. Поверхом нижче в кімнату.

12) Ми на КП корпусу. Знайомство з генералами на вищці. Німці б'ють по нас з гармати. Ми йдемо в глибокий бліндаж.

13) Нарада генералів у бліндажі. Світ. Обличчя, характери. Мої почуття.

14) «Тов. генерал, дозвольте доповісти...»

15) N. розпікає на обох СП (спостережних пунктах) полковників і генералів.

16) Раніш, ще по дорозі на Харків, стріли родину з візком. Дуже милі. Красива дівчина. Розмова.

— Там, у Салтові, все спалено.

— Знаєм. Зате там домівка. (Ще їх німець виселив).

Трохи далі вбиті коні, а ще далі, край дороги, незабутня картина:

17) Жінка вбита. Вона лежала край дороги, витягшись, охайна, лице її хтось покрив платком. Рука її в повітрі ніби прикривала серце. Рука була в крові. А кругом ями, сморід. І красиве незабутнє дике поле в квітах. Я мало не плакав.

18) Ми їдемо до штабу армії.

19) Вечір. Курява. Курява на цілий світ і дим в далечині над Харковом, і в куряві величезний мутно-червоний місяць, і грім гармат. А назустріч ідуть полки на позицію, свята великомучениця піхота.

20) Мої почуття в цей незабутній вечір війни описати докладно.

21) Ми їдемо з фарами. Ранені на роздоріжжі. Край дороги.

22) Аж під ранок приїхали. У лісі ночували. Лягли спати вранці. У лісі. Тільки лягли — наліт авіації і шалена канонада зеніток. Ми сміялись. Так і поснули.

15/VIII Ліс

...Чим більше я приглядаюся до N., тим більш переконуюсь, до чого ж непідходяща, дрібна ця фігура як на цей великий відповідальний пост у відповідальну велику добу. Він закінчив вищу школу, вчився, отже, слухав, читав щось, і ніщо, проте, йому не допомгло і не допоможе. Малий він габаритом. І тому, що він не відповідає своєму посту, він ніколи не буде на ньому гарною

людиною, він буде поганим і нещасливим, вірніше, злим, і зробить він нещасливими, сам того не відаючи, багато хороших підлеглих йому людей.

[...] У Померках знову зустрівся з Н. Докладно розпитував про все, що бачили ми в Харкові. Слухав з надзвичайною зацікавленістю, веселий, бадьорий і дружній...

Нагадав мені, що мою пропозицію про нову форму шлюбу (загсу) він уже розповів наркомуні внутрішніх справ, який теж поставився до неї з любов'ю. Отже, цими днями почну розробляти проєкт про шлюб.

28/VIII

- 1) Про Богдана.
- 2) Національне і класове питання протиставлені ніби.
- 3) Ввести росіян, щоб не було самих лише українців, начебто тільки вони визволяють її. Зробити так, як у житті.

...Читав сценарій Н. до двох годин ночі у с. Померках. Після читання була досить довга і приємна бесіда.

Н. сценарій «Україна в огні» дуже сподобався, і він висловив думку про необхідність надрукування його окремою книжкою. Російською та українською мовами. Нехай читають. Нехай знають, що не так воно просто.

...Запропонував Н. утворити орден Богдана Хмельницького 29 серпня ранком у Померках. Він прийняв цю мою пропозицію з задоволенням.

Війна знижує трудові навички людини. Розслаблена дисципліна, неповага до життя свого і чужого.

Поспав, повоював. Від втрати трудових навичок потім бандитизм, крадіжки та інше.

Треба зробити такий Хрещатик, щоб покоління знали.

Площі, висоти. Треба вкласти в Хрещатик всі свої знання, всі почуття, весь досвід треба вкласти, всю велич нашої епохи, війни.

Н. захопився, він говорив дуже незвичайно, з глибоким почуттям.

Далі мова пішла про нове післявоєнне будівництво. Про Наркомат цивільного житлового будівництва. Цей наркомат повинен будувати міста.

Викладав свої погляди на організацію цього Наркомату. Дуже добре і правильно, з великим і тонким почуттям і тактом. Накльовується кінець війни, руйнування колосальні. Архітектуру треба підняти як ні одне містецтво.

Сьогодні закінчили «Битву за нашу Радянську Україну»... Знаю одне: фільм «Битва...» — абсолютно правильний. В чому його правда? В грандіозності горя відступу і неповноті радості наступу.

5/XI

Пишу в літаку. Лечу до Києва через Харків. Півгодини, як вилетів з Москви. Машину веде підполковник Цибін, чудесний авіатор. Під мною ліси, річки, озера. Рівно і міцно гудуть мотори. На душі у мене гарний спокій. Як це не дивно, я одпливаю од землі і од земного. Ясне небо, морозне сонце. Мені трохи хочеться спати.

Взагалі у мене за останні місяці дуже погіршав стан здоров'я. У мене знову стало важке-важке серце, біль у грудях і в серці, тупа голова і слабкість надзвичайна. По обіді я впадаю в тяжкий сон. Сплю я уночі уже важко, перевертаючись раз у раз од болю в грудях.

Позавчора увечері був у Н. Він прийняв мене радо і привітно. Він знову справив на мене враження розумної і гарної людини. Він дякував і вітав мене з приводу «Битви...».

5/XI

...— Отаку власть загубить, га? (Левко Цар).

— Селяни жалкують. Тільки зараз вони зрозуміли і відчули, що вони втратили, загубивши радянську владу.

Пропозиція Н. скласти документ історичний, присвячений великій даті звільнення України всієї од ярма гітлеризму. Скласти так документ урочисто, змістовно і красиво, щоб він зостався на пам'ять народу на цілі віки, щоб його друкували в хрестоматіях, в збірниках, щоб знали його напам'ять, щоб цитували його. Прекрасна, блискуча думка Н. Треба буде обов'язково включитися в цю роботу. Розмір 15—20 сторінок, а може, що й менше.

Треба підготувати себе до цього твору. Потрібні виступи поетів, письменників, композиторів. Тут же підняв Н. питання про український гімн.

Юра Яновський читає звернення-проект українського до російського народу.

Потрібен абзац, у якому підкреслити, що без російського народу допомоги український народ загинув би у війні.

І треба підкреслити трагедію нашу.

Чим більш дивлюсь я на Київ, тим більш бачу, яку страшну трагедію пережив він. Населення в Києві фактично нема. Є невеличка купка убогих, нужденних і злиденних людей. Нема дітей, нема дівчат, нема юнацтва. Тільки баби та каліки. Картина потрясаюча. Такого наш світ на протязі кількох століть, багатьох століть не знає. Адже Київ був мільйонним містом. Зараз на руїнах тисяч п'ятдесят.

Ми в'їжджали в Київ удень 6-го числа листопада 1943 року. Се було в день визволення. Київ був очищений од німців п'ятого листопада уночі.

Матеріали до „Поєми про море“

ПЕРША ЗАПИСНА КНИЖКА

1952 РІК

7/IX [19]52. Нова Каховка

Грає музика. Через великі розчинені вікна видно Дніпро. На небі ані хмариночки. Тепло. Зал переповнений комсомольцями: це починається за десять хвилин їх конференція. Танцюють пари. Прекрасні молоді обличчя. Наша розумна освічена молодь — будівники комунізму. Хто впізнає в них інженерів, техніків, геологів? Все має свій абсолютно неповторний інтелігентний і новий вигляд. Тихі, стримані, спокійні і радісні. М. показує мені найбільш видатних. Я весь охоплений почуттям, яке мені хотілось би пронести через всю мою майбутню картину. Оплески в залі. Обирають почесну президію. Перед початком зборів придивлявся до молоді — дуже радісне враження. На будівництві майже вся молодь має освіту семилітки, восьми[літки] і навіть десяти[літки]. Єсть багато і з вищою освітою. Командир земснаряда інженер Н. на вигляд зовсім юний. А між тим у нього вже стаж: два роки на Волго-Доні. Чимало інших інженерів теж комсомольці, двадцять осіб.

Написати оповідання про каменяра Ф. Хоч редактор і назвав його нетипічним для будівників, я думаю, проте, чи не являється він найбільш виразним будівником комунізму. Він міг би навіть бути й героєм фільму...

Н. С. втекла з дому, на рік перемінила ім'я, щоб не знайшли. З-за трибуни не видно. Говорить абсолютно літературно, вільно. Кінчила тут десятилітку. Учиться в інституті. Бригадир штукатурів.

...Розумниця надзвичайна. Весь час мислить...

Це образ. Господар нового життя, будівниця кому-нізму.

І в той же час ще зовсім дівча. Манера жестикулювати, дивитися, повна свобода, незалежність — дивна. Сила в ній життєва, і дисципліна, і воля, й пристрасть.

Кучерики, бант. Малесенька. Лексикон багатенький. Треба придивитися і вивчити сю дівчину.

Студентка гідротехн[ічного] інституту...

8/IX

Одвідав т. Л. Дуже симпатичну і приємну людину. Зустрів А., який призначив мені побачення на дев'ять год[ин] вечора. Далі поїхав на територію майбутньої греблі до земснарядів. Ввечері знову одвідав А. Просидів у нього годину. Розмова була приємною. А.— теж образ глибоко позитивний і інтересний. Надзвичайно влучно сказав про П.: «П. на мене образився за критику і мстить мені повною мовчанкою. Хочеться сказати йому: «Ну добре, ти розсердився, образився на мене, навіщо ж ти мстиш державі? Ти мсти мені, а не будівництву комунізму».

Скаржився на недосконалість видимого порядку речей. На прозаїчність і буденну дрібність людей і обставин. Дуже радо прийняв мої пропозиції з приводу оформлення споруд, каналів і греблі. Треба ще продовжити розмову на цю тему.

Одвідав у Старій Каховці сільськогосподарську виставку. Господарі павільйонів абсолютно байдужі до одвідувачів, навіть одвертались. Чисто національна ознака нелюбові до всього показного, виставочного. Прекрасні жеребці ржали якимись несамовитими голосами. Фантастичні овочі і хліб. Треба ще раз її одвідати й описати, записавши прізвища. Описати, як описували колись ярмарки.

ПРО ФОНИ

9/IX

Розробити цілу «партитуру» фонових рис, що йшли б низкою через увесь фільм. Наприклад, сьогодні вдень біля театру й магазину раптом два п'яньких дядьки

(будівники). Один з них співав «Кармелюка», диригуючи руками. Або: йде заклопотана жінка, несе в одній руці відро, в другій, лівій, дитину, дівчинку, щось трохи більше року. Дитинка дуже гарна, чепурненька, повернена всією фігуркою назад. «Яка чудесна «перебивка»,— подумав я. Або на човні: вона витирає йому рушником піт з лиця.

Учора ввечері вирушала валка автобусів і п'ятитонк з робочими по куртажках з села. Здебільшого молодь. Згадати враження.

Треба запропонувати переробити дах Будинку культури. Дах слід зробити плоский, із садом і танцплощадкою. Тоді се буде улюблене місце молоді з чарівними краєвидами на Дніпро, на острів Козацький, на греблю й водосховище. Запропонувати також бодай три будинки поставити, а не покласти на головній вул[иці], середній — найвищий — орієнтир.

На робочому зібранні будівників Будинку культури. Доповідає начальник ділянки. Молодий, невеликого зросту, досить худий, але явно здоровий чоловік з міцним голосом. Робочі переважно молодого віку. Більше мужчин. Серед них відомий бригадир каменярів. Слухають свободно, але уважно.

«Ми допустили, крім цього, перевитрату на сто тисяч карбованців» і т. д. Доповідь без жодного зайвого слова... Абсолютно конкретна, побудована на цифрах, себто ділова. Доповідь на тему про виконання соціалістичних зобов'язань.

Критикує: «...Наш колектив виконує роботи неякісно. Щілини, погані плінтуси і т. д. Погано організований початок праці. Щоб з гудком було чути перший удар сокири, перестук молотка. Дисципліна на низькому рівні. Будівники не забезпечені своєчасно матеріалами».

В президії коло доповідача сидить робітниця... Просте, серйозне обличчя. В хусточці. Очі ділові, глибокі, трохи сумні. Видно, що вона серйозно ставиться до роботи. Типове лице українки. Мовчить і щось думає своє. Рядом зі мною сидить в старій голубій майці старий каменяр...

...Доповідач продовжує «чистити» робочих з повним

знанням діла: «Обурлива відсутність нарядів заважає правильному обліку праці й зарплати». «Ми по-варварськи ставимось до будівельних матеріалів. Гора загуского розчину».

«Ми будуємо ком[уністичне] сус[пільство] своїми влас[ними] руками. Не позичаючи нічого ні в Америці, ні в Англії. Так чому ж ми так не бережемо себе, свого народу, добра? Це державні гроші, це гроші наші з вами. Найголовніше, найнайголовніше — зниження собівартості. Кожна дрібниця — давай нову дошку. П'ятсот п'ятдесят шість кілограмів цвяхів перевитрачено. П'ять процентів розсипано в піску...»

Закінчив самокритично, із звертанням до бригадирів критикувати і його як керівника. Виступати не хотув. Здебільшого молодь. Є багато молодших двадцяти років.

«Начальник сказав все правильно і ясно. Все добре. Все ясно!»

Розгортайте критику в адресу будь-кого з присутніх тут. Буде виправлено, що ви тут скажете»,— відповідь Ж.

З великим трудом вийшов молодий робочий, говорив неймовірно мішаною русько-українською мовою. «П'ять чоловік робить, а чотири ходять і заважають. Я плотник, іждивенець каменщиків і штукатурів». Здоровий, як вилитий, в зеленій майці, мідно-червоні руки, груди, шия, вигоріле волосся. Говорить швидко, як з кулемета б'є. Абсолютно конкр[етно] і з знанням діла. В мові простій чимало літературних слів, вжитих як слід. Усмішка здорова, молода. Все, що він говорив, — про те, як треба робити. З усього, — як він говорив про роботу, — людина — будівник комунізму... Він увесь в неспокої. Його світ — світ колективного виконання творчо великих завдань. Прекрасні робочі пропозиції, абсолютно ділові. Обвинувачував начальство в невмінні планувати.

Викликають крановщика Д. Виступав теж з критикою керівництва. Вицвілі світло-сині штани, біла майка. Великі руки! Прекрасне тіло, і сам красивий, молодий.

Ніхто не хоче виступати, як не просять з президії.

— Ч.! Може б, ви сказали про постачання матеріалами?

— Нехай не ворують, — почувся ззаду тихий голос Ч.

Пауза.

— Може, прораб що скаже?

— Ні.

— Може, нормировщик?

— Ні.

— А що там... Попався хіба, чи що?

Вийшла дівчина К. Говорить не вміє. Але сказала багато. «Розчин носимо на руках. А траншею риємо як? Учора дівчину трохи не завалило, така глибока і так високо треба кидати, що вже й з больниці приходили». Ображена пішла й сіла. Красива, молода... Ясно одно: робочі хороші, погана організація керівництва.

К. бригадир, хлопець, звичайно, прекрасний, каменярь відомий. І теж справедливо криє начальство. І видно стає, що начальник дільниці просто демагог. Організація праці препогана — ясно.

Бригадир — синя сорочка, білявий, сіроокий, вицвів на вітрі й сонці. Обида у нього, і обурення, і гнів з приводу поганої організації роботи...

Далі виступав парторг... Розумний. Носить окуляри. Поганий колір і фактура обличчя. Говорить ясно, вільно, культурно, як і належить парторгу. Очевидно, він хороший комуніст. Молодий. З заключним словом виступив доповідач. На цей раз промова його була коротка, голос не такий вже гучний, самокритика швидка й дрібненька, обіцянки все виправити в два дні непереконливі... Ф. сидів поруч мене і дививсь на всіх з ясным чолом Діогена.

К.

Виступаючи біля президії, вона хвилювалась дуже. Промова її була нерівною, з великими паузами, ніби їй кілька разів хотілося вже закінчити її. У всій її постаті, в рухах, в інтонації чисто дівочого голосу, в сумних очах почувались докір і образа, ніби саме її особисто образили глибоко й грубо.

«Матеріал подають з запізненням на годину, а часом і на дві, і ми никаємо тоді і нудимося в простої. Нема ні роботи, ні радості, ні план не виконуємо, і не заробляємо.

Думаєте, нам легко не виконувати план? А потім кидують на іншу роботу, знов же таки не продумавши її толком».

Я дивився на неї й думав собі: що примушує її страждати й гніватись? І я переклав її промову на свою мову, по-своєму, себто так, як воно єсть насправді:

«Я приїхала сюди будувати нове, комуністичне місто і... взагалі приїхала будувати комунізм. Се єдине, чому я з радістю хочу віддати все своє життя. Тому прошу вас не заважати моєму щастю. Нащо ви заважаєте мені будувати комунізм дурними своїми невпорядкованостями?»

ТЕСЛЯР П.

З колгоспу, деь з-під Одеси, приїхав на будівництво комунізму тесляр Андрій П. з п'ятьма синами. Всі теслярі. Середній, Семен, брав Берлін.

Коли повернувся додому з армії передостанній, очевидно, картина їхнього життя в будівництві комунізму розгорнулася на зразок Тараса Бульби. Почувши на святі з приводу повернення двох синів з армії і трохи з цього приводу підвипивши, а може, й поспівавши пісень, почувши, отже, по радіо урядове оголошення про початок будівництва Каховсько-Кримського гідровузла, старий колгоспний тесля Андрій вирішив, що нічого сидіти отаким синам у селі. Приймається тверде рішення: завтра ж їхати всім чотирьом синам. А далі слово за словом, слово за словом — і засмутився. Літа, літа! Які великі діла починають творитись, скільки глибокого смислу, які простори одкриваються перед людиною. Повернути Дніпро, зросити степи безкрайні з їх вічною жадобою води, припинити вітри-суховії. Перетворити безводні степи, де йде жорстока невпинна боротьба за урожай... Невже... Ні, дозвольте. А що ж я? Отак уже прошуся з синами, завтра поїдуть вони на веселу війну зі степами.

Андрій оглянувся так, ніби після довгої, далекої подорожі вперше, якомсь по-новому побачив навколо себе забуті предмети: так глибоко чомусь задумався старий. Потім ще раз оглянув з подивом свою хату, віконця, лавки.

— Дак от що, синочки, щоб ви знали: вже якщо так — їду і я з вами. А чому мені не поїхати? Старий? Хто скаже, що я старий? І навіть якщо так, хіба зрівняється зі мною хто в роботі? Хоча б з молодих?

Що говорила стара, що говорили гості, ми не будем описувати. Не розбивав старий П. посуду, як Гоголів Бульба перед від'їздом в Січ. Але коли на другий день, прокинувшись, почав Андрій збиратись і коли вийшов

він з синами в степ, хоч і не верхи на гарних конях і сам сів не на Чорта, а на звичайну тритонку, і коли тритонка виїхала в степ,— думки і почуття людські сколихнулися до високого патетичного рівня. Плакала мати, бо хоч і від'їжджали сини не на битви з ворогом, не на смерть, а проявити себе на славу Вітчизни в запорозьких вольностях, у труді,— мати є мати. Іхали степом.

Описати степи, хліба і т. д.

ЗНОВ ВИСТАВКА

10/IX

...Написати розділ про сільськогосподарську виставку. Про людей і виставлене, про фото, експонати, розмови. Показки. Особливо показати й написати про колгоспника Приходька, що дуже нагадує мені старого воляняка. І особливо про коней і їх коноводів.

А якого ми з'їли кавуна в одному павільйоні у колгоспника Степана Петровича Осипенка, про це теж треба написати, бо таких кавунів, мабуть, ніхто ще не їв у столицях, да чи й їстиме.

На виставці особливо цікаві були коноводи. Се заporожці.

Один з картини Репіна абсолютно. Описати молодого велетня з розкішними вусами й прекрасними очима — зоотехніка І. К. Як делікатно він пояснював, якою прекрасною укр[аїнською] мовою, з яким тактом, скільки м'якості, властивої здоровим людям. «Ось батько, а се ось його дітки, діточки — четвірко, бачите?» Дійсно, я бачу четверо діточок — Ястреба, Севера, Сокола і Красавчика. Діточки — жеребці. На цих діточках вже можна ходити в атаки на ворога чи доганяти вітра в полі. А як прекрасно представляв він кобилу, теж з діточками й онуками.

Хто мати? Така-то.

Хто батько? Невідомо.

— Батько незвісний, так як воно тепер часто трапляється,— з тонкою усмішкою говорить середнього віку колгоспниця, так, між іншим, маючи на увазі, безумовно, втрату батьків на війні.

Запланований роман шофера Д. з Великої Лепетихи. Шофер редакції. Молодий, красивий. З розумним об-

личчям. Фотограф. Розповів, як він вирішив закохатись і одружитися раз назавжди. І от:

1) «Що за дівчата».

2) «Нарешті на виступах самодіяльності побачив на грузовику».

3) «Вона».

4) «Розвідка. Пішов до тієї хати, де вона колись жила. Аж і вона туди прийшла. Знайомство».

5) «Виясняється: до неї приїздить жених звідкись, вона йому одмовляє».

6) «Той падає перед нею на коліна. Вона з розумними словами з гнівом піднімає його й одправляє геть. І тут же просить свого товариша нікому про се не розказувати. Он яка! Друга б сама всім розказала. Да. «Ну,— думаю,— вона. Отака мені й потрібна». Закохуюсь по самі вуха. Іду в Херсон, веду машину, й вона в машині. Ось її фото... Як ви думаєте? Все одно, що б там не було, уже я од неї не одступлюсь...»

Робітничі збори, присвячені соціалістичному зобов'язанню. Доповідач Н. Дуже проста, ділова людина. Підійшов до мене просто, як знайомий, і попросив поради, давши прочитати листа одного шофера.

Аудиторія: робітничий клас, головним чином чоловіки. Молоді і середнього віку... Такі зосереджені. Слухають Д. Сиджу, спостерігаю в профіль. Прекрасно слухають, хвилюючі профілі. Ось такі і повинні бути відбиті на епохальних каменях каналів і гребель. Це водії машин, люди, що працюють в найтруднішій ділянці перевозок, систематично перевиконують план.

...Самокритикується Д. просто. Де він не догледів, там не приховує нічого...

Обов'язково познайомитися з Д. і за його допомогою познайомитися з шоферами сімейними, оригінальними. Вони повинні знайти собі місце в фільмі...

Шофер Ж. Він любить тактично пожартувати. «Єсть: грає в футбол на стадіоні, а йому записують роботу на машині». Більшість шоферів і майстрів — українці. Вони всі у Д., як школярі в учителя. Транспортна контора. Як сталася перерва, як багато хотіли скористат[ися] випадком і піти, але Д. їх утримав.

«А ось нашого Ж-ча, особливо жіноча стать, так знає пів-Союзу, і лімітує він роботу всього транспорту». Далі виступає юнак із цеху токарного.

Довідатися про Ж-ча.

«Цех токарний не забезпечений плановими замовленнями. Якщо керівництво нам дасть усе і рівномірно нас навантажить — дамо все». Г., шофер: «Я не бачу свого місячного плану. Це великий недогляд. Заважає скласти договори...»

У Г. обличчя Юлія Цезаря. Середніх літ. Розумна, серйозна людина. Великі сірі очі. Безумовно висококваліфікований. «Покажіть нам плани в лице. Я тільки сьогодні довідався, скільки я заробив у минулому місяці. 1800 карбованців».

Слідуючий В. Цікавий. Літня, пристрасна людина. В своїх «грізних» вимогах правий. Висновок уже напрошується: невиразна організація праці з боку нач. Робочі розумні. Говорять зв'язно, лексикон багатий. Знання справи у кожного в його ділянці більше. Слухати їх приємно і цікаво.

«Коли ми викоренимо злочинство, цей пережиток капітал[ізму]? Коли перестанемо плямувати будівництво комунізму цим неподобством?» Прізвище шофера Л. Чудовий розумник, з прекрасною манерою ор[атора].

Нач[альник] бухгалтерії Х. Культурний, розумний, зовсім не головбух. Прекрасно говорить... «Скористаюся своїм правом покритикувати начальника контори. Коли б я не зайшов до начальника — весілля, всі в бігу, в бігу. Ніколи ніхто не може поговорити віч-на-віч. Якась розкурочна, а не кабінет начальника. Секретар нікудишній. Начальника немає, секретаря немає. Немає інвентаризації майна. Ось що я хотів сказати в адресу начальника контори».

Слово надається Ж-чу. Худий, з прекрасною поставою, з еластичною ногою, загорілим лицем, трохи лисий, говорить скоромовкою. Сміливо і мужньо заперечив історію з жінками і листами. Обличчя худе, гостролице. Говорить дуже схоже на Костю Кітенка. Впевнений, сміливий, мужній. Скаржиться — немає плану. Немає планування...

Це тип. «Якщо я тип, я прошу мене забрати звідси. Мені сорок п'ять років. Ми, три токарі, не встигаємо. Якщо я тип, як же я можу керувати роботою. Забрати мене треба...» Далі йому говорить не дали, і він, розлючений, пішов.

Взагалі це, звичайно, тип.

Слідуючий механік колони: скаржитесь на відсутність планування. Очевидно, у Д. погані помічники. Тут же дісталось й патетику В.: «Правильно, тов[аришу] В., ви добре закликаєте нас. Але було б значно краще, коли б ви самі добре виконували доручену вам справу. А закликати нас уже буде кому. А ви, Д., чому з своїм помічником миритесь?..»

М.— бригадир колони... Запорошений, худий трудяга. Носить вуса. Весь час думає. Стоїть невимушено на трибуні, невимушено спирається на неї. Він говорить про творчість у роботі, про енергію робочого. Очі запали глибоко, суворі. Безсумнівно, дуже змістовний. Виразний гранично. Загорів, як африканець, губи білі. Очі з гарячим блиском, чорні. Брови насуплені весь час. Прекрасні жести. В голосі нота глибокої осердеченості, щирості. Очевидно, із села, високий, худий, стрункий. Це будівник комунізму. Говорить по-російськи, як і всі тутешні українці, з акцентом. Загар мавра, взагалі дуже схожий на Отелло.

В лексиконі всіх виступаючих сучасність яскраво і різно висловлена. Це нові герої.

Виступила молода жінка О. Т., говорила осердечено, здається, єврейка, говорила повчаль[но] про неполадки і нечесність, про простої, ротозійство і т. ін. Тямуща. Скаржитесь на відсутність плану, облікових карток та інше. Люди цілком заглиблені в свою справу.

Виступає секретар парторганізації. Зауваження: загальні слова фігурували у виступах мало. Секретар парторганізації посередній, хоч справу нібито і знає...

Пішов я о пів на дев'яту, не дочекавшись закінчення. Висновок: робочі переросли можливості своїх прямих керівників.

Дорогою додому наткнувся на архітекторів і просидів до 11 год. 30 хв. вечора. Починаючи від головного архітектора [...], було ще троє. Дуже слабо мислять [...].

Не знаю, варто було чи ні, тільки я розповів їм, як треба оформити споруди гідротехнічні в каховсько-запорізьких степах.

- 1) Палеоліт.
- 2) Скіфів-вершників.
- 3) Святослава.
- 4) Запорожців-вершників.
- 5) Червону Армію громад[янської] війни.
- 6) Героїв Вітчизняної війни.
- 7) Імена і прізвища будівників.
- 8) Геральдику: биків, зубрів, диких коней, аби все носило свій неповторний характер.
- 9) Як будівельний матеріал ввести скло і золото.
- 10) Позбирати відусіль кам'яних баб і використати їх як елементи оформлення (призму часу). Особливо яскрава «призма часу» — малюнок «кам'яної могили».
- 11) Барельєфи будівників видатних.
- 12) Плани каналу в камені.
- 13) Пам'ятник Леніну: біля підніжжя фриз золотими літерами цитату з його творів.
- 14) В шлюзі, перемичці і п'єдестали великих вождів комунізму вкрити іменами, прізвищами й адресами десятків тисяч будівників.

Потрібно увічнення персоніфікованого колективу, а не мовчазні обезособлені споруди. Треба уявити собі споруди, перші великі споруди комунізму. Через п'ятсот бодай років чи тисячу як тоді нас читатимуть!

Люди хочять прилучитися до безсмертя. Колись їх діди вимолювали його в церквах на колінах, б'ючи поклони з колієчною свічкою в руках. Сьогодні воно, безсмертя, само стукає в двері онуків.

Подумать треба зараз же, поки не до кінця зіпсували, і про Нову Каховку. В ній минуле не матеріалізовано ні в пам'ятниках старовини, ні в історичних будовах. Вона, стара Каховка, має минуле історичне, політичне.

Отже, будувати, деякі хоча будови, треба, уявляючи

себе в майбутньому. Три бодай будинки слід поставити високі, з прекрасного матеріалу, щоб перебити новостворений провінціальний масштаб, стиль.

Попрошу сьогодні А. не будувати тяжкого даху на Будинку культури, а залишити плоским. Цим самим ми одержуємо новий третій поверх — площадку, єдине місце, звідки молодь бачитиме всі свої споруди.

Мушу неодмінно одвідати Любимівський кар'єр каменоломні. Там, безперечно, я знайду щось для «призми часу». Познайомлюсь з каменярами, а може, й з археологами чи археологічними розкопками.

Уночі продуло в ліжку біля розбитого вікна. Болить страшенно бік лівий ззаду. Мусив лягати. І слабкість велика. На ніч треба зробити компрес. Архітекторів я розворушив непогано. Сьогодні самі сказали, що думають весь час.

Продумати до теми комсомольських зборів виступ одного комсомольця, типу Р.

«Тут немало говорилось про нашого брата прикрих речей. Мусимо признатись — багато сумної правди почули ми тут. Авжеж, не такі ми, як би слід було і як би хотілось. Якісь, виходить, ми вже й некультурні, і ліннів, без палких високих ніби інтересів і те де, і те пе. Так позволительно, проте, і нам спитати: навіщо ж допустили ви таку нашу недосконалість? Чому вас виховали, виходить, краще, а ви нас от яких? Чи вам не сором?»

Звичайно, ми тут один одному не можемо дати багато в повсякденному житті. Ми більш-менш однакі. І вік у нас такий однакий, і обставини сприяють. Чому, питається, на нашу точку, себто що зветься великою будовою, да так мало прикладено духовних сил столиці? Хіба не могла б Спілка, припустим, письменників України, уділити нам від щедрот своїх один літературний вечір на місяць? Чи Спілка художників, чи композиторів? Побачили б тоді ви, якими стали б ми за рік.

Да і не тільки ми одні, а може, що й самі оті столичні спілчани набралися од нас, я не кажу, що неделикатного поводження з дівчатами чи надмірного нахилу до футболу, а чогось зовсім і абсолютно протилежного і дорогоцінного, що маємо ми отутечки і що не всі вони мають, отого найголовнішого і найсвятішого.

Вже що й казати: ну хай поганувати ми,— в дужках: К., припустимо для прикладу, зовсім тероризував дівчат у не досить тверезому стані,— нехай, кажу, такі вже ми точ-в-точ, як у вироці, що його тут винесено нам у докладі,— будову ж буде зроблено нашими руками?! Чи ні? Буде!

Оці будови велетенські, на які дивиться з надією весь передовий світ. А ми напишем на каменях і на бетоні, розпишемося металом і свердлами на спорудах стін: пробачте, нащадки добрі, такі-от, мовляв, ми були і такі. І під ручку ходить не научені, і до віршів не тяглися, і часом слова казна-які промовляли.

Не подобаємося ми доповідачеві, що тут виступав. Да ми й самі собі не дуже подобаємося. І сам доповідач, саме керівництво (нехай уже воно на сей раз пробачить) теж не вельми подобається. Проте нам жалко їх. Ми не позбавлені жалю. Мені, наприклад, особисто вельми шкода нашого экс-комсорга. Коли б його зробити бухгалтером, уявляю, яка б гарна апаратна людина з нього вийшла і скільки користі вона принесла б».

А.: «Як чудово: побудувати місто. Нове, світле... Не було нічого — степ, піски... І ось місто».

Він подивився у вікно своїми добрими сірими очима і на мить замислився. Велике випукле чоло, і весь він огрядний не по літах і внутрішньо витончений. На ньому, вже як прикмета, наліт втоми. Це від постійного багатоглибкого мислення. Він поетичний, він інженер, реальний. Диригент гігантського багатотисячного оркестру, де добра половина сурмачів ще перебріхують ноти по молодості літ і невмінню перебувати в гармонійному ритмі.

Десь підбріхують сурми, весь час засмучуючи диригента. Але симфонія гримить велично і прекрасно, хвилюючи і підіймаючи серця і думи мільйонів. Гримить, шумить музика на Дніпрі і на степових просторах України, линучи голосним гулом і високим дзвоном по всьому світі.

Розмовляє зі мною, потім береться за трубку телефону, говорить з Херсоном про матеріали, вислуховує, розпитує, вимагає. Викликає секретаря, тихо наказує, викликає міністра [охорони] здоров'я. Чого тільки не робить він водночас. «Ой, погано як! Так. Так. Метан є? А щоб звідти дати частину нашому заводу? Ага...»

«Боюсь, це вас розчарує. В газетах написано багато, а на око. Тут стільки сірої прози»...

Рука велика, широка, півмізинця одірвано.

«...принесла комуністичному суспільству. Але, на жаль, цього не сталося. Ця людина не схотіла принести суспільству користь, її потягло на власну особисту користь. Її, оцю добру, лагідну, приємну, корисну і просту людину, потягло на посади, для якої у неї ума в голові не хватає. І сталося так, що всі її приємні ознаки придбали негативний характер і вже мусять писатися з приставкою «не». Більш того, вона зробилася ще нещасливою і спричинилася до різних проявів нещасливості багатьох людей, що їй так чи інакше підлягали. Не так вже чи й допоможе товаришу С. перехід на нову, більш високу посаду. Боюсь, що ні. Не та його духовна номенклатура.

З дівчатами не дуже художньо танцюєм на майданчику. Дехто навіть поспішає вхопити дівчину за щось таке, що вона починає вищати й лаятись од лоскоту. Цілковито безпартійно-парубоцьке поводження. А музика, ви, може, чули... Ну от неінтересна музика. А нас танцює все ж таки якихось півтораєста пар. Он який розмах! От куди б комсомольський прошарок! А раз його нема на такому відповідальному майданчику, то майданчик, по молодості, недосвідченості, великій невихованості і, головним чином, через надмір фізичних сил, починає мимовільно розходитись парами в степ, де вже над ними тільки зоряне небо, і що вже там робиться, нікому не видать. Там уже кожна відповідає сама за парочку... Не смійтесь...»

...Йому задавали питання з місць і президії, але він, очевидно, не почувуючи зовсім свого стилю, продовжував думати вголос. Його хвилювало багато речей.

І от поволі притих весь зал, і вже нікому стало не до сміху. Чистий світ розкрився перед слухачами в образах, порівняннях, у високих прагненнях і кришталевій розсудливості С.

Коли почав він говорити про те, як будуть оформлені гідротехнічні споруди, привівши історичні приклади, коли повів раптом він весь зал у майбутнє, всі відчували себе тими, ким вони, власне, й були, себто щасливими і гордими будівниками комунізму.

В цей виступ С. обов'язково вставити його конкретні робочі пропозиції, плани і таке інше, щоб було видно, наскільки він сам реальний і вправний робітник — юнак з головою філософа і манерами неповторними, вишуканими в чарівній своїй простоті. А як він говорив про археологів і про археологію! Він поступив учитися в 10-й клас вечірньої школи. Отакий каменярь С.

Коли йому треба було в ході виступу критикувати не кого іншого, а самого парторга, тов. такого-то, він це зробив з таким шиком, з таким тактом, з таким почуттям власної гідності і так в той же час переконливо і гостро, що я перестав дихати од захоплення.

ПРО КОЛГОСП. ТЕМА

В колгоспі на зборах, коли Т. закінчив свою промову, в якій він говорив про історичну велику роль... однієї колгоспниці, Надії П., виступила Надія з промовою, якщо це можна так назвати.

Вона говорила про те, що вперше почула, хто вона. «Спасибі вам, що звеселили мене. Господи, яка я щаслива, що я отака, як ви кажете! Мені самій часом здавалось щось подібне. Ото після роботи, засинаючи, часом думаю собі щось хороше примінительно до себе, але все-таки не так, як ви сказали. Думаю: не може ж бути, щоб все, що ми творим усі на полях стільки літ, щоб не приблизило воно людей до щастя і т. д. А ви підтвердили мені мене саму, спасибі. Велике діло — добре слово. Воно часом дорожче від усього, від усяких ліків, від багатств і потрібне людині, як хліб і мед, як жива вода. Ще я помітила, що, коли сієш в доброму настрої, краще родить. Не смійтеся. От побачите, який буде врожай наступного року».

Потім, припустим, перейдемо до бесіди зі Ск. старим. І фіксуєм його слова: «З того часу, як розколовся світ і Ленін став на стороні людського, не покладав я рук».

Прим[ітка]: колгоспниця Надія П. немолода вже жінка. Вона не героїня і не орденоноска. Вона є одною з тих основ, з яких виходять героїні. Все життя її, степовички,— безупинна праця, безупинна боротьба з природою, з великим подвигом оддачі.

З Кіцмані, що на Буковині. Дружина лишилась дома. Сам Микола — літній чоловік — прибув до Каховки на будівництво комунізму з кіцманського колгоспу. Працює як тесляр, бригадиром. Прибув він сюди часом чи не на чолі молодецької групи.

Складний шлях пройшов Ф. з Кіцмані до Каховки. Пролягав той шлях через океан, через Америку Південну і Північну, Ванкувер, Темінс-Кемінуа, Торонто, Вінніпег. Працював на порубках лісу, на шляхах, копав котловани для електровень, місив бетон, крив дахи, стелив асфальт, носив шпали. І часто блукав без всякої роботи по американському «раю». «Шукаючи кращої долі, об'їздив я трохи не весь широкий світ: Сполучені Штати, Канаду, Бразілію. Зацвітають і там весною сади, родить пшениця, живуть люди. Все, здається, є там, але нема найдорожчого і наймилішого — землі нема простим бідним людям і нема їм волі. Землю, про яку я мріяв, дала людям на всім світі одна тільки радянська влада, її одержали всі, хто поливав її своїм потом, хто мав право на неї».

Закінчив дворічну школу керівних колгоспних кадрів, дочка — лікар, друга — вчителька, зять — директор МТС. Дружина стала письменною. «Дивуюся з висоти шириною та бистротою Дніпра і думаю про силу волі й відваги радянських людей. Якої треба сили, щоб угамувати двокілометрову течу, перебороти природу, примусити ріку віддати свої води на мільйони гектарів сухої землі. Стою над великим Дніпром, над великою слов'янською рікою, і шепчу про себе трудову клятву добровольця, що буду гідним цієї будови, що віддам усі сили й досвід свій увесь всенародній справі».

Чого треба Ф., коли хата — повна чаша, в сім'ї злагода, й любов, і спокій і за плечима такий довгий тернистий шлях? Що примусило його кинути свою хатучашу? Чого поїхав він у Каховку? Будувати комунізм. Прагнення до подвигу цілого народу, часткою якого є він сам.

А як прощався! Як посідали на хвилинку перед виходом з хати! Який се був момент великий у родині Ф.! Який прекрасний!..

Ганок, завітчаний диким виноградом. Під яблуною столик, ослони. З квітника віє пахощами конвалії, м'яти, матіоли.

«Находивсь я по білому світу. Бачив багате і бідне життя, знаю, що таке зло і добро, але нігде не стрічав такого піклування людини про людину і держави про людину. Щоб отак, як в Каховці, піклувалися про просту робочу людину, я не бачив...»

«Сім кілометрів од Каховки — Ключове. Отут і будуємо нове місто двоповерхове на винограднику, що належить колгоспу «Перемога наймитів». Хіба таке вигадеш? Порадив я вівіску колгоспу віддати до музею. «Перемога наймитів» — хай буде експонат музею для нащадків. Нема вже наймитів. Поздоровте мене: працюю бригадиром. Шефствую над буковинськими хлопцями Іваном М. та Іваном Б. Склали п'ятдесят чотири будинки».

«29 травня. Кінчаємо нічну зміну. Іду з буковинськими хлопцями поміж кущами винограду. Лоза, пов'язана на тичках, кладе на землю химерні тіні. Розмовляем про свої сім'ї, про колгоспи, згадуємо Сторожинець, Глибоке, Чорногузи і наче летимо через Дніпро нічний в Карпати, і обнімаєм зором Буковину, і припадаємо до темної землі дитинства нашого... Багато праці й багато краси. Думок багато високих і величних. І маємо спокій великий на душі, моя подруго...»

А Дніпро безжурно і тихо пливе собі в невимовно прекрасному світанку серед степових просторів, чекаючи, що принесуть сюди завтра його хвилі: скільки пароплавів, барж, скільки нових будинків припливе сюди, аби ми їх ставили в своєму новім місті!

Мені здається, подруго моя, що я тихо плачу, щоб не бачили хлопці. Вся велич того, що ми діємо тут, розкривається мені у всій неоглядності. І я, бурлака світовий, що стільки років змарнував за океаном в погоні за самотньою долею, іду по своєму винограднику вздовж високого берега моєї ріки, що похожа на життя, і ся почуваю отут після нічної зміни на світанку як на велелюдній всесвітній демонстрації. Могутній — не оглянеш оком ні в ширину, ні в довжину в майбутне. Іду в майбутне в перших лавах, і ніщо не заважає моєму щастю. Видимість

ясна на всі сторони світу. Над великою рікою кінчається передрозсвітня зоря. Починається ранок. Яким же прекрасним буде наш день!»

ІСПАНЕЦЬ

12/IX

Хуан К. з Барселони, каменяр. Брав участь у боях у Мадриді. Був інтернований у Франції... Був у Німеччині, як іспанський республіканець, в концтаборі, де його й звільнили наші радянські воїни. От яка доля каменяра-іспанця. Теж образ для фільму й для книги... Він носить над Дніпром у мріях свою горду і прекрасну Іспанію. Коли і що нагадує отут йому далеку батьківщину? Які мелодії? З ким поділитися словом? Тільки з самим собою в піснях? «Коли побачу я тебе, далека моя земле, сирота? Чи пощастить мені припасти до рідного берега Гвадалквівіру і напитись твоєї води, чи заснути бодай на твоїх каменях, вдихаючи тебе, припасти, як дитині до материнського лона, змученій дитині, що набігалась за довгий вік по такій стерні і так поколола собі ноги?» Що думає про мене мати, чи батько, чи діти? Скільки сліз виплакано по мені? Розробити [образ] Хуана, саме сторону його скорбот на самоті, хоч і в абсолютно дружнім товаристві, його — будівника комунізму, на основі особистих московських записок.

...«Я, здається, втрачаю, забуваю іспанську свою мову...»

БУДОВА МІСТА

Велика, непорушена і неймовірно цікава тема, що мусить пройти через усю книгу. Тут і А., і Ш., і М., і сонна академія, і безліч нерозберихи, невміння, і розмови про архітектуру взагалі, про архітектурну національну спадщину і спадщину загальну. Сліпота архітекторів у своїй галузі, невміння мислити просторово, історично і т. д. Обивательство, еkleктизм, чванство, чиновництво, відсутність смаку. «Эх, брат, вкуса у меня нет. Мне бы дать вкус, ох и засмаливал бы я тогда дома». Нова Каховка як вона є. Принципи її забудови, вірніше, відсутність арх[ітектурного] принципу.

ОФОРМЛЕННЯ ГІДРОТЕХНІЧНИХ СПОРУД

Пригадати п'єсу: диспут в музеї з приводу проекту оформлення моста Наводницького. Галерея «архитекторів», консультантів, вчених секретарів. Як перелякались запорожців. Мовляв, доповідач під маркою палеоліту, скіфів і прочого хоче протягти націоналізм і підписи прізвищ робітників-творців...

«...Як би чого, знаєте, не те... отак от ніби воно з одного боку й той, а потім... ні, я мушу краще втриматись од справ, де потім вже, якщо хочете... ні, ні... до побачення...» Одповідь автора.

АМЕРИКАНЕЦЬ

Розмова з ним. Що цікавить людину з країни без мрій і без надій?

— Скажіть, а можете ви мені розповісти відверто, наскільки це, звичайно, можна, про злочини в цьому новому місті?

— Про які?

— Ну про звичайні: вбивства, грабежі, насильства? Чому ви не відображуєте цього в своїх творах?

Його цікавив цей троглодитський бік буття. Він все ж був вихідцем з джунглів. Написати на цю тему довгу бесіду-сцену. Він представник віджилого світу. У нас багато недоліків і правопорушень. Але вони не викликають у нас страху. Не в них у нас суть. Ми не вважаємо необхідним їх відображати, хоч ми за конфлікти найгостріші. І найголовніше: у нас тут ніхто нікого не вбив і не думає про це. І ніхто нікого не пограбував. Для нашого міста характерне щось зовсім інше. Та, мабуть, є і в нашому місті один убивця: це N. Він убивав кілька разів архітектора K. і начальника гідроправління, в чому сам признався. Але це робив він у своїй уяві. І ми зрозуміли це як найвищу міру його обурення проти K.

— Так. Ось бачите. Значить, потенціально в N. сидить вбивця. Мені можна познайомитися з N.?

— Будь ласка. Ось він. Василю Тарасовичу, познайомтеся. Це містер Говард із Америки. Він цікавиться вбивцями.

— А чому вас цікавить це?

— Просто я статистик. За останніми даними нашого статистичного бюро ми вбиваємо за останні роки стільки-то людей на годину і робимо стільки-то грабунків і насильств за хвилину.

— Багатенько.

І т. д.

Американець середній віком, років п'ятдесяти. Вдумливий, говорить монотонно, повільно. На обличчі, в манері, в судженнях глибокий песимізм. Він із країни «без мети і надій, яка живе «всліпу». Він критично ставиться до багато чого в Америці, зокрема до коміксів і іншого читива, а також до фільмів, у яких все спрямовано на те, щоб навчити молодь убивати. Його кредо: «Світ загине, земля виснажиться і перетвориться в мертву пустиню, і в цій її трагедії головна роль припадає на долю людини».

Знайти в записках цитату:

«Ні, не виснажиться земля. Не треба цього боятися уже хоча б тому, що кінчається ера хижачького хазяйнування бізнесмена на землі. Не судить по своїй Америці. І не узагальнюйте. Радянський Союз і країни народної демократії — побачите, що зроблять вони з землею».

В американця світовідчуття драматичне, вірніше, катастрофічне...

МОЦАРТ УБИВАЄ САЛЬЕРІ

Пригадати всю фабулу моєї нездійсненої п'єси. Буде описано в оцім розділі, як відбулося вбивство у Новій Каховці. Описати докладно. Причина — антагонізм між Моцартом і Сальєрі-хапугою. Вища точка ворожнечі. Як це не дивно — [питання про] дах Будинку культури.

Тези.

— Ви даремно думаєте, що барокко щось говорить хорошего про національне. Се не національне, а архієрейське, монастирське, щось архаїчне, провінціальне, етнографічне, а не мистецьке, зі сфер мистецтва [воно] перейшло в сфери етнографії. Як могли ви поставити отакий дах на Будинку культури, на класичному ордері? Се неприпустима, ганебна еkleктика. Через вашу сліпоту і поверховість.

— Дозвольте, а Київ?

— Києву тисяча літ. А тут же зовсім немає архітектурної спадщини, яка б давила на вас і чогось би од вас вимагала. Не назад мусив би оглядатися ваш палац, а дивитись вперед. Подвійний ваш дах — це родич церкви, і не абиякий, а зовсім явний: затуляє мені небо два рази. Мовляв: униз дивись, пригноблений чоловіче. Земля єсть і одійдеш у землю.

— Я не згоден.

— Неправда.

— Тоді я не розумію.

— Так чого ж ви тоді бралися за це?

— Але ж ви самі заперечуєте собі. Ви говорили, що...

— Я говорив і говорю, що архітектура Нової Каховки, одного з перших міст комунізму, мусить бути повернена вперед, а не назад. Грядущий комунізм — основа нового ладу, чому ж і кому, як не архітекторам, думать про це. Адже ми фіксуємо тут найбільш тривале, довголітнє мистецтво.

— Це не мистецтво, а технічна споруда!

— Мовчіть. Не розписуйтеся в убогості своїй, не дратуйте мене.

— Та ніхто вас не дратує.

— Я говорю, помовчте, а то я вас ударю. Дайте мені закінчити свою думку.

— Будь ласка.

— Давайте згадаємо, наше місто — це сьогоднішнє, яке створюється тут, на пісках, звернене в майбутнє...

Це місто — головна точка прикладання всіх матеріальних і духовних сил нашої країни. Чому не приклали тут своїх сил архітектори столиці? Де їх сліди тут? Чому тут утвердилась провінція?

Ви обговорили свій проект отут ось з молоддю? Ні. Вам нічого було з ними обговорювати? Чи не так? Любий мій, вам нічого було їй показувати, і ви пішли шляхом папірців, і стверджень, і резолюцій [осіб] вищестоящих, ігнорувавши нижчестоящих. І ви вважаєте це для себе вигідним, спокійнішим... Ви не архітектор, а панянка, яка перед дзеркалом кокетливо перетикує банти, і пілястри, і колонки. Немає у вас мислення ні просторового, ні часового. Не можна палаци створювати наосліп. А ви створили його наосліп, втупившись в креслярську дошку і не побувавши думкою на даху свого палацу, на даху, звідки, з єдиної в місті [точки], люди століттями

милувалися б усім містом, Дніпром, і греблею, і Каховським морем — справою рук своїх. Ви не зробили найголовнішого, і ви спокійні. У вас на вродливому личку задоволення спритної людини і «вмільця».

Далі розгорнути тему ненависті і вбивства, розписати докладно, точно, з деталями все як слід — і раптом: «Що ж це я наробив?..» А тут у двері — стук...

— Хвилиночку не входьте, одну хвилиночку...

Схопивши вбитого Сальєрі, Моцарт всунув його в шафу й замкнув ключем...

— Хвилиночку!..

Чи нема слідів крові? Нема... Підійшов до дверей:

— Заходьте.

Двері розчинилися; на порозі... Сальєрі.

Моцарт трохи не впав без тями.

— ...Пробачте... це ви? Яким чином?..

— Тобто?.. Адже ви покликали мене.

— Так. Я вас...

— І я з'явився точно. Чого ви так зблідли, на вас лица нема... Чого ви так дивно на мене дивитесь?

— Я думаю. Перед вашим приходом я довго думав про вас.

Далі тема антагонізму повторюється ще раз. Тільки виснажений вкрай Моцарт оповідав уже нехотя, задавав кволі нецікаві питання. Так що Сальєрі, почувши себе переможцем, тримався міцно і вийшов від нього нахабно і гордо, як переможець. Вбивства, звичайно, ніякого не було. Все, що читач прочитав про страшний вчинок Моцарта, було не чим іншим, як грішною авторською спробою зобразити його душевні страждання. Вони єсть і на будовах комунізму. Противники не вбивають один одного, бо нічого їм один в одного одняти. Ніхто не стає ні багатшим, ні біднішим од подібних речей, та і вийшли давно вже ми з джунглів капіталістичного одноосібництва. Загалом і в цілому.

Тільки страждання й пристрасті ніколи не покинуть нас. Не покидають нас і пристрасті людські, ніщо людське нам не чуже. Тільки напрям і зміст пристрастей у нас інший. І найголовніша з людських пристрастей, найвища і найблагородніша — етична пристрасть панує серед нас.

Коли двері за Сальєрі зачинились і стало знову тихо, Моцарт заплакав...

Кравчина втратив на війні чотирьох синів і одну дочку. Сам теж був на обох війнах з німцями як рядовий солдат. Його життя було багатим на події. Через свою особливу вдачу він витримав усе: був битий, стріляний, катований, навіть вішаний на шибениці, навіть був уже закопаний у землю, був у полоні, а все ж таки брав Берлін... «Талан, талан... Єсть на світі чимало речей, часом важливіших, ніж отой талан». Сила духу у Кравчини велетенська. Життєлюб, носій гумору, розумний і мудрий чоловік. «Яка доба, такий і я повністю».

ТЯГНИБІДА ГРИША

Його нема на будівництві. Проте зробити так, щоб він почувався у всьому творі і йшов незримий через весь твір. Його несе [в собі] будівник Кравчина. Сам же Гриша, красень, герой і мученик, помер у гітлерівському концтаборі, упавши раненим з літаком на ворожу територію. Все розкаже про нього Кравчина. І добре зробить, бо Гриша Тягнибіда — це образ усіх, хто своєю кров'ю і своєю смертю врятував Батьківщину нашу, хто поставив нас на оці всі щасливі місця над Дніпром. Він мріяв про Золоті ворота.

В епопею цілком вільно й доречно входить повністю все, що записано в старих «Золотих воротах». Воно так же, як оповідання про Гришу Тягнибіду прекрасного, увійде, як вечірні оповідання Кравчини про обидві війни, де він був рядовим солдатом. Боже, як се може бути прекрасно! Тоді Кравчина виросте в епопеї в грандіозну фігуру поруч з П. П. щасливий — у нього всі сини вернулися з війни. У Ф. дочки й зять, а у Кравчини нікого. Всіх записав на Бранденбурзьких воротах, вічна їм пам'ять. А дочки... горе, горе. «Землі козацької краса...» І от, не дивлячись на все, що послало Кравчині життя, не занепав духом Кравчина. Усміхається він, як і все життя усміхався. Кравчина зосереджує в собі всю невмирущу міць українського характеру.

Отже, три постаті старих теслярів — П., Ф. і Кравчина — стара народна основа твору. Останні могікани, носії найрізноманітніших латок на одежі...

Живе Кравчина в Британах у молодого шофера Ж., що має чотирьох дітей і чарівну жінку. Хата стоїть над Дніпром. Хата через сіни, велика. Піч літня у садочку, проти хати хлів побілений і дуже чистий, пристосований до [літнього] життя Кравчини. Посеред двору стоїть величезне дерево — волоський горіх. От під цим деревом роду над Дніпром і повідує свої спогади Кравчина. Небуденне життя подарувала доля Кравчині, і розповідає він про нього не на буденній роботі — на фоні небуденного, урочистого, історичного пейзажу.

«Скучати, отже, хоч і прожив я немало серед простих, нічим не знаменитих людей, не відомих мені також нічим, крім хіба роботи і страждань, скучати, отже, брати мої і ти, сестро, не довелось мені...» (Перенести сюди весь монолог).

«...Не покладав я рук».

Крім Кравчини, у Ж. живе ще каменяр-іспанець Хуан К. Вони приятелюють. У них «інтернаціональний двір».

Сьогодні я такий щасливий своїми думками, що навіть записую: як мені радісно, що в серці моїм відтворюється життя отак багато й глибоко, і що саме тут, в реальній робочій обстановці, на вітрі й на піску, під гарячим сонцем, посеред недобудованого нового міста, приходить і припливає на дніпрових хвилях мій майбутній твір в такому синтезі.

У Кравчини на все свої мислі. Все викликає в нім несподівані порівняння, міркування. Коли розмова трохи стихла і К-ов почав, дивлячись на широку срібну смугу Дніпра, співати... «Реве та стогне...»

— Чортового батька тепер поревеш і застогнеш... — почувся густий бас Кравчини. — Довольно вже, годі ревити. Тепер, брат, потягнеш тихенько, згідно партійної дисципліни. А то реве, стогне, хати несе, виливає в море скільки народного добра... А потім хиріє цілий рік. Тьху, телята перебродять — казна-що, не річка.

— Так це не вірші.

— А. Я б про нього не такого вірша написав. Ось заженем у водосховища, от тоді будуть вірші.

— Ох, який же ви, дядьку...

— Який? Яка доба, такий і я вповні. Тепер ти мені будеш давати воду по плану, годі ревти і стогнати. Ми теж настогнались тут біля тебе.— Кравчина дивився на Дніпро. Він розмовляв з Дніпром.

Я не зводив з нього очей. І здалося мені на якусь мить, що вони ровесники і що на зморшках Кравчини відбилось все, що творилось на берегах дніпрових тисячі літ.

— Шевченко... Шевченко хльобнув свого, ми свого. І що він міг тоді? Теж, очевидно, стогнать... доволно. Заспівайте мені краще «Солов'ї, солов'ї, не тревожьте солдат...».

...Заспівав К-ов «Солов'їв». Кравчина дививсь на нічний урочистий і величезний Дніпро, на велику ріку свого життя. Велике і чисте, як у Леніна, чоло його було на фоні зоряного неба прекрасним. Було щось древнє в нім, загальнолюдське. Він згадував синів своїх, що попливли десь у боях за водою. На глибоких очах його навернулась одна сльоза, але він і ту подавив: пішла сльоза назад, потонула в безодні великої його душі.

А Дніпро «синий, синий ходит плавним разливом и среди ночи, как средь белого дня, виден вдаль настолько, насколько может видеть человеческое око».

П. СЕМЕН

14/IX

Одвідав П. Якраз усі п'ять синів були дома. Як виянилось — ждали кінохронікерів. Тихий, симпатичний чоловік, хоч і дає як скляр 350%. Хлопці хороші. Почувається дружна родина. Два старших поступили в гідротехнічний інститут.

...Розмовляє П. каліченою українською мовою, сини— по-руськи. Один син дуже схожий на Юліуса Фучіка. Він здається старим. Був на війні в саперно-інженерних частинах. Матері не хочять забирати сюди, жаліють кидати хату, город і сад, як-не-як — три чверті гектара землі...

Подумати пильно, в який бік перетворювати характер старого П. Може, скоріш за все в бік... мого двоюрідного брата, майстра на всі руки, обдарованого великим даром — даром творення. Він обожнював труд. Коли заходила мова про якусь роботу, отут він мав що сказати. Робив він хати, мости, вози, церкви, бандури,

човни. Був він веселої вдачі, шанобливий, доброзичливий абсолютно, любив сміятись, любив і умів весело слухати про щось нове, умів співати, міг випить в компанії, але ніколи не напивавсь, любив народні свої звичаї. Коли його призвали на війну, він провоював чотири роки теж весело й уміло, потрудившись, два рази був прострілений навиліт, і коли доводилось показувати сліди «щасливих», як він казав, ран, показував їх між іншим і теж весело. Носив він великі вуса ячмінним колосом. Вуса грали над його великим ротом і зубами. Зуби в нього були великі, і від того, що він часто сміявся, здавалось, що зубів у нього не менш півсотні.

Образ чистий і світлий, повний своєрідного органічного оптимізму.

ВИСТАВКА В БЕРИСЛАВІ

Од Ключового до Нової Каховки річним катером. По дорозі Козацьке, потім Берислав, де була колись турецька фортеця Кизи-Кермен. Дужий вітер жене хмари куряви. Курявою занесло павільйони з експонатами колгоспів. Експонати — хліб, зерно, снопи, кавуни, виноград, овочі... Безліч п'яних і безліч підлітків, чомусь майже виключно хлопчиків. Бідові, меткі. Одягнені препогано. Видно, все-таки трудно ще живеться народу і багато ще треба часу і великих зусиль...

Берислав — руїна. Сліди громадянської війни, сліди Великої Вітчизняної війни. Ями, розбиті будинки, брукт, щєбінь, іржаве, покручене залізо — і все це над Дніпром, на високому кам'яному березі, з якого одкриваються широченні простори, куди тільки око гляне. Це був турецький форпост. Згадав запорожців, що плавали тут на своїх чайках і бились з татарами й турками...

Семен П. не вважає себе робочим. Заявив, що він колгоспник був і залишиться ним до кінця днів своїх. А на будову він прийшов тимчасово, з метою послужити і попрацювати для великої справи обводнення степів, так і заявив у правлінні свого колгоспу: «Щоб, користуючись благами зрошення степів, ми могли сказати потім: є в цій справі і наша дешиця».

Насправді ж він уже не колгоспник. І діти його вже не повернуться в свою хату. Підуть вони від греблі до греблі, доки не перетвориться Дніпро, не перетвориться земля...

Колишній танкіст. Його битви: оборона Сталінграда, Курська дуга, Корсунь-Шевченківська битва і багато інших.

«Ви танкіст? Добре. Підете на скрепер. Тут для вас відкривається новий фронт». І Б. пішов. Всього кілька днів треба було йому, щоб цілком оволодіти новою машиною і її призначенням. Так танкіст обернувся на скрепериста. Колись ходив на Паулюса, тепер його машина вривається в каховські піски. Чесний, скромний, енергійний — скоро його всі полюбили. Став замсекретаря парторганізації.

«Знаєте, я старий спортсмен. Ще в армії займався футболом, волейболом, важкою і легкою атлетикою. Тепер насипаю схили для трибуни стадіону. Душа співає!»

Йому 26 років. Коли б описати весь його життєвий шлях, вийшов би роман про мужність, витримку і безмежну відданість Батьківщині простої радянської людини.

ПОДВІР'Я В БРИТАНАХ

Описати докладно хату з сіньми посередині, з зеленуватими пілястрами, білу, з блакитними наличниками вікон, з великою солом'яною товстою теплою стріхою. А під стріхою жердину з золотою кукурудзою, в'язками маку, насіння цибулі, кропу і яскраво-огнисто-червоним струком. Купа гарбузів, серед яких попадаються екземпляри до двох пудів, розкішного теплового кольору. Справа, на зеленому тлі кущів винограду, літня біла піч, дуже мальовнича, хлів, де жили Кравчина, Хуан і К-ов. А посередині двора, укриваючи в південь добру його половину густою тінню, стояв старенький волоський горіх. Дерево роду. Під деревом стіл проти сіней. На гілках завжди що-небудь висить з господарського реманенту. На одній з нижніх гілок висіла колиска з дитиною. В колисці говорило не зрозумілою ще мовою дитя, а навколо нього гралося троє більших: усі хлопчики, з них двоє голих, білявих, рожевих, золотих дітей.

Біля хліва лежали три великих колоди. На цих колодах, власне біля них, умивались після роботи, вдягали чисту одягу, а повечерявши, сідали на колодках лицем

до Дніпра. З високого берега перед ними розкривався величний, урочистий краєвид. Козацький острів, що служив колись кладовищем, де поховано в старовину тисячі запорожців. Покритий лісом. Широкий і могутній Дніпро, що, прийнявши до свого ложа всі свої річки, тихо-тихо несе свої води в просторих кам'яних берегах до моря. Описати небо глибоке і великий обсяг видимого. Колір неба на заході сонця і після заходу, коли починає свою симфонію південна степова українська ніч, коли повиходять на темне небо зорі. І місяць. І довго-довго ще за північ на землі і в повітрі тепло і сухо і стільки розлито млості і здоров'я, на цілий ніби всесвіт. А коли оглянутись од дніпровських просторів, — позаду, ніби під оксамитовим шатром волоського горіха, біліє хата з темними вікнами і все спить.

Як прекрасно жити над великою водою! Можна любити моря, океани, можна мріяти про них, але не можна нічого в світі так любити, як велику річку, велику свою воду, що тече безупинно поміж рідних берегів. І береги дивляться в воду і не надивляться.

Описати річку раннім ранком, коли з рожевого туману починають випливати дерева, верби, гуси, човен, а там десь і хата чи білий пісок. Яка прозора й м'яка в річці вода. Як живуть по її мальовничих берегах люди, як миються в ній, складають про неї свої пісні, мелодії. І благословен той, хто п'є рідну воду і не сумує по ній все життя. Коли думаю я про старі часи од давніх-давен, ще скіфсько-старослов'янських, до запорозьких включно, мислячи, звичайно, про історію свого народу, мені чомусь і Дніпро, і народ здаються однаково молодими й подібними один до одного в ті часи. Нині Дніпро постарів, а народ виріс і перебуває у віці повної мужності...

ВІН, ВОНА І ВОНО

15/IX

Написати сцену, як вони йшли з родильного дому додому. Як вона несла, як воно вперше дихало повним повітрям, а він ішов трохи спереду, гордий, до краю схвильований отакою надзвичайною подією: він — батько! Ай-яй-яй! Ще ж так недавно був він хлопцем. Йому трохи ніби й страшно вато: дитя — воно таке неначе зморщене й слабке. Нічого подібного, що ти видумав. Воно

здорове. Небо, Дніпро, будується нове місто, нову греблю через Дніпро, канали, нове життя. І ось воно, нове його дитя! Щастя. А вона? Сяє, як сонце. Яке це велике діло: родилася дитина на початку будівництва нового міста. Може, ніхто навколо цього й не помітив, але йому здавалося, що весь світ, який віднині перемінивсь безповоротно, дивиться на нього. Описати докладно її почуття і їхню розмову, їх перші слова й думки про дитину. Чого в нього таке личко червоне? Чи скоро воно буде сміятись? Говорити? І т. д. Потім вони йшли обоє мовчки. Вони мовчали, і ніби світ по-новому промовляв до них таке, чого ніколи ще не чули вони в своїх серцях. Це було їх торжество, їх хвилююче відчуття щастя. Продумати всі можливі варіанти.

ПОВАР

17/IX

Повар їдальні і директор.

Описати обох. Повар страшенно обурювався, коли на нього насідали за роботу, коли народ критикував його щоденні кулінарні витвори. Він був ще молодий і, очевидно, дуже обдарований повар. Ненавидів критику. Вона, критика, повергала його в такий гнів, в таку лють, що страви перекипали на плитах.

Про нього дуже влучно сказано у Гоголя. Про його талант і, так би мовити, стиль роботи: а талант його полягав у тому, що ніхто не міг ніколи догадатись, з чого зроблені його страви. Коли порівняти їх з художніми творами, то вийшло б, що вірші його пахли прозою, проза на смак скидалась на недосмажену рибу. Його творчий метод був особливо оригінальним і, очевидно, неповторним. Одне слово, всяку страву і всякий продукт для неї він розумів по-своєму і поводився з ним своїм, йому одному властивим манером. Особливо відзначався він у так званих других блюдах. Тут уже не було йому суперників ніде. Один лише повар у «Мертвих душах» Гоголя міг би зрівнятися з ним у багатстві творчих прийомів: цитата. «А в окопах що їли!» Або: «А на війні страждали на яких харчах! Неправда, прекрасні мої блюда. Нема у вас апетиту, от ви й видумуєте, аби посміятись над чоловіком. Ви погляньте навколо — як

їдять. Перенісся вгинається, на кого не глянь». Дійсно, поглянувши навколо, ви бачите, що... і т. д.

До пари повару і директор їдальні — дебелий висококалорійний чоловік з таємниче замкненим виразом обличчя. Він любить мовчати. А коли ви спробуйте завести з ним розмову, він зразу ж починає скаржитись на неправильну архітектуру їдальні, внаслідок якої... і виходять у повара отакі нестандартні страви.

— А чи не можна у вас дістати творогу свіжого?

— Як не можна? Будь ласка.

Через десять хвилин дівчина приносить вам творог такої кислоти, яка вам і не снилась, після чого ви починаєте серйозно придивлятися до архітектури їдальні, яка дійсно так таємниче окисляє, пережарює, пересолює, жує все, що до неї потрапляє...

...Я пішов із засідання об одинадцятій годині сорок хвилин ночі — пішов через загальну втому і біль у серці. Засіданням надзвичайно задоволений. Воно показало мені в узагальненому вигляді, наскільки це будівництво — справа складна, важка, скільки неполадок доводиться переборювати їм [будівникам] щоденно геть в усьому: тут і нестача будівельних матеріалів, недосконалість механізмів, неузгодженість між людьми, недостатня кваліфікація робочих, і адміністративно-технічних, і інженерних працівників, косність, яка є ще в психіці людей, що ухиляються від труднощів, не розуміють нового, і відсутність часом почуття нового — себто все те, що визначає, очевидно, природу внутрішньої боротьби в соціалістичному суспільстві на шляху до комунізму. † якщо в усякій масовій справі поряд з прекрасними чистими людьми подекуди шастають і сумнівні люди, яким, здавалось, давно б уже і нема, і не повинно бути місця в нашому суспільстві, якщо в людей виявляються окремі огидні риси, як змертвілі гілки бувають на найміцнішому дереві,— то все це є і тут і буде до самого кінця будівництва. Але який би пил, який би щебінь не набивався під гусеницю гігантської машини, як би не скрипіли окремі її деталі, як не скреготали непритерті частини, як іноді не здригався весь її гігантський організм,— машина безперервно рухається вперед. Клубочиться пил

навколо, застилаючи очі, чується скрегіт, але серед хаосу піску, і брукху, і хмар дрібного пилу, що його носять різні вітри, виростають уже ясні контури прекрасного майбутнього. Буде тяжка осінь і не менш тяжка зима. І тільки з наступної весни, коли будівники відчують під своїми ногами твердий, як граніт, бетон греблі, вдесятеряться їх сили і ще вище підійметься їх могутній дух.

ДРУГА ЗАПИСНА КНИЖКА

1952 РІК

18/IX

Вибираючи пісок при побудові міста Нової Каховки, робітники знайшли забитого червоноармійця. Він весь вже висох і зотлів. Був при зброї, навіть, кажуть, бомбу тримав у руці. І поза, в якій він лежав, свідчила, що він збирався кидати ту бомбу. Вся його постать свідчила про рух і велике напруження. В такому стані, очевидно, його було вбито і зразу ж завалено землею од вибуху великої бомби чи великого снаряда. На шиї в нього оставсь цілий медальйон з прізвищем, ім'ям і адресою. Був він руський юнак з Вологодської області.

ЯК ПОКИДАТИ ХАТУ

Можна кидати весело її, пішовши геть з порожнім серцем. Можна плюнути на її убогі вікна і стріху стару і, повернувшись до кінохронікерів, бадьоро усміхнутись, прямуючи легким кроком до щасливого заможного життя, і можна взагалі не кидати хати, а, прикинувшись невірющим у те, що вода може затопити твою хату навіки геть усю з димарем разом, і з грушею, і шовковицею, і горіхом, сидіти й смішити людей, аж поки не прийде нарешті вода. Але можна і плакати, покидаючи стару свою хату. А старенька мати може тихенько цілувати піч, біля якої трудилась вона півстоліття, і лутки, і двері, і навіть стіни, і, плачучи, тихо-тихо промовляти: «Ох, хатонько моя, голубонько, покидаю тебе. Підеш ти

на дно моря, покрийють тебе води навіки, а я піду собі на гору високу і вже з гори дивитимусь на ту воду до смерті, згадуючи тебе. Спасибі тобі, що гріла нас, що давала нам приют і сон і батькам, і дідам моїм. І могили їх покидаю я, хатино моя. Судила так нова моя доля. Прощай».

...Понад Дніпром нові села високо на буграх. Їх далеко видно, і нагадують вони зграї білих гусей чи голубів, що позлітались і посідали біля великої річки. Які величезні урочисті простори. Щось утратить з своєї краси Дніпро між Каховкою і Запоріжжям. Піде під воду Великий Луг, що приваблював колись наших прапрадідів-запорозьців. Потонуть навіки мужні красоти вольностей запорозьких, і нова краса, що приходить внаслідок наших зусиль по перетворенню природи, розів'ється на берегах майбутнього великого водосховища десь років за тридцять. Стоятимуть тоді на берегах його нові ліси, сади нові, нові дерева дивитимуться у воду, нові пишні береги. З чудовими дорогами, алеями, культурні, залиті світлом, радуватимуть світ.

19/IX

На будівництві на заплаві бачив карту-схему водокавалів, кольорову. Море написано в тональній перспективі. У воді відбиваються хмарки. Дуже інтересно. Використати.

Батько мій, який плавав човном з-за Чернігова в Каховку найматися до Фальцфейна в чорнороби, не знав, до якого народу він належить, як не знали і всі, з ким він дружив, з ким працював до революції.

Руські люди, проте, в нього були окремі. По Десні сплавливали плоти з Орловщини. «То руські». — «А ми які?» — питали ми, тоді ще малі діти. «Ми які? — перепитував батько, не знаючи, що одповісти, але невиразно почувуючи якусь важку і прикру пелену на своїх очах. — Ми мужики... Хлібороби ми, прості собі люди, одним словом, мужики — й квит». Ми примовкали. Мовчав далі й батько. Він міг би для [розвитку] нашої національної свідомості додати, що ми «хахли», але він не любив сього образливого слова і, чувши його не раз од надзи-

рателя, мовчав. Ми були єдиним народом в Європі, що не знали, хто ми. І я належав до цього народу, щоб ви знали. Використати для [образу] Кравчини часів першої війни з німцями 1914—1917 рр. Побудувати можна на цьому цілу сцену з офіцером своїм чи німецьким на допиті, коли він попав у полон і його реєстрували.

Сьогодні знову вітер і хмари. Я зовсім розбитий. Погано спав уночі і мало. Немає сили працювати. Поїхав на заплаву з Л., але мусив відразу повернутись, так ослаб...

ЕПІЗОД «СІРКОВА ДОЛИНА»

Епізод високого патріотизму, цілковито сучасного, невмирущого змісту, вийде грандіозним. Він виникне в фільмі напливом, уночі, серед степів широких за Асканією, в розмові екскаваторників. На фоні пісня. Хай їм розповість про Сірка? Про Святослава? Про скіфів. Зі скіфами легше. Там буде розбиратися ковшами могила. Святослав може прийти, як в «Повісті полум'яних літ».

ХАТИ РОБІТНИКІВ НАД ДНІПРОМ

Розробити досконально, оскільки в одному дворі відбуватиметься дуже багато різних сцен, особливо вечірніх і нічних. Естетичному смислу кадрів тут надаватиметься особливе значення. Гра білого, тіней на білому, вечірніх і нічних. Сполучення кольорів крейди і зеленуватих наличників і пілястрів. Глибокі тіні під стріхою. Перець і кукурудза: червоне й золоте. Стіна біла, на її тлі люди і їх тіні. Хлів Кравчини. Можна зробити його без солом'яної стріхи (з земляною — глиняною), а на ній, цій земляній стрісі, вирости рослини чи щось сушиться. Хлів невисокий, врівень з людиною, трохи вище, щоб у кадрі навіть на середніх планах був би низ білий, верх (небо) — синій, вікна чорні, сорочка у Кравчини біла.

ОЛЕНА К.

Молода, красива і чиста дівка. Бригадир різноробчих. Фізично дужа так же, як і морально. Описати її лице, стиль обличчя, лоб випуклий, чистий і чистий пробор. Таких писав Рафаель у своїх матерях, пречистих дівах. Було в ній щось стале, одвічно жіноче. Була вона

сумною. І вираз її обличчя і очей був сумний. Сум почувався і в її голосі. Не те щоб вона не любила хлопців, вона їх зневажала за розпусту і неухважність. До комунізму вона прагнула з одною їй властивою пристрастю. Це був її подвиг в ім'я загальнолюдського добра. «Може, хоч тоді люди стануть ніжними». Сьогодні вона прийшла з роботи сумна й невесела.

— Який огидний тип отой прораб!.. Отак не вміти розставлять людей на роботі! Сьогодні протинялися, повірите, може, з дві години робочого часу. Дивуюся, чому його за се не виженуть. І що воно за людина, я не знаю. Ото як зійде на трибуну, поверх людей як гляне, да так же палко і красиво промовляє, да так розумно про наступний наш великий комуністичний день і про небачену красу отут в степах України, що я не можу одірвати очей і наче лечу на крилах над степами. Злізе з трибуни — вовк. Не підійти, не поговорити... Голос як труба, наполовину завжди десь відсутній, і абсолютна неухважність до людини.

— Освіта в нього неправильна, дочко: і язик, і голова в нього з вищою освітою, серце з нижчою, а шлунок, мабуть, зовсім без освіти... темний.

— Сьогодні послав нас у траншею землю викидати. А ви бачили глибину траншеї? Там мужчина не всякий висипе... Больница вже приходила: не кидайте, каже, так високо вгору. Порветися...

— Найдеш собі пару.

— А хто мене візьме з оцих вітрогонів? Велика я й занадто дужа. Таких тепер не люблять. І обходять. Та мені й байдуже. Не дивились би мої очі на них. Хоча дитиночку мені страх би як хотілось мати. Ой, як би я її любила... Так би виховувала, як лялечку. Ні в кого б не було такої.

І тут розкрилась ніби зовсім інша Олена. Описати її.

— Ви помітили, дядьку, що чомусь слабенькі дівчатка більш подобаються, ніж дужі, вроді мене. Я скрізь це помічаю. Може, мені вже зробить щось навпаки, я не знаю. Одружитись з маленьким і слабим, вроді Р., так не хочеться чомусь. Яюсь недобре.

Не забути сцени в автобусі, а ще краще в грузовику. Роз'їзд робочих. Ніхто не говорить. А може, співають усі, крім, припустим, К. чи Кравчини. Літом, восени, узимку.

КАМІНЬ СВЯТОСЛАВА

Замовлю собі дві картини: двір Кравчини з деревом роду і Камінь Святослава. Камінь Святослава написати з верхньої точки, щоб було видно Дніпро і хмари урочисті. Аби почувалась у пейзажі тисяча років нашого життя на Дніпрі.

ПІД ЗОРЯМИ

20/IX

Спить Кравчина, а з ним і Куандрос на лежанці під небом біля колодок. Можна ліжка ставити просто в дворі на мальовничому тлі білої хатньої стіни, вікон і тіней від горіха. Тоді профільний напрямок буде чистий: ліжка, Дніпро десь далеко світліє внизу, а над головами трудящих урочисте небо. Тут розмови про Марс, про все-світ, про старовину і переходи в сні.

БРИТАНСЬКИЙ ХОР

Можна припустити, що в сусідньому дворі, такому ж, як і двір, де постояльцем Кравчина, збирається любительський хор, теж, звичайно, після роботи. Співають прекрасно. Пісня доноситься до нашого двору. Її часом підхоплюють, припинивши розмову, аби знову потім її продовжити, наші герої — шофер і його жінка. Кравчина не співає. Він весь обертається в слух, і спогади летять, як пtiці, обганяючи одна одну в великих просторах його серця. Потім він просить, щоб заспівали пісню «Солов'ї». І коли над Британами починається отся пісня, він ніби розмовляє з чотирма своїми синами, що полягли, звільняючи Вітчизну, і з своїм незабутнім Гришею Тягнибодою...

ВАСИЛЬ Р.

Комсорг Любимівського кар'єру. Двадцяти п'яти років, середнього зросту, здоровий юнак з-під Овруча. Сім років пробув в армії, від 1944 року по 51-й рік. Батька вбито на війні, мати вмерла з печалі й переляку. Остався дід і молодший брат. Вчиться в 9-му класі вечорами. Мріє закінчити школу й інститут журналістики. Людина великої мрії, великої етичної пристрасті. Три рази закон-

спектував історію партії і одинадцять томів Леніна. Службу відбував за кордоном. Мріє покласти всі сили, аби запанувала нарешті справедливність на землі.

Справжній масовик і справжній комсорг. Любить колектив, як повітря, як життя, і оддає йому всього себе, весь свій час, всі свої знання без останку.

— Я годен працювати день і ніч, мені часу, на жаль, бракує.

Він веде культурно-освітню, політичну роботу серед своїх трьохсот каменярів, він любить [їх], знає і морально підтримує в повсякденній роботі.

ВЕЧІР, ПРИСВЯЧЕНИЙ ДВОРІЧЧЮ ОГОЛОШЕННЯ БУДІВНИЦТВА КАНАЛУ І КАХОВСЬКОЇ ГЕС

Літній театр переповнений.

Як чудово читав телеграму-привітання каменяря С. Н.! Голос могутній, культурний, весь він сповнений сили і благородної спрямованості. Це не було звичайне читання. Це була промова схвильована, це було творче квітування його думок і почуттів. Перед нами постала людина незвичайна. Незвичайні слова читала звичайна людина. Зросту каменяря С. Н. маленького. Чоло у нього прекрасне і в голосі найміцніший з усіх металів на світі. Як же прекрасно він читав привітання!.. Чи він сам його писав, чи його написали в міськкомі партії, байдуже. Якщо і написали там, то саме для нього. А якщо не для нього, то саме він, С. Н., відповідав букві і духу написаного... Це була його особиста промова. І в ній, в його промові, було одно: кількість і якість духовної сили, яка випромінювалася з маленької, міцно збитої постаті цього руського каменяря. Гідний подиву був його голос, мужній, розумний і в той же час глибоко і натхненно ліричний, правильний, глибоко осердечений. В цьому юному образі творця комунізму каменяря С. Н. перед моїм духовним зором постали мільйони таких же, освітлених чистим світлом захисників Батьківщини, визволителів від іга фашизму, переможців Японії, носіїв великої могуті, переваги переможного руського духу, що його викликала бездонна руська натура із своїх надр на подив усього світу, на радість друзям народів, на страх ворогам. В походах, битвах і жертвах, в фронтовому труді, в злигод-

нях, труднощах і найвеличніших самозреченнях бачила вона, руська натура, такі скарби людства, які будуть оцінені до кінця хіба через сто років...

20/IX

Пів на дванадцяту ночі. Чую далеке радіо. А десь ближче якась руська дівчина йде, виспівуючи свої частушки дзвінким молодим голосом. Чути хлоп'ячі голоси. Стихли. Я думаю: як добре, що я приїхав сюди і живу серед робітників. Скільки високих думок будить в мені щодня моє веселе трудове оточення. Оточення молоде, покликане історією до великих звершень на перших будовах комунізму — нового світу. По радіо співають десь далеко «Інтернаціонал». Він долітає сюди по Дніпру з Москви. Все тут молоде. Все звернене вперед. Грає гармонь...

ПРО ПЛАВНІ «ВЕЛИКИЙ ЛУГ»

...Слід би було вже розпочати зараз написання серії пейзажів, що підуть навіки під воду великого водосховища. Щоби в нових селах, які виростуть біля водосховища, люди колись знали, як воно було в старовину і який вигляд мали старі села, де вікували їх діди, прадіди і прапрадіди.

Як жаль, що зі мною немає поета, який умів би писати вірші, поеми... Я міг би, здається мені, наштотувати його сьогодні на багаті і великі теми. Поет мені потрібен був би крупний, шестикрильний, який міг би скласти книгу почуттів людей перших великих будов комунізму, [що звучатиме] років на двісті вперед, може, навіть і адресуючись прямо в ті часи. Хай би це був чистий голос у майбутнє. Голос прапрадіда з далеких давен. Прапрадід пише в сорок літ, у повному розквіті всіх своїх сил...

ПАМ'ЯТНИК СВЯТОСЛАВУ

Я спробую підняти питання про побудову пам'ятника руському князю-витязю Святославу, що загинув у битві з печенігами в 971 чи сімдесят другому році. Пам'ятник мусить бути великим. На коні, з мечем, у глибокій задумі. Се, так би мовити, буде пам'ятник нашому тисячоліттю над Дніпром. Він пав у битві, не посрамавши землі Руської, пам'ятаючи, що мертвим сорому нема. І ми

пригадували його невмирущі слова під час Великої Вітчизняної війни. Отакий рахунок часу би повести нам, будівникам комунізму, на великій слов'янській річці. Се був би пам'ятник глибокого всенаціонального нашого слов'янського змісту, в якому все було б: політика, поезія часу, і мудрість, і геройство.

Я воздвигнув би сей пам'ятник не там, де лежить нині камінь проти порогів бувших, а біля самого Запоріжжя на правому березі Дніпра, де, можна припустити, скоріш за все й відбулася битва в районі переправи перед першим знизу порогом. А напроти, на другім березі, при вході в «Золоті ворота» дніпрові,— пам'ятник Леніну...

Такий пам'ятник будив би у нас і наших потомків велике почуття історії, нашої єдності в далеких глибинах віків і заповідав би нам єдність і братерство.

Який се був би благородний виховавчий наш знак серед степів над Дніпром у тих якраз славнозвісних місцях, де потомки його, такі ж чубаті запорожці-витязі, як і сам він, боронили вітчизну од турецько-татарських орд. Як се в'язалось би в єдиний великий історичний комплекс зі спорудами нашого часу — шлюзами, електростанціями, греблями і монументами великих геніїв нашої доби.

ПАМ'ЯТНИК БОГДАНУ ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ

Другий пам'ятник, який би я збудував у Запоріжжі,— се пам'ятник Богдану Хмельницькому. Звідси починав він великий історичний свій подвиг возз'єднання України й Русі.

У знак трьохсотліття поставити його теж на коні десь біля входу в шлюзи. Мені здається, що такий пам'ятник біля Запорізької ГЕС ще набагато збільшив би враження від ГЕС, і без того величне. Ще більш підкреслив би він в історичному аспекті славу нашої великої доби.

ЗВІДКІЛЯ КРАВЧИНА?

21/IX

Кравчина родом із села Низ, що стоїть на самих майже плавнях Великого Лугу. Село його йде на дно водосховища — Каховського моря. Я мушу його докладно



О. П. Довженко. Фото 1954—1955 гг.

описати. Це те село, де першим головою колгоспу був Скидан, а самим знаменитим бригадиром — Мина Нечитайло, який був катований німцями за горде своє презирство до фашизму і небажання схилити перед ними свою сиву вже голову.

На будівництві греблі працює інженер Лаврін Нечитайло. Він з Кравчиною приїхав до села забирати стареньку свою матір, відому вже мені з давніх літ Уляну. Уляна прощається з хатою, так як записано. Прощаються всі, кожен по-своєму. На віки вічні зникає село під весінньою водою, і сам процес зникнення села являє картину великого символічного змісту. Тут відбувалася жорстока класова боротьба протягом довгого часу. Я змалював її в п'есі. Буде тут і жінка Кравчини, і його обидві дочки, й онуки, і теж прощання з хатою. Одні будуть раді й веселі, другі замислені, треті перелякані і в сльозах від жалю. Але всі вони будуть, кожний по-своєму, схвильовані. Потопає ціла епоха, що їх породила, що створила їх відповідно силі своїх речей і яку подолали вони, протиставивши їй ленінську силу речей, нову, непереможну і прекрасну, що перетворила їх і піднесла на таке почесне місце в історії нового світу, про яке й не мріяли, і поняття не мали їх попередники...

Іхав до Каховки в грузовику-самоскіді. Прекрасний хлопець — шофер зі Старого Оскола, курський українець. Усе в ньому глибоко симпатичне. Він любить свою машину. «Ви погляньте на машину,— він поплескав її долонею, як любимого коня.— Скоро два роки, як я на ній їжджу. Щодня виконую на 180%, а як нова, правда?» Любить свого начальника за справедливість. «У нас же знам'я! Ви знаєте, як вручали нам знам'я? У промовця сльози стояли на очах од гордості і радості, і я теж трохи не заплакав, такий я був щасливий. Велике діло, знаєте, одержати таку перемогу. Буде воно розвиватись над нами, поки не закінчим всього будівництва. От діла! Яке життя стало багате! Хочеться довго-довго жити, щоб усе побачити, всі плоди наших рук. А ви бачили, який у нас автопарк? Які чисті і справні стоять завжди машини? Як нові. Порядок. Коли б нам тільки вже добратися до греблі,— він глянув на заплаву, де тим часом творили своє велетенське діло земснаряди.— Ви

знаєте, уже й жінки питають дома нас, чи скоро ж уже видно буде туя греблю? Скоро буде видно. А як ви думаєте, яку сліуючу греблю на Дніпрі ми будемо створювати? В Кременчуці, кажуть, чи в Каневі?»

Величезні будови комунізму не тільки не виснажують сил нашого народу, що віддає будовам усе своє життя і всю енергію, а навпаки — вони, великі будови комунізму, збільшують сили народу, піднімають його дух і історичну свідомість. Породжують в народі його чисту енергію, даючи високу насолоду повноти й глибокого змісту життя. Од тяжкої рабської праці колись говорили: «Ох, коли б уже мені скорше хоть умерти абощо». Зараз не почувеш такого. Зараз чути зовсім протилежне: «Скільки роботи, скільки треба ще перетворити природи! Хочеться довго жити, аби побачити, як воно буде далі». Прекрасна, доброзичлива і чимсь зворушлива людина. Труд перестав бути тяжким. Це наш вільний творчий труд: саме життя...

...Сиджу над майбутньою греблею. Перед очима величезна рівнина, яка заливається пульпою із земснаряда. Працює п'ять земснарядів. Все в звуках. Симфонія шумів. Мотори. Ріжуть метал. Гудуть машини, глухий рокіт. Ріжучий звук пил. Тріск моторів машин і десь — мотокатерів. Усе в симфонії звуків.

Найнижчий, що іде нібито з-під землі або води, гул розпушувачів. Вони справді ідуть з-під води, розпушують береги на глибині 8—12 метрів. Свист проводів на вітрі. Шум листя кущів, волоського горіха, шовковиці. Ось навіть зграйка перелітних пташок защебетала, сівши на вершини дахів. Чути шум водоспадів з трьох пульп. Високовольтні проводи в три пари тріщать, як мільйони бабок, вітер у плетиві дротів. Десь варять таврові балки на будівництві асфальтзаводу, і ще тріск і гуркіт моторів. Попереду, на правому березі,— село Козацьке. Багато будівників гідровузла з нього. І радгосп. Вітер прямо в обличчя, мільйони бабок. Де-не-де зрідка людські віддалені голоси. А праворуч за Дніпром дивовижні далі: білють села над Дніпром. Прокладена дорога, поспішають вантажні машини. Видно дніпровські плавні.

Чорні водоспади пульп, які викидають по тисячі тонн

на годину породи. А там — далина, на величезну віддаль, скільки сягне людське око, — голубувато-синювато-зелена далина луку, озера, сінокоси, і дерева, і гаї — дно майбутнього водосховища. Нема вже того безтурботного милування тихим пейзажем, тишею та ін. Це творчість людей на природі, її перетворювачів. Переді мною величезна картина, зримо відчутна, перетвореної природи. А на високому правому березі — величезні, до самого горизонту виноградники. Багатючі.

Нема вже річки Конки, яка текла переді мною ще зовсім недавно паралельно Дніпру. Вона засипана земснарядом, пісками, і по пісках, уже в зовсім протилежний від загиблої Конки бік, швидко течуть каламутні потоки вод із темних пульп земснарядів. На багато кілометрів — труби. Чую гудки паровозів нової залізниці. Все тут нове. Все в стадії творення.

Тут же, на трасі майбутньої греблі, ми познайомились з буровим апаратом нової, дуже цікавої конструкції.

Інженер, що створив цю машину, середнього віку, з надзвичайно мужнім і енергійним обличчям, сивими скронями, добре одягнений, в форменій фуражці, дуже інтересно пояснював нам... як діє апарат, для чого, в чому його перевага перед кесонами і т. д. Словом — інтересно до краю. Тут же упом'янув Л. як бюрократа і боягуза і М. теж. Ясно, що керівний інженерно-техн[ічний] персонал головного штабу будівництва не дуже високий, не огнистий, без особливого знання й почуття нового, обмежений владою паперів, норм і т. д. Звичайно, все, що стосується Л. і М., треба буде десь використати.

Повертаючись після обіду в столовці додому, я сів у тритонку в кабінку до шофера Н. Він не молодий вже чоловік і ніби не дуже здоровий. Голос у нього тихий, обличчя худе, але не виснажене. Воно тонке, з якимсь особливо людяним виразом. Він чимсь нагадував мені в профіль Данте. В голосі його почувалась нота глибокої вдумливості. Це був справжній трудяка. Він служить великому ділу комунізму всією душею, всіма своїми помислами. І чувається, що думає він багато і що живе він глибоким духовним життям.

— Добре працює ваш автопарк, — почав я з ним розмову.

— Начальник хороший. От і працюєм. Скільки людей, а в великій сім'ї не без урода. Вже якщо й попадало до нас якесь ледащо, що припливло сюди з-за грошей чи чого іншого,— втекло давно вже геть або самі вигнали. Ви побачили б наш колектив! А скільки було труда! Це зараз уже полегшало, а то ж піски були, проїхати не можна, що робилось. Да, тут просто так, за гроші, не напрацюєш... і т. д. А от я вже скоро два роки як ганяю машину щодня, і все в порядку.

Це той же образ шофера, про який я мрію. Він є. Живий. Я бачу його вже не вперше, починаючи од робітничих зборів по цей день, бачу його щодня на будівництві...

Тільки велика мета народжує великі характери...

Я знову над майбутньою греблею один. Мені краще ходити одному. Знову така музика — симфонія на вітрі. Удари якихось молотів у далеких ніби кузнях. Шум глухий пульпи чорного фонтана. Вітер ще теплий, і небо чисте.

Перед собою праворуч я бачу дно майбутнього Каховського моря. Веселе те дно і прекрасне. По Великому Лугу стоять одинокі круглі верби. Вони розкинулись на великому просторі, і десь далеко-далеко, на високих берегах, мов голубів зграйки, біліють села. Рокочуть мотори на різні лади, тріщать перфоратори, гримлять. Щось нездоровиться мені...

Єсть нова велика краса в динамічному втручанні людського колективу в природу. Вже не любитель, не естет, не дачник і не плазун-хлібороб — високоосвічений і озброєний колектив прийшов-таки на землю, господар землі і її розумний лікар-комуніст. Найбільш оптимістичний пейзаж сучасності — пейзаж з людьми й модерними нашими машинами. Мусить скоро родитися новий Гоголь, співець нового Дніпра.

Куди не глянуть мої очі тут, у Каховці,— всі люди скрізь молодші від мене. Повечорів мій день. Недаром я втомлююся так тяжко. День повечорів. Я бачу усмішки дівчат і хлопців на машинах, і динамічний рух навколо, і дітей, і керівників будови,— всіма милуюся і благословляю в добру і світлу путь. Так, повечорів мій буремний довгий день. Ношу важке серце, ніби йому вже за сто років...

Нові канали — це, по суті кажучи, ріки великі.

ЛІСОВІ СМУГИ

Лісові смуги простягнуться вздовж усіх постійних каналів. Вони допоможуть довше зберігати вологу в ґрунті зрошувальних ділянок, зберігати їх від суховіїв.

Смуги виростуть по берегах дуже швидко і будуть застраховані від загибелі через недостачу вологи. Виростуть плакучі верби по три метри в діаметрі. Будуть посаджені гігантські секвойї, що досягають ста метрів, евкالیпти, тутові дерева, пробкові дуби, високоякісний будівельний матеріал. Лісові смуги сприятимуть рівномірному розселенню птахів. Посушливий, безводний степ перетвориться в багатющий родючий лісостеп — зміниться клімат.

Назавжди позбавиться степ суховіїв і неврожаїв. У Північному Криму збільшаться сади в п'ятнадцять-двадцять разів.

27/IX

...На фоні згадок Кравчини повинні проходити пісні, подібні до «Рябины». Музика гармон[ійна], і щебет, і сміх дівчат і хлопців. Це молодь гуляє. Все скрізь повинно бути пройняте духом молоді.

...На Дніпрі хвиля низова, як на морі. Вітер теплий і на диво приємний, сильний вітер.

Поруч величезна заводь, в ній земснаряди. «Онега» димить, рухається якимось чудно вздовж берега, перпендикулярно йому, розмиває берег, уносячи товстий шар багатовікового мулу далеко по трубах. Це робиться котлован греблі. Спереду мене — Дніпро з високими кам'яними берегами. Вздовж берега забиваються високі металічні шпунти. Стоїть високих п'ять кранів.

Праворуч — «Онега» і «Тисячний». Далі нижній пересип. справа болото, через яке серед очеретів і грязюки проведена метрового діаметра труба. Далі йде так звана верхня намита перемичка, вздовж неї тягнуться далеко кудись до лівого берега дві труби для подачі земснарядами землі і води. Вітер наганяє дим від «Онеги» і пилюгу, гуркочуть мимо машини... Що можна думати про «Онегу»? Ось передо мною морське невеличке судно з «озброєнням». Яка сила творча цього судна! А скільки таких суден?! Що можна зробити сьогодні на землі!

(Розвинути цю думку. І розвинути іншу думку про земснаряд — цю велику машину нашої епохи). Посилюється низовий вітер. Робота земснарядів не помітна, не кінематографічна, а «літературна». Це машини своєрідного геологічного плану, цими машинами ми перетворимо землю, примиримо навіки сонце, землю і воду.

Коли закінчиться робота в котловані і попередні всі роботи в болотах по перемичках, і вийманні землі, і викачці води — вся ця складна і важка праця, що робиться вже, хоч ще не закінчені проекти цілих ділянок робіт, і коли на місці цього хаосу почне виростати і явно визначиться гребля, тоді тільки згадають будівники, якої величезної складності і трудності шлях пройшли вони в цьому котловані.

Ні. Неправильна думка. Їм ніколи буде згадувати ці труднощі, ніколи думати про них, гордитися переборенням боліт, де разом боролися вони.

На споруджуваній бетонній греблі палатимуть свої пристрасті, тому що греблю також споруджуватимуть люди і також не чекаючи, можливо, кінцевих якихось рішень: все буде від початку до кінця спрямоване на виграш у головному — в часі. І тільки тоді на місці міста одвічного хаосу і косності виросте найвеличніша будова епохи і переріже ножицями шнур, тоді тільки радісно зітхнуть будівники комунізму і, оглядаючи очима, поїнятими, можливо сльозою, згадають гордо, як багато праці вони вклали в усе це, скільки праці, розуму, винахідливості, як багато вони віддали сил і як помножились їх сили, як змінилися, вирости вони і як стали вони могутніми, доторкнувшись безсмертя в труді.

27/IX

Сьогодні був преінтересний день. Я знаю тепер: треба сидіти на заплаві. Вона є головним пунктом, головною ланкою всього будівництва. Звідти все видно... І сама обстановка незвичайно інтерна, дає багато для спогадів, для фантазії...

...У старій Каховці на конференції комсомольській міській. Загальний вигляд комсомольців — дуже хороший. Культурні, дисципліновані. Дівчата гарно одягнені, чисті, з хорошими розумними обличчями. Це не далека темна провінція парубоцтва та дівоцтва. Це молода ра-

дяньська інтелігенція рішає свої діла. Чинна, організована, з високим знанням і свідомістю своєї історичної ролі молодь великих робіт. Який великий шлях пройшов наш народ за третину століття!

Програма робіт на п'ятирічку спрямована на перехід до загальної середньої освіти всього народу — це найвище й найвеличніше з усього, що знала взагалі історія суспільства всіх епох і всіх народів. В основі науки лежить наука чи, вірніше, ряд цих наук, які формують марксо-ленінський світогляд.

Комсомол — велика моральна сила молоді.

Трудно ще до кінця сформулювати, в чім саме... видно, що загальний план, загальне обличчя молоді радує мене, незалежно од приналежності до комсомолу. Ми готові на труд і на бій, як і завжди, а може, й ще більше, ніколи ми не були так морально готові до перемоги, як нині. Ніколи ще так, по суті кажучи, не зростала свідомість молодих радянських патріотів, як нині виросла на початку великих робіт комунізму.

Перед початком конференції в довгій залі, де були лише абсолютно білі чисті стіни і підлога, грав дуже добре гармоніст і комсомольські пари танцювали. Я не міг дивитись на них без сліз. Дівчатка пластичні, кавалери чемні. Незабутне враження...

Я радий, що від сьогодні зміниться на краще доля нещасного дитяти, дівчинки отієї, покритки, яку згвалтував і кинув негідник. Секретар сам особисто взявся за її долю. А негідника викинуть з партії і проженуть з посади. Думаю, непогано б ще показовий вчинити йому суд. А кажуть, що нема конфліктів. А він стояв під дверима комсомольської конференції, скам'янівши від горя...

28/IX

— Віковій мрії судилося здійснитися зараз в нечувано великих ділах. Перед нами стоїть завдання створити не що інше, як величезну ріку з притоками, греблями, електростанціями, гідроелектростанціями. Створити ріку штучну. Яке велике і горде щастя. Яку могутність дає вам у руки партія і великий наш радянський народ. Так ось, серед пустинних рівнин, які знемагають від спеки, там, де сонце, вода і земля перебувають у ворожнечі і дисгармонії мільйони років, створіть ріки. Нехай ці ріки

будуть величезні і глибокі, як глибока наша любов у житті, як глибока наша мрія про комунізм.

Повернемо гармонію землі або правильно її створимо там, де її, по суті кажучи, і не було ніколи. Ви також, товаришу Д. Ми доручаємо вам створити ріку ось тут (*показує*).

— А цю ріку, ось погляньте, ми, можливо, через десяток років подаруємо братньому китайському народу. Ось тут перекриємо... Нехай собі тече в пустиню Гобі. Як це буде приємно і радісно китайському народу! Народ народу подарував ріку. Не міста спалив, не юнаків убив, не поневолив поганим своїм пристрастям,— ні. Народ народу подарував ріку. Ну, це потім. Так ось, товаришу Д. Вам судилося створити могутню ріку в засушливих степах України. Погляньте, ось вона... (*показує*). Ось її притоки. Ось і ось. Половину Дніпра ви повертаєте в Таврію і Крим.

КОНФЛІКТИ

Вивести образ письменника, що, приїхавши проїздом сюди, шукає конфлікту, розпитує, чи нема часом готового номера конфлікту для нього.

— А що саме? Якого ви хочете?

— Ну, може, хтось тут ворогує. Може, сили невірною розставлені? Чи, може, прояви класової боротьби соціальні?

— Ні, нема. Конфлікт кожен з нас носить в собі, як колись гріхи носили. Розробиш. Тут багато є цікавого...

Інженер-будівник Запорізької ГЕС своїй дружині з приводу сина: «Пам'ятаєш, він народився у нас, коли клали перший бетон. А цей...» і т. д.

БУЛЬДОЗЕР

Бульдозер і вірші. Звучить парадоксально, але я скажу: «З того часу, як нам наказано змінити землю і мене після танкових нелегких справ посадили на цю веселу

машину, я став, уявіть собі, писати вірші. І, уявіть, здорово виходить. Жінка моя в захопленні. Не чиста рима, це факт. Якого чорта в риму тут приставиш? Для цієї диявольської машини й сам Тарас Шевченко чи знайшов би риму... Три дні я голову ламав — ніщо не пристає. Засипав болото, пересунувши п'ять тисяч кубометрів гори (цілу гору), — немає рими. От машина. Тоді я це слово пропускаю. Нехай, думаю, працює без рими, вмикаю мотор — пішов далі. І, уявіть, віршами почав крити гору (болото)! І як! На двісті процентів плану і віршів величезний ряд. Та ще які вірші! Всі рими, як одна, крім самого бульдозера, на якому все це у мене відбувається. Жінка в захопленні і діти. «Ну, Василю, і змій же ти, чортяка. Щоб на такій машині да так різати вірші, так стругати вірші!»

Справді, я змій. І як мені ним не бути, коли бульдозер у мене, чорт візьми! Ви тільки погляньте, яке щастя у мене — бульдозер. А що в риму до нього нічого не клеїться, то ми й не нуждаємось. Зате коли натисну педаль і зареву — земля дрижить. Іду в атаку на болото — і нема болота.

СОРОК ШОСТИЙ РІК

Працюючи у полі, три вдови
да виорали череп.
Одна каже — поховаймо,
друга — обминаймо,
третя плаче молода вдовиця:
— Сестри, заспіваймо.—
Ой і перестали сестри молодії
корівками поле орати
та й почали на кривавім полі,
повернувшись очима на захід
і притулившись одна до дної,
пісню про долю солдата.
Одна каже — де ти, милий?
друга — повернися,
третя голосно виводить-співає —
де ти забарився?
— Не вернемось, сестри,
удівоньки наші,
не вернемось...
Я стою в Берліні. В одній
руці у мене меч.
Меча тримаю у руках
і малу дитину,

голова до неба,
прощавай, голубко сива,
вже так було треба.
Пробачайте, сестри, голубоньки милі,
що, може, ми у свій час
вас недолюбили,
недоласкали, бо нам все
ніколи було, і були ми
суворі часто і, щоб не
розслаблять себе в боях,
жалість проганяли...
І ось у бронзі стали ми
на сторожі поколінь
народів, звільнених
огнем і мечем од фашизму і
темряви, в якій блукали
вони довгі століття.
Один у Берліні,
другий в Будапешті,
третій, спалахнувши
в танку, високо
розвіявсь серед хмар,
і понесли вітри
гнівний його дим
понад всіма народами світу.
І гнівом його пропиталися
груди бійців до самого
далекого Сіаму.
— Звідки ж нам вас виглядати,
чи по степах
шукати? — заспівала
удова.
— Де ж, ой де ж нам шукати
утіхи?
— В роботі, голубоньки сиві, в роботі,
у поті, у дітях красивих,
в сонці золотому, в червоній
зорі.
— Не можемо так думати,
орли наші сизі,
ми, маленькі жінки,
чи можемо перебувати
у власті великого.
— Маленькі ви собі зблизу,
коло своїх хатинок,
але для людства ви
не менші від нас.

Ви історгнули з своїх грудей, од м'язів своїх і од своїх сердець, од всіх бездонних вольних і невольних щедрот і принесли народам такі багатства, яких ніхто ще не приносив, відколи й світ стоїть. Для нас, що стоїмо у бронзі над європейськими столицями, торкаючись чу-

бами хмар, минулися вже побутові рахунки речей. Над вами тяжіє дрібність повсякденна, і вам не видно, сестри наші, що безсмертя, яке вимолювали прадіди наші за копійчані свічки колись, само прийшло до вас і вже стоїть на вашому порозі.

Далі повинен іти вірш такого змісту: коли він сів на цю незграбну машину і почав працювати на ній, і попрацював кілька днів, він увесь цілком змінився. Ця могутня незграбна машина розбурхала його розум і пробудила такі почуття, які він і не підозрював у своїй душі. Він засипав болота, зрізав гори, згладжував, вирівнював. Він відчув у собі величезну нелюдську силу і динаміку, і це сповнило його захопленням, і чим більше він працював, тим більше, здавалося, росли в ньому сили і не було місця втомі в його свідомості. Йому стало радісно. Він відчув нову гармонію і себе в ній, як перетворювач природи, і він почав підсвідомо белькотіти вірші від надміру сил. Вони самі почали сипати.

Бульдозер пробудив його розум і облагородив естетику. Розглядаючи по сторонах і дивуючись, він помічав, як же недосконально ще все навколо.

— Чорт візьми! Це ж скільки треба вирівнювати, зривати, засипати, проривати! Яка дика земля! Це ж суцільний чорновик!

Після роботи йду додому
забрюханий, як чорт,
може, хтось думає про мене,
горепаку,
таж я, товариші, геолог.
А я собі сміюсь:
у мене віршів повний рот,
який я багатир.
І жде мене мила.
І ждуть мене діти. Ви
гляньте, який я, коли я помиюсь
і ляжу на траві спиною
над Дніпром на
високому березі, щоб
бачити небо. Двох біля
себе посаджу.
А меншого візьму в
руки, підійму вгору
і буду гратися з ним
і сміятись Мої
руки шершаві лоскотатимуть
його, воно сміятиметься.

І я теж. Сміятимусь
і я, його батько,
самий сильний
чоловік на землі.

За титанічною роботою по перетворенню нашої землі постає величезний образ самого перетворювача — радянської людини, господаря своєї землі, будівника комунізму.

Перетворення природи — одне з найосновніших завдань сучасності. І образ перетворювача — основний образ нашої епохи.

ДІВЧИНА З ПОЛІССЯ НА ДНІПРІ

Створити образ дівчини з Полісся з бездоганно чарівною мовою, голосом м'яким, співучим, мрійною і трудівницю, матір молододу, ніби саму втілену ідею материнства. Руки в неї досконалої форми і ноги стрункі і маленькі, посмішка і припухлість десь біля очей Джіоконди. Любить мужа, дитину, молиться майбутньому комунізму. З професії вона муляр, чоловік — шофер грузовика. Працює вона легко, ніби граючись, любить жарт, дотепне слово, все своє, хороше, народне. Ніжна і м'яка, лагідна вдача, може, трохи бракує волі через доброту і важкуватий характер свого шофера, якого вона вважає найкрасивішим чоловіком у всьому світі. І десь дуже далеко, під всіма чудесними, чарівними веселощами, і повнотою розуміння епохи і своєї корисної праці на будівництві комунізму, і любові до дитини, приховане страждання од недостатку ніжності у милого. Показати її в одязі робочій і у вечірньому одязі. Вона любить танцювати на площадці серед інших пар. Танцювати вона не вміє. Вона пластично рухається серед пар, і це дає їй насолоду. Площадка над Дніпром. Чудесна тиха, мрійна музика.

А-ОВ

Прийшовши до нього в кабінет ввечері годині о дев'ятій, я застав у нього групу з трьох чоловік, саме тих, кого він особливо пробирав під час наради. Серед них був і Д. Я сів на дивані і почав придивлятися і прислухатися. Що мене вразило? А. схилився до них близько, і вони про щось, тобто, звичайно, про те ж, тихо розмов-

ляли. Вони розмовляли так тихо, так інтимно, стільки було у виразі очей, в інтонації неспідробного почуття плеча, уваги і відчуття спільності великої справи, що я був вражений. Це була картина незабутньо зворушлива і красива. Це було красиво. Я побачив раптом таку картину в цих стосунках, що у мене сколихнулося серце і я весь сповнився радістю і незвичайною легкістю, як перед великим святом. Як вони потім прощалися, як ішли тихо і зворушено. Вони любили цю людину, вони любили його всім серцем, милувалися ним, гордилися ним. Кожен з них знав, що він знає всі недоліки їх роботи, які заважають рухатися вперед, як хотілося б. Ну, як же ця людина точно, правильно і делікатно критикувала їх, вимагаючи, наставляючи, дорікаючи своїм якимось особливо інтимним, втомленим трохи голосом. Він їх також любив і жалів — ось що вони знали. «Звичайно, вони у мене не першокласні,— тихо і вдумливо говорив він мені, коли всі вийшли,— але серед них є багато справді чудових людей, справдешніх знавців глибоких своєї справи і героїчно, до самозабуття відданих справі. Ви праві, звичайно, з ними ми цю будову закінчимо так, як треба, тобто з високою якістю, з грошовою економією і достроково. Тому, згодьтеся, я повинен на них натискати. Треба економить кошти держави. Велика справа».

КОЗАЦЬКИЙ ОСТРІВ

Козацький острів з чудовим піщаним чистим пляжем, звідти відкривається широкий вид на Нову Каховку, на майбутню греблю, де працюють зараз земснаряди. На острові озеро все в лататті, оточене вербами і осоками. Галявини, покриті травою, дві долини з вербами, які ростуть так густо, що утворилась ежа, ніби збіглися вони туди, рятуючись від якогось незримого ворога, і так завмерли в смутку і страху навіки, ніби зачаровані. Рух шарів кори, вигини стовбурів, чорні дупла, і сучки, і гілки, що стирчать в якомусь страху,— дивне дерево. Немає виразніших дерев, ніж верби. Стоять високі сокорини і де-не-де осики, а по низах озер — очерети, дуже високі і густі. Такі всі плавні, весь, мабуть, Великий Луг, який ми ось-ось поховаємо.

День починається рано. Ще тільки сходить сонце, а радіо вже ніби будить всіх і кличе до роботи, наповнюючи ранок музикою, голосами дикторів. В цю музику включається музика моторів вантажних машин — це армія Д. Вона починає діяти раніше всіх. Ідуть робітники і робітниці на роботу, далі з'являються діти, прямуючи до школи. Ревуть мотори, появляються машини з робітництвом, що густо сидить у великих кузовах. Ще кілька хвилин, рух помалу починає прискорюватись, хлопчиська з книжками поспішають до школи. Починається трудовий день. Учора ще стояла спека, на небі не було ні хмариночки, сьогодні небо хмарне, але тепло-претепло. Я вийшов спозарання з дому. Щось таке чарівне в м'якому теплому повітрі, така бадьорість ласкава і легка. Перша моя думка цього раннього ранку: як добре тут, серед простих людей-трудівників, серед пісків і виноградних нив, на березі широкого й глибокого Дніпра. І ніби нікуди мене не тягне. Трудивсь би тут, над рідною рікою, до кінця всіх днів моїх укупі із народом, будував би греблі з ними, лікував Дніпро, канали б рив, ставши за кермо могутніх і розумних машин, що дала мені моя держава. Радувавсь би чужій молодості, любові юнаків і юнок, їх праці, сваркам і згоді, милувався б їхніми красивими дітьми і плодами їх великих діл. І сам би зливсь із чистим потоком людських сил, творячи своє посильне діло...

Зараз одчиняться двері і дівчинка принесе мені щось їсти на сніданок. Вона привітно усміхнеться мені, як батьку своєму, і спитає, чи вже ніщо у мене не болить і чи можна мені їсти. Я скажу їй: «Можна все їсти, ніщо не болить, дякую». Тоді вона ще раз скаже мені співучим своїм голосом, дивуючись, ніби я щось зробив цілковито для неї незрозуміле: «Ну нащо ви мені так часто дякуєте? Що я вам зробила? Їсти принесла — та й годі. А ви зразу — дякую. Якийсь ви дивний чоловік, їй-право. Іжте на здоров'я».

Вона зникає десь за дверима, а я дивлюся їй услід і посміхаюся собі: хіба їй може в голову прийти, що я послав їй услід щось схоже на те, що колись звалось благословенням, і від цього сам весь ніби стаю добрішим.

Посилюється оркестр. Грейдери пішли з торохтінням.

Ляскають і виють гусениці тягачів. Гудок паровоза десь зовсім недалеко, і знову глухий рев машин.

Несподівано небо зовсім очистилось. День буде такий же теплий, як і всі попередні дні. Дівчаточка перед вікном вже поливають молоді деревця парку й щось молоде на грядках. Блищить на сонці срібний дощ з їх ліжок, дівчатка босі, молоді, і молоді деревця, і будинки навколо молоді. І все місто молоде, воно ще все в процесі народження, все тут, куди не гляне моє око, вся, так би мовити, пластика, починаючи з античних поливальниць парку під моїм вікном, вся пластика людей тут молода. Я тут найстаріша людина.

На небі уже ні хмаринки. А над Дніпром такі створилися картини, що трудно й описати. Щось в голубизні неба глибоке, і тепле, і бездоганно чисте, як це може бути тільки на півдні над великою рікою. І в голубій смузі Дніпра, в пісках і вербах Козацького острова, і в селі Козацькому, що видніється десь на тому березі на горі, біліючи, мов зграя голубів,— усе об'єднане, все голубе, і синє, і зелене, і біле, все об'єднане туманом легким і прозорим, осяяне якимсь рожевим світлом, од якого хочеться співати. А на цьому чарівному фоні серед акацій і волоських горіхів піднімається рожевий Палац культури, на палаці видніються вже каменярі, білі хустки, темні роби, малесенькі фігурки на раннім небі. Будують Палац культури,— як їх не любити!

Посеред молоденького парку, якому ще всього один рік, біля крана чи фонтана стоять з відрами поливальниці. Вода ллється у відра срібним струмом, якісь краплі падають додолу, частина бризкає вгору фонтаном, чотири дівчини стоять в мальовничих позах, всі в білих хустинках, стрункі, тонконогі, босі. В одній підтикана спереду спідничка, аж до колін. Щось є античне, ренесансівське. Прекрасна тема для маляра. Симфонічний оркестр збільшується. Почав діяти канавокопач. Твориться молоде місто...

ТРЕТЯ ЗАПИСНА КНИЖКА

1952 РІК

«РЕВЕ ТА СТОГНЕ ДНІПР ШИРОКИЙ»

5/Х. Понеділок

Реве та стогне Дніпр широкий. Я найстаріша людина на березі великої ріки мого народу. Білими квітами зацвіла моя голова, і чогось мені смутно, і серце болить. Щось наче пропливло здалека-здалека, з самої Десни, найдорожчої ріки мого дитинства, де ходив колись по білих чистих берегах я босий, де пив її м'яку поліську воду. Давно, давно...

На заплаві. Змалювати: болото, очерети. Труби довгі. Стояки, дорога і водопостачальна система...

Вечоріє. Вечір. Сонце сховалося в хмарах. Вітер. Хвиля берег мие, і чути безупинний ритм. Хвиля за хвилею. Я під старою сокориною сів, під столітнім деревом моїм на міцних його покручених і побитих часом коренях. І сокорина неначе промовляє щось до мене. Я оповідаю їй: рідне моє дерево, благословляю всі твої гілки, й коріння, і все листя, що на тобі і навколо тебе пожовкле на рідному березі. Ти дало мені притулок і безліч чогось, тільки покою не даєш. Я дивлюся з-під тебе під ноги на камені й хвилі, передо мною протікає вся ріка мого життя...

Антагонізм між ученими й інженерами-практиками.

Стаю таким добрим, що вже птиці можуть сідати на мою білу голову.

— Вони відстають. Порпаються в своїх інститутах в столиці, в академіях і коли врешті узагальнять, обґрунтують наш досвід, ми вже чортзна-де, в яких нових незвіданих труднощах.

— Але ми не можемо інакше. Адже в цьому суть нашої роботи...

— Щоб відставати від нас?

— Облиште. До нас сходяться матеріали з усіх країн, і ми тоді...

— А ви б створили філіали інститутів на будовах і тут би на очах, на живому животрепетному ділі, узагальнили нашу працю.

— Не будемо сперечатися, далєбі, — втручаюся я. Начальник Гідроспецбуду і вчений А. повертаються до мене. — Адже в нашій країні учням доводиться частогусто забігати в своїй практиці в такі сфери, в яких не був ще ні один з їх учителів, наймудріший. І в цьому вся чарівність і стільки краси.

— Абсолютно вірно! — В. якось весь стрепенувся. — Абсолютно, але все ж дуже шкода. Адже ось дивіться, що придумали крановщики, звичайні люди, що придумали вони для вібратора? Ось цей трос, на якому висить вібратор. Це ж скарб для теоретиків. А скільки тут скарбів розсипано скрізь!

6/Х

...У заплаві, де пробув я сьогодні від самого ранку, знов багато побачив і багато почув.

Цікавий учений А., середнього віку, не дуже солідний на вигляд і безумовно дуже розумний, у всякому разі, в своїй галузі. Його оповідання про роль кесона і про систему заходів і методів водозниження були просто прекрасні. До мене промовляв учений з цілковито ясною ерудицією, з досконало чіткими формулюваннями думки. Він змалював мені картину придніпровського ґрунту, всі його особливості, всі небезпеки, розповів про все, що може загрожувати в дальшому, і т. д. Подякувавши, я пішов на водопониження, де повторилася розмова на цю тему з В. Я.

— Я його знаю, — каже, — з шкільної парти. Майстер говорити і вражати ерудицією, а по суті часто його розмови для нас вже абстракція. Він, як учений,

спізнюється,— те, що я вам говорив учора. Подай він нам свої висновки півроку тому, все б і рішалось інакше. А зараз — ніколи. Зараз нам, практикам, знову волею-неволею іти поперед науки. Да, може бути трудно. Але вихід тут тільки один — іти вперед.

Під час обідньої перерви порозмовляю з робітниками. ...Розповім їм, хто вони і що вони в світі, в будівництві нової історії.

...Я думаю: чому мені тут так хороше? Тому, що я живу серед людей нових, щодня стрічаюся з ними, тому, що всі вони і я з ними зайняті і прямують до однієї мети. І тому що мета ця висока, пряма і яскрава, я радуюсь щодня, спостерігаючи дорогоцінні риси моїх сучасників, і весь я з ними злився всім серцем і думками.

Живу серед народу, а не в отій клітці і не на хуторі в лісочку, оточений міщанством. Жити хочу! І людей любити.

НА НАРАДІ ПО ГІДРОМЕХАНІЗАЦІЇ

...Г. — дуже цікава постать, обличчя чорноробочого, колір обличчя, ну все абсолютно. Це інженер. З прекрасним лексиконом і знанням справи. Наукові терміни, спеціальні технічні. Виключно цікавий, оригінальний. Він простий, конкретний, в ньому так і залишився робочий. Дуже серйозний, зосереджений. Весь він в роботі. Він все бачить, весь він там. Це образ.

— Я думаю, що за зміну я розіб'ю скелю,— відповідає він Ш. на питання дуже просто...

Дивовижно ясна людина з великим майбутнім. Це людина з хорошим майбутнім. Його любить і цінує начальник Ш. Я бачу, як добре, серйозно і задушевно з ним говорить. Ще раз — це образ.

С-ін — прораб по монтажу колектора. Блондин, здоровий, також тиха, спокійна людина. Доповідає спокійно, тихо, діловито. Спокійно однаково про те, що є, чого немає. Говорить про колектив. Потім він посміхнувся так само тихо і красиво, не перестаючи говорити глибоким своїм, сердечним, оксамитовим, приглушеним голо-сом. Це також образ дивовижної краси і благородства. У светрі і тужурці, як простий робочий.

Я повинен знайти в книзі, в сценарії і в фільмі вираження цьому звичайному тону ділового тихого спокою

в людях, які мене буквально чарують. Який це прекрасний світ! Я бачу в них цю рису. Я не знав, не чув її раніше...

Приємний В. Я. Це людина, яка виросла серед робочих, і органічний керівник.

Загальне враження від наради. Це високоідейна сім'я, колектив близьких людей, які тихо і вперто творять велику справу будівництва комунізму. Я не перестану про це писати ніколи. Це несподівано. Чи не А-ов задав цей тон? Ось доповідає С-ов. Він говорить про те, чого вони не можуть дістати, але яким тоном, майже напівголосно. С-ов м'який. Ну як мені все це виразити?! Як це виписати?

Як він держить свою книжечку, як повертається до Ш. За змістом і обсягом це доповідь інженера. З жестами школяра. У нього очі відкриті широко. Він мислить ніби трохи здивовано. Говорить він одному ніби Ш., не турбуючись про інших. Всі напружено слухають. Запитання серйозні, величезної технічно-виробничої складності.

10/X

...Загальний інтелектуальний рівень народу високий. Це люди нової доби. Це післявоєнний уже тип. Велика Вітчизняна війна, робота партії, перемога, перебування в Європі, нове становище нашого Радянського Союзу в світі, початок будівництва комунізму.

На заплаві у геолога-інженера П., родом із Сибіру, сам з дитбудинку. Працював інженером-геологом на Камі, на Колимі. Ніколи ніхто, зустрівши його, не сказав би, що це крупний інженер з такою багатою біографією. Яких тільки технічних труднощів не переборював він, яких складних питань не рішав десь на Яблоновому хребті, на Колимі, на вічних мерзлотах. Він уже трохи лисий, некрасивий, але чоло прекрасне і розумні, зовсім голубі очі, губи пристрасні. Це людина великої волі, комуніст, організатор, розвідник, учений. Розповідає охоче і цікаво...

Дорогою на заплаву розмовляв з шофером самоскида. Середніх років, неголений, трудівник. Він не шкодує нічого. «Нічого не жаль, ніякої праці, ні сил, ні часу. Не шкодую ні рук своїх, ні серця. Тільки б побудувати це все. І тільки б побачити, коли закінчиться наше

будівництво, і земля наша, прекрасна і багата, ще збагатиться від нашої води, і люди заживуть в багатстві і добрі,— згадати і відчути тоді, що і моїх рук, моєї праці тут є краплина».

Я подивився на нього з глибоким хвилюванням. У мене сльози навернулися на очі. Скільки дорогого змісту було в цій людині! Потім я зустрів Д., його начальника.

— А чому їм не бути в хорошому настрої: по півтори тисячі заробляють.

Грубий і чимось неприємний, хоч і працює, як звір.

Не забути: коли прибули на заплаву геологи під керівництвом П. і вирубали у плавнях посеред купиння якусь вербу чи кілок, правління колгоспу хотіло притягати їх до суду.

— Товариші, який суд? Що ви говорите мені? Тут через рік-два нічого не буде. І цієї річки Конки не буде, і цих верб ні одної, і цього луку.

— А що буде?

— Гідростанція, гребля і канал...

НІКОПОЛЬ

10/Х

Добравсь на поганенькому «вілісі». Сто тридцять кілометрів здалися за п'ятсот. З ніг валюся, так розтрясся в дорозі.

Чарівна набережна. Такої краси, може, й нема другої на Дніпрі. Все піде під воду, і Нікополь, аби теж не втопитись, буде рятуватись з допомогою високої дамби і стоятиме, таким чином, нижче водосховища. А рядом пригородне село Павлівка геть-чисто все піде під воду. Шістсот дворів. Розмовляю з Н.

— Ні. Такої краси вже не буде. Що водосховище? Ну, багато води. Яка в нім краса?

...Не вірять, не вірять люди, не хочуть вірити, уявити собі не можуть, щоб цілий прекрасний світ їх був залитий, зник під водою. «Не розумію, що за смисл в такій пропорції води».

Я слухав Н. і подумав: скільки буде драм, і сліз, і глибоких хвилювань.

— Ну, аякже, в усьому цьому, при всій величч створеного, є щось і катастрофічне. Які місця підуть на-

віки під воду, яка краса, які саме вольності старокозацькі, Великий Луг!

Це треба обов'язково розробити на граничній силі боротьби старого і нового. Тут драма і пафос, як говорить, в обнімку. Пошукати завтра людей в Павлівці, поговорити, розпитати голову міськради і комітет партії.

З весни починають будувати вже дамбу. Треба знайти архітектора міста, розглянути план реконструкції.

Сцена заповнення Великого Лугу водою може бути воістину потрясаючою. Так її треба й робити. На величезних лісових просторах виникає море. Скільки спогадів іде на дно! Скільки пісень, могил прадідів, городів, луків, рибальських просторів і краси старої природи!

— Перестань, батьку. Не такі жертви приносили в ім'я Батьківщини.

— Але зрозумій ти...

— Все розумію. Вже краще ти зрозумій: загинули плавні...

— Ні, не загинули. Вони покликали до життя величезні наші спрагли степи. Перетворяться в рай такі землі, такі простори...

— А що нам до цього?

— Убогість духовна промовляє твоїми устами. Душевна старість, заскорузлість. Мовчи, мені соромно слухати тебе.

— Розумію, а мені, думаєш, не соромно говорити тобі...

Три сили дивитимуться на виникнення моря — одна з тугою, з невірою, друга в хвилюючій захопленні, третя в глибокій внутрішній спогляданні світу і власної душі.

— Підходить?

— Так, іде!

— Піднімається! Заливає! У Чортотлик пішла! Чортотлик уже назад тече, гей! Уже річка назад потекла!

— Не піду з хати, хай заливає!.. Залиште мене, нехай умру отут, втоплюся, коли вже на те пішло, не піду нікуди.

А вода підноситься.

— Уже у вікна вода ллється.

— Я на стріху злізу.

— Вже стріхи несе!

А в цей же час у степах, по величезних, без кінця в довжину, каналах, сухих і якихось дивовижних геологічних рівчаках чи лініях, викопаних ніби для сигналізації марсіанам, показується вода. Ріка йде! Серед степу широкого ріка йде!

Люди воду стрічають, благословляють, обнімають одне одного, плачуть од радості, і потім пісня грянула така, що не можна вдержатись. Реве та стогне Дніпр. А біля каналу будівники зібрались. Великий день.

Пароплав іде в шлюзі, на мокрій стіні тисячі прізвиськ будівників. Весь Запорозький Низ до самого Криму — велике історичне свято...

НОВЕ Й СТАРЕ

11/Х

Про красу і про героїчну історію.

— Пусте говорите. Нема більш героїчної історії, як історія нашого часу, нашої великої доби! Вона піднімається отут над запорозьким Великим Лугом, над минулим. Це все минуле!.. А тут майбутнє твориться для всього світу. Мине років двісті — і те, що творим ми отут, теж буде старовиною і теж прекрасною. Це вічна розмова. Ви кличете милуватись красою предків, саджати помідори, кавуни і виноград, співають пісні про плавні і про Дніпро, як він реве і стогне? А Південь весь лишити на поталу вітрам, чорним бурям, суховіям?! Чекати, як пустеля насуватиметься зі сходу? Дурна краса твоя, сльозлива, шепелява! Ми не такої прагнемо краси. Ми не обожателі природи. Це я тобі кажу і господу твому старому, якого згадуєш ти чомусь так часто — мовляв, божественна краса! Коли б він був, я й йому сказав би: «Не всеблагий і не всемогутий. Не дуже мудро ти створив планету нашу». Сказав би словами Шевченка, якого так ви любите цитувати:

А ти, всевидящее око,
Не дуже бачиш ти глибоко.

Не любоватися і воздыхати і не хвалу співати їй за випадкові милості, а...

— Помовчте. Я не хочу вас слухати далі. Якщо й несе ви в своїх словах холодних і сліпих якусь правду, я й правди вашої не хочу. Вона холодна, книжно-полі-

тична, і в ній нема любові до природи й до краси. Ви не відчуваєте, ваша душа, товаришу, позбавлена чуття великої гармонії, й любові, і краси.

— Я бачу в іншому красу. Якщо вже вам щось хочеться сказати про красу і гармонію, боюся я, чи не маєте ви часом на увазі красу оцих верб, помідорів і кавунів і всього іншого, що несете ви на базар. Щоб потім випити, уторгувавши, і милуватися за чаркою у плавнях. «Ми творим комунізм». Який? Що ви про нього знаєте? «Ми приводимо у гармонійний стан...» Досить гармоній верб, очеретів, качок і сомів. Нам треба привести в гармонійний стан сонце, води, землю всю! Треба їх примирити. «Любов до природи». Не смійте мені говорити про неї. Од вашої слинявої любові могла б загинути краща половина України, Русі, весь Казахстан і Крим через півсотні років. Так гине ліс, коли його возлюбить шашіль.

— Ну чого ти причепився до людини? Вп'явся!

— ...Хвилиночку. Тут мова йде не тільки про плавні. Вже мова, мамо, перейшла на красу, любов, на розуміння світу, його законів движущих і ролі нашої у ньому. Американські любителі вже знищили сто мільйонів акрів... Мовчи! Трумен Айкович. Я позбавляю тебе слова... Розмова йде, матусю, філософська, на самому високому етапі, на самому широкому історичному тлі: моє чи наше? Ось світове питання. Великий знак доби. Отут зійшлися нині всі сили світові у всеозброєнні металу, пристрастей і науки. І тут, неначе осяяне немеркнучим світлом, все робиться видним на всі чотири сторони світу. На тисячі літ в усі сторони. Як підняв ти красу і правду життя, якщо вже ти такий любитель краси і правди? Як підняв ти її до свого серця? І як піднявсь ти сам, як високо стоїш? У болоті.

— У болоті стоять і землесоси та тисячі людей і машин.

— Да. Тільки вони, дивлячись у болото, бачать в ньому зірки, а ти тільки болото. Сам ти весь у болоті.

...Він стояв біля кесона. Навколо нього верби, очерети, гори, гори третинного піску, що вийняли з кесона. Скрегіт тягачів, що тягли шпунтовки та труби. Труби — куди не глянь. Він дививсь у болото, весь брудний і в поті, і вже не помічав болота. Дивився, замислившись, униз і бачив зорі.

...З-за рогу вилітає грузова машина, з кузова лине дзвінка молода пісня.

Соснові клепки, а дубове денце.
Не цурайся мене, серце-е-е!

П'ять дівчаток у ватниках, веселих, високо- і тонко-голосих, промчалися так весело й шикарно, що я зрадів і вже цілий день радуватимусь. Господи, скільки краси навколо мене!

Одвідав краєзнавчий, або, вірніше сказати, краєнезнавчий-нехочузнавчий музей у місті Нікополі, що стоїть на місці одної з залозорських січей. Так би мовити, старовина, історія двохсот п'ятдесяти буремних героїчних літ народу нашого, де творили оборону вітчизни хоробрі люди, прапрадіди наші, серед пустель і степів стоячи проти татарсько-турецьких загарбників, катів, людоторговців... А тут — яке убозтво!

...Перед музеєм їздив до колгоспу ім. Орджонікідзе в село Городище, біля якого на острові, оточена двома невеликими річками, що впадають у Дніпро, стояла колись Запорозька Січ.

На превеликий жаль, було погане небо і накрапав дощ, якого я ніколи не любив восени.

Який величний острів одкривсь передо мною з великою горою! А на горі ряди тополь, орхів грецьких і сто тридцять га розкішного саду і винограду. Од виноградника до Дніпра одкривається величний героїчний простір, панорама лісів. Далеко, десь до самого обрїю, простяглися плавні, укриті великими прекрасними лісами. Дуби, в'язи, верби, тополі, весь простір, куди не гляне око, направо і ліворуч,— все урочисте, написане могутнім мужнім майстром, з безоднею лірики, мужньої і прекрасної. Річки чисті, принадні, з піщаними берегами, з дубами по обох берегах, що розкинулись широкими сінокосами. Скільки краси! І я глибоко щось відчув і зрозумів з далекого минулого. Чому саме прозвали її Січ-мати і Великий Луг — батько, що привертало серця воїнів, що імпонувало їх мужнім щедрим поетичним войовничим душам або що створювало оту душу, ту національну психіку минулого за всіма законами впливу на людину зовнішнього оточення. Ніколи не забуду оцю гору з садом. Ще раз приїду на неї весною, коли цвістиме сад. Скоро, скоро сховається все під воду навіки. Щезне

з лиця землі запорозький Великий Луг. Вже інша, нова краса хвилюватиме серця і думки народу. І тільки в казках уже розкажуть дітям і онукам старії люди про красу і велич всього, що пішло під воду в ім'я всенародного прогресу, бо так повеліла історія нашого розвитку.

Яким великим серцем треба володіти, яким високим і тонким пером, якими широкими пензлями, щоб змалювати нащадкам увостанне велику картину минулого рідної землі! І на цьому великому урочистому тлі минулого побудувати величну поему про наші часи, про їх героїку, їх велич і їх всесвітньо-історичний смисл.

У Капулівці чи в Покровці на зборах голова колгоспу доповідає громаді про суть подій, що мусять статися згідно з непереможним законом нашого розвитку на виконання перших будов післявоєнної п'ятирічки.

...Знову проїхали дзвінки, як срібні дзвоники, ті самі п'ятеро дівчаток. З якоюсь іншою піснею, молодою, і чистою, і ясною, як їх молоді літа. Щось вони возять, навантажують, кудись їх возить громохка машина. Ну як не вставити у фільм дитячу їх поезію життя? Як все нагадує мені далеке минуле... років п'ятдесят. Машин тоді не знали. Життя людське було цілком інше. Але пісня дівоча, ніжна весняна її мелодія, була та сама на Україні...

...Зміст промови голови колгоспу: наше село, колгосп наш має велику і давню, колись обірвану героїчну історію. Ще у старі часи, тому, може, років триста, наші прапрадіди отут вже теж були для свого народу чимсь вроді колгоспу. І вже тоді для всенародного діла не жаліли нічого, навіть свого життя. Годували комарів отут у плавнях, стерегли ворога народу нашого і не раз потрясали світ, показуючи йому зразки високої лицарської доблесті. Були в них і бригади, що куренями звались. Тваринницька, риболовецька, збройна. Смієтесь... Дисципліна була непогана. Хто щось украв громадське — на розправу: киями забивали злодія громадою. Хто вбив товариша і брата свого, сам мусив лягти з ним під труну в могилу. Хто пив і гуляв у часи небезпеки, того, «як собаку, за шкірку корунзували» так, що не забував до смерті сорому ані реміння...

Та се далека давнина. Вже ми, потомки запорожців, сини і дочки великого [народу], його сила і виконавці

його великих заповітів на благо всього людства, не будемо нікого карати ніякими карами. Ми виростили давно і вийшли вже давно з дитячих літ наших предків. І ідею братства народів і товариства ми несем по-своєму. Хоча в чомусь і так само, як несли діди наші...

Сьогодні у нас великий, незвичайний день. Такі дні життя посилає людям не часто. Буває так, що цілі покоління людські живуть і вмирають, не знаючи таких днів. Але коли історія приносить їх людині, одкривається тоді ніби якась завіса перед очима людини. Ніби спадає пелена з її очей, і видно їй стає тоді на всі чотири сторони світу. Душа тоді перебуває десь на самих вершинах самопоглядання і споглядання світу. І, оглядаючись тоді навколо і спрямувавши погляд свій вперед, бачить вона своє майбутнє. Чи, мо, здається їй, що бачить десь у далеких нащадках вона свою славу, заповідаючи їм славу свою як дорогоцінний прапор буття, аби і вони колись поклялися нести його далі і вище, аби й у них запалали очі і забились серця високим биттям на красу, на диво всьому світу. Не знаю я народу, да й нема такого другого народу нині на землі, щоб так багато створив, таку велику данину приніс всьому людству, як наш радянський народ, здобувши скарби під прапором Леніна в великих трудах, у небачених битвах, у проявах велетенських духовних і фізичних сил, у щедрості, в готовності оддачі, в умінні оддавати, в героїстві оддавання і творення...

ПОКРОВСЬКЕ

Вечоріє. Нарада. Голова колгоспу О. Чоловік десять — правління колгоспу. Люди молоді і середнього віку. Обмірковують план вивозу овочів, розподілу грошей. Тут же рахівники... Діловий порядок. Стиль розмови той же, що й на будівництві у Каховці, себто: тихо, дружньо, спокійно. Я відчуваю, як люди мислять, обрховують, займаються складною бухгалтерією. Орудують цифрами — 500 000, мільйон і таке ін.

— У нас за кавуни 300 тисяч, так значить на поточному рахунку. З Риги 25 тисяч, з Брест-Литовська 42 тисячі, з Вольська 28, ну, а 20 тисяч — Конотоп.

Вони вмонтовані роботою у великі міста Радянського Союзу. Це те, чого мені бракувало. Як працює правлін-

ня колгоспу. Це все зовсім нове для мене. Але примірно таке, як я думав. Ні, ще вище. Виріс народ розумово, політично, морально особливо після війни і, звичайно, за війну так, як ні один народ світу. І тому він, почувши й пізнавши в собі оцю лєнінську силу духу, став здатним на такі діла, на які не здатен вже ні один народ світу. Ми перший народ у світі, перший, і кращий, і достойніший. Того, що видали ми людству зусиллями всіх своїх моральних, матеріальних сил, трудом, і потом, і кров'ю, і нелюдською наполегливістю на благо і на забезпечення всесвітньої справи перебудови суспільства людського,— цього ніхто не міг зробити, ні один народ у світі.

Село прекрасне. Одно з найкращих сіл, які я бачив на Україні взагалі. П'ятсот дворів, себто майже його половина, піде під воду.

Приїхали ми вже підвечір. Зустрівся з головою сільради, а потім поїхав до голови колгоспу. У нього лице дуже розумної людини, дуже молодий, і це мене радувало. Одвели нам приміщення в хаті для приїжджих. Я в хаті. Вечір. Електролампа. Білі рідні стіни з рушниками біля стелі, з двома темними сволоками. Чисто. У мене свято на душі. Як давно не був я в хаті. Як одірвавсь од народу. Хто одірвав мене? І що взагалі можна творити, одірвавшись од народу?

Можна втратити найменше розуміння живого, правдивого життя...

ЗАСІДАННЯ ПРАВЛІННЯ КОЛГОСПУ

Загальний стиль засідання такий же, як і на Каховці. Ділові, спокійні, дисципліновані, серйозні люди. Це збори колективу людей державного будівництва. Все незвичайне. Все робиться з почуттям повної відповідальності перед державою за кожний вчинок...

...Дивлюсь на колгоспників. Розумні, добрі люди. Дисципліновані трудяки. Але важко їм, я бачу. Обов'язок тяжіє над усім. Видно ще, що вони багато працюють. Скільки праці положили вони у степах України, в які великі, надзвичайні роки! І до чого культурний тон, до чого вся манера говорити, подавати репліки, вислуховувати: нічого спільного немає з тим, що пишуть про них і як їх зображають у мистецтві. Позаздрити треба і багато чого повчитись би у них.

— Ви думаєте, колгосп у нас покарання? Ні. Без колгоспу жити не може людина.

Пішла розмова про одного, що не виробляє мінімуму, не хоче. Колгоспники, спираючись на закон, вимагають оддати його під суд.

Тепер слід сказати, як не просто бути головою колгоспу, який се універсальний пост, скільки вимагає він од людини. І яка велика честь і слава голові розумному, чесному, справедливому і доброму. Який тонкий і чулий народ до доброти...

Все було абсолютно інтересним. І ніщо, і ніхто не схожий в найменшій мірі на ту писанину, в якій предстають вони перед світом у кінорежисерів, театральних лицедіїв і т. д. Я збагативсь сьогодні. З-за одного засідання варто було їхати сотні кілометрів на машині, яка остаточно розіб'є мое серце.

Неділя

Заснув я у теплій хаті в тиші. На душі в мене повнота, і спокій, і мир. Я щасливий, що я дома. Все, що мене оточує тут, дороге моему серцю — найменша річ, найменший звук. Се все моє з далекого дитинства, моїх батьків, дідів і прадідів, що складали кожен по-своєму основу нашої держави, стоявши все життя кожен згідно з силою речей, яка його створювала, зі зброєю в руках, чи з плугом, чи на тракторі на полі честі, доблесті, героїства, як боєць, біля кратера історії.

Прокинувся дуже рано на світанку. І так само, як засинаючи, думав, що лежу біля самого серця Вітчизни моєї, з такою ж думкою і почуттям прокинувся. Було ще трохи темнуватого. На світанку. День похмурий, осінній. Співають півні скрізь по дворах. «Ой рано, рано кури запіли», — згадав материну пісню.

І понеслися спогади знову. Я весь у спогадах... Співають півні. Десь здалека почувся тоненький жалібний сирітський дзвін. І довго, прислухачись до його тонкого, ідушого з далеких давнин звуку, я збагнув — це ж дзвонять до церкви. Ще й досі. Тільки дзвін зменшивсь відповідно до зменшення потреби в «храмі божому». Тут правили ще службу колись запорожці в своїй січовій церкві, самі співаючи в хорі басами і виводячи верхні

ноти не гірше від Івана Козловського. Думається, вже на щó, на що, а на війну, горілку й співи таланту їм позичати не доводилось.

...Добре промовляв О. до своїх колгоспних бригад. Умів він вчасно відчутти в людях і розпізнати дорогі почуття і думки. Розкриваючи перед ними картини героїчного минулого і величні картини майбутнього, він цим самим, власне, кожним своїм словом, малював народу сучасне, його всесвітньо-історичний зміст! Бо що таке сучасне, як не минуле, спрямоване в ясне майбутнє руками геніїв народу?

Не всі ще розуміли, куди спрямовує свою незвичайну промову О., але кожен по-своєму зрозумів, що мова йде про щось не буденне, бо так, здається, О. й не говорив ще ні разу. І всі чекали.

— Село наше, товариство, мусить піти під воду. І стане воно дном великого водосховища навіки.

Всі завмерли. Потім неначе гомін глухий чи стогін прогудів навколо, і знов стало тихо.

— Під воду піде весь Великий Луг, всі плавні, всі ліси, всі розкоші й краса, в яких купалися й кохалися ми і предки наші, де складала юність наші пісні колись і думи. Щезає все, і буде тут море. Буде море тут, браття мої, товариство і сестри мої. Десять тисяч дворів наших щезне під водами моря.

— Десять тисяч!..— прогуло навколо.

— Десять тисяч. Може, трохи й більше. Приміром, дванадцять, різниці мало.

— Одинадцять! Я чув.

— Нехай одинадцять.— О. оглянув народ, потім погляд його спинивсь на хресті, що стояв на могилі кошового Івана Сірка. І щось неначе в сю мить перенеслось до нього від сивої давнини. Назвавши число, він згадав його в минулих ділах. Далекий був спогад у часі і в змісті, але щось було в тім числі такого, що могло свідомість підперти десь знизу...

— Я міг би так сказати: єсть директива. Згідно з планом великої будови на Дніпрі, Південно-Українського та Північно-Кримського каналу, всі дніпровські плавні, підперті у Каховці греблею, обернуться на водосховище в чотирнадцять мільярдів кубометрів. Тому ми мусимо від сьогодні запланувати роботи по перенесенню кращої

половини села на гору і орієнтуватися в будівництві господарства соціалістичного на відсутність плавнів. Але я цього так не сказав. Я хочу поки що пригадати старий один випадок з буремного життя кошового Сірка, що поховали його колись запорожці тут, на Січі...

Да. Тут буде наше море...— О. глянув на плавні, що блищали праворуч ніби одвічною, нетлінною красою. Тільки нема нічого в світі одвічного, крім поступу людської думки. Все проходить, все минає, міняється, і все відтворює свою красу і все те прекрасне, чому надають люди звання нетлінного, одвічного, одна з принадних дорогих химер людських.

— Тут буде наше море. І ми втопимо в ньому свій жаль і жалкування.

— І минулу славу?..

— Товаришу мій, і море наше колись буде минулим. Хто хоче, щоб я розповів вам про одинадцять тисяч дворів, але так, щоб уже далі їх не забувати нікому і ніколи?

— Розкажуй, О.

— Сьому вже років щось біля трьохсот. І діялось воно, розпочиналось, власне, якраз тут, де одбувається наш історичний мітинг. З якогось приводу, нам се невідомо, упилася Січ і глибоко заснула. І сталось так, що майже ні одному козакові вже більше не судилося прокинутися. Орда з яничарами турецькими безшумно влізла серед темної ночі і перерізала ятаганами всіх сонних молодців війська Запорозького, жодної біди не сподіваючися. Кошового Сірка якраз тоді не було на Січі. З частиною куренів він десь був у поході.

«Ти не лицар і не людина, хане татарський,— писав він гнівного листа до ворога,— і вчинив ти не по-кавалерському, а як злодій не достойний звання воїна. Невірний пес, нащо забув ти, що душа сплячого належить богу і що вбивати спляче воїнство великий гріх і ганьба. Поплачеш, хане, ти за своє звірство...»

Зібравши війська вісім тисяч, рушив Сірко на Крим, переправивсь, як Фрунзе, через Сиваш і, розділившись на чотири загони, поруйнував Козлов, Кафу, Бахчисарай. Сам хан насилу вирвався з вогню і втік у гори. І Сірко через чотири дні вже повертався на Запорожжя і, повертаючись, звільнив з неволі бусурманської одинадцять тисяч християн-невольників.

СІЧ ЗАПОРОЗЬКА

Я на острові. Передо мною Запорозька Січ проти Капулівки. Проти могили Сірка. Верби, тополі, грушки, берест. Так, як дома. Річка Підпільна у пісках, і бистрий Павлюк берег миє. Шелестить пожовкле листя, човен пливе до мене. Тут була колись гребля, якою їздили козаки. Сушаться великі неводи. Багато гадюк і ужів. На місці Січі хтось трохи копав, звичайно, що можна викопати? Тут, як і скрізь, будувалися предки наші на піску. Дерев'яна була матеріальна культура і глиняна. Не мурувати, а руйнувати ворожі мури, не кувати, а рвати кайдани судила їм історія. Нічого нема. Ніякого сліду. Тільки могила Сіркова та кілька хрестів кам'яних.

Але до чого ж прекрасно в Капулівці! Яка річка Підпільна, і Павлюк, і Скарбна, які ліричні привілля! Човнів багато. Жінки плывуть човнами. Сиджу на березі біля човнів на тині. Хлюпочеться вода. Чути голоси і сміх з того берега.

...Мимоволі тут пригадуються старі часи дореволюційні. Ні одному негіднику з так званого українського панства і ні одному з потомків старшини чи поміщику, нікому в голову дурну й убогу не прийшло поставити десь пам'ятник у старих місцях на спогад потомкам, матеріалізувати свою думку в камені чи бронзі. Куди було! Не було ні думок, ні спогадів високих, ні прагнень. Такі були й останні передреволюційні й «революційні» кооператори. Десь під копицями кашу варили да, випивши, співали п'яними голосами «старокозацьких пісень», сентиментально хлипаючи, зітхаючи. «Славних прадідів великих правнуки погані», бодай вас земля не прийняла. І бодай ви згинули безслідно. І таки зникли, і не осталось сліду од вашого нікчемного буття, од кволості й убогості, од жалюгідних ваших зітхань чи проклятого мовчання перевертнів, як не оставили ви знаків пам'яті великої героїчної доби народу.

...Мое чи наше? Велике питання сучасного світу, великий знак доби, вже вирішилося в нашу користь наше!

— От я буду з вами дім. А ще не знаю, ким я буду, тату. Ще, може, вийду в інженери або в письменники. Бо часом, вам скажу одверто, я стільки почуваю в собі талантів, що ся сокира і всі отсі риштовки і стропила вже здаються мені іграшками.

— Пройдений етап? Який моторний!

— Даю вам слово честі, батьку.

— Ну що ж. Тепер можна все. З отсих високих риштовань можна далеко летіти, бо видно, бач, як далеко-далеко, куди не гляне око. Тепер уже вибирай що хочеш — комунізм будуем.

Я люблю людей своїх. Люблю будівників, каменярів, різноробів, що копають рови, що ставлять бетонні заводи над заплавою Дніпра, хлопців, що шпунти забивають, прокладають велетенські труби по ландшафтах, що землю переміщають на земснарядах, люблю шоферів, бистрих і невтомних, що возять незчисленну безліч землі на самоскидах, колгоспників люблю і їх дітей, синів і дочок. Люблю інженерів, розумних, заклопотаних вкрай, геологів, бульдозеристів, поварів і подавальниць в їдальнях, і каменярок молодих, і матерів їх. І чим більш почуваю в своїм серці любові чистої до них, тим дорожчими вони здаються, тим більше щастя, радості і світлого покою набирається і повниться моя душа од них. І я щасливий.

НАД РІКОЮ ПІДПІЛЬНОЮ

13/X

...Які картини тут можна малювати! Які спогади. Як душу свою можна очищати й звеличувати в спогляданні просторів, великих, урочистих! Як було не народжуватися тут велетням духу, оборонцям вітчизни! Коли світ твій такий красивий і такий високий одвічний дух мужності грає на просторах на невидимих своїх струнах. Кланяюсь тобі, рідна моя земле...

14 на 15/X. Н. Каховка

Пів на четверту ночі. Прокинувся од головного болю і неймовірного шуму в ушах і потилиці. Голова холодна. Думка діє нормально. Щось із серцем. Страху і почуття

небезпеки нема. Учора почав писати сценарій. Але, написавши кілька сторінок, почав плакати од хвилювання і од напливу високих якихось почуттів, що їх ніби вже не витримували мої нерви і серце. Серце боліло від напливів оцих. І я подумав — що зі мною? Чи не віщує мені біди сей вибух священних огнів, чого так стрепенулись всі мої почуття? Звідки така розторганість? Якщо до ранку все буде гаразд, я, очевидно, не буду вставати, аби не сталося чого зі мною. Думаю про Юлю. Чомусь мені почало здаватись, що я їй зараз снюся у важкому тривожному сні.

ЗАТОПЛЕННЯ ВЕЛИКОГО ЛУГУ

15/Х

Мусить бути одна з велетенських сцен у фільмі.

Весна. Піднімаються води. Щезає луг. Вже покинуті хати, вулиці потопують.

Люди, схвильовані вкрай, прощаються з многосотлітнім, з тисячею років свого життя і бачення видимого світу. Величезна епічна драма, велика епопея народу-творця. Млини прадідів уже в воді. Вже потонули верби, під якими цілувались, пригортали милий милу колись. Де пісні складали, святкували свята. Де творилася історія героїки народу в старі часи.

Птиці летять з вірію. Кружляють тисячі птиць! У тривозі птаство над водою.

— Бідні мої пташечки. Вже ніде вам і сістоньки, нема вже у вас кубелечка. Куди ж тепер понесете ви щастя?

— Десь да притулить. Годі плакати... і т. д.

А по засушливих степах, по викопаних величезних ріках-каналах... починають іти води дніпрові.

«...Додолу верби гне високі, горами хвилю підійма». Що робиться з людьми в степах України, з малими, молодими і старими! Як розповісти, як змалювати! Якими фарбами? І де знайти слова? Припливайте, слова дорогії, з водою до мене, з майбутнього комуністичного близького світу, надихайте моє серце, аби міг я достатньо сказати про щастя народу, щасливий сам до краю!..

Се мусить бути велетенський фільм. Усе, що є в мені святого, весь досвід і талант, усі думки, і час, і мрії, і навіть сни — все для нього. Створити твір, достойний великості мого народу, — ось єдина мета, єдиний зміст мого життя. «Благослови мої, боже, нетвердії руки...»

Ми обідали з В. Я. і прибулим з Москви Н. Розмова йшла про творчість. Про творчість в найширшому розумінні цього слова. І вони, без сумніву і справедливо, мали на увазі в першу чергу творчість свою, інженерську, на великих будовах. І я був внутрішньо весь із ними.

— Ось так. Закінчимо і поїдем на Каму?!

— Можливо, наступна п'ятирічка, якщо не перешкодять зовнішньополітичні події, піде в основному по спорудах при перебудові сходу.

— Бажаю вам щастя,— сказав я.— А я вже останусь на Дніпрі, поки не дадуть йому вищу освіту. Кінчається анархічне битіє Волги і Дніпра. Перестають вони бути ріками. Перетворим ми їх в заплановані культурні водні б'єфи. Створиться нова естетика на них, нова поезія... Ми про що ж, власне, розмовляли? Про щастя. По обіді я попрощавсь із ними до шести годин. А сам пішов до Дніпра, сів під дорогим і любимим своїм деревом на його корінні. Дніпрові хвилі хлюпочуться у мене біля ніг. На сірий пісочок і на воду падає пожовкле листя моєї сокорини. Над головою шум. Се сокорина промовляє до мене щось ласкаве і трохи сумне, бо вже осінь і в неї, і в мене. Козацький острів світить ще пісками по тім боці. А по Дніпру ідуть хвилі, птиці летять на південь. А на хвилях десь плывуть до мене привітні марева. Я переповнений почуттям добра і краси моїх сучасників, з якими я живу отут і мрію, і змісту життя... Ось жовтий листочок упав мені на книжечку. Я взяв його собі на добрий спогад. Мені приємно і світло на душі. Хтось ніби прислав мені привіт ласкавий. Шумить моя сокорина. Повз мене проходять робітники і робітниці. А поруч під сокориною сидить якийсь хлопчисько — з Британів, напевно.

Я дивлюсь на сіро-синій Дніпро, слухаю плескіт хвиль. Нічого дорожчого у світі немає для мене. Я не хочу вже і нізачо не розлучуся з моєю рікою. І якщо судилось мені зробити ще щось красиве і велике в житті, то тільки на її берегах, ласкавих і чистих... Ось проходить повз мене вздовж берега біля самої води одягнена вже по-осінньому літня жінка. Вона, як парка, пряде білу нитку, ідучи перед нею, в повітрі снується веретено, вона йде поволі і трохи зігнувшись, а перед нею, як світ-

лий символ, дівчинка чарівної краси, літ чотирьох-п'яти, зі світлими очима і волоссячком. Ну де таке побачити за тисячу літ!

І тут же човен просмолений на березі, і хвилі хлюп да хлюп, і віти шумлять, а на вітах ще співають тихенько якісь наче в сні пташки. І все це ніби сон. Я оглядаюсь: вже парка зникла за сокоринами. Чую ще далекий гул і рев моторів. Як гостро все бачу і чую. Ніколи ще я не був таким, ніколи так не відчував життя, і не був так переповнений любов'ю до свого народу, і не почував такого безмежно радісного зв'язку з ним. Кому я мушу дякувати? Долі своїй щасливій. Ії я мушу привітати і їй молитися щодня.

Проходять берегом понад водою двоє робітників з роботи. Дивляться на мене, сивого, під деревом з пером в руці, простоволосого, з непокритою головою. Я посилаю їм привіт. У їхнім погляді, серйознім і замисленім, я читаю дружбу, і сам дивлюсь на них, як друг і брат. Ще проходять. Закінчивсь робочий день.

Як багато хочеться мені сказати про любов до ріки моєї рідної, ясної. Підійдіть до берега. Подумайте. Станьте на пісочку коло самої води, лівою долонею торкніться води. Нехай тече вода далеко за пороги, сюди на Низ, до мене. Може, я побачу чи почую. Річка моя, життя моє, де ж я так і чому забарився, чого так пізно прийшов до твого берега, теплого і чистого? На твої ясні води, на урочисті зорі, що дивляться в тебе з неба? Люблю я воду твою ласкаву, животворящу. І береги твої чисті, і всіх людей простих, що трудяться, живучи на твоїх берегах. Кланяюсь тобі за ласку, за багатство, що дала ти моему серцю, за те, що, дивлячись на тебе, роблюсь я добрим, людяним і щасливим, що можу любити тебе все життя, річка моя, душа мого народу.

СТАРОВИНА

17/X

Показати старовину десь через напливи у Каховці, ринок наймитів, найбільший у Росії, про що і Ленін писав. Застосувати у показі дикторський текст Володимира Ілліча.

Ринок рабів, серед яких був і мій тоді ще молодий батько Петро Довженко, сей ринок, де вони продавалися

Фальцфейну, показати обов'язково. Показати чумаків у степу, діда свого Семена Тарасовича, що їздив між Москвою й Кримом тридцять вісім років. І неодмінно лірника сліпого чи бандуриста край дороги і пісню таку, щоб плакали люди.

Володимир Іллів у творі «Розвиток капіталізму в Росії» так писав про наймитів, що скупчувалися тут, у Каховці:

«У Таврійській губернії особливо відзначається робітничий ринок у містечку Каховці, де раніше скупчувалось до 40 000 робітників».

Наймались «од Миколи до покрови», сходилися і розходилися пішки.

І ось ідуть додому трое по степу, серед них мій батько. Босі, торби і свити на плечах. Співають:

Ой бурлака молоденький
вийшов рано з дому,
гей і простяглася довга стежка
йому, молодому...

ТВОРЧИСТЬ

— Так за творчість, інженери, перетворювачі землі, за творчість! За найдорожче в світі, що тільки несе народам грядущий комунізм, — за свободу творчості! За вашу творчість, гідромеханізатори і енергетики, і за твою, бульдозеристе Колиба, і каменярі, і теслярі, монтажники, водії машин! За багатирську міць земснарядників і за тебе, С-ов, за твій безприкладний андибер-вібратор, од якого земля тремтіла і болото! За переможців боліт і плавнів, за тих, хто пересуває гори, засипає болота, творить рівнини і нові ріки, за всіх великих і дерзновенних малих, перед ким велика і древня старослов'янська ріка Дніпро сивий спиняє свої анархічні води і, підкоряючись розумній волі партії і вашим трудам, переходить у вищий клас, з вищою освітою марксизму-ленінізму, у многосоткілометрові канали, аби прикрасити планету нашу! За вас, творці нової історії людства і нової географії! За те, аби не тільки на землі народи, а навіть і з других планет побачили розумні істоти у свої телескопи ваші перші ленінські знаки на землі.

ПРО АРХІТЕКТУРУ

Старе те, що давно було новим. А старовинне те, що, будучи в свій час новим, визначало якусь головну частину синтезу своєї доби, що знаменує характер минулої давнини, її вищий прояв. Тому старовинне цікаве і дороге нам, як спадкоємцям культури минулих епох. І ми користуємося ним часом в своєму сучасному мистецтві. В старовинному нема архаїчності. Архаїка є в старому. І є велика різниця між старовинним і архаїчним. До речі, в застосуванні архаїчного є завжди важкуватість і щось від монастирського смутку. Мені хтось заперечить: то ж національне. Згоден. Але се є та частина національного, яку вірніше можна б назвати архієрейською. І вже якщо і застосовувати десь в архітектурі великих міст старих, з тисячолітною історією, його спадкові елементи, то вже ніяк не личить і викликає почуття протесту дилетантське. Воно існує ніби над межами часу і само визначає час протягування його в архітектуру нових міст на великі будови комунізму. Якщо не вистачає власного хисту, треба хоч в еkleктиці знати якусь міру.

Побудувати над класичним ордером триповерхового будинку Палацу культури Нової Каховки двохярусний дах барокко з київського Софіївського архіву — треба мати великий запас космополітичного нахабства і розпусти. І де? Над Дніпром, де все ніби кличе: побудуйте Палац культури з плоским дахом. Поставте на дахові двісті дерев у дерев'яних кадках, зробіть зимовий сад, ресторан, майданчик для танців — хай радіє молодь вечорами, хай оглядає з висоти величне діло своїх рук. Була б се краща точка на все нове місто. Ні, монастирський сумовитий дах вінчатиме вже палац над Дніпром. О архітектурна дурість, о вбогість!

ПРО МОЛОДІСТЬ

Як я люблю прозорий молоденький парк перед моїми вікнами. Йому ще всього один рік. Все в ньому маленьке — дерева, кущики, квітки... Хто в ньому найвищий, у моєму парку? Дівчата, що поливають його деревця і грядочки якісь щодня. Веселі і тихі трудівниці молоді. Щодня розносять воду від крана і поливають, а я, працюючи, милуюсь ними. Часом вони збираються по

три-чотири до крана брати воду в лійки. І тоді вони створюють таку мальовничу картину, таку ненаглядну і милу, що нагадує щось античне. Я неодмінно введу се в картину з героїнею і розмовами. А навколо будується місто і Дніпро синіє.

У В. Я.

20/X
Ранок

Зараз прийде А. У В. Я. тихо. Всі дуже тихі. Все не має нічого спільного з театром і кіно, що «відбивають правдиво життя». Як мені приємно з сими людьми. Ось стоять коло схеми біля стіни. Особливо треба звернути увагу на одного прораба з Запоріжжя. Зайшов прораб водопониження О. Не знаю актора, який міг би зіграти його, зовні він похожий на дядька з тієї породи, що може розсмішити мертвого, сам не моргнувши оком. Він схожий на українського коміка-простака. Але це зовнішність, не більше. А внутрішнє — це щось абсолютно протилежне. Він діловитий, весь у думках, весь безупинно у стані ділового замислення, з виразом такого внутрішнього спокою, якого я ніде ні в кого не помічав ще. Як він слухає когось чи як він розмовляє! Тихо так, що далі вже не можна. Він завжди розмовляє для одного чоловіка. Рухи його повільні і абсолютно гармонійні. Український характер у ньому втілений в незайманій якійсь чистоті. В роботі точний, наполегливий, добрий організатор. Стиль скоріше селянський, ніж робочий. Очевидно, і дома він добрий хазяїн.

В. Я.: «Якщо ми виконаємо водопониження на намічений час, це буде цілий пам'ятник гідропониженню. Це небачені строки! Небачені. Ми знаємо, що на наших плечах лежить відповідальність за план всього будівництва. Чи можемо ми підвести будівництво? Ні. Ми повинні виправдати довір'я, повинні забезпечити інтереси будівництва. Ми — головна його ланка».

Він дуже високої думки про Б. Якщо в заплаві почалося життя — це О. П. Його знання, його труди. Він не вилазить звідти.

— Знаю. І все бачу.

— Помітили. Це дорогоцінний працівник.

О. М. також згоден із ним. В. Я. цілком усвідомлює важливість своєї справи. Він внутрішньо переконаний,

що не підведе будівництво, як би не було важко і складно. Це комуніст серйозний, культурний і дуже діловий. Він прекрасний з людьми, тактовний, простий. З ним людям приємно.

...Кінчаємо сьогодні котлован шлюзу.

— На два дні раніше строку і на 200 000 кубометрів більше запланованого.

— Я спитав товаришів, як же це вийшло. А мені відповіли: «А як же могло бути інакше?»

Б. сказав ці слова, очевидно, для мене. Він подивився у мій бік, і в його погляді я прочитав зворушення, і радість, і гордість за нашу радянську людину, за її високу моральну зрілість, відвагу і трудову наполегливість.

У Б. сьогодні свято. Закінчено котлован шлюзу. Починається новий етап роботи...

ПРО НАЙГОЛОВНІШЕ З ГОЛОВНОГО

Мені потрібні зустрічі з народом, з моїми людьми, аби помножати себе, свої думки і почуття, братаючись думками й почуттями з іншими.

І жити треба тим, що є хорошого й красивого в людях. Не слід затуляти очі на лихе, але щаслива доля — хороше в людях. Тому Гоголь був мученик...

...Переді мною сидить колектив. Велика сила. Колектив у творчості, у труді, з єдиною і красивою метою. Це будівники комунізму. Як дорого я дав би, щоб таке написати про них, аби через сто років онуки-правнуки побачили зачинателів великих робіт у мистецтві такими, якими я бачу їх у ці прекрасні осінні дні на Дніпрі.

— Виходить, на сьогоднішній день не ясно: що будемо робити?

А. подивився на співробітників, кожного спитав окремо. Б. дає пояснення. Він знає заплаву і все бачить краще і ясніше за інших.

...Ці люди мені дорогі. Я слухаю їх ось уже третю годину, і всі вони приносять мені величезну насолоду. Мені все в них цікаво. Це ті, хто почав, чийми руками, чийми зусиллями і знаннями почав наш народ будувати комунізм на головних своїх точках.

...Ніщо не може увійти до фільму прямо з того, що записав. Але все, що говорилося там, безумовно потрібне. Десь воно лишиться в свідомості і безумовно

принесло мені щось важливе й потрібне: якусь ще кру-
пинку знання життя. А знати треба багато. Ще мушу
десь поїхати до колгоспу. Погода зіпсувалась, жаль,
і щось ізнову серце почало боліти й голова. Очевидно,
тиснення збільшилось.

Танець на площадці на фоні Дніпра. Багато пар. Ви-
брати освітлення вечірнє. Може бути використаний. Мон-
тувати з пароплавом, на якому їдуть дівчата на бавовну
з дівочим співом.

Обов'язково використати для фонів: іде тягач гусе-
ничний, а за тягачем по землі великий лист сталевий
волочиться, а на листі п'ятеро хлопців робочих стоять.
Там же, може, назустріч оті дівчатка нікопольські про-
майнули з «сосновими клепами і дубовим денцем».

ІЗ-ЗА ГОРИ ТУМАН

19/X. Неділя

Осінь у нас і туман.

І вже з-за туману, як співається в пісні — «Ой із-за
туману нічого не видно». Шумить Дніпро, хвиля берег
миє. Тополі шумлять, і пожовкле їх листя розносить ві-
тер над водою у тумані. Хвиля з хвилику бореться поміж
човнами, чути плескіт води, і вітер, і гомін тополь і соко-
рин. Берег мій дорогий! Який же ти прекрасний і в сю
пору. В тумані мерехтить Козацький острів, кругла баш-
та десь ледве видна по тім боці. В тумані ріка широка,
як море. І заплава з кранами малюється в сірому небі,
і нижня гребля жовтуватою довгою смугою підкреслює
десь там її. Підходжу до берега, до самих хвиль. Вони
піднімають мою душу, і хочеться мені летіти. Хвала жит-
тю і слава!

ПИТАННЯ ДО МОЛОДИХ

1) Який фільм художній про Каховсько-Кримське
будівництво ви б хотіли бачити?

2) Щоб там було більше великих людей у фільмі, на
зразок А., або міністрів, або видатних інженерів, чи на-
впаки: аби у фільмі було більш людей простих про-
фесій — каменярів, теслярів, водіїв вантажних машин
тощо?..

3) Про що ви мрієте, що стоїть за межами безпосередньої вашої роботи і виконання державних планів великої будови?

4) Як вам малюється ваш образ, образ вашої сучасниці-подруги в роботі у можливому фільмі?

5) Що вам не подобається у фільмах щодо втілення образів дівчат і молодих жінок нашої доби? Не черстві вони? Не схематичні? Не спрощені? І чи не знижений в чомусь їх образ?

Чи нема у вас почуття, ніби образ молодої нашої сучасниці-трудівниці не піднято якимось у мистецтві кіно на належну височінь?

6) Які претензії ви могли б пред'явити нам щодо показу особистих відносин, любові, наприклад?

Чи не здається вам, що цих сцен у фільмах мало і що вони недостатньо тонкі?

7) Може, вони недостатньо глибокі?

Чи не помітили ви у фільмах якоїсь ніби недорозвиненості емоціональних людських відносин?

8) Наведіть мені приклад щасливої пари на будівництві.

9) Нещасливої.

10) Комедійної ситуації.

11) Чи навпаки — хоч і прихованої, але вже глибоко драматичної.

12) Що вам подобається в молодих людях, в тих, що могли чи можуть бути вашими чоловіками?

13) Що не подобається?

14) Який ваш ідеал, так би мовити, що вас абсолютно, вас, як свідомих ідейних будівниць комунізму, влаштувало б у молодому чоловікові?

15) Чого ви хочете для себе в майбутньому?

а) Ким стати?

б) Чи вчитись, чи так собі жити?

Ф. Г-КА

20/Х

Прийшло їх до мене троє вчора. Серед них відзначалась молоденька ще Ф. Г-ка. Вона білява, з гарною ніжною фігуркою і ніжним обличчям. Очі в неї сірі, розумні. Вдача весела. Приемний молодий голос і дуже гарна проста мова. Вона розумна і морально чиста.

— Я що б, по-перше, хотіла...— вона подивилась на мене з довірою, як на батька, не соромлячись ні подруг, ні А., і одверто: — По-перше, чого б я хотіла? Я насамперед хотіла б, звичайно, вийти заміж... одружитися, аби у мене був чоловік. Я не хочу і не думаю, щоб він неодмінно був красивий або чимсь видатний. Не се мене могло б приваблювати і радувати в ньому. Я б хотіла лише одного — аби в нього була гарна і красива душа. Щоб душа у нього була ніжна і добра. Щоб він мене любив, був ласкавий зі мною, і піклувався б, і беріг мене.— Трохи соромливо чи мрійно...— Щоб у нас були хороші діти. І щоб він допоміг мені ще трохи підучитись і сам прагнув до цього.

Я не зводив з неї очей. Ловив кожен її рух, кожен відтінок її почуттів. З усмішкою, трохи ніби лукавою чи жартівливою, але щось мовби безумовно на думці маючи, вона сказала ще, глянувши на подругу:

— За що любиш людину? Хіба за простоту? Ні. Сама не знаєш, за що. За те невідоме щось... Сама не знаєш, за що любиш...

Вона виразна і абсолютно артистична. Вона могла б бути актрисою. Отака Ф.

Працювати на будівництво прийшла відразу, з першого дня. Вона і є моя героїня.

Попрощалася з матір'ю. Батька вбито на війні. І прийшла зі степів України, маленька і ніжна дівчинка, вже бригадирка з бавовняних ланів. Вона записує, веде щоденник.

— Оце недавно стала його читати. Ой, що згадалося мені. Скільки ми тут перенесли! Чого тут тільки не було.

У неї дві сестри. Вона середня.

— Приходьте до нас на роботу. Тільки ми там такі замурані.— Засміялась, подала мені маленьку ручку по-селянськи, не стискаючи, лопаточкою, і весело пішла з подругами.

...Вона була вся переповнена бажанням щастя і радості і, несучи в собі, в своєму серці безмірну силу ніжності і щастя, була вся розкрита для щастя. Вся в подіях і передчуттях. І був разом з тим не в словах, а в якійсь прихованій частині підтексту, не то жаль, не то страх, що хлопці навколо не зовсім такі, що ніби мало вона бачить ніжності.

— А женихів у мене! Отака купа листів!

НІЧ У СТЕПАХ

У степах над Дніпром ніч місячна, зоряна, видно... «Ніч така, господи, місячна, зоряна, видно, хоч голки збирай».

Ф. і Т. ідуть по степу. Найвища й найніжніша урочистість української південної ночі.

— Мене питає сьогодні Довженко: «Що б ви хотіли бачити у наших фільмах, яких людей — великих чи малих, і чи хотіли б ви бачити любов». І я сказала йому: «Хотіла б бачити в кіно більше людей малих і простих, як от я і ти». А він каже мені: «Ви люди малі, Ф., і водночас великі, ви творите велике всесвітнє діло комунізму, і держава наша, каже, велика, тому що в ній великі малі люди». Такий кумедний чоловік. Сивий. Я хотіла спитати його, чого ви такий сивий, а він глянув на мене і, не встигла я спитати, — каже мені: «Таке в мене щастя, і стільки добра побачив серед вас, що скоро... — якось він так дивно сказав, — скоро, каже, почуваю, птиці сидатимуть мені на плечі і на голову білу...» Потім став мене питати про любов.

— Ти сказала йому щось про мене?

— Не... не знаю ще точно. Ти сам це мушиш знати. Я сказала йому, що я хотіла б видіти в картині любов. Що хочу мати мужа. Хай, кажу, він буде не красивий і не знаменитий. Аби, кажу, був добрий і душа у нього щоб була красива. І ніжна... Щоб любив він мене і беріг. Трудився разом зі мною красиво і дітей...

— І щоб любив дітей?

— Да... Він казав, що він щасливий з нами. Я, каже, такий щасливий, діточко. З того, що люблю вас усіх, і ваших дітей, і батьків, і велику ріку народу нашого, і все, що ви творите тут. Часом, каже, я ніби відлітаю в 2300 рік і звідти дивлюсь на вас, чи поселяюсь на іншій планеті і звідти вас бачу. Ви перші, каже, творите планетарні радянські знаки на землі. Я, каже, преклоняюсь перед вами всіма.

— Ну, я не думаю, щоб так вже він преклонявся перед Л.

— Не про те була мова.

— Пробач.

— Як красиво! Який прекрасний наш світ!..

— Яка ти прекрасна!

- Ти любиш мене.
- Да.
- Кажі мені слово — люблю! Ну!
- Люблю. Я так люблю тебе!
- Ще кажі, ну...
- Ну нащо говорить. Ти ж знаєш.
- Я чути хочу...
- А може, й справді ми великі люди?
- Не думаю. Не можна сказати — великий шофер самоскида або велика каменярка. Особливо коли ти в роби і лице в тебе закрапане вапном, мов чайчине яечко.
- Хто зна. Він каже, можна. Є, каже, різна міра людей. Великих, каже, людей творить велика мета. А що більшого є у світі од нашої мети?..

...П. С. В.— мати-героїня: дев'ять синів і одна дочка з тридцять сьомого року. Двох убили на війні, одного німці повісили. Троє в армії. Один капітан на спецзавданні невідомо де, присилає листи, а де він, той пароплав,— нічого не знати. Два в Москві у військовому училищі. Самому меншому сім років. А тільки доньці не повезло. Хвора після запалення мозку. Отака Степанівна. Здорова, красива українська мати. Приїхала з Донбасу з синами на будівництво. Офіцерська мати. Капітан, без сумніву, підводного човна, де він? А сама працює в готелі прибиральницею. Привітна і приємно солідна. Мені завжди приємно з нею розмовляти. Є в ній щось глибоко моральне, ясне і внутрішньо багате в її чесних очах трудівниці скромної. Дивлячись на неї, я чомусь думаю: ось людина, яку мені так приємно поважати і думати, що вона щаслива.

— Один у мене був у партизанах у Федорова. А чоловік — муляр на третій дільниці. І в Донбасі чоловік також був муляром, а я працювала. Ще один — у третьому класі. Теж на круглих п'ятірках. Раз приніс одну четвірку, і то йому попало дома. І знаєте який — сам етажерочку зробив для книг і маленького ослінчика для меншого.— Вона дивиться на мене, як на брата. Лоб у неї низько пов'язаний хусткою по-селянському.— А ті, що в армії, теж тут позакінчували десятирічку. Отже, в армії тепер їм буде добре. Одного тільки й боюся, все радіо слухаю. Щоб не було війни. А чоловік з Гор-

ностаївки. Ще як у вісімнадцятому році кінчив партизанство своє, так і пішов на Донбас, кинув хазяйнувать. Отаке.

— А як ви приїхали сюди?

— А так і приїхали. Почули по радіо та й приїхали.

21/Х

Якщо мені пощастить написати сценарій в доброму здоров'ї і я не втрачу працездатності, я зроблю фільм свій на Київській студії.

...Я мушу, зібравши всі сили... творити для народу, молитися народу, ідучи з ним до великої мети — побудови комунізму,— і жити одним — фільмом про велике будівництво на Дніпрі і в степах України...

ХВАЛА ЖИТТЮ

Я славлю життя людей, що діють навколо мене, і своє життя. Я славлю його і благословляю... дуже часто, майже щодня, я почуваю в собі наплив такої високої радості, якої я ні разу ніде не відчував за довгі роки. І ніде мій душевний стан не підносивсь до таких вершин, до великої чистоти і добра, як тут, у Каховці. Я полюбив людей більш за все на світі, і вони нагороджують мене своїми багатствами. Я ніби помолодів душею, побагатшав і став людяним і чистим. Я нікуди не хочу їхати, нахожжу безліч щастя й насолоди від зустрічей з простими, звичайними будівниками комунізму. Я бачу прояви краси духу мого народу, і серце моє переповнене хвалою.

22/Х

Вона працювала, стоячи проти вітру, горда і струнка, і червоне плаття тріпотіло на ній, як прапор перемоги.

— Красива людина в роботі. Нема для мене вищої краси, як людина в роботі.

Я. Н. П.

Бульдозерист. Родом з-під Россоші. Бригада: батько, син і племінник. Характер чисто національний.

— Моя мета: продовжити життя машині. Щоб машина не тільки працювала, а щоб вона довго жила: працювала

довго. У нас роботи — мільярд кубометрів землі. Зараз стоїмо. Цілий вже місяць. Просто нерви вже не витримують.

Він тихий і весь в собі, в своїх почуттях. З тим виразом і тоном, який властивий людям, що несуть в собі щось дороге і святе, якусь тайну життя і ждуть щастя для людей.

Коло нього в'ються журналісти, задають низку технічно-виробничих питань, часом дитячих. Він відповідає їм тихо, а я сиджу збоку і дивлюсь на його обвітрене лице і, слухаючи оповідання про сина і племінника, думаю про все життя.

— ...Мені нічого такого зароблять тут не хочеться. А от побачити, що ми можемо зробити для поколінь. Я був у Кузбасі, на шахтах діяв.

У нього лице запорожця...

Треба все це красиво зробити... Незабутній тон голосу... «Щоб навіть дощечки десь не роздавити. Бо нас же десять тисяч. По дощечці на брата — десять тисяч дощок. Я непартійний. Але я так, як всі, включаюся в змагання. З мене оратор поганий, ну недоліків я ніколи не скриваю і все кажу одверто...»

Я тихо:

— Оце сьогодні прокинувся у п'ять годин, прийшов, дивлюсь — горять прожектори на кранах, марно розходують електрику... Думаю — ну, ну... Хазяїни.

— А ми любуємось.

— Будь ласка. Коли робота вимагає. А то ж горять кіловати у п'ять годин ранку.

— А чого ви так рано ходили по будівництву?

— Провірити хотілось, як воно тут. Який порядок. Не все подобається, ні. Бульдозери і трактори стоять неміті. У нашому ділі ви знаєте як? Автомобіль — це жива істота. А от тягач, чи бульдозер, чи трактор, або скрепер — просто мертве залізо. А це неправильно. За бульдозером теж потрібен великий догляд.

— Як ви поїхали з сином на Каховське будівництво?

— А так поїхав, — каже він знов тихо і ніжно, ніби несучи в собі якийсь дорогоцінний посуд. — Прочитав у Кузбасі, — там чотири роки працювали з сином, теж на бульдозері, шахти прорубували, — і до начальника. «Пустіть», — кажу... Ну, не хотіли, але пустили, мусили. Син мій і племінник крик підняли такий... Отак і при-

їхали на рідну будову. Прадіди наші з Полтавщини, а ми воронезькі українці.

Йому 49 років. Сину — 27.

— Да я ще й сам молодий. Ще попрацюю тут, немає землі ще передвину, тільки дайте, і кадрів виучу...

ХВАЛА ЖИТТЮ

23/Х

...Не знаю, що зі мною буде далі. Тут переміниться все через три роки, таким невпізнаним ми зробимо весь цей край, що і самі перемінимось, як цей Дніпро. І тоді дійсно можна буде сказати: «Редкая птица долетит до середины Днепра», що одержав з наших рук вищу освіту. Мине небагато літ. Волга і Дніпро перестануть бути ріками, скінчилася ера їх анархічного буття.

І природа, облагороджена нами, очищена від випадковостей божого хаосу і заростей диких, перетворена творчістю, предстане перед народами світу в такій новій красі, в якій предстала сьогодні перед світом велика радянська людина, творець життя, поборник миру на землі.

24/Х

...Чи не пора мені податися на Запоріжжя? Пора, пора. Тільки як же я берег покину? Берег, тополі, острів Козацький. І молоде місто, Каховку Нову...

Гуси вже перелетіли з далекого краю. Вже ніхто мене не кличе вночі. Ходжу собі та співаю:

— Ой бодай же ви, гуси,
З пір'ячком пропали.
Ой налетіли гуси
З далекого краю.
Скаламутили воду
В тихому Дунаю.

27/Х

— Мино, схаменися. Таж ти не хочеш отієї греблі.

— Не хочу, чорт мене бери, а гребля нехай буде. І час уже до нехотіння поставитись якомсь критично. Мало чого я не хотів. Колись я не хотів учитись, а тут ще призвище наче з комедії — Нечитайло. От і оставсь неграмотний. Та ще, дурний, з тобою одружився. А до колгоспу я хотів? Теж не хотів. Усе за волики держався. З волами да з кіньми дружив, товаришував тишу літ...

і т. д. компанію водив, згадати сором, господи прости. Яка ціна моєму нехотінню!

- Так згине ж краса яка, ти тільки глянь на плавні.
- Не говори хоч про красу. А що мені з краси?
- Як що? А дрова, а паша, а баштанчик у лозах.
- Отак би й говорила. Любителька краси.

ВЕСЕЛА МАШИНА

- Чи можемо так казати про машини?
- Чому ні? Машини веселі.
- Сам ти веселий.
- То інше діло. І з усіх машин, які я знаю, найвеселіша...

— Бульдозер?

— Угадав. На інші машини уже й не дивиться ніхто. А от коли я починаю діять бульдозером, усякий, хто тільки не гляне,— радіє, дивується і всякому, я помічаю, навіть старому глядачеві, хочеться ніби займатись гімнастикою. От. Моторна, беручка. А сила яка? А що на ній можна робити — чудеса!

Потім він розказав про її можливості, про силу мотора, про силу ножа.

— А маневреність! Вперед, назад. Кругом на місці, нагору, вниз. А звуки, як звучить! Музика, їй-право. Ви тільки прислухайтесь до її музики.

— Ви праві. Це машина-трудівниця.

— Учора хлопчика з собою взяв. Почули б ви розмову. «Ти, тату, можеш гору зробити?»—«Так,— кажу,— звичайно, можу».— «А ще що можеш?» — «Ну, все можу. Можу насипати гору, якщо треба. Річку перекрити чи, навпаки, зробити нову річку серед степу».— «Брешеш ти».— «От побачиш».— «Я теж буду річки повертати». Кажу: «Будь ласка, хоч моря! Ах ти,— кажу,— клоп! Що з тебе вийде, як виростеш такий, як я? Де вже ми будем?» — «Не турбуйся, тату. Я вирішив взяти тебе потім до своєї бригади техноруком». Ось яку сімейственість починає виявляти.

ДІВЧИНА ПЛАЧЕ

Коло бетонного заводу: каркас заводу, траншеї, машини, погрузка, робітники — все діє, рухається, скрегіт і рев машин. А там Дніпро і Козаче. Небо сине-сине.

А на фоні неба і Дніпра дві дівчини сидять. Одна з них плаче. А друга втішає. Якесь горе у дівчини. Не любить? Кинув?.. Перше горе... Знайти десь для фону на один-два метри. Може, із середнім планом. Для фону чи, може, й епізод для героїні...

МИКОЛА Т.

Пригадати його любов до Оксани. Як бігав він вечорами до неї на побачення з Борзни тридцять верст. Да ще й Десну перепливав, а на ранок назад у Борзну.

Зробити щось подібне в степу. Може, не обов'язково все пішки. Може, на грузовику. Але зустріч: обоє біжать одне проти одного. Обнялися і, взявшись за руки, пішли в степ.

Ось вони йдуть під зоряним небом на такому урочистому просторі десь на високому березі Дніпра.

— Кажі мені, Іваночку, слова, скажі мені ще раз, що ти любиш мене.

— Я... мене так тягне до тебе.

— Не кажи: тягне. Кажі мені голосно: люблю. Ніхто тут не почує нас. Глянь навколо. Тільки ми та зорі в небі. Ну, добре, я перша скажу: — Я люблю тебе.

— І я.

25/Х

— ...Ми йдемо з тобою по дну моря. Всі оці верби, озеро, болота, очерети, латаття — все зникне.

— Як дивно. В якому чарівному світі ми живем,— дивиться навколо.

— Це буде наше море.

— Наше море. Таке велике й широке, як моя любов. Закриємо очі. Затулив?

— Да.

— Плескіт води. Чуєш, як море шумить?

Постоявши одне проти одного з закритими очима і тримаючись за руки, вони тихо наблизились одне до одного в обійми, мов дві хвилі весняних, і (напливом):
...їх покриває вода. Море заблищало на широкому просторі, і музика.

Потім море щезло, і вони йшли далі.

— Скажи, при комунізмі будуть люди страждати?

— Аякже. Раз любитимуть, то будуть і страждати.

— Я теж так думаю. Учора, коли ти не прийшов, я так страждала, так страждала, така була нещасна... А ти?

— Я не дуже страждав. Мені було ніколи.

— Як, ти не страждав? Не кажи мені так.

— Ні, я страждав, ну тільки мало.

— Чому?.. Як мало?

— Кран засмоктало в болоті, години чотири витягали. Обмазався як чорт.

— Іваночку, скажи, що ти мене любиш.

— Да.

— Голосно скажи — люблю.

— Да.

— Голосно — люблю! Ну!

— Ну перестань, їй-право. Мені це слово трудно вимовляти.

— Чому?

— Я некрасивий. Хіба ти не бачиш?

— Ні. Не треба мені краси, Іваночку. І те, що ти не видатний, також поки що не біда. Мені аби тільки любив ти мене і жалів. Душа ж у тебе красива, Іваночку.

— Дуже. Да. Двома тягачами витягали. А потім ще трос обірвавсь... Так я підійшов тоді до віконця — темно... Так я тоді заспівав тихенько, щоб тебе вже не будити, та й собі пішов спать. І натягався здорово з тим краном.

— А що ти співав?

— Ну, всяке...

Ой і підійду я,
Гей, і до віконця.
Гей, будь здорова,
Мое сонце.
Гей, будь щаслива,
Мое сонце...

Співають обоє. Степ, місяць, Дніпро.

Неділя. Несказанно чарівний сонячний день. Теплий вітер повіває. Хвилі плещуться у синьому Дніпрі. Шелестить листя на тополях. Дніпро живе барвистий, багатий кольором. Як гарно! Яка тут довга, ніжна осінь. Пройшов пароплав. Хвилі зашуміли край берега. Десь торхтять мотори вдалині. По тім боці біліє Козацьке, ніби голубів зграйка. І берег кам'яний, і башта, від якої почи-

нається велика гребля. Шумить, шумить круг мене. Сорини шумлять і тополі золоті на синьому. І вітер оповив мене ласкаво. Чисто і ясно. Я один на березі Дніпра милуюсь осінню своєю.

...По дорозі зустрів на асфальті дівчину. Вона була в робі. Сині штанці, спідничка по коліна і жакет. Вона гарненька і струнка. Ішла рівно, як на параді, милуючись своєю ходою. Так я ходив колись. Вона йшла з насолодою, ніби хотілося їй танцювати чи ось-ось полетіти. Зробити у фільмі неодмінно. Це так можна чудесно розвинути!..

Ще тільки почало смеркати. На синій вулиці біля молоденького парку стоїть красивий хлопець-робітник років дев'ятнадцяти. А перед ним — три дівчинки, також робітниці, молоденькі, стрункі, з чарівною пластикою фігурок у робах. В хусточках. Сині штанці. Спіднички в дрібних квіточках. Одна цілком у синій робі, неначе хлопчик, заляпаний вапном і фарбами. І обличчя теж у краплинах крейди й крейдяних фарб, немов яечко. Веселі всі троє і він. Одна тримає його за руку, не пускає, кудись тягне. А він пручається, не знає, до якої пристати, і всім ніяково, і млосно, й радісно. Одна другої краща. Ну що ти зробиш з такими кокетками!

Так їх доведеться й подати всіх трьох: спокушають всі три чарівниці Іваночка мого, бульдозериста.

N.— ЛІНІЯ

Одна з ліній конфлікту — N. ...Сидів на високому посту. Коли його посадили справедливо на менший, байбак образився. Він почав ухилятися рішуче від усього, носячи в убогій душі свою образу. Бачите, принизили його гонор, не поклонилися йому, бездарному ординарному егоцентрику з анкетною великою стажу. І життя його затерло. Такі гріхи не прощаються нікому. «Ні, N., не вийде. Моє чи наше — ось світове питання. Перемогло вже наше на Батьківщині, переможе і в усім світі. А ти з своїм дурним *моє* оставсь позаду і сидиш гальмом на великому ділі. Коли нема в тебе пристрасті творчості

на першій лінії будівництва комунізму, коли не підняв ти свою ділянку, ти каменем упав на болоті заплави. А під лежачий камінь вода не тече. На що ти претендуєш, N.? Гей, дивіться, N. іде! Гляньте, який розумний! Який красивий. Який могутий!.. Велика будова. Одна з п'яти точок будування нового світу. Замість того аби оддати всі свої сили, всю пристрасть, всі свої надбання на будь-якій точці великої всенародної творчості,— ти що? В амбіцію вдався. Тебе вчили, селяка дурного, на інженера за державні гроші, а ти пиху свою у комунізм приніс! З пихою хочеш в нього ввійти! Не ввійдеш! Не маєш радості в труді. Роздвоїлася душа твоя. Не буде ні радості тобі, ні щастя в одиночку, камінь на болоті. На партію зобидивсь, на державу».

Проте він не сказав сих слів N. Вони тільки промайнули в його голові. Поглянувши в його бік, він тільки вимовив:

— Дуже погано, товаришу N. Не знаю просто, що мені з вами робити?

N. N.

Інший тип, але цієї ж категорії. Син кустаря. Вчивсь при нені на папашині гроші. На війні не був, лиха не знав. На Дніпрельстан потрапив як інженер під самий кінець. Потрапив зі щасливої нагоди під нагородження... І ти, замість того аби проникнутись почуттям відповідальності, подяки і обов'язку, любові до народу,— носа задрав! На людей гримаєш, як панський прикажчик, одгородивсь од живого діла паперами, наказами, доганами, криком, образами... Нема тебе вже серед народу!

...Що ти приніс до комунізму? З чим ти прийшов на велику будову, що вперше так зветься в історії людства і на яку дивіться цілий світ? Одні з любов'ю, інші зі скреготом зубовним?

Чи, мо, ти думаєш, що комунізму потрібна твоя жорстокість і холод, яким віє од тебе на кожну людину?

— Ну, знаєте, я бачу, нам дійсно з вами...

— Нічого ти не бачиш...

28/X

Ранок. Іду на заплаву. По дорозі вдивляюся в робітників і робітниць: всі веселі, радісні, сміються. На грузовику хлопець співає...

Ранок. Вже їдуть великі вантажні машини з Британії і старої Каховки.

Молоді матері несуть своїх дітей до ясел.

А по роботі в п'ять годин їх розбирають і несуть додому.

Часом з ними й молоді батьки. Та несуть так гарно.

ПРО СВОБОДУ ПРОФЕСІЇ І ПРО СВОБОДУ ПЕРЕМІНИ ФАХУ

Цю тематичну лінію витворити у фільмі досконально. Це не лінія конфлікту, хоч і може стати на дорозі десь отакий N. чи N.N. І не так усе гладко буде на шляху юнака і дівчини. А це ж тема — тема гармонії, не драми.

Показати, як ростуть, міняються люди, змінюючи природу з могутньою зброєю моральною в свідомості і матеріальною в руках. Труд став радісним. І все наблизилось до щастя...

ДЛЯ ВІРШІВ

1) Сьогодні біля Палацу культури, прибираючи навколо землю, аби створити майдан до свят, вирили солдата Вітчизняної війни, родом з Херсонщини. Буду просити, аби тут же поставили йому маленький пам'ятничок.

2) Про партизана. Він Десну перебігав по кригах, рятуючись од фашистів. І його понесло за водою з кригами. А берегом бігла його мила, жінка його молода. Вже його пронизали з кулемета, і він упав на кригу, поливши її кров'ю своєю. Вода холодна, криг багато, аж сичать. Пливають і ріжуть береги круті. А вона біжить край берега з дитиною малою на руках. Я бачу її сльози, білизну прекрасного лица, уста розкриті і сухі, покривлені, неначе блискавкою вдарено по них, і чую стогін її чи спів, не розберу вже. Вітер.

— Зараз моему синочку десятий рік минає. Він уже в школі. А я тут...

— Найшли собі щастя?

— Знайшла. Ось воно йде. Ви бачите, яка посмішка. Увесь у батька.

— З чим ти прийшла до комунізму?

— З синочком, товариство, з Іваночком. З бажанням щастя не так для себе, як для нього. Увесь у батька. Усміхнися дяді.

Іваночко всміхнувся так, що разом з ним і всі посміхнулись.

— Ой який молодець! Оце так усмішка! А де твій тато?

— Убитий на кризі. У море поплив.

СОНЯЧНИЙ ДЕНЬ

29/X

Боже, як багато у світі краси! Яке небо! А Дніпро синій-синій, чистий. Брате мій Дніпре, батьку мій дорогий і прекрасний! Скільки радості, скільки глибоких найдорожчих почуттів принесли моєму серцю рідні твої води! Скільки людської краси відкрилось мені на твоєму урочистому березі! Які великі подарунки приніс ти мені, незабутній і безмірно, глибоко любимий! Скільки ласки у вітрах над тобою, у синьому небі, що дивиться в твої води і вічно милується з тебе! Скільки життя і зворушливої поезії в твоїх прозорих ключах, що прагнуть до тебе з берегів! І сонце, сонце, ніжне і щедre, якому я поклоняюся і поклонятимусь усе життя, річка моя дорога й велика. Велика ріка народу мого.

Прийми мою любов і безмежну подяку, що родився я на твоїх берегах, що пив твою м'яку і чисту воду, що воскрес я душею біля тебе, і що вся душа моя сповняється твоєю красою, і очі мої, і мій слух — всі почуття, заспокоєні біля тебе, оповиті тобою, красо моя... моє свято, щастя моє. Як багато добра подарував ти мені! Як засяяв передо мною світ людський на твоєму чистому фоні, на водах твоїх. Як подобришав я, як наповнив ти мене вкрай бажанням творити добрі діла для народу. Любов'ю наповнив моє серце, надихнув мене на розуміння великого.

На берегах твоїх живуть і трудяться прості люди, брати мої і сестри і діти мої яснолиці...

Уже ніщо не розлучить мене з тобою. І весь мій труд, і все недовге вже життя хай протечуть на твоєму березі

серед людей малих, що творять для комуністичного людства великі безсмертні діла. І коли вмиратиму на твоєму березі, благословляючи життя людей своїх, останній подих мій, остання краплина любові — тобі. Боже, який прекрасний ранок.

У А. на засіданні. Головує Н. ...Стиль ведення засідання у Н. дуже симпатичний. Розмова про дороги, тротуари, про вбиральні. При розмові про вбиральні всім стало весело. Всі стали сміятися, смакувати все смішне навколо цієї «проблеми». І було дуже весело й смішно дивитись на серйозних людей.

Тут же притихли раптом: Н. розмовляє з Москвою по телефону. Дуже цікавий перехід тематичний.

— Да. Так на чому ми спинились? Ага, на цих самих...

А. пропонує мені завтра їхати разом з Н. у Запоріжжя його машиною. Дуже б треба. І все ж я не поїду. Не вистачить, чую, в мене сил одірватись од синього берега. Поїду я, очевидно, через два дні пароплавом і прямо до Києва на тиждень. Яка погода! Скільки сонця, тепла, добра! Як тут прекрасно! Яке щастя послала мені доля. А може, полетіти мені? Чи полечу вже з Запоріжжя, а коли можна буде одкласти роботу, то попливу на пароплаві, напишу там, полюбуюсь берегами, водою і почну писати четверту свою книжечку.

Не всім я вдоволений. Треба більше писати про людей, про їхні діла, судьби, почуття. Я надто захопивсь собою.

Нема сили протистояти потоку почуттів.

ОЙ У ПОЛІ

29/X

Ой у полі родила мене мати моя, у полі.

У полі спинався я на ноги маленьким хлопчиком колись.

У полі виріс я і труд пізнав.

І поліг у полі, ідучи в атаку.

Супроти ворога моєї Батьківщини.

У полі лежав я довго, поки весь не зотлів і не воз'єднався з землею мов барельєф епохи. Потемніли медалі на моїх грудях, припали пилом, що вітер наніс, і так лежав я, воз'єднаний з землею. Очі мої провалились

у темні ями очниць, тільки зуби білили ще довго, всміхалися у вічність.

І от, коли я весь вже потонув у природі, виорали мене бульдозеристи веселі, а дівчата всі притихли коло мене і, легенько зітхаючи, мене поховали. І там, де я лежу,— майдан. На майдані — новий Палац культури нового міста комунізму, що боронив його колись од ворога, поки не впав, розірваний снарядом.

Довженко каже, що я тепер мушу стояти у бронзі на цьому веселому майдані і що майдан ніби буде зватися моїм ім'ям — Федорчука, і що тепер уже цілі століття у веселі свята Первомаю чи Жовтневі дівчата кластимуть віночки на мою голову вдень, а вечорами ясними і ночами, осяяні зорями, клястимуться моїм простим ім'ям у вірності одне одному і Вітчизні. Ой у полі родила мене мати моя, у каховському полі, над прозорими ключами, на рідному березі великої ріки.

Потемніли медалі мої на грудях за оборону Сталінграда, Москви, за бойову відзнаку. Так і не довелось мені звільнити свій дім, побачити батьків своїх. Вже недалеко було додому. Уже Дніпро синів передо мною.

Та упав я, браття і сестри...

У КОЛГОСПІ. МАЛА КАХОВКА

30/X

Учора сильне враження справив на мене М. Ф. Я просидів з ним до глибокої ночі, до дванадцяти годин. Сиділи біля столу, випили пляшку вина, чаю. Потім сіли на дивані і розмовляли, як брати, як літні люди, натружені і сиві, про життя, про комунізм, про радість і щастя! Дивлячись на його стару античну голову, на очі, розумні, сумні і зворушені, я помічав весь час, який великий шлях, який трудний і тяжкий пройшла ця людина. Два рази Америка, Південна і Північна, поневіряння в Румунії, бідність, темнота, безправність і шалені драми соціальні останніх років привели сюди Миколу, вже передчасно постарілого в шістдесят років.

Серце в нього чисте. Розум ясний. Душа висока, обмита потом, часом кров'ю і слізьми.

— Тепер я заспокоївся. Тепер по роботі я сплю собі надворі під небом зоряним, і такий у мене спокій у серці, і таке щастя, що хоч в останні роки життя прийшов

я до великого Дніпра, до берега святого на велике діло будови комунізму.

— Я знаю, хто я і з чого ся складає моє єство фізичне, яка в мене хімія,— тут він ощупав свої руки, жилаві і шорсткі,— і як піду я в землю, і що вийде з мене. Але я такий вже став отут, що знаю, можу вмерти у будь-яку годину, спокійно, благословляючи життя й людей...

Його оповідання про загибель сусідів і товаришів потрясаюче. А оповідання про сусіда, що не хотів колгоспу так, що був повісився, і його, знятого з петлі, насилу одходили! Так тепер він хто, ви думаете? Герой Соціалістичної Праці — перший передовик степів. От що творить з людьми життя, якими шляхами тернистими ідуть люди до творчості і до щастя.

ПОКИДАЮ НОВУ КАХОВКУ

30/X. 2 год. ночі

Як жаль мені покидати рідний берег. І хоч знаю, що скоро повернуся сюди, бо не зможу вже ні творити, ні жити без нього, то й не хочеться мені розлучатися з ним, з античним пленером і з людьми, яких я полюбив, які принесли мені так багато великих думок, переживань, які будили мою фантазію. Не хочеться покидати красивих у роботі людей. Що я мушу ще записати сьогодні? Коли б я не був кінопрацівник, коли б, приміром, був я письменник чи поет, я нізащо не покинув би сього берега.

Мене проводжають на пароплав сусіди, знайомі і незнайомі, душ вісім. Дванадцята година ночі. Ми йдемо берегом, співаєм тихенько. Чомусь хочеться співати. Місяць у небі. Видно-видно — ніч ясна і тепла. Дніпро тихий, невимовної, несказанної краси, рідні вогні сотнями глибоких світлих струмів проникають в безодню води. Сокорини й тополі вже скинули листя і стоять ніжні і зворушливі. І коли дивитися вгору через їх тоненькі гілки на місяць, небо відчувається в незміримій висоті і величі — який прекрасний світ...

Посадили мене, попрощались, як з батьком. Відходить мій непришній «Енгельс». Я дивлюсь — Нова Каховка віддаляється від мене. Десь у теплій темряві зникають тополі. На березі багато вогнів. Ось заплава, вся в огнях. На темному небі спалахують блискавиці

електрозварників. То шпунти паяють. Живе наша заплава удень і вночі. Я стою в кают-компанії один біля вікна і милуюся всім, що тільки є дорогоцінного в нашому житті. Мені хочеться плакати, і я плачу. Я дивлюсь у вікно на береги, і схиляю голову, і шепчу усім трударям, що будують щастя світові:

— Пошли вам, доле, сили, розуму, ясної думки і довгих літ щастя. Спасибі за скарби, що ви мені подарували, за високе натхнення, за радість життя, що пізнав я серед вас. До скорого побачення, радість моя. Прийміть мою любов, річка велика, народе мій рідний, місяцю ясний, берег мій чистий.

ЧЕТВЕРТА ЗАПИСНА КНИЖКА
1952—1953 РОКИ

ДНІПР ШИРОКИЙ

31/X [19]52

Розпочинаю книгу в дорозі. На пароплаві «Енгельс» вгору йду з Каховського Низу. В салоні я один. Осінь. Пропливають береги дніпрові, острови, висипи, кручі. Десь у піщаних кручах звисають над водою корені верб і сокорин. Ще зелено у плавнях. Качки літають над водою, нирці та інші водоплавні гості. Рибалки на човнах, хати біліють на піщаних і кам'яних берегах. Повіває легенький вітер, теплий, низовий, мій улюбленець ласкавий. Багато листу вже опало, і ліси справа і зліва стають все більш прозорими. Жовтіють тополі, осики, берест, а груші червоніють де-не-де. Часом вітер спадає, і тоді я пливу, як у сні, не помічаючи води, а ніби в чистому сріблі чи взагалі в субстанції простору. Ось пропливають кручі справа. Осіннє сонце освітило плавні — пісок, і коріння, і пні, і дерева, все кольорові. Посеред жовтих і оранжевих розкошів три величезні зелені верби з такими мальовничими темними виразними до краю стовбурами, що... Ось осокир у цвіті літ, ясний, з незайманим яскравим листом. Острови дніпрові плавом пливуть, пропливають з рибалками, човнами, качиним царством. Ніхто, очевидно, не скаже, коли саме, в яку пору оддає Дніпро більше краси людям. Він завжди прекрасний, як батько в труді. Хмари осінні у небі, — немає в них смутку. Весь видимий світ, в якому я пливу, складає гармонію кольору, ліній і ритму і єдності неба, землі і води.

Мине два роки. Вирубають люди всі ці розкішні плавні, всі до одного дерева, вивезуть. Оголяться плавні,

а ще через рік зникнуть навек під водою. Зникнуть і плавні, і висипи чисті та мальовничі, ні з чим не зрівнянні кручі. Сам Дніпро ніби щезне од звиклого людського ока. І ця краса його й гармонія, і ця поезія його, сотворена в тисячоліттях,— усе зміниться в ньому, як і в судьбі людей, що живуть віками на його берегах. Вже не поезія і не естетика річки — поезія моря виникне тут, де пишуться оці рядки. Широкі морські інтереси, морські простори кличуть і ваблять людей. Нова краса іде на зміну старій, нові береги одягнуться в нові зелені ліси, не випадкові вже, а заплановані, посаджені людьми, створені ними в великому процесі всенародної творчості наступаючої ери комунізму.

І я дожив до цього. Я ще побачу перетворення світу у перших творах натхнених моїх сучасників, розумних і працьовитих. І сам, щасливий і людяний, вкладу останні свої сили у величне діло, аби прославити народ свій у труді в серцях інших народів і в наступних часах у його безсмерті... Пролітають качки над водою, плывуть човни, ліси, і десь далеко вдалині біліють села. Сам бог витає над Дніпром.

2/ХІ

...Дуже піднялося тиснення крові. Відчуваю по болю в очах, голові, загальній слабості і неможливості зосередитись на будь-якій думці. Мушу одпочити, одійти, порадуватися тихо чомусь і абсолютно не хвилюватись. Долечу нормально, стрінуть мене рідні, хтось буде радіти. До Москви поїду, обніму подругу. А далі знову у степи широкі, на безкрайні, безмежні простори, до яких так прагне душа моя...

В літаку. Над Дніпром лечу, над степами без кінця і краю. Сльози радості не можу стримати. Україно, Дніпре, щастя моє! Яка ж ти красива, яка велична, земля моя! Скільки багатства в тобі, скільки людської краси! Краю мій, який щасливий я, що пролітаю над тобою, що мої очі втопають у розкоші твоїх далеких обривів, у дніпрових водах, у білих селах на його берегах. Шумить мотор підо мною, і сприймаю це, як музику. Як могутню силу народу нашого, будівника комунізму на землі.

Я лечу ніби над цілою планетою земною, прекрасною нашою матір'ю. Підо мною увесь час Дніпро ясніє безкрайнім розливом серед зелених ланів. Праворуч унизу лишається, пливе Дніпродзержинськ. Яка велична картина, яка горда радість — летіти! Серце, мовчи!

Сідали в Дніпропетровську. Далі летимо. Тихо в повітрі. Дніпро далеко внизу в'ється тоненькою примхливою мережею. Часом я бачу майже все його дно, милуюся ним зі своєї динамічної гори. Знову плывуть чередою міста і села підо мною. У небі легка хмарність. Все в ніжній пастелі. Хатки внизу й заводи малесенькі, як лялечки, а далі все зливається з небом в неосяжних просторах, немовби там десь простяглися велетенські ліси. А береги дніпрові білі, і острови на ньому оточені білими смужками, як дорогоцінні зелені камені в оправі. На душі у мене спокій і радість. Неначе не політ, а сон щасливий, посланий мені долею за щось, чи свято урочисте. Як багато сіл понад Дніпром біліє увесь час. І як радісно, що житла мого народу — білі, світлі, привітні хати. Я щасливий. Мені так радісно дивитися на землю, на ріку, на весь мій світ. Сього польоту я ніколи не забуду. Він уже збагатив мою душу, очистив, підняв у ній все краще, що може бути в людини-митця. Десь пробивається сонце й освітлює землю зелену. Заблищали хати назустріч його промінню, і світ внизу ще більше засяяв. Гудуть мотори. Як добре я зробив, що одваживсь летіти. А зелень озима! Якими килимами прослалася навколо сіл! Он десь на обрії, праворуч, череда білих хмарок. Ми набираємо висоту. Ще потоншала смуга дніпрові. Треба думати, скоро полинемо над хмари. Праворуч міст внизу. Кременчук чи Черкаси? Ще більше урочистості внизу. Ідемо вгору... Серце болить... Ось знову освітілася земля підо мною. Уже хмари внизу над землею і тіні хмар. А Дніпро з притоками, стариками, старицями поснувався по землі, як дорогоцінна її кров у судинах. Ще зроду не бачив такої краси.

Он Канів і Тарасова гора... Тоне земля в білих хмарах, то знов виринає і здається вже часом не землею, а морем. На обрії білосніжні рожевуваті пустелі. Небо світлішає. Ми за хмарами. Хмари під нами плывуть з півночі, з Росії, що вже холодна, вже вступає в зиму.

Весело — не те слово. Радісно? І не те. Велично. Почуття космічного оповило мене і гордість за людину. Густішають хмари. Вже ми над сніжним густим покровом. Де-не-де між велетенськими снігами синіють клаптики землі. Вже й їх не стало. Линем в абстракції. Коле в серці. В ушах трохи гуде... Як прекрасно жити!.. Линемо в сонячнім світі. Мені трошечки жалько землі. Де ж там сховалась ти, Земле? Вже я не бачу тебе. Вже не почувую під собою ні Київщини, ані Полтавщини, тільки планету цілу, оповиту білим чистим покривалом. Спокій! Ясність... Високий одпочинок для душі. Усіх, кого люблю, неначе обнімаю. Увесь народ, що десь під хмарами внизу, благословляю, пролітаючи ніби над ним у глибокім поклоні.

На білій безмежній пустелі з'явилися сині тіні. Се нові шари хмар ідуть уже десь над нами. Влітаємо в міжхмарні сфери.

Мені хочеться думати, що поруч мене сидить Леонардо да Вінчі і дивиться разом зі мною у вікно на сніги-хмари. Сива довга борода його божественно зливається з білизою освітлених просторів, і в строгих очах великого творця світиться радість. Як далеко людина може бачити! Яка вона мала і велика! Яку коротку мить живе на малесенькій планетці, закинутій десь скраю Галактики, а обнімає весь світ, без початку і без кінця, як об'єктивну дійсність, що була до нього й буде після нього в своїй безмежності просторів часу і обсягів. Коротку мить живе, а стала рівною всесвіту. Я почувую се з особливою ясністю, і тим самим я почувую своє безсмертя. Я безсмертна людина, і абсолютно не важно, скільки мікронних шматочків часу ще існуватиме моє персональне «я», я безсмертна щаслива людина. Хвала життю...

Вже вечоріє. Погасло сонячне проміння в високості. Хмари, і небо, і ті хмари, що наді мною, об'єдналися в одну субстанцію. Ми знижуємось і зникаємо у хмарах. Ні, ще йдемо над ними. Летіти ще п'ятнадцять хвилин. Скоро ми почнемо пробивати сніги і знову побачимо землю. Я не втомивсь. Тільки це, очевидно, трохи зависоко для мене... Дивна картина: зимова пустеля. Просто хоч плигай і йди. Під самим крилом. Черкаємось. Як довго немає землі! Де ми? Що там під нами? Поринаємо в туман, лине до землі. Ні, ще виринули... Пори-

наємо, ледве видно крило. Давить у вухах. Ідемо в хмарі. Велика товща — довго йдем. Пильно вдивляюся у вікно... Темніє, ще темнішає. Нема землі... Ой, ну де ж ти?.. Ще темнішає. Земля! Дніпро... Ось він! Вийшли з хмари. Знову гуляє Дніпро під хмарами. Що робиться внизу! Річки впадають у Дніпро, а тече ну просто не ріка, художник багатомрійний з такою фантазією, з такими вигадками... Бачу Київ... Ось міст, один і другий. Перелітаємо Дніпро, острови... Невимовна краса! Ідем над рікою... Віраж... Ідем над Києвом, над вами, дорогі мої кияни, ідем...

4/XI

У Києві. Чарівний незабутній день. Ясне небо голубе. Тепло, і стільки ласки в повітрі, стільки милості в деревах у пожовклім листі, у вербах на студії над ставком, у квітках на чистому синьому тлі. Стільки добра і душевної чистоти, усього, що тільки не зустрічалося мені сьогодні. Добра так багато, такий я багатий, такий розчулений, і зворушений, і піднесений духовно, яким давно себе не почував. Кому і дякувати, не знаю. Подякую чистому небу, його чистоті, його благородному повітрю. Юній, невмирущій красі його поезії. Україно моя... Як друзі мене вітали, як мені було тепло і радісно з ними, з моїми рідними братами і сестрами. Україно, рідна моя, земле, радість моя...

6/XI

...Вечоріє. Зменшився туман. Стало мені трохи легше. А день увесь перебуває в спогадах. Я весь в полоні надзвичайного, великого.

ПРО ХОРОШЕ В ЛЮДЯХ

Спрямувати всю свідомість на хороше в людях. Проникнутися ним у побуті, в думках, у почуттях. І на сій основі творити красу про народ на будові комунізму.

ФЕДОРЧУК

Переглянувши записну книжечку часів війни, дивом здивувався. Перший запис на першій сторінці названо: «Федорченко». «І під Каховкою, взявши кулемета в руки і чимало гранат, пішов один на ворога, аби не бачила

моя Вітчизна потилиці моєї. Вперед, вперед, Федорченко!» Отакий містичний збіг. Я побачив труп його, Федорчука, у Каховці на майдані перед Палацом культури, де виорали його бульдозеристи через десять років після написаного.

ДЛЯ РОМАНУ

13/XI

Знайти оту стару матір, про яку так тонко і красиво написав Ф-к. Отак, як у Ф. і В. збігаються ясні і ніжні риси жіночої юності, чистоти і зворушливості сучасної комуністки, так в матері позначається вся грандіозна епопея минулого — драма двох світів жінки-трудівниці, її героїка, жертви, втрати, сльози й скорботи, одвічний материнський розпач української матері-чайки і примирення. Одинадцять тисяч гостей прибуло до неї зі всього великого Радянського Союзу. У Ключовому над Дніпром загорілись-засвітили нові людські зорі якраз проти Козацького, де загинули в бою її незабутні сини і де продавала вона колись свої сили панам. І тепер, по довгих роках страждань, вона побачила щастя свого народу і перестала клясти гірку свою долю. В глибокій старості закінчилась її самотність. Серед гостей — синів і дочок молодих, що наїхали в її двір. І плаче, і радіє, і милується дітьми, і благословляє нові зорі комунізму над Дніпром [...].

25/XI

Пригадую надзвичайну, дивну річ. Коли одного разу на самоті під вечір у кімнаті я, сівши за стола писати, щось через одну-дві години праці підійшов до найголовнішого, а саме: до написання перших рядків сценарію вже, а не записок, коли отак написав я незабутню свою першу сторінку,— у мене раптом полилися сльози, і я гірко заривав уголос. Се було в Новій Каховці у готелі. Ніколи нічого подібного не було в моєму житті. І що воно могло означати, ума не приложу. Кумедно було б вірити у віщування, в передчуття лихі, але чому ж і досі, згадуючи той вечір, я впадаю в сум, неначе щось вороже, сумне і неухильне стає передо мною. Взагалі все, що було зі мною у Каховці, усе, що бачив, чув, і все, що робив, що думав, усі зустрічі з людьми, все, що пізнав

і пережив, гуляючи в просторах часу минулого, сучасного і майбутнього,— все було щастям моїм. Я був щасливим, людяним і духовно багатим. І людей любив як ніколи...

4/III [1953]

Пишу, пишу, недосипаю ночі. Минуле і сучасне проходить перед очима. Grimлять бої й запеклі пристрасні змагання в моїй розбурханій уяві. Кров, і біль, і сльози, й сміх, і часом глум виринають з безодні спогадів і линуть у потоці великих подій, як шумовиння в весняній бистрині.

В нелюдських труднощах розпавсь у мене на очах мій клас. На очах рождалося з нього нове людство. На очах вмирало кілька раз в небачених кількостях, перед якими давно затьмаривсь би вже Дантів ад.

Не думайте, шановне товариство, дивлячись велику і страшну мою картину, якщо у вас недобре на умі, не думайте пожитись зі зміслу мого життя. Все знаю. І сам себе питаю — пощо описую недоліки й страждання, пощо сміюся часом над собою (читайте: над світом), і плачу, й лаюся, для чого і во ім'я чого? Во ім'я любові. Во ім'я правди і слави народу мого... О, як же мало можна висловити!

П'ЯТА ЗАПИСНА КНИЖКА

1954 РІК

12/IX 1954

Сьогодні мені шістдесят років минуло. Учора цілий вечір був схвильований, весь переповнений складними думками: промайнуло моє буремне життя. А зараз сиджу біля вікна у Каховці. Прекрасний тихий ранок. Передо мною зовсім близько синіє Дніпро, за тихою дніпровою водою біліє Козацький острів і село Козацьке по тім боці, а на осінньому небі ні хмариночки. Мені радісно й приємно, що своє осіннє свято я зустрічаю в новому соціалістичному місті, в Новій Каховці, біля греблі, що створить тут нове море і нове життя, і навколо мене молоді люди. Сьогодні неділя, все відпочиває, і навіть на річці поменшало робочого пароплавного руху. Я люблю Нову Каховку. Люблю Дніпро — велику річку мого народу, чисте ласкаве повітря, ясне небо, і широту у всьому, і стриманість у пейзажі, і величавий спокій. І ніде мені не хотілося б так жити, як тут, на чудесному рідному березі, ніде й ніколи я не проймався так любов'ю до людей, як тут. Каховка, де колись у минулому столітті батракував ще молодий мій батько, стала батьківщиною мого серця, вітчизною найдорожчих моїх почуттів... Небо таке ясне і повітря прозоре. Я благословляю життя велике і прекрасне і благословляю свою долю, що обдарувала мене такими дарами. Всіх людей сьогодні я люблю, люблю свій уряд, партію свою, хоч до неї й не записаний у канцеляріях і несучи в собі тільки її зміст, мету і обов'язок перед світом...

У привітальних телеграмах згадують з подякою мою роботу, вказуючи на її всесвітнє значення. Як мені жаль. Я майже ніколи не думав про всесвітність мого творчого значення. І жаль, що так мало я зробив: часом бракувало позитивного стимулу, а негативні ніколи мене не надихали ні на що.

15/X. Н. Каховка

Був я щасливий цілий місяць. Ну тільки трудно мені. Великі громади думок не дають мені покою ні вдень ні вночі, і тиснення кров'яне знесилює мене і примушує часом задумуватись — чи довго я творитиму, чи вже прийшов мій час складати зброю.

Я мислив образами, тому що я художник. Се була творчість радісна, легка і, здавалось, бездонна. У мене була крилата душа, і розум, і серце. Все якось гармонійно сполучалось в мені, і творчість моя радувала людей. І сам я радував людей своїм видом і вдачею.

Ішли літа. І все частіше і частіше почало здаватися мені, що я вже не той. Думання образами стало покидати мене. Із крил моїх немовби вирвало вітрами пір'я. Я став мислити ідеями, завданнями, тематичними планами, тому що мені вже точно документально відомо, на який рік в моїх почуттях створення мого Євгенія Онегіна, мого Тараса Бульби, короля Ліра мого заплановано.

Множество маленьких сірих людей поступово і методично, послідовно переконувало мене, що я — «ошибающийся». І що головне, на що я здатний,— се різні «наказуемые» помилки. З великим трудом я піддавався їх обробці. Вони возненавиділи мене... Їх влада мусила ненавидіти мою владу художню. І, очевидно, в кінці кінців я здався, бо я думаю тепера теж ідеями. У мене їх багато. І всі вони прекрасні й високі, і живуть вони в мені [...]. Тільки образи покинули мене. Одвернулись од мене мої улюблені, рідні, дорогі...

21/X

Такого чарівного дня, як у нас у Каховці сьогодні, я, здається, ще не пам'ятаю. Такої теплої ласки, тиші, такого чистого, теплого осіннього неба і таких чарівних барв на гледичіях, осококах, абрикосах. Усе в золоті,

а Дніпро, що був два тижні темно-синім, сьогодні став срібним.

Я бачу сокорини з вікна, і воду дніпрову, і Козацький острів, і село Козацьке, і скіфські могили десь на чистому обрії, і небо. Вечоріє. Ми тільки що повернулися з Дніпра. Плавали на катері...

28/X [19]54

Завтра точно вже їду, вже покидаю свою улюблену Нову Каховку. Іду спочатку до Києва, куди мене викликали на засідання у П. С. Н. в зв'язку з моєю доповідною запискою. Про се повідомив мене вчений секретар Академії архітектури за дорученням Заболотного, який сам не міг подзвонити, бо «його викликали на засідання».

Поїду. Побачу, що за народ Академія архітектури і як він мене прийме. Я ж їду в чужу парафію. Да в яку? В українську, київську. Отже, прощай, Каховка, прощай, Дніпро мій любий, прощайте, сокорини. Дай бог зустрітися з вами ще раз. Спасибі. Багато радості дали ви мені. І люде прекрасні, яких я так глибоко люблю, майстри, будівники, до побачення.

29/X [19]54
Літак

Лечу в літаку Херсон—Миколаїв—Київ. Миколаїв уже пролетіли, і я зараз прямую просто на Київ. На жаль, літак мені попався твердий, поштовий, і у мене на сей раз нема повного комфорту. Але я лечу. Щасливий, що мені ще раз довелося пролітати над рідною своєю землею. Зараз п'ять годин. Вже вечоріє. І хоч усе тремтить, гуде і реве в моєму поштареві, летіли ми добре, рівно, плавно. Напочатку я хвилювався і навіть не дуже добре себе почував, а зараз заспокоївся, позатикав ватою вуха і сиджу собі бочком, поглядаючи у вікно. Підо мною рівні безмежні лани Правобережжя. Тут я ще не літав. Погода гарна, ясна, видимість далека. Низьких хмар не видно, дасть біг, так і до Києва долетимо. Нас у літаку тільки троє. Якийсь співробітник обкому, молода жінка з ним, і я.

Проводжав мене до літака Є. П. М. Він, власне, разом з Т. і порадили мені летіти, замість поїзда. Прекрасні степи з літака! Прекрасна рідна Вітчизна моя!

Є.— людина хороша. Це сердечний руський освічений культурний комуніст, людяний і чулий син народу. Він шанує дуже А., і се мені в ньому подобається. Я сам глибоко шаную А.

Далеко десь внизу село одне і друге. Якраз пролітаєм над ним. Як дивно все. І як все надзвичайно. Зелено, багато нових ставків. Озимина, треба думати, хороша.

Те, що ми бачим і як ми бачим нині світ, звичайно, і не снилося митцям минулих епох. Ми зовсім інші люде, і мистецтво наше мусить бути іншим. І як цього не розуміють наші художники, се просто дивно. Як можуть вони нині паразитувати на старій естетиці.

Яка цікава земля зверху: доріжки, стежечки, хати рядочками, села і міста. Як благородно відчувається життя.

Земля зелена. З других планет вона мусить здаватися зеленою.

До Києва летіти ще 50 хвилин. Так сказав мені спокійний дуже пілот. Вечоріє. Вже сонце на заході, я не почуваю втоми, і біль у серці невеликий. Все значно краще, ніж я думав напочатку. Тільки робиться трохи холоднувато. Висота у нас, очевидно, кілометр. Скромненька наша Україна. Все села та села. Хатки як пташки — та й усе. Мало міст, мало гарних і пишних будов. Століттями тут руйнували та кров проливали свою й ворожу. Трудна й тяжка була історія Правобережжя. Так хочеться вірити, що все у нас світле в майбутньому.

Починаються хмари.

Огні Києва піді мною. Картина захоплююча.

14/XI

Прекрасне враження справив на мене вчора Петро Петрович Кончаловський. Його роботи, що він створив їх за минуле літо, чи не кращі від усіх попередніх робіт. І се на вісімдесятому році життя,— от богатир-художник! Оповідав мені про Пікассо.

Був у Р. Здоровкаюсь. «Ну, Олександрє Петровичу, не так хотілось мені поздоровити вас із шістдесятиріччям, але...» Очі сумні, говорити нічого, бо й так усе зрозуміло. Я відповів: «Не варто турбуватись. Адже нікому майже не відомо, які були звання і нагороди навіть у Пушкіна, Гоголя, Грибоєдова, а не то що у нас. І кожен з нас відомий не відзнаками, а тим, що зробив хорошого й корисного для свого народу. Що ж до мене особисто — я можу навіть плюнути на саму розмову про ці речі» [...].

*17/XI
Вагон. Десь біля Тихонової Пустині*

Іду в Київ на пленум Академії архітектури. Ніч. Болить аорта. На душі невесело й тривожно. Може, й не слід було б їхати, ну їду,— все одно. Те, що хочеться мені сказати архітекторам України, я повинен сказати. Цього вимагає громадський мій обов'язок.

Шкода, що, очевидно, ворогів прибавиться.

*18/XI
Вагон. Кочетоп*

Болить аорта. Мучився всю ніч. Слава богу, спинився поїзд на 10 хвилин, і я трохи відпочину. Як багато наших поглядів і вчинків обумовлено особистими факторами. Я спостерігаю се скрізь.

Сталін наказав колись, з приводу мого, здається, «Мічуріна», заборонити на екрані показ особистого, приватного в житті великих людей. Нам, мовляв, інтересний тільки науково-громадський бік життя людини. Чому се так? А тому, що в особистому, приватному житті у нього було, без всякого сумніву, багато чогось жорстокого... Все, що так чи інакше попадало в орбіту його особистого життя, було пригнобленим, тяжким і нещасливим.

Тому і в самому факті появи і кар'єри, і всіх злочинств Берії, його найближчого вихованця і угодника, є щось не випадкове, щось закономірне.

Дуже влучно назвали поляки наші фільми: «проше встать».

...Якщо я переїду на Україну, житиму на новобудовах, разом з робітниками й інженерами на Дніпробуддах. Там я завжди знайду собі радість.

Кого я бачив у Києві в сей приїзд? Нікого. Одного Н., та й тому не до мене. Але се людина. Він запав мені в серце як людина нова, одверта, чесна, з почуттям особистої гідності. А найголовніше — він обдарований. Має душу живу і людське серце...

ШОСТА ЗАПИСНА КНИЖКА 1955—1956 РОКИ

19/V [19]55

До Нової Каховки прибув пароплавом «Чернишевський» 19 травня, о третій годині ночі. По дорозі з Києва два дні тривала хмарна погода, і ми нічого не знімали, пропливаючи мимо чарівних краєвидів. Стояла велика вода. Повідь ми обігнали десь під Кременчуком.

Дніпро прекрасний і в повідь. Але влітку, коли він входить у свої береги, він кращий. Тому і знімати його краще в літні часи.

Пропливши Нікополь, спостерігав, яке враження справляють різні обрубки плаву: пеньки у воді, колоди тощо — здалека видно, ніби човни форсують ріку. Використати неодмінно при зніманні сцени форсування Дніпра. Так можна замінити на задньому плані тисячі людей. Дешевше й безпечніше. Поміж плавом можна робити вибухи...

ДЕТАЛІ ДО ФІЛЬМУ

20/V

Чи там, де спадає вода весняна, чи, може, по новому морю дівчинка жене по воді качок.

Небо — море — зелень — дівча. На березі жінки — три мої героїні — співають:

...Ой пливи, утко, та й по морю хутко.

Пісня старовинна. Народний чарівний мотив. Жінки замислені глибоко. Се життя. Се його рух, безмежність.

Пригадати: Кончу-Заспу навесні — коли спадає вода,

як у «Мічуріні». Ніжна зелень з-під води, дерева, качки, дістати гусей. «Налетіли гуси з далекого краю...»

Бродити по великому зеленому лугоу. Де-не-де вода. Апарат низько. Може бути чарівна картина.

22/V

Приїхавши до Каховки, я зразу відчув, як у мене «впало» серце. Біль, слабкість і почуття неблаганного тягаря. Певно, каховський клімат уже не для мене. А тут ще вітер, хмари й дощ. Змінилось тиснення. Все стало проти мене. Сюди я запізнивсь на двадцять років. Задля великого фільму тут треба мати запорозьке серце і оті мої колишні крила.

Проте хай живе дощ. Краще я помучуся ще тиждень, аби був дощ. Сьогодні дощ у спеку багато більше значить, ніж мое особисте здоров'я.

Відкляли затоплення котлована шлюзу на п'яту годину, поки вщухне дощ.

26/V

Треба мені неодмінно у себе розширити тему будівників, щоб не вийшов фільм селянський.

Розпитати про доньку Н. Щось дуже подібне до моєї Катерини й Зарудного...

Тоді генерал Федорченко ще раз летить, і вже над морем.

Море починає рости.

Телефоную в Москву.

— Синку, море підходить до груші...

27/V. Субота

Коло гідростанції. Навколо музика моторів. Прїздить вантажна машина. На машині дві дівчини співають, і спів їх степовий зливається з музикою моторів. Стуки заліза, тріск вібраторів, удари молотів, шум автотурбодизелів — чарівна симфонія. До того ще люте сичання пневматичних приладів, а в небі гудіння літаків.

Сьогодні урочистий день — останній перед затопленням котлованів. Динаміка будівництва досягне сьогодні своєї кульмінації...

Що я помітив минулого року і зараз? Робота не дуже тяжка, скоріше вона легка. В основному це керування машинами. Так звані різноробочі теж працюють без надриву. Ніде не бачив я хворобливого нервового темпу, як в кінематографії.

У робітниць сині спортивні штанці і легенький ситцевий халат без рукавів. Дуже зручно, красиво. Має свій дівочий шарж. І є щось в цьому виразно сучасне.

Використати прийом показу великих будов через просторові пейзажі з дикторськими текстами. (Використати степ і море).

31/V

Відбулося затоплення котлована головної Каховської греблі. 31/V, о шостій годині вечора. В нижньому котловані відбувся мітинг. Народу було багато і багато прапорів. Стояли вантажні машини з народом, багато робітників зверху десь на греблі. Картина була весела й урочиста.

Потім поїхали ми на верхній котлован, де було зроблено бульдозерами досить великий проран.

Коли вода почала прориватись до верхнього котлована, народ робочий так зрадів, що почав кричати «ура!» і аплодувати воді, як артисту. Настрій був чудовий, піднесений.

Ввечері зустріч штабу за столом.

Потім поїхали на котлован і побачили диво: він весь був у воді. Вода прорвала проран і затопила обидва котловани — верхній і нижній — за дві години. Ніч була надзвичайна: тривожна, урочиста, весела.

ДООПРАЦЮВАТИ СЕЛО

1/VI

Один з колгоспників відмовився переносити свою хату.

— Не хочу. Не треба мені ні ваших грошей, ні матеріалів. Моя стара стріха дорожча мені за ваші шифери

і всі ваші черепаці. І взагалі не хочу. Залиште мене в спокої. До речі, щоб ви знали, мою хату море не зачепить, воно мимо піде он туди, балками.

— Але ж ви можете опинитись на острові?

— Справді? Чудово. Все життя мрію жити на острові. Стара, чуєш? Житимемо на острові, як робінзони.

— Але острів ваш може залити водою. Бурхливе море може затопити вашу хату.

— Залиште мене в спокої. Нехай заливає. Я дам вам розписку, що ніколи, навіть тонучи в морській пучині, не буду нікого обвинувачувати в своїй смерті...

— Коли б ви знали, Олександрє Петровичу, як ми з ними напанькалися. І так, і так, і доводили, і пояснювали, і просили, і погрожували — нічого не діє. Так я тоді, слухайте, кажу: «Чорт вас візьми — вас же затопить через два роки. Виходу ж немає, все ж затопить через два роки N., всіх до одного!»

— Мели.

— Який N.?

— Той, що Каховку буде, греблю на Дніпрі. Море!

— Ніколи не повірю.

— Повіриш.

Ось де були протиріччя, де зіткнення пристрастей. Є. і П. так переживали оту зустріч із затопленцями, що я прямо був вражений. Адже всю цю сцену я також створив давно уже п'ять разів, але викинув, боячись, що вона неприродна...

ТЕМА БУДІВНИКІВ

2/VI

Завжди в путі. Завжди в починаннях. Приходить на пустирі й іде знову на пустирі, залишаючи людям сліди благородних своїх перетворювальних зусиль. Це — трохи сумно. Але це прекрасна доля. В ній вічна молодість. Продовження юності. Будівники — найромантичніша професія наших днів.

Записати докладно мою подорож до села Василівки на Конці. Сім незнесених хат. Невимовна краса. Всі мої почуття, все захоплення. Ніби я приїхав до вимріяної домівки.

І бесіда з літньою жінкою, що мусить кидати свою хату, сад, двір. Описати її зовнішність, її смуток. Її родинний стан. Муж третій рік у лікарні, синів повбивало на війні, тільки один вчиться...

5/VI

Максим Зарудний працює на будівництві Будинку культури. Йому не подобається проект: будинок тісний, бідний, не по селу. В селі дві десятирічки. Він уявляє будинок значно більший і залу в будинку ну хоча б на 800—1200 чоловік. І крісла щоб були м'які, і щоб було красиво і святково, як у церкві колись, або як у хороших столичних театрах,— ось чого хоче старий.

— Чотириста місць. Хіба це приміщення? Та ми ж заплюємо його насінням і недокурками закидаємо за один вечір.

— Але що ж робити?

— А те робити, щоб ні в кого не вистачало духу кинути недокурки або плюнути лузги — краса потрібна.

— Чотириста місць... скрипучих стільців! — це ж на-смішка. Як же ви не поважаєте нас. Адже ж спитайте ось...— тут старий показав широким жестом в бік учителів, механіків, полеводів.— Ось тридцять два офіцери запасу Вітчизняної війни. Скільки столиць пройшли, скільки побачили!.. Шанувати треба... Е-е! Нічого ви не розумієте!..

Вимальовується чарівна постать п'януватого Кравчини, улюбленця колгоспниць, красивого і зворушливого трудівника і тихого критикана. Людини поважної, прекрасно вихованої і бідної. Йому хочеться про багато що спитати генерала. Він делікатно піднімає руку, як школяр, що хоче і боїться задати питання. Питання у нього одне:

— Чому?..— Ну, чому?

Взагалі він перебрав п'ятдесят грамів і сам се відчуває. Він приходить вибачатися за неправильний виступ. Потім, можливо, саме він і пропонує генералу Федорченку бути головою колгоспу.

«ПОЕМА ПРО МОРЕ»

Фільм про могутність людського духу

3/IX 1955

Федорченко і Зарудний — кожен несе в собі риси Мойсея. Треба, щоб у кожному з них почувалася хоч і не цілком розбуджена велетенська сила розуму, волі і ніжності людини середини ХХ століття. В них образ народу. Вони його дзеркало.

Треба у формі деяких принаймні епізодів, якщо не у всьому фільмі, прагнути до класичної форми.

У трактові жіночих образів пригадати мадонн, що годують малят.

Тримають їх на руках сидячи.

Або стоячи чи йдучи (Сікстинську).

Хай будуть такими мої колгоспниці і робітниці...

Щодо Катерини. Їй одмовлено в щасті. Вона бачить навколо себе матерів і сама покликана до материнства. І треба було б, щоб доля послала їй Голика...

Один з гостей у селі китобоець-гарпунер. Можна показати його сцену.

І неодмінно розробити одну-дві сцени, присвячені проблематиці атомній чи міжпланетним сполученням.

В ГОТЕЛІ

25/VII 1956. Кременчук

Занесла мене доля до Кременчука. Був тут колись, знімаючи «Звенигору». Давно се діялось. Місто поруйноване і спалене фашистами. Але життя життям. Зараз у ньому населення більш, ніж було до війни. А буде скоро ще більше, хоча думається, що поруч виросте нове місто Таборище і життя району пересунеться туди, як і в Каховці. Була не дуже весела погода, вітер і хмарно.

З Києва до Кременчука 350 км. Їхав машиною. Втопився здорово. Навколо широкі лани—простори. Чомусь

невеселі й небагаті хліба. І збиральна протікає кволо. Села небагаті. Завтра їду до Таборища оглядати будівництво греблі і до міста Ново-Георгіївська, що йде під воду. По дорозі в районі Градизька проїздив села з чарівними хатами, двориками, і садками, і грушами посеред двору якраз такими, які нам потрібні для фільму.

ДЕТАЛІ

Не забути чорногузів на хатах. Се дуже красиво.

Деякі хліви пофарбовані теракотою майже під стріху. Теж має дуже мальовничий вигляд.

Неодмінно вказати художникам, щоб скопіювали кілька невеличких хлівчиків під стріхою. (Для дворів).

Дворики зелені. Все поросло зеленим споришем.

Особливу увагу звернути на ворота. Легкі і прозорі.

Звернути увагу: хати майже скрізь мають зелене оточення: вишні, груші тощо. На стінах тінь. Може дати чарівний ефект.

Трилітній хлопчисько везе у возику дволітнього.

А як мило їздять і граються велосипедом!..

27/VII. Запоріжжя

Волею судеб я знову в Запоріжжі. Зробив від Кременчука щось кілометрів з 350 по дуже важкій дорозі... Прекрасне нове Запоріжжя. Є в нім не тільки вже щось рідне, нове, наше, але прекрасне нове. Є вже нова естетика в плануванні, архітектурі й умінні користуватися зеленню. Велична гребля Дніпрогесу. А які тополі вирости над тими шлюзовими камерами, де я лазив колись в 31-му році, знімаючи «Івана»! Се все зробилося і вирости, просто думати не можу без хвилювання,— все за моїх часів. Багато я прожив уже, багато...

Завтра ранком їду до Покровського і Каховки «навздогін за долею».

...До сцени, де робітники з дітьми на плечах ідуть і осуджують Голика, неодмінно додати ще один кадр: за ними, робітниками, ідуть молоді жінки, дві чи три, з дітьми на руках. Це йде трудове материнство. Підібрати хороших виразних жінок і діточок. Тоді сцена виросте. Жінки-матері ітимуть мовчки. Думають вони про Катерину, слухаючи своїх чоловіків...

Зробити пропозицію українській Академії архітектури і будівництва зробити великий альбом фотографій кольорових різних українських хат, хлівів, літніх печей.

Се мало би великий смисл. Ніхто ж нічого не бачить і не розуміє. Багато є хат виключної краси. Дивуюсь і радію: скільки в народі живе ще доброго смаку.

Народна селянська архітектура в повній, думається мені, мірі може служити основою для українського стилю в архітектурі. Але його не створено тому, що бралися за сю справу некультурні, необдаровані люде. Не знаючи, що і як синтезувати, вони вдарились в церковщину і на цьому потерпіли фіаско.

Як жаль, що ніхто зараз не візьметься за це. Зрізані верхні кутки вікон і дверей, і механ[ічна] імітація в покрівлі шифером старої стріхи — се не те.

28/VII. Каховка. 20 годин

Прибули до Нової Каховки. Спинилися в тому ж котеджі, зустріла мене робітниця Паша, з якою я розцілювався, як з рідною сестрою. День сьогодні надзвичайний. У Нікополі, зійшовши на дамбу, я побачив море нове, наше, радянське, безкрає, яскраво-блакитне. Враження величезне. Се було справжнє море. Щось вражаюче, несподіване, драматичне і щось справді величне. Може, мені треба було б стояти одному і довго мовчати, вслухаючись у шум морських хвиль і голос свого серця.

...Від далекого блакитного обрію до самих ніг розкинулось море, широке, чисте, нове. І сталося чомусь відразу так, неначе більшість хаток і хлівчиків убогих з

убогими солом'яними драними дахами стали непотрібними. Створилась дисгармонія. Кричуща, коли хто розуміє природу і місце людини на землі...

Море вимагає нової естетики. Воно само вже нова естетика. Воно не приймає солом'яної старої стріхи, убогості, сірості. Неодмінно треба підняти в пресі проблему перетворення країни по периметру Каховського, Кременчуцького, Дніпродзержинського і Канівського морів.

31/VII 1956

В літаку між Миколаєвом і Києвом. Повертаюся в Москву. Висота 1500. Нічого, можна терпіти. В якомусь плані се не гірше авто. Обіцяють під Києвом невелику бовтанку...

Деталь. Дорогою до Каховки дівчина, продавщиця помідорів, бачачи, що нас в машині п'ятеро, питає С.:

— Чи нема у вас хлопця для загсу?

Це жарт. Але жарт цей породив наш час. Скільки в ньому гіркоти...

За вікном розстилається, пливе земля в легкому мареві. Не видно ні міст, ні замків, ні інших величних споруд на землі. Лише поля і розкидані по полях села.

Митець думає не тільки розумом, але і серцем.

17/VIII [19]56

До «Повісті полум'яних літ». На суді, там, де вводять розстріляних, одну жінку, ту, що посміхається, вже не володіючи мімікою, хай внесуть на носилках.

Треба неодмінно дописати Катерину. Не вистачає явно її сцен з людьми: подругами, товаришами по роботі і т. ін.

Очевидно, треба також написати коротку сцену її з батьком після розправи з Голиком. Тут темою сцени може бути її побоювання, як би батько не захворів, наприклад, від прикрості і т. ін. Якщо не розвинути її образ, фільм не буде цементований по головній своїй лінії...

Нести почуття на сцені й на екрані не трудно. Трудно нести думку. Що таке життя, як не безупинний найскладніший процес боротьби прагнень, ідей, думок індивідів і мас людських. Що ж робити нашим акторам, якщо вони не думають, бо їх не вчили мислити. Вони не мислять — вони переконані. Переконавання їм втлумачили механічно на всякий випадок життя, як догму, загальноприйняту, обов'язкову. Тому вони — читці слів, або артисти, що грають думки, не думаючи. Отая відсутність персонального, цілком особистого і неповторного мислення і складає, по суті кажучи, сумну картину неінтелігентності наших фільмів. Справа якості наших фільмів значно складніша й глибша, ніж на перший погляд здається.



ОДЕННИК



1943 РІК

26/XI 1943

Сьогодні я знову в Москві. Привіз з Києва стареньку свою матір. Сьогодні ж узнав од Большакова і тяжку новину: моя повість «Україна в огні» не вподобалася Сталіну, і він її заборонив для друку і для постановки.

Що його робити, ще не знаю. Тяжко на душі і тоскно. І не тому тяжко, що пропало марно більше року роботи, і не тому, що возрадуються вразі і дрібні чиновники перелякаються мене і стануть зневажати. Мені важко од свідомості, що «Україна в огні» — це правда. Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо.

Значить, нікому, отже, вона не потрібна і ніщо, видно, не потрібно, крім панегірика.

28/XI 1943

Умираючи в Києві од голоду, од голодної водянки, нещасний мій батько не вірив у нашу перемогу і в наше повернення. Він вважав, дивлячись на колосальну німецьку силу, що Україна загинула навіки разом з українським народом. Він не мав надії зустрітись уже з своїми дітьми, що поневолі кинули його на поталу. Він думав, що ми житимем усе своє життя десь по чужих країнах. Так в тяжкій безнадійності і помер у великих муках [...].

Життя батькове було нещасливе. Він помер вісімдесяти років. Він був неграмотний, красивий, подібний зовнішньо на професора чи академіка, розумний і благородний

чоловік. Родись і вирости він не в наших умовах, з нього вийшов би великий чоловік.

Прожив він усе своє життя невдоволений, не здійснений ні в чому, хоч і готовий народженням своїм до всього найвищого і тонкого, що є в житті людства.

Шість день лежав він непохованим, поки мати не зробила йому гроб, продавши рештки своєї одежі, і не одвезла його, стара, самотня, кинута всіма, на кладовище.

Мати каже, що він у гробу був як живий і красивий. У нього і в гробі було чорне хвилясте волосся і біла, мов сніг, борода.

Його вигнали з моєї і сестриної квартири німці і навіть сильно побили, так сильно, що він довгий час ходив увесь синій од побоїв. Його було пограбовано, обкрадено і вигнано на вулицю. Батькове життя — це цілий роман, повний історичного смутку і жалю.

5/XII 1943

Розпочну я краще писати новий сценарій про народ. І не буду я його писати ні про дважди героїв, ні про трижди зрадників, ні про вождів, що самою присутністю своєю вже прикрашають твір і надії постановщиків за безапеляційні путеводні сентенції, а напишу я сценарій про людей простих, звичайних, отих самих, що звуться у нас широкими масами, що понесли найтяжчі втрати на війні, не маючи ні чинів, ні орденів. Напишу, як їм жити і що робити і як і що думати, щоб краще жилося по війні по закону божеському і людському. Дія починається поверненням на руїну родини.

6/XII 1943

Україна поруйнована, як ні одна країна в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. У нас нема ні шкіл, ні інститутів, ні музеїв, ні бібліотек. Загинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Поруйновані всі мости, шляхи, розорила війна народне господарство, понищила людей, побила, повішала, розігнала в неволю. У нас нема майже вчених, обмаль митців...

І коли я чую обвинувачення за «Україну в огні» в націоналізмі, як же гірко, як тоскно мені робиться на душі. Боже мій, доки ти будеш боятися мене. Адже я майже смертельно хворий, у мене поламано всі сугави, з мене давно вже витекла трохи не вся кров. Чого ж ти? Я вже не стою на ногах, я (*нрзб*), я німію, а ти й ще боїшся мене! Не бійся, нічого мені од тебе вже не треба. Все буде по-твоему, не так, як я хочу, а як ти хотів, хочеш і хотітимеш.

11/XII 1943

Сьогодні записав од матері десять чудесних колядок і п'ять нових старих пісень. Так було приємно записувати. Просто сльози наvertsалися од радості чи зворушення. Колядки мати наспівувала. У неї лишився чудесний слух. Вона потонула у спогади дитинства і проспівала мені п'ять пісень улюблених свого батька, а мого діда, ткача Ярмоли, що дуже любив співати було за своїм верстатом. «Ото було тче і так співає, тільки човник бігає. А часом співає-співає та й заплаче, їй-богу, правда».

Мати розповіла мені, як позаминулої зими, вигнані німцями, зимували вони з батьком десь на Бессарабському ринку в темній холодній кімнатці в якійсь підозрілій квартирі базарників-пияків.

В ніч різдвяну батько, згадавши, очевидно, молодість свою, дитинство усе своє, одним словом, життя, попросив матір заспівати йому колядок. Мати почала співати. Згадав батько, слухаючи старечий голос матері, молоді свої літа, різдво дома, кутю, пісні, гостей, колядки — увесь згинувший у небуття наївний і прекрасний свій світ, почав тихо плакати.

Раптом одчинилися двері. Сусіди п'яненко, почувши материн спів, прийшли запросити старих на колядки до себе.

— Ні, не пійдемо.
Так ми й не пішли.

Починаю негайно й уперто правити «Україну в огні». Зараз мені починає здаватися, що я зробив велику помилку, що погодився з [...] редакцією «Знамени» друкуватися. По суті кажучи, ця [...] редакція вирвала у мене сценарій, бодай їй добра не було. Безумовно, був правий Щербаков, радивши мені не поспішати з друком і працювати над повістю далі. Так мені й треба. Не міг одмовити двом редакційним маніячкам, тепер буду довго каятись.

1944 РІК

1/1 1944

Новий рік стрічав у симпатичного старого руського генерала О. О. Ігнат'єва. Обое вони — і Ігнат'єв, і дружина його Наталія Георгіївна — були виключно добрими і зворушливими. Я згадую сьогодні свою зустріч з ними з почуттям теплої подяки. Мене зворушила їх інтелігентність [...].

19/1 1944

З великою приємністю працюю над літературним сценарієм «Мічурін». Я розпочав сю роботу перед війною і зараз повернувся до неї як до теплої рідної хати. Се ніби не в'яжеться трохи з моїм «націоналізмом». Адже се тема руська, про руський народ, проте я думаю, що мені не заборонять писати про його добре, люблячи палко і свій народ.

Світе мій, чому любов до свого народу є націоналізм? В чім його злочин? Які нелюди придумали отсе от знущання над життям людським? Ну, цур йому. Пишу про воїна-мученика і борця великої і рідної мені ідеї: облагородження нашого народу радянського через сади. Мічурін. Так, отже, ні. Оказується, що се «уход от действительности, могущий навлечь на себя...» і т. ін. А між тим мій фільм про Мічуріна сказав би радянському (всім!) глядачеві, їй-богу, багато більш, ніж усі наші камери тортур на екрані, іменуємі фільмами на «военном материале», з вбивством дітей, жінок, і криком, і жахом, і жорстокістю, що їх і так пребагато у нашому житті. Про людину, про життя, про труд і благородство високої мети.

25/І 1944

Я ніколи не був метким. У дні диспутів, якими таке рясне було моє життя, я знаходжу потрібні слова не зразу, а вже після бою, десь на самоті, встромивши голову в подушку. Отоді я знаходжу для свого противника найсильніші аргументи, я обдаровую його найгострішою словесною зброєю, я підставляю під них свої слабкі місця терпеливо, зате тут же побиваю його вщент такими досконалыми, яскравими влучаннями, що все тремтить в захопленні навколо, все радіє, та вже запізно, марно. Нема ні бою вже, ні перемоги. Одна досада і нещастя реальності.

20/ІІ 1944

Якщо вже говорити про мистецтво революційної доби, то геній руського народу знайшов собі втілення в музиці — Шостакович, Прокоф'єв, Хачатурян, Мясковський, менш у поезії і ніде більше, бо в усіх інших мистецтвах, особливо у літературі, в основі лежить не узагальнене почуття, а раціо, думка, точна концепція, обумовлена всею складною громадою політичного механізму. Тому жалюгідно убогою оказались література і кіно в тій мірі, в якій вони залежали од літератури.

21/ІІ 1944

[...] Єдине, що мене заспокоює,— моє чисте сумління. Не буржуазний я і не націоналіст. І нічого, крім добра, щастя і перемоги не бажав і руському народу, і партії, і Сталіну, і братство народів вважав і вважаю своїм ідеалом. Любов же до свого народу і страждання його стражданнями не може принизити моїх поглядів.

Прощаю всіх, хто заподіяв мені зло. Не хочу носити в душі зла.

22/ІІ 1944

Дописую «Мічуріна». Чим більш пишу і вдумуюсь в написане, тим більш люблю сю людину. Може, він був і не такий, напевне не такий. Я одкинув майже всю суму невеликих приватних побутових правд, прямуючи до єдиної головної правди сієї Людини. Се мені дає багато для думання. Мені приємно писати про сього справжнього сподвижника Леніна, скромного і органічно глибоко відданого комунізму трудного і складного чоловіка. Я почувую в ньому себе, прости мені, світе, за порівняння [...].

27/II [19]44

Сьогодні, 27 лютого, у неділю, мені подзвонила О. Бокшанська і повідомила мене про те, що в силу нового Указу Раднаркому СРСР про склад Сталінського комітету, в списку якого моє прізвище відсутнє, я, таким чином, уже не є членом комітету. На моє місце призначили народного артиста СРСР Н.

Що ж далі?

1/III [19]44

[...] Письменник, коли він щось пише, повинен почувати себе врівні, на висоті найвищого політичного діяча, а не учня чи прикажчика [...].

1/III [19]44

Учора Н. привіз мені з Києва звістку про зняття мене з посади художнього керівника студії. Таким чином, я повернуся до Києва на студію хоча й ще більше поси-вілим, але убогим, побитим і пораним.

Понесу стид свій по Шулявці на довгі, очевидно, часи, поки не забудеться.

Годі б уже мені мучитися і спокутувати свій гріх перед Сталіним. Треба прийматись за роботу і роботою довести йому, що я радянський митець [...], а не одіозна талановита постать з «обмеженим світоглядом».

Треба взяти себе в руки, закувати серце в залізо, волю і нерви, бодай останні, і, забувши про все на світі, створити сценарій і фільм, достойний великої нашої ролі у велику історичну добу.

Учора¹ у Козловського сказав мені Самосуд: коли Москвін узнав про усунення мене з Сталінського преміального комітету, він сказав: «Як жаль. З комітету вийняли серце й душу».

Смутно мені, смутно.

8/IV [19]44

//Якою б не була страхітливо руйнівна війна, яким би брудним ураганом не пройшлась вона по Україні, її величезне позитивне значення для історії українського народу безперечне. У цій пожежі, хаосі й крові злились воедино всі українські землі. І якою б не була, очевидно,

¹ Не датовано. Листок лежить після запису від 1/III 1944 р.

напочатку їхня доля тяжкою і трудною, в кінцевому рахунку український народ робить рішучий і неминучий крок вперед. До речі, об'єднання — кінець національному дрібному, другорядно кон'юктурному. [...несе кінець]. Очевидно, його підставою була розірваність земель і різнобожжя.//

9/IV [19]44
Москва

//Уся Росія їде сьогодні на бабі. Те, на що виявилась здатною російська баба, незбагненно.

Так само незбагнений і так само сповнений величі наш наступ. Наступ нашого радянського воїна в це бездоріжжя — більше, ніж чудо. Це непосильний, немислимий труд. Люде ніби бояться, що зменшиться їхній священний гнів, і прагнуть швидше його реалізувати, не шкодуючи ні праці для цього, ні життя, ні страждань.

Що є в брудній, некрасивій, непричесаній російській людині? Споконвічне прагнення чуда, великого, найкращого, всезагальності... Прагнення перебудувати світ. Звідси і Жовтень. Він живе в ній і сьогодні для великого, кінець кінцем, щастя всього людства.//

9/IV [19]44

Америка одмовилась дивитися мій фільм «Битва за [нашу] Р[адянську] Україну».

Вона, підла і перекупка, і спекулянтка, не захотіла навіть глянути на ту кров, яку купує вона за свій свинячий бекон у консервних банках.

Будь же ви прокляті, панове і (нрзб) американці, з усім вашим добробутом і лагідними усмішками.

Проклинає вас мій батько, мати і я з усім народом українським.

26/IV [19]44

Я не вмію писати.

Або я зовсім не вмію писати і все те, що я роблю, лише здається писанням за принципом — на безриб'ї і рак риба, або ж я втомився і виснажився увесь вщент. Написати півсторінки для мене вже канальський труд. Я втомлююсь часом від одного рядка.

Тисячі думок і картин збиваються в купу і мучать мене. А витікають вони з голови неначе через мікронно тоненьку щілинку, і все написане мною здається завжди мені нікчемною краплинкою того, що я так пристрасно хотів сказати.

Тоді я журюся і знову мучуся од знесилення.

28/IV [19]44

Учора в ВОКСі шанували творчість Чапліна. Гарно виступив англійською мовою Пудовкін.

[...] Потім дивилися «Золоту лихорадку» — чудесну молоду картину Чапліна. Я сміявся, як давно не сміявся.

Був Литвинов. Сіра форма зробила його трохи подібним до старого швейцара в гарному домі. І нащо завели форму для міжнародного Наркомату — не знаю, господи прости!

29/IV [19]44

Учора дзвонив мені мій главковерх кіно. Він повідомив мене, що мій сценарій (літературний) «Жизнь в цвету» він приймає. Що сценарій «ничего себе, только надо его сократить, особенно в первой части, в первой половине, менее удавшейся (якраз навпаки). Потом я предлагаю вам выбросить начало — царей. Не трогайте их. Ну их, бог с ними. Знаете, сейчас царей лучше не трогать. Выбросьте их».

30/IV [19]44

Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу. У ній більш глибокої істини, ніж у одній лише голій правді. Істинне тільки те, що прекрасне.

І коли ми не постигнемо краси, ми ніколи не зрозуміємо правди ні в минулому, ні в сучаснім, ні в майбутньому. Краса нас в сьому учи^ть. Ся проста істина лишилася, проте, не признаною, особливо ворогами високих мислей і почуттів. Краса — верховний учитель.

Доказ цьому мистецтво — малярі, скульптори, архітектори, поети. Що б нам лишилося од Риму, од Ренесансу, коли б їх не було?

У всьому людському я хочу шукати красу, себто істину.

З А. Ф[ранса].

Записати ¹.

Історію постановки фільму «Щорс» від самого початку до кінця.

Роль Шумяцького, Панаса, Кошара.

Розмова на дачі Панаса з Будьонним.

Читання сценарію на У[кр]політбюро.

Знімання фільму.

Арешт Дубового. Дзвінок Н. в справі нової версії смерті Щорса.

Поїздка в Москву до Сталіна.

Як родивсь у мене кінець фільму... і т. д.

На «Щорсі» я заболів грудною хворобою.

Фільм у Москві. «Прийом» у Дукельського. Прийом у Сталіна.

3/V [19]44

«Повість полум'яних літ»

не повинна бути звичайним оповіданням на екрані з боку побутового, натуралістичного, манерою тлумачення реалізму. Се мусить бути річ реалістична в розумінні високому, мистецькому. Її поетичний дух, мистецький хід узагальнень, вибору прекрасного серед красивого, вічного в тривалому, епічного у звичайному — все мусить бути підпорядкованим єдиному стильовому комплексу строгого мистецького твору. Не повинно бути ні одного порожнього, байдужого метра, ні одного випадкового, нічого не значущого слова.

Треба вкласти в уста персонажів все краще і високе, що сприяло б художній висоті і високій життєвій поетичній правді твору. Треба відповідно мистецькому стильовому плану і вибрати і персонажів, і одержу, і особливо пейзаж. Останній мусить відігравати особливу, вирішальну в великій мірі роль.

А народ увесь в цілому треба поставити над війною. Щоб він у картині був більший за війну, народ радянський, смертю смерть поправший.

¹ Без дати. Листок міститься після запису від 30/IV 1944 р.

//Жахливі речі творяться в мені.

Я не можу писати статей. У мене в голові ніби обі-
рвались усі абсолютно проводи, і жодна думка не може
вилетіти з неї, не може ширяти, не може линути на кри-
лах до читача. Що сталося зі мною? Мені здається, що
читач не читає мене, ненавидить і недовіряє мені в вели-
кі часи Вітчизняної війни. Керівництво навіяло йому
думку, що я ворог народу, небезпечна і шкідлива люди-
на, націоналіст, контрреволюціонер, поплічник Гітлера
і диявола. Я душевно захворів. Те, що зі мною вчинили,
не треба було чинити [...].

9/VII [19]44

Каже мені сьогодні мати:

— Ти знаєш, Сашко. Отже, як хочеш, а наш виграє.
Оце ворожила, виграє.

— Хто?

— Сталін. Ось побачиш. А на того ворожила, так
буде вбитий. На німецького, як його?

— Гітлера?

— Еге. Все, що набрав, заберуть і той... і вб'ють, от
побачиш, щоб я так жила.

Я засміявся, дивлячись на стару-стару свою матір з її
міжнародною ворожбою на картах. Вона слідкує за всі-
ма самолётами, скільки гармат коли вдарили, яке місто
забрали, українське чи білоруське, хочеться й їй вигнати
німецьких ворогів з нашої пограбованої нещасної і не-
щасливої землі.

13/IX [19]44
Москва

Сьогодні мені сповнилось п'ятдесят років. Коли б я
вірив у бога, я попросив, помолвився б йому, аби послав
він мені ясного розуму на десять літ, аби зробити щось
добре для свого народу, і більш нічого б не просив [...].

//Незмірний, неприступний розумінню західної людини гнів одних...

Незмірний, неприступний розумінню старої західної душі всеперемагаючий гнів слов'янина зіткнувся на рубежах тисячоліть з холодним методом злочинного германця і, скоряючись уже не тільки рукам полководців, а ніби самому інстинкту життя...¹, тут бились вороги, здавалось, на тисячу літ вперед, так не жаліли життя і добра. Тут у розжарених небачених тиглях виплавлялася історія нового світу.

Чи так? Чи історія? Чи виплавлялася, чи нового світу? Чи на тисячоліття?

Чи взаємознищення слов'яно-германців во ім'я чужих інтересів і цілей (*нрзб*) і оскверняли століття жахом і смородом нетерпимості і фанатизму, вирощених жорстокістю їхньої історії?

Світ огидний і страшний. Планетарне безумство цілком очевидне, коли дивлюсь підряд коробок двадцять хроніки-кіно, німецької, нашої, англійської і американської. Все як на долоні. Вся розтерзана, споганена земля і всі її канібали.//

24/II [19]45

//Радянський народ весь вихований у прагненні подвигу.

І все його життя, не відоме і не зрозуміле ніяким іноземцям і глибоко приховане від них,— це життя подвижників, що проходило саме в спрямованості подвижництва.

Чверть століття цього життя, сповненого подій, безприкладних злигоднів і обмежень во ім'я всесвітнього щастя, були ніби підготовкою до велетенського подвигу, який потряс на довгі віки весь світ.

• — «Чому ви перемогли? У нас в Америці думають усі: тому що у вас кожен такий бідний, що йому нічого втрачати і тому не шкода розлучатися з життям» (міс Чінтер).

¹ Пропуск у записках.

— Дурниці говорять у вашій Америці.

«Дорога моя, любима мама. На моєму бойовому рахунку вже п'ятнадцять фашистів. Так що тепер уже якщо мене і вб'ють — не шкода...» — з листа бійця.

‡ Розійшлись поняття про щастя.

Щастя Спарти і Афін.//

28/III [19]45

Дивився випуск «Од Вісли до Одера». Є сцени боїв у Познані величні. Полонені німці на вулицях, де їх б'ють люде, як собак, чим попало. Се картина епохи потрясаюча, як потрясаючі й величезні натовпи розстріляних німцями в'язнів у дворі тюрми. Знову женуть полонених, що залишились після нечуваних боїв у Цитаделі. Багато старих, багато ранених. Один гордий і сильний юнак ішов серед ранених. Все являло картину трагедійну і катастрофічну. Пригадався Картаген у Флобера. І тут же фільм про вибори патріарха всея Русі Алексія. Поруч з війною оці бородаті не віруючі ні в що комедіанти в митрах і брильєнтах справили враження жалюгідне: дві тисячі років проповідують вони на всіх мовах любов і милість, і зараз, під час повного банкрутства своєї, здавалось би, ролі, серед трупів і моря крові банкрути знову понадівали свої дурні блискучі макітри і люди дивляться на них і хочать неможливого, простого і звичайного: добра.

14/IV [19]45

Сьогодні п'ятнадцяті роковини смерті найбільшого поета нашої доби Володимира Маяковського. Як сумно згадувати, що найбільший поет нашої епохи покинув нашу епоху.

Пригадую, напередодні самогубства ми сиділи з ним у садочку Дома Герцена обидва в тяжкому душевному стані, я з приводу звирювань, учинених у відношенню до моєї «Землі», він — знесилений раппівсько-слекулянтсько-людожерськими бездарами і пройдами. «Заходьте завтра до мене вдень, давайте порадимось, може, нам удасться створити хоч невеличку групу творців на захист мистецтва, бо те, що діється навколо, — се нестерпне, неможливе». Я обіцяв прийти і потиснув востанне його

величезну руку. На другий день, у неділю, збираючись до нього з Юлею, я почув моторошну новину, що так унадилась до нашої культури смертників-митців.

Пройшло п'ятнадцять літ. Недавно у кремлівській лікарні престарілий [...] Дем'ян Бедний зустрів мене і каже: «Не знаю, забул уже, за що я тогда обругал вашу «Землю». Но скажу вам — ни до, ни после я такой картины уже не видел. Что это было за произведение подлинного великого искусства».

Я промовчав [...].

5/VI [19]45

Пригадую:

основна риса характеру нашої сім'ї — насміхались над усім і в першу чергу один над одним і над самим собою. Ми любили сміятись, дражнити одне одного, сміялись у добрі і в горі, сміялися над владою, над богом і над чортом, мали велику любов і смак до смішного, дотепного, гострого. Дід, батько, мати, брати і сестри.

Сліз нам випало, проте, в житті багато, більш ніж сміху.

І всі ми були добрі до людей.

Своєрідність гумору було нашою родинною і національною ознакою [...].

Я патріот Радянського Союзу і комуніст, хоча й недосконалий, проте в великій мірі вищий за добру половину гнобителів моїх.

//Народ¹ може бути великий у кожен даний момент тільки в одній області. Нема поетів — є генерали, маршали. Бувають епохи художників, бувають і інші епохи, які породжують людей розумних і сильних, надзвичайно мужніх.

Але все ж, щоб бути художником, треба мати залізну мужність [...].//

30/VI [19]45

Сьогодні, в суботу, 30/VI 1945, сталася велика подія в житті мого народу. Уперше за тисячу літ, за всю свою нещасливу історію, об'єднався він в єдину сім'ю [...].

¹ Не датоване. Йде за листком від 5/VI 1945 р.

Сповнилась мрія століть. Сповнилась і моя мрія, мрія мого красивого Кравчини. Благословенна будь, моя многотраждальна земле! Щасти тобі, доле! Дай розуму і сумління керівникам твоїм. Благословенний будь, народе мій ласкавий, добрий! Будь сильний, терпеливий.

Пом'яни мене, мученика. Не презри моїх сліз, коли плакав я над твоєю долею в страшні часи німецької неволі. І коли топтатимуть перед тобою ім'я моє мале, якщо се буде треба нашось нечистим, злим людям, не одкинь мене і дай мені вмерти на своїй землі, що дала мені хліб і серце, любов і звичаї твої, і радість творчості, і труд, і велику печаль, і страждання.

*На засіданні сценарної студії
Червень 1945*

//Трудно було письменникові Н. викладати свої думки. Не було в думках ні ясності, ні ваги, не те що прозріння.

Письменник почав збиватися, екати, нукати: ну, ну, ну! Я сказав, що я не придумав усіх деталей. Я хочу — ну, ну! — показати в своєму творі (де він?), вирішити ось яке завдання — ну, ну, ну! — єдності протилежностей, показати, що не можна різати купони... Після війни ми повинні жити ще краще і ще більше працювати. Ну, ну, ну, все, мабуть.

Ні ще трошки. Ці думки прийшли мені в голову недавно, днів п'ять тому. Тепер усе.

Директор студії. Так, товариші, зрозуміло? Почнемо обговорення.//

Червень [19]45

Розмова батька чи діда з синами офіцерами-льотчиками далечезних рейдів, що повернулися з війни.

— Розкажіть же, де ви були?

— Були скрізь. Літали над усією землею.

— Над чиєю?

— Над усією. Над цілою планетою.

— А, планета. Знаю. І комету бачив. Гуркотіла колись, з великим хвостом. Віщувала турецьку війну.

- Кидали бомби на землю. (Планету) ¹.
- Тьху.
- Нищили ворогів на всьому світі.
- Ну, який же він, світ?
- Малий. Маленький, тату.
- Маленький, кажете? Як жалько мені вас.
- Така нудьга.
- Раніше й світ великий був. Такий великий. Було їдеш до Кременчука, а там же ще степи на Бессарабію. Великий був світ. Повний таємниць. І повний краси. Виїдеш було в степ, а степ широкий!.. і т. д. (широкий) ².
- А де загинув Владимир?
- В Мадриді.
- Там десь за Одесою.

Червень

Дитинство дивується.

Молодість обурюється.

Тільки літа дають нам мирну рівновагу і байдужість.

— Найбільший скарб всього людства є сама людина. Хіба не так?

— Чому ж людське суспільство тримається на жорстокості? На злі і насильстві?

— Народились нові умови існування. Вони так же неухильно примусять народи до загального миру, як раніше примушували до обов'язкової війни. Правда!

Се зовсім, проте, не визначатиме, що люде стануть кращими. Ні.

Сьогодні ми не належим уже собі. Ми належим війні, яка змінить світ. Ми належим майбутньому, бредучи по коліна в крові, окрашені минулим, якому також ми належим.

4/VII [19]45

Я кінорежисер. За все своє творче життя я не бачив ні одної своєї картини в хорошому кінотеатрі на хорошому справжньому екрані, видрукуваної на хорошій плівці кваліфікованими лаборантами.

¹ Дописано олівцем.

² Дописано олівцем.

Кінотеатри жалюгідні, екрани подібні до поштових марок, маленькі, як правило, скрізь, і нікому в голову не приходить, що екрани можуть бути великими і враження од картини зовсім іншим — величним і прекрасним. Звук аморальний і аморальна обробка плівки, брудної, з миготінням «брильєнтів», засвіченої і вбогої. На мене находив завжди гнітючий сум при одній лише думці про перегляд картини. Вона скрізь і завжди була гіршою, ніж я уявляв її і творив. І се було одним з нещастя мого життя. Я був мученик в результатах своєї творчості. Я ні разу не мав насолоди, навіть спокою од споглядання результатів своєї безмірно тяжкої і складної праці. І чим далі, тим все більш переконуюсь я, що 20 років кращого свого життя потратив я марно. Що б я міг створити!

17/VII [19]45

Читав «Повість полум'яних літ» на сценарній студії. Таким чином, у мене сьогодні знаменний день.

«Повість» на них справила велике враження, але що вони могли мені сказати?

...Яка буде доля «Повісті» — не знаю. Може, попаду з «Огня» да в «Полум'я», може, ні,— всі ми ходимо під одним богом, всі в його власті. Читаючи, помітив, як багато ще треба над нею працювати, і помітив ще своє невміння все ж таки писати. Трудно писати. Трудно викласти душу, безмежно трудно бути точним і ясним. Недостача слів, образів раптом забиваються навалюю многослів'я, епітети лізуть скрізь, як комарі, і ні видавити їх, ні прогнати. Мова одноманітна. Дія надмірна. Недостаток ерудиції затулив гіперболами. Довго ще треба вчитися.

27/VII [19]45

N. розповідав мені про свою бесіду з N.N. А в зв'язку з цим виникла знову Україна [...].

Товаришу мій Сталін, коли б Ви були навіть богом, я й тоді не повірив би Вам, що я націоналіст, якого треба плямувати й тримати в чорнім тілі. Коли немає ненависті принципової, і зневаги нема, і недобррозичливості ні до одного народу в світі, ні до його долі, ні до його щастя, ні гідності чи добробуту,— невже любов до свого

народу є націоналізм? Чи націоналізм в непотуранні глупоті людей чиновних, холодних діляг, чи в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче? Нащо обернули Ви моє життя на муку? Для чого одняли в мене радість? Розтоптали чоботом моє ім'я?

Проте я прощаю Вас. Бо я є частина народу. Я все-таки більше за Вас. Буваючи вельми малим, прощаю Вам малість Вашу і зло, бо й Ви недосконалі, як би не молились Вам люде. Бог є. Але ім'я йому — випадок.

28/VII [19]45

Сьогодні кликали мене в Спілку письменників на мітинг з приводу нагороди т. Сталіна орденом «Победа» і новим найвищим титулом Генералісимуса. Не пішов, бо боліло дуже серце і паморочилось в голові. Лежав [...].

3/VIII [19]45

З великим задоволенням прочитав меморандум Берлінської конференції. Тепер я вже вірю, що огидне гніздо європейських бандитів — Германія — осідлана всерйоз і обеззброєна. Слава богу. Починається нова ера життя в Європі і у нас. Перед нашою молоддю одкриваються величезні перспективи. Народ — герой і переможець у такій тотальній війні! Пошли йому, доле, сили відновити втрати, народити дітей і вирости в перемозі до заслужених висот. Ми стали світовою державою, наша культура мусить стати світовою культурою. Врешті-решт, не повинні пропасти марно ні краплини поту, ані крові нашої.

Сьогодні на стадіоні фізкультурного параду репетицію дививсь. Милувався з молоді, з юної пластики, з молодих м'язів, руху. Багато краси, радості, сили. Багато виявлено справжнього смаку і таланту [...].

Радуюсь за всіх добрих людей Союзу.

5/VIII [19]45

[...] І не Україні одній я належу. Я належу людству, як художник, і йому я служу.

Мистецтво моє — мистецтво всесвітнє. Буду творити в ньому, скільки вистачить сил і талану. Буду, хочу жити добром і любов'ю до людства, до найдорожчого й вели-

кого, що створило життя,— до людини, до Леніна. І де я вмру, однаково мені. Якщо сьогодні я не можу знайти в Києві могилу замученого мого батька,— однаково мені.

14/VIII [19]45

Учора стрів на вулиці Москви артиста-естрадника А., що вже другий рік читає моє оповідання «На колючому дроті» скрізь на гастролях з безупинним, як він каже, громовим успіхом, провіреном на самих різноманітних аудиторіях. В Дніпропетровську і десь коло Криворіжжя йому читати заборонили, спираючись на заборону взагалі читати мої твори. Щоб не зривати програму і, так би мовити, «коронного» номера артиста, йому дозволяють читати моє оповідання або без вживання мого прізвища, або вигадуючи якесь інше прізвище автора, наприклад, Григоренко чи Іванов, що він і проробляв не один раз, за його власним визнанням. Я слухав се і не вірив своїм ушам. Потім я подумав: чому дивуватись? Хіба та лож, яку створив навколо мене перед Сталіним Н. з своїми молодцями і N.N. з своїми, не більша за отсі всі провінціальні фокуси? [...].

Треба знайти артиста і докладно розпитати про деталі мого духовного життя на українських землях.

14/VIII [19]45

Ходив «закріплятись» на «Мосфільм». Директор Миша Калатозов прийняв мене гарно, як і завжди. Я подививсь на жахливу споруду «Мосфільм», пройшовся, як по тюрмі, згадав мою Київську студію, де пройшла моя молодість, де поклав я стільки праці, стільки нервів, турбот і клопоту [...]. Радуйтеся, мої бувші друзі, нема мене серед вас. Пишайтеся, розквітайте, хай вам бог допоможе. Ніхто вже з вас не посміється, не обуристь вашу пиху, не підведе авторитет, не плюне на підлабузництво й духовну байдужість вашу. Забуду й я вас. Не для того, щоби втішати себе марними мріями, що все обійдеться чи, мовляв, пройде час [...].

Закінчилась світова війна. Народи почнуть замазувати свої рани і ставити пам'ятники полководцям і їх коням. Мир...

В крові і трупному смороді завершило людство свою трагедію винаходом атомної бомби. Атом розірвано, все-світній гріх учинено. Бомбу кинуто. Впала велетенська державна споруда японського божественного імперіалізму людоджерів.

Що є атомна бомба? — питають сьогодні тисячі людей. Скільки нещастя принесе вона? Скільки лиха заподіє? Могутній засіб енергії комунізму — в руках у капіталістів, очолених крамарем дрібним. А що, коли й ми здобудемо сю бомбу? А здобудем неодмінно. Не можемо не здобути. Тоді: чиї атоми дужчі? А що, коли фашистські бандити й підпільні маніяки-людоджери, озброєні величезними капіталами, вкрадуть у Труменових молодців чи куплять нишком півдесятка бомб і знищать Москву? Які страшні можливості індивідуального терору може нести в собі отсей недобрый винахід. Зникли з неба смертоносні самольоти, та не прояснилося небо. Десь в далекій безмежній блакиті ввижається двоногий злочинець, предвозвісник фінального акту трагедії людства. Господи, хоч би я помилився. Хай не буде так.

16/VIII [19]45

Показалося якось мені, що я міг би написати комедію. Сьогодні, кинувши «Повість полум'яних літ», я цілісний паркий день просидів за столом над задумом. Сміх і гріх! Пробивав сміятися, а хочеться плакати. Придумав назву «Молода кров», перебирав прізвиська дійових осіб, персонажів, типаж знайомих, сюжетну в'язь, і голова втомилася до впаду.

Що зі мною? Висохла уява, погасла пристрасть? Чого мені так важко? Чи я просто втомився од роботи? Так і зробив же неначе небагато [...]. Проте не буду занепадати духом. Поволі одкристалізується основа фабули, сюжетні ходи персонажів, а зміст, і деталі форм, і гострота, і гра знайдуться. Як би мені хотілося зробити

веселу комедію. Адже до кіно, пригадую добре, пішов я дев'ятнадцять літ тому з єдиною метою — робити комедійні фільми. Все в мене не так, як у людей.

МОЛОДА КРОВ

До 16/VIII [19]45

— Ви подумайте. Старий хрін — хіба ж не женився!
— Дід Годун? Діду! Ви ж старі вже. Нащо вам жінка?

— Як нащо? А лаятись.

— Ну що ви скажете!

— А що казать. Конечно, вже воно не тее. Тепер вже я хіба вщипну коли чи так полаємось, а все-таки жива людина потребує чогось...

//— Підлабузництво — це свого роду наркотик. Він потрібен, інакше б його не було.

— Кому він потрібен?

— У першу чергу всім особам, що займають не свої пости. А тому що...

— Розумію.//

— Так хто ж винен?

— Покараний.

Професор, великий вчений. Бог асистентів і студентів. Дивовижна ерудиція. У нього склеротичне недержання прізвищ. Він їх забуває. Це дратує його і завжди псує йому настрій. Найближча йому людина — слабенький нецікавий асистент, який уміє підказувати йому прізвища...

//1. Персонаж жіночий — вищить.

2. Персонаж мужика — проспав усю п'єсу.

3. Персонаж, що кашляє,— прокашляв усе, махаючи рукою.//

ЗАСТУПНИК ДУРНЯ

(Драма)

26/VIII [19]45

Ніщо так не повинно дратувати гарного керівника, як наявність різних неподібностей взагалі, всіляких різниць, різноманітностей людських. І клопоту од них багато, і турбот, і непорозумінь, і всяких, одне слово, випадковостей, які завжди, як показує досвід, водяться в темних закапелках індивідуалізму.

Правда, за останні часи передове суспільство і особливо його начальники багато зробили для уніфікації, щоб забезпечити спокій собі і вищестоящому. Деякі начальники прославились на фронті боротьби з людською неподібністю. Проте й саме громадянство теж не дримало, аби вдовольнити інтерес керівництва і тим самим свій інтерес.

Візьміть, припустим, людське ім'я. Уже тепер, приміром, щодо молоді куди не глянь: Олег чи Ігор, дочка — як не Світлана, то Тамара. Безпомилково. І хороше. І зрозуміло, і красиво, а головне, нікому не образливо. Ніхто не засміється і не плюне — се вам не Грицько і не Срулик, не Акакій і не Мордохайчик.

От через що, коли директор лялькової артілі Кабанець-Певний сказав, що його звать Торохтій Макогонович, всі аж присіли. Ніхто не сподівався такого імені. Іностранець, так не іностранець. Більш того, мов не знає, за кордоном не був, родичів не мав — чиста, незаймана людина. От ім'ячко, Торохтій. Треба ж було уміти читати святці, щоб найти отаке гучне ім'я. Се вам не Олег і не Джек, се Торохтій Макогонович. Те, що він не іностранець, хоч і Торохтій, видно було і по його обличчю, і по одежі, і по манері. Все у нього було точнісінько таке, як і у нас. Церобкопівське.

Він любив радіо (з радіоапарата). Воно грало в нього безугавно день і ніч. Він любив відповідні портрети і розвішував їх в великому числі на самих видних точках. Любив також чорні гіпсові статуетки.

Вони у нього були скрізь.

Люди злі і невдячні.

І скільки на них не працюй, ніколи всім не вгодиш. Завжди знайдуться розумаки, що почнуть тебе шпигувати

так чи інакше. Скільки голів, скільки смаків. На всі смаки не догодиш. Тому краще догоджати начальнику.

Торохтій Макогонович робив ляльки відповідно до житейської мудрості. І треба сказати, що він не помилився.

Я помітив, що характерною рисою тупих людей, що займають іноді відповідальні посади, є уміння швидко приймати радикальні рішення з усякого питання.

Тут актом дії компенсується пустота. Се є твердість. Звідси до гнучкості дистанція велика. Другі властивості людської душі, як, приміром, порядність, чесність, благородство, уважність, навіть простота, обов'язкова ввічливість, не кажу вже про люб'язність, чулисть, [трапляються] так рідко, що я завжди плачу од зворушення, коли серед людської тайги знаходжу оцю рідну квіточку женьшеня дорогого.

МАНІЯ

Всі прагнуть посад [...]. До смерті не зрозумію, чого так лізуть до посад. Що може бути кращого від конкретної роботи, від уміння творити конкретну цінність для свого суспільства!

3/IX {19}45

[...] Отже — мир. Про яку небезпеку балакає сьогодні американський крамар Трумен, показуючи з кишені атомну бомбу, хто його знає. Чого йому боятись? Люде цілі. Бомба в кишені, грошей багато. Чи не боїться він часом, що появиться бомба і в нас, та ще більша й лютіша, і тоді нам, людським масам, буде житися весело, як на пирі перед останньою всесвітньою чумою.

Промова Трумена сьогодні була теж історичною: в одній руці бог, в другій — атомна бомба, на устах загроза по неприхованій адресі.

Закінчилася світова війна.

Полягло в муках сорок мільйонів радянських громадян, братів моїх і сестер. Загинув від голоду в Києві мій вісімдесятилітній батько, і сам я, важко поранений своїми, ледве остався живий.

Чого я хочу? Що мені треба? Роботи. Я хочу роботи. І трохи радості. Я матиму роботу і не матиму радості. Я не можу радуватися, коли навколо мене людям пога-

но. Мені соромно, так соромно, ніби я винен, що люде бідні, погано одягнені, невлаштовані і перевтомлені. Ніби я обдурив їх, чогось їм набрехав і витягаю з них жили, ніби я одняв у них свята, і спокій, і лагідну вдачу і зробив їх нещасливими [...]. Герої вони чи ні? Герої. Більш — дважди, стонажди герої і стратотерпці. Вони завалили Германію своїм трупом і залили її кров'ю [...].

По своїй натурі я не можу, не вмію бути вдоволеним. Я з нещасливими, з бідними, з невлаштованими. Я помічав се за собою завжди. Очевидно, се від моєї невгамовної уяви і од якихось житейських стародавніх травм. [...]. Світова війна закінчилась атомною бомбою.

Я хочу працювати. І хочу вірити до смерті, що не потрібні будуть уже людству дурні генерали, полковники, ідіотичні танки, і гармати, і весь оцей смітник атавістичних дурниць, всі оці пам'ятники великим вбивцям і їх коням і готтентотські почесті снайперам, маршалам [...]. Що буде мир. Що не потрібні будуть герої-мученики.

Академія наук стала на сторожі миру. Учений, благородний людський інтелект єдиного суспільства без вражди. Благородству создателя, мислителю, захиснику свободи людини, добра і життєвої незалежності, героям состраданія. Всім, хто унеможливить стопроцентну, безоговорочну, увішану ідіотськими прикрасами мерзоту війни, хотів би творити я пам'ятник вкупі з людьми-братами [...].

19/IX [19]45

— Бути не може, щоб ваше лихо сталося без чиеїсь злої руки. Хтось походив коло вас. Хтось наклепав або Сталіну, або Берії про вас. Комусь ви стали на дорозі.

— Ні,— відповідав я всім, хто говорив мені отак.— Не слідє так зле думать про людей. А саме головне, клепати нічого. Бо, крім того, що я написав «Україну в огні» з огненним болем у серці і палким стражданням за Україну, що перебувала в німецьких лапах, з болючим жалем і страхом за її долю, я нічого поганого не зробив, не думав і не хотів. І все, що сталося, сталося внаслідок моєї помилки, внаслідок перебільшеного мого

реагування як поета на великі трагедійні події. В тому, що Сталін вважав се не за помилку мого серця, а за навмисне, свідоме бажання повалити радянську владу в час світової війни, я бачив прикре своє нещастя, як наслідок якихось непорозумінь. Ні.

Я помилявся. І тільки сьогодні, майже через два роки, довідався я, що була гадина, що вкусила мене нишком під серце. Що «доказала научно» Берії свідомість і цілеспрямованість моєї безпомилкової антирадянської акції. А Берії — значить, і Сталіну. Знайшлася потвора, холоднодуха й зла, якій я стояв на дорозі [...].

22/IX [19]45

Закінчив «Повість полум'яних літ». Не думаю чомусь зовсім про її долю. Коли згадую всю історію народження й загибелі «України в огні», не можу гірко не вхмилнутися собі. Справді, чого мені ждати і що мені треба? Визнання, компліментів, чи грошей, чи слави? Не треба мені слави, бо на неї, задрипанку, знайдеться знову п'яненко Н. чи блакитний ангел N.

Одне мені треба. Щоб не одібрала в мене доля сліз і плачу по п'ятнадцяти мільйонах смертей мого нещасного вимученого народу. Коли подумаю, що сталося й що робиться, скільки страждань, кривди, смерті, жорстокості нелюдської, неземної, пекельних мук, нечуваної люті, катувань, неправди, прихованих скорбот, лжі, засланих і розстрілів. Скільки нелюбові до народу і боязні його невсипущого духу! Боже мій... Скільки розбитих духовно й фізично сердець. П'ятнадцять мільйонів трупів і вигнанців! Я не знаю нічого страшнішого на світі. Що «Повість полум'яних літ»? Хіба таку писати повість про смертельну рану народу? Трагедію треба писати, новий Апокаліпсис, новий Дантів «Ад». І не чорнилом у Москві, а кров'ю й сльозами, мандруючи по Україні, в убогих хатах, під вікнами сиріт, у пустках і на пожарах великої Матері-Вдовиці.

Та що ж поробиш, коли [...] «нужна правда возвышенная».

23/IX [19]45

Благословен мій день! Старію. Сьогодні снилося мені, що є на світі бог. Що покликав він мене до себе і повелів ангелам своїм випалити з моєї душі і вирубати огнен-

ними мечами смуток і печаль пригноблення, страх за матір отчизну свою, за родину і жінку, і за себе, й за все, що я люблю. І ангели здерли з мене окривавлену шкіру і кинули її в огонь, аби я став чистим. Потім вирубали вони по його святому повелінню мій талант і дали мені новий. І став я німий, забувши всі слова, всі літери і всі їх значення умовні.

— Я знімаю з тебе брем'я Слова, людино моя,— сказав мені він.— Я не давав тобі його. Ти сам хвativсь за нього, мов дитина за огонь чи склянку отрути. Воно є лож сьогодні на землі. Я помиливсь в твоєму таланті, хоч я і бог. Однині я звільняю тебе од кайданів, скованих із літер. Бери собі другий талант. Я не підказую тобі нічого. Ти не помилишся тепер у виборі і сам, бо ти став нещасливим.

«Дай мені Музику, боже».

«Бери».

І став я композитором. Все, що я знав, відчував, все, що бачив мій духовний зір,— все обернулось у звуки. І я став свободний. Я розчинивсь на мільйони звуків у трансцендентній своїй найвищій сфері і написав для людей, яких я люблю більш за все на світі, правду, всю, без страху, без ложних слизьких, солодких і підлих прикрас, без угодиництва, без тупості і без потурання тупості застарілих неуків і холодних честолюбців, безмірно лянних і ненаситних, жорстоких невір і ненавидців людини.

Яку я музику створив? Чому продзвеніла вона благовісним дзвоном понад усім світом? Чим звеселила й підкорила собі всі людські душі? В чому був її зміст, в чім сила?

Се була патетична симфонія боротьби про Радянський Устрій на Землі. Був гімн Радянському Всесвіту.

Я створив його з безлічі найскладніших сполучень звукових. Найрізноманітніших, протирічливих. Як хімік чи коваль, я сплавив героїчні звучання з пустими, нікчемними акордами шелесту паперів і скрипу канцелярських пер, широкі, як море, пасажі юнацьких благородних поривань і стремлінь до чистого, всезагального, одвічного з нудними цифрами тупих барабанів. Труби захоплення з плачем голодних саксофонів. Громи всесвітніх небачених напружень мідного інструменту, казкові лунання слави перемоги з сичанням кляузництва, грубості і поганої невеселості. І десь на сорокових поверхах,

на самих верховинах симфонічних хвиль мого твору сплелись у трагедійному танку радість з невдоволенням, слава з непотрібним фасадництвом, і гімни, і крики, і восторги, і стогнання труда з бурними каскадами дармоїдства і невміння. А ще вище понад усіма звуковими арміями і стратосферичними ескадрами звучань розливалася на цілий всесвіт нечувана в історії звучань щедрість на смерть і невміння жити. А знизу, по самих густих і важких-преважких басових низах, скрипіли, гули, затухали і знову гули і ревли ревом і плакали одинокими душе-розпинаючими сурмами тисячі невисказаних запитань придавленої сірої, бідної, невеселої некрасивості. Твір почав жити, бо він не був Словом.

З чого складається краса? З того, з чого й життя, й перемога. З осердеченого любовного сполучення всіх його явищ. У моїй Симфонії перемагала Радість, і сила її оптимізму і всепокорююча Краса були якраз у подоланні наявності безлічі лихого.

Як все просто! Стоїть лише виховати любов до Людини і уникати підозри і ненависті, як смерті.

16/X [19]45

«Повість полум'яних літ» лякає начальство. Н., прочитавши, уникнув розмови. N. N., прочитавши, прийняв, але думок своїх не висловив, заявивши про те, що повість важка для розуміння. Її вже боїться К., який раніше вдавав із себе захопленого нею. Ну, й бог із ними. Пошлю я краще її Сталіну. Пошлю і попрошу подати якийсь знак, бо так далі жити не можна. Се не життя. Можна загубити не тільки талант, можна втратити розум і бажання жити в цій інерції підозри, перестраховництва (фу, яке гидке прокляте слово!) і приниження.

З України ні вітру, ні хвилі. Я вмер.

5/XI [19]45

[...] Я помру в Москві, так і не побачивши України. Перед смертю я попрошу Сталіна, аби перед тим, як спалити мене в крематорії, з грудей моїх вийняли серце і закопали його в рідну землю у Києві десь над Дніпром на горі. Пошли, доле, щастя людям на поруйнованій, скривавленій землі!

Зникни, ненависть! Щезни, убожество!

Починається історія з «Повістю полум'яних літ».

Коли б розказати нормальній живій людині, напевно, реготала б до упаду, а може, й не повірила б, що се не вигадка зловредного сатирика. Н. уникає мене. Три рази при зустрічі нагло заявив на моє запитанн, що «Повісті» він не читав. Далі ховатись незручно. Не пущать на очі!

Сього оказалось досить, щоб почали ховатись і шептатись менші сошки, заступники, редактори і вся, одне слово, служила челядь, що захоплювалась сценарієм як чимсь надзвичайним. Уже директор студії прикинувсь, що не читав. От яка я страшенна людина! Я ходжу самотній, як у темному лісі серед привидів і вовкулак. І не знаю, що, куди і як. Тільки глухі гуки лунають з хашів і темних проваль, і смутно стає мені, немов не реальне життя се, а сон. Ні в кого немає думки! Ні в кого! [...] Господи, коли б Ленін воскрес [...].

6/XI [19]45

Як мені жаль, що в мене грип. Так би хотілося сьогодні вечором пройтись по центру столиці серед народу, пройнятися настроєм урочистого великого свята. Ожити, помолодшати.

За два роки остракізму в мене так збідніла й виснажилась душа. Як страшно жити мені серед своїх людей, що мусять дивитись на мене, як на мерця чи як на ворога народу. Як трудно бути одному, коли хотілось би бути з людьми, хотілось ділитися думками, досвідом, знаннями [...]. Побажаю і великому мойому радянському народу-велетню щастя і слави. Бо його щастя — моє щастя! І життя моє — служіння йому. А собі побажаю п'яти картин.

7/XI [19]45

Коли б не відбулася у нас в сімнадцятому році Велика соціалістична революція, сьогодні ціла Європа перебувала б під диктаторськими чобітьми Гітлера і Муссоліні [...].

Основна мета мого життя зараз — не кінематографія. У мене вже немає фізичних сил для неї. Я створив жалюгідно малу кількість кінофільмів, вбивши на се весь цвіт свого життя, не по своїй провині. Я — жертва варварських умов праці, жертва убожества і нікчемства бюрократичного, мертвого кінокомітету. Знаю, що не повернуться назад літа і що нічим уже їх не догнати. Тому, спохватившись лише зараз і думаючи про марнотратство часу і сил в кіно, я не до кіноплівки, химерної целюлози, звертаю свій духовний зір. Я хотів би вмерти після того, як напишу одну книжку про український народ. Коли я оглядаю межі сієї книги, сусідні, так би мовити, її держави, я бачу Дон-Кіхота, Кола Брюньйона, Тіля Уленшпігеля, Моллу Насреддіна, Швейка. Я думаю про се вже років п'ять, шукаючи форми. І часом вже здається мені, що я знаходжу форму. Я хочу так її написати, щоб вона стала настільною книгою і принесла людям утіху, відпочинок, добру пораду і розуміння життя.

Сьогодні Жовтневе свято. Гримлять салюти. Вечір. На вулиці сніг. Починається півроку холоду. Болить серце. Чи діждусь я тепла по зимі?

9/XI [19]45

Сьогодні точно і вповні відчув я усім серцем, що мені судилося, якщо я не вмру наглою смертю, написати одну велику книгу, ту саму, яка жила в моїй підсвідомості багато вже літ. Вона просилася на світ в якихось своїх деталях ще в двадцять восьмому році в ненаписаному «Царі» — моему кращому нездійсненому сценарії, вона жила вже в епізодах «Міри життя», в діалогах, в сентенціях, в постійному моему стремлінні до синтезу. Я вже вірю в неї і вже щасливий. Мене вже можна садовити на хліб і воду, затулити од мене світ, не приймати мене. Мені нічого не треба. Мені треба принести народу радість у мистецькому своєму творі. І більш мені нічого не треба. Вірую, вірую, вірую!

Я почну від сього дня берегти себе од лихого ока, од нерозумного слова, од житейських дрібниць. Політиці приділятиму найменшу долю часу. В політиці я житиму

тільки на сталінських інтегральних верховинах споглядання. Всю свою силу, весь розум очищу од дрібного, повсякденного. Заклинатиму себе підвестись до висот написання тривалого твору на довгі літа. Встановлю вечірній час, як молитву народу, полечу духовним своїм зором на Україну до рідного народу, якого ніжним сином я є, був і буду во ім'я отця.

9/XI [19]45

ЗОЛОТІ ВОРОТА

III

Як я попав, втікши з полону, до партизанів.

Як вони приймали мене, як допитували.

Як хотіли вбити, бо їм треба було відходити по болоту, але я впросився. Вони підозрівали, що я шпик.

Тиждень по болоту вдень і вночі. Труднощі.

Партизанський край. Як легко стати винуватим.

Мене приймають.

Читають лист Д-ка.

Кара зрадниць. Написати з солоним гумором і злом. Все.

Примітка. Отсю сцену, що я вам абсолютно точно і правдиво описав, як очевидець, я пригадував два рази. Вдруге вона видалась мені хоч і не такою правдивою, зате більш неначе художньою. Поскільки піднесена правда є дорожча за звичайну. І красота. А раз я почав уже вам писати, то я теж мушу думати про красоту як персонаж історії. Така красота, кажу, є більша ніж правда, бо вона вміщає в собі і істину і є єдиним учителем життя, то я мушу в виді примітки описати вам точно і другий свій спогад про сю ж таки історію. (Моління про кулю).

Зустріч з націоналістичними бандитами.

Бандерівська чума: Веремчук у лісі.

— Вилазьте. Ні. Кидаєм бомби. Будь ласка. Кинули. Веремчук (*нрзб*) згадує — як трудно йому вбивати людину. Веремчук і гад-націоналіст.

ЗОЛОТІ ВОРОТА

III

Все, що записано в мене про літературу й народ, мусить цілком увійти до роману.

Все, що призначалось для п'єси «Молода кров» і якщо можна навіть, що написано для п'єси «Міра життя». Звідти можна взяти діалог Скидана з Верещакою, звичайно, переробивши його по стилю і частково по змісту.

«Я страшенно розсердився. Тільки не думайте, що я образив чи побив його. Ні. Навпаки. Я вийняв з кисета два хрести і нагородив його. Йди, кажу, і признавайся».

Дивна річ. Усякий блазень з вічним перцем у руці пнеється показати, що він письменник не селянський. І ніколи письменник, щоб ви знали, не стояв так далеко од нас, як от зараз.

Переглянути матеріали чернетки до «Міри життя»...

— Коли в якомусь там колгоспі діло дрянь, кажу завжди — шукайте дурня.

— Находять?

— Точно.

— Яка велика роль припала дуракові!

— Себто?

— Велика і страшна.

— А що страшнішого? Дурість і дурість.

— Колись, у приватницькі старі часи, навколо дурості народжувався сміх. А зараз усупільнений дурак — се вже соціальне лихо і колективний смуток.

Тому мій лозунг: громадяне, увага дуракові!

Мій політичний рівень невисокий. І деяких речей я й досі ще не розумію.

От тільки не знаю, чому зараз люде так не люблять трудитись? Чому їх треба підганяти газетами! І для чого,

скажіть мені, труд розглядається вже як щось виключне? Чого його оголосили ділом честі, доблесті і геройства, коли він сам по собі є просто діло.

Як собі хочете, ну, по-моєму, не треба бути героєм, щоб трудитись. І доблесті особливої не треба. Не слідє так залякувати людей трудом. Труд — штука приємна, радісна. Боже мій, як ото виїдем було в поле ра-анорано. Сонечко сходить, жайворонки співають. (Великий абзац про красу труда).

А на геройство не всякий способен.

А тепер якось так вийшло, що од доблесті і геройства труда всі тікають по канцеляріях, той у інженери, той у офіцери, а дівки в міліцію. А мені ото, як побачу дівку в міліції,— ну, жить не хочеться, не хочеться з жінкою спати лягати і любити її не хочеться: ще родиться, чого доброго, міліціонерша та й оштрафує.

Ай, біда... А гончара, плотника, критника чи гарного шевця немає, вивелись дощенту [...]. Вже нема ні шевця, ні кравця, ні прикажчика, ні різника — ще тільки завідують чимсь да в кіно. І інтересно, ще я помітив, що в книжках виводити їх можна тільки з красивого боку. А щоб там показати подлеця, жулика, пройдисвіта, трутня, мошенника — боже сохрани. Нема. Колись, кажуть, були. Зараз нема. Увесь реалізм став такий благоприємний до їхнього образу в епосі, що краще я приєднаюся до нього, та й пошкандибаю собі дальше.

Треба найти форму і відповідне місце для цілого розділу: К р а в ч и н а в р о б о т і. Хто робить, хто не робить. Проблема роботи, проблема створення матеріальних цінностей і проблема паразитаризму. Паразити навколо Кравчини. Їх багато. І не біда, що їх багато. Біда, що вони існують, як паразитаризм активний, що об'їдає Кравчину, а ще гірше, що він заважає працювати. Се бюрократизм. Бюрократизм у сільському господарстві. Режисура чи масовка на полі. Творення, творчість чи виконання.

Діти, баби, діди. Що робити? Сторожі, пожарні, конюхи, доярки, свинарки, пастухи, кладовщики, бухгалтери, рахівники, ланкові, загоди, голови, секретарі, председателі, завкадри, міліція, птахівництво, пасічники, емтеєсівці, і т. д. і т. п. Це — робкоп. Можна й так.

Тільки скажіть мені, чому ж не весело стало житися в селі? Чому так почали уникати фізичної праці? Хто прокляв її? Хто заворожив, зневажив? Для чого з людини, що обробляє землю, зняли красу вишивки, покрою, кольору? Чого стала людина землі карикатурою на городського гультаю? Для чого се? І звідки? Фізичну роботу ненавидять раби і паразити! Так хто навколо мене?

Чому я перестав цікавити письменника?

Чому поет вважається відсталим, коли складе якийсь хороший вірш про мене?

Чому дітям моїм учитися важко?

Чому тікають вони з села? Чого розлітаються з нього?

Те, що мене полягло в боях Вітчизняної війни, як нікого, се я знаю, і з цим я мирюся, бо інакше, припустим, і не могло бути. Але чому письменники пишуть про моє життя зараз різні блюзнірські комедійки, для чого затуляють перед світом мою велику і високу правду?

10/XI [19]45

Я проведу Кравчину через ад два рази і раз через чистилище. Я не Вергілій, і Кравчина не Данте. Він солдат-піхотинець, не закований в броню перед всесильною зброєю двадцятого віку. Його рятує земля і нове Слово.

Через пекельні огні він перейде обпалений і в темних водах Стіксу він потопатиме не раз. Кров грішних і праведних не раз змішається з його кров'ю.

Але рай в своїй душі він пронесе чистий, хоч і обпалений на вуглах, закурений димом і в кривавих плямах. І Слово як краєугольний камінь нових тисячоліть. Ленін.

14/XI [19]45

ЗОЛОТІ ВОРОТА

III

Одна з основних ліній книги — дочка Кравчини, його улюблена дитина Марія. Він шукає її скрізь. Вона в полоні.

Він розпитує всіх. Він сперечається з солдатами й офіцерами [...].

Дати його зустріч з нею. Вона погвалтована. Вона

плаче. Вона проклинає життя. Вона хоче вмерти. Він благає її жити.

— Вони принизили моє достоїнство людське.

— Голубонько моя, вся війна — приниження достоїнства.

— Я гидка й брудна.

— Ти прекрасна, як оця розбита церква. Як оця руїна. Вона огидна і прекрасна разом.

— Я понівечена.

— Понівечена вся країна. Чим ти краща за неї?

— Ні в кого не хватило для мене жалю.

— Не жаль нас гнав сюди, а гнів і ненависть.

— Хто мене візьме тепера?

— Якщо не візьмуть, так хіба тому, що нікому брата. Радій, що не взяла тебе земля. Нас вона прийняла мільйони [...].

14/XI [19]45

Вставити, можливо, «Перемогу», якщо не цілком, то частинами. Було б здорово зробити так, коли б капітан Кравчина, що вмер у «Перемозі», був сином того Богдана Кравчини. І перебудувати «Перемогу» треба як главу з його оповідання про смерть сина. Виписати обов'язково, як він на мітингу там, де говорив про Україну, посварився з політкомісаром з-за того, як ставити слово «саме» — попереду чи позаду. «Іди ти к чортовій матері, убога твоя скаредна душа. Хіба не однаково, де воно стоїть. Ти на людей дивись, а не на слова. Хіба ми тут на дипломатичному прийомі чи в президіуми збираємося сісти? Я не слова бачу, а кров. Ми перед смертю стоїмо. А вмирати я годен за Леніна на всіх мовах — за матір, за предків і потомків, коли вгодно. Як ви, тату?» — «Істинна правда, синку, аби вмерти достойно і чесно, а хоч перемогти. Людину прикрашають діла, а не слова. Треба, щоб діло стояло міцно, а слова... що слова! Слово — добро, коли воно в лиху годину веселить душу товариша, коли воно піднімає її на подвиги чи на добру роботу».

Дак вони тоді подали один одному руку та й кинулись в огонь.

Як поховав Кравчина свого сина, що вони сказали один одному перед смертю. Як перед тим, як умерти, син

попросив поставити його. Тоді я підняв його і держу: «Що, Василю, бачиш Україну?» — «Бачу, тату». — «Яка вона?» — «Благословенна, тату. Палає!»

15/ХІ [19]45

ЗОЛОТІ ВОРОТА

ІІІ

Дві глави.

Перша.

Зустріч з американцями. Се були [з] Канади і США. Вони були переважно українці.

Розмова Кравчини з американськими українцями мусить бути блискучою [...].

І не американці, і не свої. Чужі, заграничні [...]. Сервіс теж він зневажав. Гарне, та ж воно не ваше. Воно американське. А в мене хоч і не той, та воно своє.

— У нас є сервіс.

— Ну й що?

Друга.

Кравчина діє проти бандерівців.

Переговори з оточеними бандерівцями. Його послали, можливо, парламентаром. Можливо, що там, в каменоломні, де вони були, де їх було застукано, був і один його син.

Як вони не хотіли визнавати один одного чи не показали виду нікому, що впізнали. І син був, може, старшим групи.

Так чи інакше, по довгій і глибокій розмові про історію і про ультиматуми вони всі були знищені. Я нікому не признався. Тяжко мені і соромно, що виродивсь мій рід. Нема в мене гордої вдачі Тараса Бульби. Не став я при всіх, не назвався. Не сказав: що, синку, помогли тобі твої ляхи? Не сказав. Побоявсь, що не повірять та почнуть підозрівати в родствених зв'язях. Убив мовчки. Ще й, признаюсь, убивши його, зрадника, як собаку, і глянувши навіть на його красивий труп, як Тарас отой Бульба на свого зрадника-сина, навіть бровою не повів отакечки, неначе не син він був мій, а падло. Не скоро, вже аж уночі, пішов я в хлів, зарився в соломі, затулив шапкою рота та й до-о-вго-довго ридав, приказуючи такі слова, яких уже ніхто тепер і не говорить.

Він діяв і мислив відповідно силі речей. Відступаючи перед ворогом, він ненавидів світ і самого себе.

Він кляв своє воєнне щастя.

Се не значило, однак, що він не вірив у своє щастя чи вірив у конечне щастя ворога.

Ні. Йому просто іноді були недоступні всі складні механізми шляхів управління і планування (планів) щастя, вся складність його шляхів.

Наступаючи, він проймався натхненням, він жадав наступу, не дивлячись на велетенські втрати, на кровопролиття жахливі.

Одне слово, він був такий, якою була сила речей.

Одночасно він був продуктом цієї сили і її чинником.

15/XI [19]45

Старший лейтенант. Пробув на війні чотири всі роки. Повернувся з Німеччини.

— Скажи мені, що ти виніс узагалі зі страшного з усього смислу війни? — спитав я його по досить довгій розмові.

— Що виніс? — подумавши, сказав він мені.— Я прийшов до висновку, що в житті все набагато грубіше, ніж писали нам колись, і говорили, й говорять.— Він одповів на свої якісь складні думки по множеству, напевно, найконкретніших явищ.

— Що скажу? От у всіх письменників у книгах чи статтях: війна — так се сльози, плач, горе. Се неправда. Я не бачив ні сліз, ні горя. Все дуже просто. Хлопнули — чоботи геть і в яму зарили,— готово. Ніхто нічого й не думає. Навпаки, весело і повно сміху.

— А люде?

— А я їх не бачив. Їх там взагалі нема. Вони виселені.

— А в ямах, у байраках, лісах, льохах? А під час наступу? Ти ж усю республіку пройшов, да не одну, а кілька?

— Да я з людьми не стрічався. Може, й свідомо.

— Друже мій, ти був на війні душевно і фізично сліпий,— сказав я. Мені хотілося додати: «Ти був дрібненький егоїст і боягуз. Ти боявся зустрінутись з людським лихом. Ти обминув його. Бо ти порожній».

Отсей молодий чоловік тепер хоче і буде творити фільми про війну.

КНИГА

Не спав я цілу ніч. Писав.

— Запиши нас, Кравчино, до своєї книги. Узнали ми, що завтра зранку помремо. Загибаєм всі.

Се не було ніяке надприродне передчуття. Се було точне знання на основі досвіду й характеру приказу. Се знали командири всі і знали ми. Надприродним було те, що ми діяли.

І от почали солдати проситися до мене в книгу. «У мене,— кажу,— для себе паперу не стає».

— Запишіть хоч на один рядок. Що був отут під Сан-домиром такий-то...

— Чим можеш похвалитися, в чому показатись? Що має посвідчити за себе?

— Дівку оскорбив. Визволену з неволі.

— Ти?

— Брехав усе життя з трибуни. Я заворожив у своєму селі трибуну, і так заворожив, що ніхто не міг сказати з неї того, що думав.

— Дурень, у трибуни своя правда.

— Я перейменовував свій гóрод так часто, що вже й не знаю, звідки я.

— А мене запишіть у партію. Такий-то.

— Записую.

— І мене запишіть. Пишіть, що вмер геройською смертю, більшовиком.

— Всі ми, хлопче, тут більшовики. І всі вмеремо. Кажи, якщо вже хочеш, щось таке просте, житейське. Може, маєш гріх який чи особливу заслугу. Чим одрізнявся ти од нашого народу.

— Пишіть: великому Сталіну слава. Сержант Горобець.

— Пишу «славу». Слідуючий.

— Напишіть про ¹...

(до 18/XI [19]45)

Написати велику главу прагнень.

Бажали перед битвою. Юнаки і юначки. А він запи-

¹ Запис обривається.

сував. Се були найчистіші романтичні душевні програми кращого. Стосувалися вони переважно моральних сфер, проте багато з них носило чисто життєвий характер. Ніби перед смертю прозріли очі на те, що завжди було перед ними і чого вони не бачили. І тепер вони самі дивуються. Один сказав: «Товариші, як же се все просто, я все бачу, я можу сказати всьому світу, як треба жити! Записуйте». Тарас записував, вдивляючись в юнака, і якимсь одним властивим його лише земляній душі способом відчув, що так говорять перед смертю. Велика туга обхопила Тарасову душу. Невже те-то й те-то, не-вже не обніме він уже дівчину, не назове її своїм щастям, не порадуеться на дітей своїх, не зробиться професором... і т. д.

Дійсно, він був убитий.

1. Написати діалог перед смертним боем.
2. Се може бути окрема новела, може бути розділ «Золотих воріт».
3. В «Золоті ворота» внести «составителя законів» — солдата років під п'ятдесят з гаком.

//Національний епос — втілення історичної пам'яті народу.

Роман має бути написаний народною мовою.

Життя послало нам сюжети незвичайні. Їм треба дати художню обробку.

Фантастичне змішалось з героїчним.

Жорстокість — зі спокоєм і благородством людського духу.

Нищість із вірністю.

Хихикання і агакання безумців з неухильним сарказмом смілого розуму на шляху до справжньої мети людської еволюції: до єдності світу в думці і дії.

Ідея революційного гуманізму.

Революційної героїки.//

КРАВЧИНА

II

Смерть дівчини

Дівчина вмирала, дивуючись. Невже отсе і все? І вже смерть? Невже ніхто мене вже й не пригорне, не приголубить? Мене ж іще ніхто не цілував.

Я ще не займана. Господи! Товариші! І вже в мене не родиться дитина!.. Вмираю. Людоньки!

Що ж я знала? Солдатську одержу та роботу. А чоловіки, що намагались підійти до мене, все були такі безстидні, і не так безстидні, як некрасиві. А я так... Мені так хотілося красивого, так хотілося красивого-красивого.

Я дівчина. Товариші лікарі, не солдат я. Дівчина. Прощайте...

19/XI [19]45

Мені сказав сьогодні Николай Митрофанович Крилов (академік), мій великий приятель:

//— Я відчуваю і знаю тепер одне. Ми живемо на початку епохи загибелі цивілізації, принаймні європейської. Усе, що відбувається в світі, нічого іншого мені не говорить.

— Чи припускаєте ви можливим, як учений, що нашій планеті в цілому загрожує катастрофа від розриву атома?

— Безумовно. За весь час свого існування людина вперше торкнулася явищ космічного порядку. Безумовно. Ну, що ж! В усякому разі, коли я, сидячи в цьому номері готелю, бачитиму, що світ руйнується, я скажу без жалю, що нічого кращого людство не заслужило.//

Довго й багато говорив мені старий. Думки його часом в'язались погано: склероз вже заморозив його прекрасний мозок, але крізь непослідовність думки, сарказм, іронію, часом чудакуватість і крайній скептицизм проривається велика житейська драма видатної людської індивідуальності з величезною ерудицією, гордої й вибагливої. Таких людей зараз нема. Весь стрій його інший. Се дев'ятнадцятий вік Європи. Часом він здається мені персонажем з якоїсь п'єси. Се образ многогранний, багатий, натхненний і... комедійний трохи.

Аморальні міркування Тараса
Кравчини на шляхах війни [...].

— Господи, хоч би вже мене вбили чи розірвали міною. Голова пухне од думок. І нащо я почав писати, прах його візьми. Ну повірите, не можу вже ступити, щоб не думать. От лиха година. Да думки ж які погані лізуть в голову, неначе чорт який нашіптує на ухо: пиши, пиши. Ну й пишу. Пишу таку, наприклад, думку, що всяка війна безнравственна в своїй внутрішній основі. Тому і зображати її в книгах як благородство і красу людських вчинків — злочинство й глупота. Війна — дурна. Жорстокість і всевітня дурнота, одягшись в атавістичне пір'я, прославлене тисячоліттями книжної брехні і кровожадних дурощів, перетворюють мене в щось гірше, дурніше й страшніше за дикого звіра. Я вже не кажу про таких благородних і достойних пошани тварин, як собака, кінч чи корова.

Війну називають мистецтвом. Вона таке ж мистецтво, як шизофренія або чума.

Продажні письменські пера освятили її в віршах і товстенних книгах. Малярі дурноголові споконвіку придумували для неї одяг, фарби, різьбярі ставлять на майданах пам'ятники не ганьби і глупства, а слави ватажкам і їх коням. Те, що повинно давно вже стати предметом громадського сорому і непристойності, возвеличується. Атавізм дикунський існує. І вчені дурні служать атавізму, як раби з мізерною фантазією і відсутністю достоїнства людського, — атомна бомба.

Чому всі правителі так ненавидять всіх, хто проти війни принципіально? Тому, що всі вони раби атавістичних інерцій. Попробуйте сказати голосно проти війни — і зразу суд за аморальність. Отже, війна моральна.

В Нюрнберзі суд. Тече з Нюрнберга кров, гній, злоба, жорстокість і безпросвітна людська дурість фашистських людоджерів. Не придумати кари ні для одного. Посадити. Ні, не карав би я їх. Посадив би голих у великі банки зі спиртом і розставив би банки на всіх майданах європейських столиць на триста літ. На пам'ять і в науку про ідіотизм атавістичного (нрзб).

А судді хто? Американці. Англійці. Хрещені батьки підсудних і до якоїсь міри учні. Мріяли ж вони про знищення людодідами Росії, України? Про загибель десятків мільйонів наших людей, щоб потім приставити ніж до Гітлерової пельки. Ну, сталося не так трохи. Суд іде.

Готується нова війна.

Нові герої, нові сироти, нові каліки, нові злочинці, спасителі.

24/XI [19]45

ЗОЛОТІ ВОРОТА

III

— Не покладу, каже, оружія! А той собі каже — не положу. Он які були. Ну, що поробиш. Так ми й собі, раз так, то так, будеш уже битися. А що людей набили, як г... Трупом смердить, понас... скрізь, а вошей було! Хіба тепер оце воші!? Де-не-де тобі частично вошка проповзе, та й та німецька. Я своєї воші давно вже не годував, забув уже й яка вона. Хіба вже десь, видно, після війни полізе. Уже тепера до кінця війни і не побачу.

Сім'я в мене є. П'ятеро синів і дочка. Дві дочки. Правда, синів повбивано. Ну, дочка старша не проста. Знаменита дівка на цілий світ.— Він так розповів про її красоту, яка вона була малою, що сльози виступали в усіх на очах. Олеся.

— Героїня?

— Ні. В тилу прославила епоху.

— Чим?

— Не скажу.

— Ну, скажіть.

— Не скажу, догадайтесь самі, чим могла прославити двадцяте століття молода красива вдова, розумна, з середньою освітою?

— Ні.

— Ні.

— Ні.

— Ні.

— Ні.

— Ні.

— Ну, кажіть же, люде добрі. Ніхто не вгадав. Тоді

я сам скажу. Вона ходила в ярмі удвох з коровою. В епоху пари, електричества.

Я думаю, що не радіо, не розклад атома, не пеніцилін і не «літаюча кріпость» найбільші події у світі. Я презираю кріпості і атоми, хай на мене не гнівається Америка. Найбільша подія у світі — моя дочка Олеся з коровою у плузі. Її душа і моя нікому і ніколи не простять. Хоча ні, прощу. Нащо мені носити ярмо ще й у серці своєму?

Прийде додому, нап'ється горілки, заспіває — та й «му». А потім плаче, приказуючи такі слова, яких ще світ не чув і ні одна газета не видруковувала. «Му» та «му».

Моя рідна дівчинка, дочка моя Олеся.

Коли б я був великий художник чи різьбяр, чи коли б я завідував чимось великим, от кому б я створив пам'ятник епохи. Не синам моїм, не героям, що літали попід небесами, кидаючи бомби, не полководцям, що водять нас в бої, не парубійкам полум'яним, що кидались в високім пароксизмі грудьми на кулемети. Ні, я створив би пам'ятник Олесі. Я поставив би її в упряжці, пам'ятник із золота, створений руками великих майстрів. Я повелів би майстрам, перед тим як кувати її постать на вічні віки, надіти чисту одежу і постувати сорок днів, як се робилося колись перед великим святом.

А перед пам'ятником я б запалив негасиму лампаду.

Пам'ятник всегеройства, великомученичества і ганьби чоловічества.

Пречиста матір мого онука, у якої перегоріло молоко в грудях молодих.

Вона годувала армію, флот, горо[дьян] і німців, що вбили її мужа, і румун, що заразили її гонореею, і поляків, що ненавидять її, і югославських братів, що преклоняються перед нею, і вічно чужих і байдужих французів.

Як працює вона в Д. копальнях під землею, де лається по матушці і п'є горілку. А потім плаче уночі так, як ще ніхто не плакав.

24/XI [19]45

Призначали мене, словом, довго думали, і туди і сюди, не виходить діло! І от призначили мене завідувати — начальником комітету мистецтв нашого ж таки села. Завідую. Заборонив те, заборонив се, заборонив

співати «Ой закувала та сива зозуля», ще деякі пісні: одні, казали, націоналістичні, других я просто не любив, а часом, було, забороню щось таке, що, може, воно й не тее, ну з другого ж боку треба ж почуватись на мистецтві. Заборонив бандуру, вишивки хрестиком і т. д. Бачу — виходить. Чую, скрізь думають, ніби я, як старший, в ньому й розбираюся найглибше. Потім привик. І ось потроху, помаленьку набираюся я пихи і відчуваю, що роблюсь падлецом. Характер зіпсувався, зів'яла вдача, тихо кругом, став я роззявляти рота на людей, тикати дулі в телефон, голосно позіхати. Що робить? Завідую, забороняю, не пускаю, кричу, не даю. Получається. Провів кампанію по знищенню плахт, хрестових вишивок, пісень і т. д.

«Він був председателем і тому розумів у мистецтві більше за всіх».

Завідувати — не давати, забороняти, не пускати, сте-регти, ховати, одмовляти.

Існує теорія чи казка про те, як хорошу, приємну, чесну, лагідну і красиву людину призначили на посаду, якій вона не відповідала кольором і виразом своїх очей. Чогось в очах сієї людини не вистачало для сієї посади. А ще краще не цвітом очей, а розумом. І ось, посідаючи невідповідну посаду, поволі людина ся зробилася неприємною, нехорошою, нечесною, злою і нещасливою і, що найтяжче, зробила нещасливими многих людей, що їй підлягали в роботі, себто в житті, бо що таке життя? Робота.

Так от, щоб ви знали, все се неправда. І отакі теорії спростовуються так же, як атомна бомба одкидає геть многолітні забобони про постійнство енергії...

Торохтій Макогонович не підходив під цю казку, не зробив нікого нещасливим, хоч дійсно вся лялькова артіль стогнала, гризлася, страждала і лаяла життя останніми словами. Винуватий був не він, а його заступники.

З а с т у п н и к и Т о р о х т і я М а к о г о н о в и ч а

Таким чином, єдиною провиною перед світом були заступники і ніхто інший. Коли б він взяв собі пару розумніших за себе заступників... Поставим точку, громадяне. Пригляньмося до своїх заступників. Хто з нас, навіть

не гордих, не мислить себе якщо не спереду, то право-фланговим?

Торохтій Макогонович — дуже позитивний. Він ні разу не помилився через свою ординарність і відсутність уяви і пристрасті. І щоб часом колись, хтось, якимось, чогось, бо він все ж таки жива людина,— ніхто не був у нього вдома.

Принципiально не пускає.

Перші заступники — Іван Васильович Риба.

Другий — Гупалюк Іван Данилович.

//— Не вірте в їхню ввічливість. Вона у них удавана. — Знаєте, я віддаю перевагу удаваній ввічливості над щирим хамством.//

Описавши красиво всі симпатичні риси характеру Торохтія Макогоновича, слідує далі для об'єктивності, що відповідає вимогам соціалістичного реалізму, вказати, що, подібно до того, як і на сонці бувають плями, була пляма і на Торохтію Макогоновичу. І, власне, не пляма, а маленька пляминочка (родима), майже часом непомітна. Торохтій Макогонович був дурний. Себто не то що він був якимсь чистим ідіотом чи там дурачком, ні, він був далеко не дурак. Та й трудно зараз, в вік радіо, бути повним дураком вроді Іванушки. Іванушка — се наївна одноосібна давнина. А зараз усуспільнений дурак разом з розумними людьми зробив великий крок вперед. Бурхливе суспільне життя, газети, організації і особливо радіо наповнюють його щодня духовною їжею в виді різних однакових для всього людства відомостей. Він пожирає ту їжу. Він був просто нерозумною людиною, людиною, так би мовити, малолітражною розумово. Зате він був слухняний, позитивно слухняний, чесний, завжди готовий до всяких позитивностей, з гарною усмішкою, хоч-не-хоч, як гусак у сажу.

— Е, якби йому дати пару хороших розумних заступників! Хіба ж так би було! Заступники сволочі,— зітхали роками співробітники Торохтія Макогоновича, ненавидячи його заступників.

25/XI [19]45

Начальнику і председателю кінематографії.

Користуючись підготовкою до знімання фільму «Життя в цвіту», шанобливо повідомляю Вас, що від сього

дня я перестаю одержувати заробітну платню. Я прошу Вас, не вбачайте в цьому моему вчинкові нічого такого, що могло би Вас дратувати, приміром, абощо. Я роблю це не з метою демонстрації чи непослушенства. Навпаки, я хочу сим особливо підкреслити свою лояльність щодо своєї оплати. Але разом з тим я не можу й не думати про якість картини, яку я розпочинаю знімати. До цього часу я розглядав себе як одного з найкращих режисерів кінематографії. Я звик до цієї думки, і вона, певно, помагала мені триматися на високому моральному рівні у виробництві. Зараз же призначена мені місячна плата по третьому розряду щомісячно два рази пригноблює мою свідомість і поселяє в мені сум і зневір'я в своїх здібностях. Тому я для того, аби зберегти свою душу од непотрібних і шкідливих для мого стану натяків на свою творчу неповноцінність, прошу вважити моє прохання, аби я міг спокійно віддаватись владі своїх мрій і не порушувати звичної уяви про свою гідність. Платню за роботу, будьте ласкаві, визначіть мені в якій іншій формі по закінченню фільма, відповідно до його якості.

З пошаною заслуж., лауреат і т. ін.
Ол. Довженко

26/XI [19]45

ЗОЛОТІ ВОРОТА

II

Географію роману¹ треба виписати особливо точно, з документальною правдивістю.

Треба описати село, краєвиди, район. Припустим, він з Великого Перевозу або з Шишаків.

Отже, мусить бути описано, як німці під час бою чи відступаючи палили село, як утворилася замість села пустеля.

Ріка. Пригадати бій коло ріки з «Перемоги»².

Озера, сінокоси. Деревя, рослини, трави, все, що росло в полі, як звалося. Зробити ілюстрації і фотографії флори і фауни села. Можна дати також і фотографії вулиць, хат. Людей окремих. Ландшафту. Надати, таким

¹ Очевидно, йдеться про книгу багатотомного прозового полотна, широкої епопеї, яку замислив Довженко під загальною назвою «Золоті ворота».

² «Перемога» — оповідання Довженка.

чином, усьому вигляд справжньої і точної документальності.

Таким чином, мій рукопис мусить бути оздоблений не тільки заставками, кінцівками, заголовними літерами, не тільки великою кількістю ілюстрацій, а й фотографіями. Зробити все рукою любовно і досконально, як твір життя. Літопис.

Розподілити книгу, власне її внутрішню основу — характеристику Тараса, на розділи. Кожний розділ, будучи органічно об'єднаним з усіма іншими розділами, мусить мати своє точно визначене спрямування:

Роман — наївний, простий і недотепний.

Роман — розумний, складний і дотепний.

Веселий і безжурний.

Ні, сумний і глибоко замислений.

Добрий і недобрий. Він м'який як віск. Він і твердий як криця.

Мстивий і великодушний.

Лінивий, не лінивий трудяка.

Одне слово, вся повнота народної психології, народного характеру повинна знайти в ньому собі місце, розмежувавшись в належних правдивих пропорціях, відповідних основам українського національного, народного характеру.

«Міра життя» може й повинна увійти до епопеї як складова частина другої частини.

Тарас Кравчина — Петро Скидан. Може бути і другий варіант: не Петро Скидан, а Мина Нечитайло. Можливо і напевно се буде ще краще.

Приїзд С. в колгосп остається, звичайно, з послідуєчими Тарасовими коментарями.

В першу половину, власне на початок третьої частини, епопеї ляже перероблена «Україна в огні», де Тарас Кравчина — Лаврін Запорожець або Мина Товченик.

Очевидно, проте, Запорожець.

Далі йде повернення, могутній наступ Червоної Армії. Запорожець — Кравчина іде до армії.

ЙОГО СНИ

Сон — форма, спосіб монтажний, композиційний для висловлювання різних цікавих і надзвичайних речей

і можливостей нездійснених. Часом губиться межа між сном і дійсністю.

ЙОГО ЖАЛЬ

Можлива форма ліричних екскурсів.

«Як жаль мені, що я не письменник, написав би я тоді книжку чи казку, як одну людину...»

КОМПЛЕКСИ — ЕТИЧНИЙ, МОРАЛЬНИЙ, ЕСТЕТИЧНИЙ

Збагнути все, чим мучився все життя. Основний комплекс пристрасті — етичний.

ЛЮБОВ ДО КРАСИ

«ПОГИБЕЛЬ БОГІВ»

Може цілком ввійти до одної з частин.

«Перемога», «Тризна», «Зачарована Десна», «Китайський святий», «Україна в огні», «Велике товариство».

Пристосувати, переробивши все відповідно до біографій синів і до його власної біографії.

СНИ І ПРИКМЕТИ

Снам, і прикметам, і спостереженням приділити особливу увагу.

МРІЇ І БАЖАННЯ

УЯВЛЕННЯ

Він міг уявити себе конем, убитим, повішеним, спаленим, деревом плодовим підрубаним. Він уявляв собі, як піймав Гітлера і як судив його.

Зробити велику сцену, велику главу уявленого суду. Суд — це моральний кодекс Кравчини.

Кравчина і Гітлер. Кравчина і Гесс.

Розмова з Гессом (начальником концтабору). Гессу забажалося, знищивши 2 мільйони людей, побалакати з 2 000 001 жертвою. Се був Кравчина.

Через всі «Ворота» і особливо через третю частину проходить думка: «Відстала Європа. Передова Азія».

Отже, ми ніби не відстала Європа, а передова Азія. Європа має палке бажання забути про наші жертви.

Хотять забути, не помічати нас. Тому, що ми їм не подобаємось органічно, вони хочуть, аби нас не було в їхній свідомості. Вони витісняють нас в підсвідоме. Тільки політики не забувають про наше існування, загрозливе *memento mori*¹, і пильно стоять на сторожі старого європейського світу.

Старий світ боїть ся нас.

ОПИСАТИ БІЙ ПІД ГРАЙВОРОНОМ

- //1. Артилерія.
2. Танкова атака.
3. Піхотна атака.
4. Женці.
5. Бронейники біля річки.
6. Дівчата купаються.
7. Переходять річку вбхід і
8. Снаряди падають у річку.
9. Сцена в госпіталі (під Харковом).
10. Убита жінка в долині.
11. Жінка плаче в госпіталі там же.
12. Біля кіп цілуються та ін.
13. Несуть на носилках для гною полоненого пораненого чорта.
14. Мимо везуть померлу матір дітей.//

Описати хату Кравчини з ілюстраціями і фотографіями. Фотографії богів, святих і великих людей. Піл, піч, долівка земляна, помийниця, сіни, двір в натуральному вигляді, бувший двір з непотрібними хлівами, клунею, повіткою. Вбиральня, як дикий і непристойний (*нрзб*). Вбиральня на свіжому повітрі.

Колодязь. Вода.

Страва. Взагалі харч.

Ікони. Боги. Як при німцях відновлювали церкву в селі.

¹ Пам'ятай про смерть (*лат.*).

Як художники писали з Кравчини апостола і як се признати було йому... (нрзб).

Правда про релігію.

«Загибель богів».

Як, проте, служили в церкві, що була перероблена на крамницю промкооперації. І як нічого з цього не вийшло.

У богів не вірили, проте тримали їх на покуті для краси і для всякого случаю.

30/XI [19]45

Ранок пройшов у роботі з Чинир'яном над текстом вірменської картини, яку я роблю [...]. Вдень провів бесіду з братом Героя Радянського Союзу Супруна, що прийшов до мене з Ляховецьким у справі можливого створення сценарію про брата героя. Зараз іду до Рощалі і Строевої обідати. Вітер і холод надворі. Болить серце, і нерви напружені до краю. Невесело мені. Смуток оволодіває моєю душею. І тривога. Неначе я вмер уже, коли подумаю про Україну. Ніщо не долітає до мене.

Листопад 1945 р.

ЗОЛОТІ ВОРОТА

III

Людина родиться для щастя й для радості, і бореться вона і діє во ім'я щастя. І розцвітає людина в щасті, а не в журбі, в світлі, а не в темряві й незнайстві, в сім'ї, а не в розлуці, і ніколи не в неволі.

Самотність людині потрібна в свій час і в своїй мірі.

Руїни обурливо огидні. Вони пригноблюють душі, і в них не хочу я шукати красу. Народ не бачить краси в руїнах. Пробував заспівати на руїнах веселу пісню. І замовк.

Благородні руїни? Не знаю. Я знаю жалюгідні руїни.

Листопад 1945 р.

ЗОЛОТІ ВОРОТА

III

Доля моя!

Світе мій великий!

Благословляю вас, що не впіймали ви мене. Що не дали мені в руки ні меча, ні клейнода, ні печаті, ні забо-

ронного статуту. Що звільнили ви мене од тягаря управління чи його видимості, що не дали в мої руки скрижалів законів людських, не примусили забороняти, гнати, не терпіти, розлучати.

Що ношу я царство свободи в своєму серці. Що можу думати неухильно тільки про велике і піднімати природу до самого себе, аби вона відображала мою душу. Що можу радуватися малому, і сорадуватися одверто, і жаліти вільно, знаючи, що тільки через повноту й свободу жалості людина остається людиною, а не каменем з विकарбуваними на ньому письменами законів людських!

Що можу простити стільки, скільки не дано простити ні одному цареві.

Я прощаю многих, многих.

Я суджу в своєму душевному трибуналі за живими законами народного лиха і прощаю...

Листопад [19]45 р.

Розмова солдат про Е.

— Коли читаю я його чи слухаю, як хтось читає, чомусь так жаль мені його стає.

— А чом?

— Скільки в нім ненависті. Подумать, отака безодня.

— І де вона в ньому береться. Тяжка і пристрасна душа. У ненависті, як у корості.

— Еге. А може, просто страх його бере, що не вистачить у нас його отруйного чуття — зняряддя.

— І я так думаю. Не вірить він в наш гнів і розум, в нашу свідомість історичного часу.

І не жаліє серця нашого, що, так одстукавши боїв чотириста аж до Берліна, мусить, якщо не перестане битись, знайти в собі ще сили для життя, для товариства...

— Для милої, браття мої, і для творення потомства. Немає в нього жалості до нас живих. Є тільки крик по мертвих. Тому й не хочу я його читать. Досить з мене мого гніву і всіх картин, що бачу вже чотири роки і сам творю обов'язок кривавий.

— Не надавайте значення. Хай пише. Нам воно нічого, а німців дражнить...

4/XII [19]45

Я абсолютно переконаний, що зараз я вступив в найважливіший період свого життя, себто що зараз моя

творча вартість, що все те, що я ношу в собі, все, що продумав, перетворив в образи, сформував у мислі,— є найбільше від усього, що я зробив по сей день. Мені зараз потрібно тільки одне — десять років повної фізичної сили, ясності мозку, бездоганності серця. І я цього не матиму. Мені часто здається, що я скоро помру. Серце, мов ворог, турбує мене і пригноблює, роблячись часом таким важким, що я падаю, і то мені мало. Мене ніби тягне вже в небуття. І я вмру, не здійснений в самому головному — у книзі, що її хотів би я оставити народу, одну-єдину книгу. Я знаю — її нікому там зараз написати. І се особливо пригноблює мене. Як жаль мені себе, що так мій день повечорів і сонце моє зайшло, не встиг і оглянутись.

6/XII [19]45

П'ятнадцять літ обробляв я свою чи, сказати б, громадську ниву. Не жалів ні сили, ні часу. Не знав часом свят і навіть недосипаючи ночей. Все думав, як би краще знять врожай. І в мене родило. Був добрий хліб на моєму полі, були яблука в саду і мед на радість усім, хто їв, хто хотів їсти. Один лише раз не вийшов у мене врожай. Не так якось виорав, не те посіяв чи молитву не ту прочитав, і боліла до того ж вельми голова і серце. Тоді прийшли на мою политу марним потом ниву недобрі люде, серед зів'ялого саду поставили наспіх збиту трибуну, подібну до ешафота, і, прикриваючи свій сором, а хто не сором, а недобрість чи пустоту свою, кричали голосно:

— Ось він! П'ятнадцятьма врожайми обдурював нас. Забивав наші памороки красою труда свого. Але нам пощастило нарешті. На шістнадцятому році він викрив своє справжнє лице. Розіпніть його, розіпніть його! Ненавидьте, зневажайте! Іменем великого бога, отця нашого,— розіпніть його. Не своїм іменем, бо в нас його нема, іменем соратника...

Тоді я мовчки впав і вмер [...].

8/XII

Оформили «приказ» про знімання «Життя в цвіту» на студії «Мосфільм». Одинадцять років тому, покидаючи «Мосфільм» після «Аерограду», я сказав собі: «Слава тобі господи, що звільнив мене від цього жахливого

і гидкого тирлища. Вже ніколи, нізачо, ні при яких умовах я не повернуся до сієї дурної халабуди, яку збудували кретини, де скрізь далеко і нікуди не прямо».

І ось я знову на ній.

Перший же день моєї ділової появи почався з брехні. Коли я попросив повернути мені оператора Єкельчика, К. заявив, що про се не може бути мови.

— Чому, ви з Н. дали ж мені слово честі, що повернете зразу ж по моїй вимозі автоматично і безумовно.

К. вирячив на мене свої очі, в яких можна було прочитати: «Яке слово честі? Немає в нас її, наївний ти, сивий ідеаліст. Немає. Не потрібна вона на нашій службі».

9/XII [19]45

Ми єдина в світі країна побудованого соціалізму, в якій слово «інтелігент» звучало (колись) як зневажливе слово. У нас було заведено поняття «гнилий інтелігент». А між тим інтелігент ніколи не був у нас гнилим. Навпаки, він був полум'яним, чистим, передовим. Гнилою у нас була не інтелігенція, а міщанство. Воно осталося гнилим і нестерпно смердючим і зараз, не дивлячись на високі державні посади, що воно їх посідає.

Сьогодні інтелігенція «завоювала» собі честь стояти на третьому місці після робочих і селян. Знаменний розподіл. Кажу собі: людино, пам'ятай — вища твоя мета — стати на третє місце, на місце найвище, найдостойніше, найпрогресивніше.

Люби се слово, хай буде воно твоїм символом — людина-інтелігент, бо не може бути радості життя сьогодні у країні, де тебе немає, де ти занедбана, третьорядна, фальшива чи підроблена, які б високі слова не написала на кам'яних скрижалях рука великих інтелігентів Маркса, Енгельса і Леніна.

11/XII [19]45

«ЗОЛОТІ ВОРОТА»

II

Все переходить, міняється.

Все тече. Повинуючись закону гідростатики, Тарас Кравчина прийняв форму того сосуда, в який його влили. Правда, при вливанні чимало розхлюпалось, да

і влившись, і розташувавшись всіма своїми молекулами паралельно стінкам сосуда, він довго ще смердів старою попередньою посудиною приватництва, власної думки тощо. Деякі його молекули, наприклад, довго ще базикали казна-що, деякі вірили в бога, а деякі, та що й казати, хотіли б збільшити трохи присадибну ділянку,— одним словом, вещество, з якого складався Тарас Кравчина, було неоднорідне. На чому сходились, правда, усі його молекули — на фашистах. Він ненавидів їх всім своїм еством.

15/XII [19]45

РАБСТВО

(Тема сценарію)

1. Люде, пошуки першого класу. Цвіт людського мозку — знання.

2. Війна охоплює всесвіт. Не хватило уяви у вчених. Вистачило на все: на електрони, позитрони, нейтрони. Пронизали найтоншим аналізом доскональним мікронні всесвіти, проникли в тайни мікрокосму. І... стали.

3. Що робити? Ступати останній крок чи ні? Сказати слово — хай буде атомна бомба? Чи не сказати? В отсей роковий для історії землі момент великим ученим не прийшло на допомогу серце. Воно було глухе. Вони були духовно вбогі люде. Вони були позбавлені уяви, голосу, серця, чутості душевної. Вони були раби своїх винаходів. Слово було сказане.

4. Перед сим сперечалися дома. І все-таки мислили вони не на висоті свого винаходу, як слуги капіталу.

5. Бомба була випробувана. Резонанс всесвітній. Всесвітні наслідки. Тільки вони вже не знали їх. Ніхто їм не рукоплескав. Не осаждали їх журналісти. Не знімали кінооператори.

Якимсь недобрим вітром повіяло по світу.

6. Вони були замкнені. Їх розлучили з рідними, з дітьми, з усім світом. Їх стерегли в пишних тюрмах як соціально небезпечних людей, якими вони справді вже стали, доторкнувшись до космічних сфер.

7. Твір їхнього дурного генія дістався злочинцям, жорстоким і дурним правителям, що перебували по горло в атавізмі.

8. Вони знищили цивілізацію. Чи, може, й усю землю.

Суд над фашистськими фіюрерами є найстрашніший і найзловісніший процес, який будь-коли відбувався в історії людства. До такого дикого занепаду людство ще не доходило. Під час війни ми всі міряли події боями, пожежами, звірствами чи проявами інших ганебних блюзнірств з боку німців, що завжди в війнах були превеликими хамами. І тільки зараз на процесі в Нюрнберзі виявляється, виникає з-понад усіх масштабів звірювань, нещастя, мук і страждань, з усього, що творилося в Європі і по всьому світі, з усього, що творилося в Німеччині, тільки зараз постає на цілий свій зріст справжня картина фашизму, справжня суть світової трагедії [...].

Потрібні антиподи Гітлера, нові світлі німецькі генії, і не один, а много, які б осяjali людство чистим промінням такої незмірно високої творчості, такої радості і чистоти, яка могла б заповнити всі бездонні провалля зла, що вчинив народ німецький світові, родивши Гітлера. Чи вистачить у німецької нації сили на такий зліт?

Стою на колінах. Цілую землю, по якій проходили наші солдати з боями, в якій полягли в мно́жестві мільйонів, рятуючи себе й прокляту стару повію Європу.

27/XII [19]45

Тімірязев, Мічурін, Ушаков...

Особливість великих людей полягає, очевидно, в тому, що, виконуючи історичну задачу своєї державної системи, вони переростали задачу і в момент переростання входили тим самим в конфлікт з системою.

28/XII [19]45

Треба мати залізні нерви, кам'яну душу і серце раба, аби витримати те, що робив я сьогодні. Сьогодні у мене дома засідали: я, С., А. і С. Розробляли план і зміст поправок до сценарію «Жизнь в цвету» згідно з вимогами Н. Нема сил писати, що се було за засідання. Жива картина, достойна пера Гоголя, Щедрина, Свіфта. Се був живий документальний Сатирикон Крокодилович. Саме жахливе в тому, що і С., і С., і А., який, до речі, увесь час мовчав,— що всі вони культурні і розумні люде і всі знають, що творять абсурд і не можуть не творити. Нема

у них своєї волі, думки, смаку, гідності, не повинно бути. Які тут можуть бути розмови про мистецтво? [...].

Не пройшло мені даром засідання. Трапився напівудар. Припадок важкий і довгий серця в якійсь новій формі з головним болем і памороченням голови. Страшно мені. Невже я вже не робітник мистецтва? Невже я інвалід? Невже я напередодні смерті чи нещасного убогого каліцтва, нікому не потрібний? Зайвий? У вовчому царстві кінопотвор?

[1945 рік]

Описувати треба красиві діла, розумні розмови людські, а не оці от неприродні вигуки, да руїни, да головешки чи смердючі трупи.

Написали б щось, як вірно любили одне одного, та про що гарно думали, та що треба знати, аби краще на світі жити.

Да як, приміром, чоловік щось там любить, чи чогось уміє добре, чи як воює невтомно і щедро, думаючи.

А ви все пишете — убив та вбив, та спалив, та засмажив, повісив, та ще вбив так да с'як. Да все лайки, да крики, да прокльони.

— Еге, щось протиприродне, одне слово.

— Ми ж самі бачимо, нащо його писати.

— І чому се так, що, аби попасти в письмо, треба вбитися, спалитися чи повіситись?

— Напишіть нам щось веселе, смішне.

— Так над чим же сміятись, дозвольте?

— Ну, посмійтесь хоч наді мною, як я і Устя запрягаємось у плуг і оремо, як корови. Да щоб не плакати, мукаем або сміємось самі одна з одної.

(1945)

— ...Я не розумію, чого ви хочете од мене?

— Любові, ось чого. Чогось веселого, смішного, доброго. Радості треба, а ви лякаєте. Зроблено так багато зла, що вже помстою його не затулиш. Потрібна не лють і ненависть, а висота розуму.

— Глупості ти говориш. Не слухайте його. Пишіть усе, що бачите, — весь жах, весь бруд, всі нелюдські жертви і страждання. Хай знає людство. Хай пожаліє нас!

— Хто сміє нас жаліть?

*Титульна сторінка
до щоденника 1946 року*

Х А Т А

НАРОДНА ЕПОПЕЯ

Насреддін, Кола, Швейк, Дон-Кіхот, Санчо

Написи навколо малюнка палаючої української хати.

В усіх моїх творах є сцени прощання. Прощаються чоловіки з жінками, сини з батьками. Прощаються й плачуть чи, махнувши рукою, подавляють ридання, оглядаючись на рідну хату в останній наче раз. Є, треба думати, щось глибоко національне в цьому мистецькому мотиві. Щось обумовлене історичною долею народу. Прощальні пісні... Розлука — се наша мачуха. Оселилась вона давно-давно в нашій хаті, і нікому й ніколи, видно, не вигнати її, не приспати, не вкрати.

Основний мотив пісень народних наших — смуток. Се мотив розлуки [...].

Я почав молитися богу. Я не молився йому тридцять сім років, майже не згадував його. Я його одкинув. Я сам був бог, богочоловік. Зараз я постиг невеличку краплину своєї облуди...

Бог в людині. Він є або немає. Але повна його відсутність — се великий крок назад і вниз. В майбутньому люде прийдуть до нього. Не до попа, звичайно, не до приходу. До божественного в собі. До прекрасного. До безсмертного. І тоді не буде гнітючої сірої нудьги, звіржорстокого, тупого і скучного, безрадісного будня.

Війну в мистецтві треба показувати через красоту, маючи на увазі великість і красоту людських вчинків персональних на війні. Всякий інший показ війни позбавлений всякого смислу.

Се парадокс, один з найбільших в історії людства.

Бо: війна — дурна. Жорстокість і дурість, одягшись в атавістичні одіяння, оволодівають масами злочинців, затикають на час своїх злочинств рот мистецтвам, себто тому, чим людина одрізняється од тварини. Освячують сей кретиничний акт невмирущим твердженням: коли стріляють гармати, музи мовчать.

І сам ідіотизм убивства і найганебнішого масового гвалту возводиться в ранг — мистецтво війни! Воєнне мистецтво!

Воно таке ж мистецтво, як шизофренія.

Чому правителі ненавидять пацифізм завжди і особливо напередодні сказу? Тому, що всі вони по суті своїй — раби глибоких атавістичних інерцій, на яких базується й процвітає вся сила й природа їх влади. Гляньте на Землю. Вона вкрита пам'ятниками вбивцям і їхнім коням у багато, багато більшій мірі, ніж їх антиподам. І ще одне: всі пам'ятники антиподам вбивць і мучителів дешевенькі.

15/1 [19]46

...А вчора мені снилося, неначе мене обнімав і цілував Станіславський-небіжчик, з яким я персонально і не був знайомий за його життя.

Пишу. Поглиблюю Мічуріна. Паморочиться в голові. і серце болить-болить.

20/1 [19]46

Починає гриміти «Молода гвардія» О. Фадеєва. Читають по радіо, по школах, друкують. Автора обирають до Верховної Ради Союзу РСР.

І я радий його успіху, ніби се є мій власний успіх. Радий і вдоволений, що вистачило сил і наполегливості у Саші піднести такий великий труд. Радий, що втихомиряться літературні парвеню, що вже намагалися здавати його в архів небіжчиків і пияк.

Фадеєв крупний талант, і Фадеєв справжній комуніст, і за се я завжди шанував його, при всіх його невдачах, довгих простоях. Починається його друге народження — зрілий вік.

Якщо не встрагне друг мій знову в Удеге, що одняло в нього стільки сили й часу, створить безумовно щось значне і велике. Щастя йому, доле!

20/11 [19]46

Сьогодні закінчив «Життя в цвіту» — літературний і режисерський.

Ні над чим ще так багато не працював.

Тепер мені треба забути все і писати далі. Проте ні. Тепер я мушу повісити замка на свій розум і бажання і добрий рік повторювати вже здійснений і закінчений творчий процес на півці в тяжких, каторжних умовах, з щоденними неполадками, хаосом убогості виробництва, холодом і злом. І так усе життя.

Господи, поможи мені!

3/III [19]46

//Учора в «Советском искусстве» читав «Жизнь в цвету». Читати мені було важко фізично.

Очевидно, читання справило велике враження. Тепло реагував і, виступаючи, тепло промовляв мій друг В. Шкловський і С. Герасимов. Очевидно, річ має в собі якусь магію. Її однаково сильно сприймають всі, хто читав чи слухав [...].//

16/III [19]46

Пишу книгу. Я пришлю її Вам через три роки. Якщо ж я її не допишу, якщо я, що втратив усе за одну лише помилку серця свого, умру отут од печалі в тяжкій самотності, я прошу Вас тільки про одне — хай візьмуть тоді з моїх грудей серце і поховають його на скривавленій батьківщині моїй, на Україні, на українській землі.

Чи може бути надмірною любов до батьківщини? Ні. Немає такої любові. І моя не була, хоч я і вмер від неї.

Єдиною метою мого трудного життя було возвеличення радянського народу засобами мистецтва, яке послала мені доля і батько з матір'ю [...].

23/III [19]46

Сьогодні знову мені дякували вірмени за фільм «Страна родная», який я зробив для них, змонтувавши його й написавши... дикторський текст.

Вони радіють, вони вітають мене, отсі культурні брати мої, вірмени. Вони кажуть: ми всі говоримо, що так зробити про нас фільм міг лише майстер, що любить свою батьківщину. Я слухаю сей високий комплімент

і плачу. Так, я люблю батьківщину, люблю народ свій, люблю палко і ніжно, як син може любити, як дитя, як поет і громадянин [...].

2/IV [19]46

Двадцять дев'ятого березня читав у Спілці письменників «Життя в цвіту». Читав аж три години. Народ слухав, як заворожений. І тільки після читання я помітив, як всі були збуджені і схвильовані.

Всі встали і довго вітали мене оплесками. Я покловився їм, вдячний за увагу і пошану. Проте мені було дуже сумно. Було в цьому вітанні, у всьому щось трохи подібне до демонстрації. Я бачив перед собою людей, які раділи моєму твору і раділи моїй працездатності. Раділи, що не загинув я від удару грубого і жорстокого кулака, не став духовним калікою, хамом і лакизою, не впав у розпач і не прокляв світу.

Вже рознеслися чутки по Москві. Театри, шість театрів, вже вимагають п'єси. Напишу п'єсу. Признатись, так чомусь не хочеться ставити фільм.

Коли згадаю Потилиху¹—Майданек, всі труднощі, все нікчемство кіностудій, жалько робиться свого дорогого часу, якого вже не так багато осталося в мене. Жалько.

26/IV [19]46

Згинув патріархальний устрій одноосібництва. І разом з ним щезла з життя безповоротно краса побуту, повір'я, одежі, тихої, лагідної поміркованості. Розпався клас селянства, обернувшись у людство.

Розпад висвободив таку енергію, з якою не зрівнятися й атомній. В великих трудах, жертвах, утратах, напруженості, самовідданості родились герої, труженики.

Поставлений партією перед суворою і строгою необхідністю державного думання, селянин, діяльність якого спрямована на стремління до високої всезагальності, приніс перемогу над фашизмом всьому світу, поклавши мільйони трупу од Сталінграда до Берліна — і людство на сотні літ у нього в довгу.

¹ Потилиха — район Москви, де знаходиться студія «Мосфільм».

— Хоч я в колгосп іти і не хотів, і лаю я його нишком на чім світ стоїть,— ну захищаю я його, як своє життя, бо він є мій колгосп. А не чий-небудь. Захищав і захищатиму, хто б на його не пробував іти землею, водою, небом, воздухом чи дипломатичною поштою...

На початку нової ери я до колгоспу іти не хотів, се факт. І записали мене в нього так, на «ура». Ну, я крутивсь, крутивсь і так і сяк — не виходить, живе. Тоді я розсердився і не посіяв. Пропаду, думаю, і вас потягну за собою в могилу. Отакий гріх совершив нечуваний, небачений. Боже ж мій, як почали ж ми вмирати! Лежали покотом, як гній (взяти з «Міри життя» велику сцену докладно про Нечитайла, Верещаку). І от з того часу рішив я критично поставитись до свого нехотіння. Мало чого я не хотів би. Не та доба. Отак як не потече Дніпро назад, не потече назад життя...¹

Він буде розказувати, як його брат Оверко не давав Любченкові хліба і, коли той пристав до нього, який він гордий вихід знайшов з сього становища...²

Отаке-то. Я помічаю в цій картині, що тілечки змалював, веселу і лукаву усмішку недовір'я читача. Знаєм, мовляв, усі твої брехні з коровою в бою і з [...] рушницею, що б'є з-за вугла. Смійтеся, се мене тішить, дуже тішить. Тепер життя ще поки що трудне і сліз (нрзб) ще пролито так багато, що я годен би з дорогою душею зробитися блазнем, аби викликати посмішку у друга свого читача.

Що ж до випускання Оверкових книжок, то тут я собі думаю: нехай мій твір буде мов та рясна яблуня, з якої кожний може струсити по мірі сил своїх. Кажуть, що справжній мистецький твір має в собі не один, а кілька смислів і вірним завжди лишається той, який людина для себе вибирає. Да й не в Оверкові діло...

Розказав я про смерть Оверкову, проте не для сміху, а зовсім для другої мети. Я хочу прославити в ньому свій рід.

Багато вже прошуміло часу, ми вирости всі, порозумнішали, постаріли, щоб ділити великий і прекрасний світ на дві убогі половинки: куркульську, некуркульську.

¹ Пропуск у щоденнику.

² Очевидно, далі мав бути якийсь трагікомічний епізод («Смерть Оверка»).

Сила була. Сила буяла в Оверку. І гордість, як у царя. Се був цар-парубок з двома орденами першої сотні Червоного Прапора. Я його бачу навколо себе, в багатьох героях. Він і Берлін забрав сьогодні...

12/V [19]46

Я видів сон.

У полі жито золоте, скільки око гляне. І небо таке синє, таке барвисте, якого ніколи в світі не буває в житті. А коли й буває, а коли й здається, то хіба в надзвичайні часи. А було небо і степ України.

А на передньому плані посеред жита стояли три молоді прекрасні дівчини з серпами. Стояли, одягнені в ту одержу, в яку вже не одягаються.

І плакали. Мовчки.

Небо, жито, дівоча краса, сонце і пекучі сльози трьох нездійснених жінок.

А був навіть не плач. Була невимовна мовчазна туга і сум. Не котилися сльози додолу. Застигли в очах.

Де ви?

25/V [19]46

Я бачу картину.

Запрягшись у важкого плуга,

Три вдови,

Зігнувшись від потуги над проклятою, политою кров'ю і потом землею,

Три вдовиці,

Зціпивши зуби й витріщивши очі,

Тягнуть соху, спотикаючись, в тваринячих шлеях,

Три вдовиченьки — сестри мої, ластівки,

Важко дишуть і проклинають світ

Увесь, до одної людини.

І я кляну і плачу разом з ними.

Вони заслонили мені світ, будь він проклят [...].

— Де ти була? Звідки ти? Тебе не убили? Невже тебе не вбили?

— Ні.

— І ніхто тебе не мучив, не гвалтував?

— Ні.

— Правда?

— А коли б і ні, яке се має значення тепер, коли нічого, куди й на що не глянь, не осталося на своєму місці?

— Прости мене.

— Прощаю.

— Се співчуття, се не ревності.

— Я вірю. Я теж боялася щодня.

18/VI [19]46

КРАВЧИНА

II

Один син Кравчини, льотчик, ас знаменитий, улюбленець цілого фронту, попав до полону. Власне, не до полону. Він був убитий в бою. Товариші бачили, як падав на ворожу землю його самолёт, мов огненний язик. Він загинув, і всі його оплакували. І вже аж через три роки з'явився він живий з полону (прототип Б.). Його ніхто не прийняв до армії. Од нього всі одвернулися, ніхто з ним не знався. Чому ти живий? Чому не вбився? Чом не вмер за колючим дротом? Ти живий? Ти живий — чи не слуга ти «їхньої» розвідки? І т. д.

Він жаліється своєму батькові. І тільки в ньому знаходить утіху Кравчина. Старий Кравчина посміявся над сином, як над малим хлопчиком. Вони дурні, позбавлені людської уяви. І старий так розповів йому про життя, про щастя, про добро і про радість, що він на хвилину заспокоївсь і заснув у нього на колінах.

Описати, як падав під Харковом з неба мій син божевистий. Як лежав він, жарений на алюмінієві.

КРАВЧИНА

II

[...] Я бачив сотні тисяч убитих моїх товаришів. Вони вкрили своїм сірим трупом безкрайні, безконечні шляхи од Кавказу і Волги до центру Європи. Вони падали в канави, в ями, на дорогу, розлітались в шмаття, валялись в осінній грязі як темні барельєфи героїв і великомучеників на царських вратах епохи. Золотих воротах епохи!

Написати цілий розділ, як один з синів Кравчини з якогось драматичного приводу оплакує долю народу. Сей плач великий, глибокий і такий по своєму змісту, пристрасний в такій мірі, що десь на своїх верховинах розпачу перекликається з біблейським плачем. Плач, що свідчить про бездоганну душу синову, попадає в руки батька. Як Кравчина, прочитавши його уважно, дивується, чого така нісенітниця лізла в голову хлопцю. Він заперечує плач по всіх пунктах. Все навпаки. Він сміється над його тугою-журбою. Се зробити слід так, щоб він, власне, все признав і все поняв, тільки приховував розуміння, щоб не бентежити сусіда чи сусідів. А потім, вже на самоті, подивився на небо, як Чабан у «Колючому дроті», і подумав про сина й про все.

Тремтіли зорі в урочистому вічному небі.

27/X [19]46

ЗОЛОТІ ВОРОТА

III

Довго лаявся Кравчина з канадськими солдатами [...].

І от один з них раптом:

— Дядьку, а скажіть мені, чи стоять над Ворсклюю оті три верби, де ми гуляли колись? Оті вербички, чи стоять вони над водою?

Та й заплакав. Тільки їхній унтер не знав, чого вони...

Тоді Кравчина пожалів їх, почувши, що де б людина не тягалася, як би не потопала в розпусті і безвірництві, вона остається людиною.

13/XI [19]46

Закінчення картин своїх я не дививсь ніколи. Колись прогляну всі зразу. Тікав од них, і всі їх помилки, від яких душа моя переверталась сотні раз, і недороблені місця, і недостаток праці й талану знав більше від усіх. Так знає роботяща українська мати все ластовиннячко і всі родимі плямочки під сорочками і штанцями ледачих діточок своїх і по старинному вкраїнському звичаю:

— А чий ж бо се такі діточки гарні? — відповідає сумно:

— Ото? Чи не мої, нехай вони повиздыхають.

Як, очевидно, й усі митці, я бачив помилки свої в більшій мірі і завсігди чомусь не там, де бачили їх великоухі критики, чіпляючи на мене свої убогі книжні ярлики і тавруючи вимучену мою шкіру таврами різноманітних «ізмів».

29/XI [19]46

Один з плотників — составитель законів. Можливо, він не дуже балакучий і промовляє тільки законами. Всі його закони дотепні й мудрі, повні житейського гумору й смислу.

Деякі закони він носить, виголошує відповідною, запиченою з радіогучномовців мовою, вроді:

— Товариші робочі, робітниці, генерали й адмірали. Приказую один процент щорічного врожаю жита й пшениці молотити в околот [...]. Повинних у порушенні приказу притягати до суворої відповідальності як помилково усупільнених дурнів, позбавлених смаку і почуття краси і інтелігентності.— Регіт.

Щоб голови колгоспів мали всі вищу освіту. Кому потрібна вища освіта? Кому ні? Про довголіття й продовження життя.

31/XII [19]46

[...] Сьогодні здав Комітетові мистецтв «Життя в цвіт». Беруся за «Хату» чи за «Міру». А може, чи не візьмуся я за «Повість полум'яних літ» і чи не зроблю я ще хоч що-небудь.

Як мені хочеться створити чистий і високий твір, хоча б один, тривалий у часі, одну бодай ланку буття, одну краплину безконечного.

1947 РІК

29/III [19]47

Благословен день!

Сьогодні у моє вікно заглянуло щастя.

Я придумав перемогу тепла над холодом, життя над смертю. Після смерті Леніна весною: повідь, льодохід,

повідь, розцвітання квітів, ріст коріння, повідь, сади в цвіту з панорамами, надзвичайні торжества в небі, весінні хмари, гарні потоки в цвіту, птиці в небі перельотні.

Гімн життя,

Музика,

І всім отсим диригує Мічурін, натхненний і щасливий. Розцвітає радість в душі творця. Власна юність і любов проходить серед спогадів весни.

І неодмінно весняний перший грім. Нехай зливається він з музикою в серці...

29/III [19]47

Весь час на різних художніх радах порівнюють кольорове кіно з малярством.

Невірне, поверхове порівняння.

Малярство статичне. Колір в кіно процесуальний, динамічний. Він існує в стані невинного руху.

Отже, колір ближче до музики, ніж до малярства.

Він є — зорова музика.

І так, як ніякий акорд не робить музики один,— не робить фільму і один кольоровий комплекс.

18/X [19]47

ЗОЛОТІ ВОРОТА

III

Одна з тем, з ліній «Золотих воріт», з тернистих стежок — тема переміщеної особи.

Складаючи велику трагедійну повість двох осіб — одної, що мусить десь загинути, і другої, що повертається на Батьківщину, автор мусить змалювати весь велетенський хаос аморального всесвіту середини ХХ століття. Хто сі особи?

Одна може бути дочка Кравчини.

Або син?

Чи, може, сам Кравчина?

Краще хтось з синів. Нехай навколо його долі сплететься все, що довелось продумати мені, читаючи виступи Вишинського на всесвітньому збіговищі шахраїв і негідників.

Переміщена особа — об'єкт випробувань всіх модерних видів зброї — хімічної, біологічної і атомної бомби.

Написати великий розділ абсолютно детально, як він розряджав міну чи як споживав біологічну отруту, що з ним робилось, як йому боліло чи як не боліло, що думав про роботу чи про смерть, очевидно, таки про роботу, про механізм. Як стався вибух і як він розлетівсь у прах, як його не стало. Зовсім. На 10 сторінках оцей ультра-рапід мільйонної долі секунди.

І написати, що таке світ без мене. І що таке страждання. І взагалі почуття.

16/XI [19]47

Поранений. Перед смертю в останню хвилину (нпл). Оповідання про народження його.

НАРОДЖЕННЯ ДИТИНИ

Яке велике торжество в світі — народження людини. Яка краса і диво! Музика матері. Раділи й величали матір і його.

ВЕЛИЧАННЯ ДИТИНИ

Приказували: рости такий-то і такий-то.
Людина народилась для любові, радості.

ЧИ НЕ ГЕНІЙ ВОНА, ДИТИНА ОТСЯ?

Чому не бути їй генієм? Які батьки й увесь рід! Діди, прадіди.

Як любились батько й мати замолоду, як бажали одне одному любові.

Він родився зимою. Співали йому «Щедрик», «Будеш мати вік хороший».

Всю дивну поезію пісні радості народження.

Душе моя, душе моя! Очистилась ти в стражданнях, умившись кров'ю? Украсила світ? Пречисту печінку друга Іла в Європі в середині ХХ віку? Гай, гай... «О поле, поле, хто тебе засіяв мертвими костями». Німий страждалець умирає. Музика й потрясаючі діалоги чи монологи. Світове звучання.

МАРИНІ ДУЖЕ ВАЖКО

1. Вона зразкова трудівниця.
2. Її люде шанують.
3. Скидан її любить.

— Який я щасливий. Ти щастя мені повернула, Марисю. Я такий став дужий з тобою.

— І я.

4. Але її замучила підозра почуття неповноцінності.

5. Загрози.

6. Шантаж.

Йому і їй хочеться дітей багато. Хочеться творити так, ніби щодня він розривається в захопленні на десять частин і кожна щоб діяла і пізнавала світ. І перетворювала світ.

— Ти щасливий, Петре?

— Да. Сьогодні я кажу Гусакові: все одно я знищу тебе. Не треба і бійся його, заклинаю.

— Він руку має у райкомі.

— Ти, каже, всміхатися не вмєш... Н-ну!

— Ти не вмєш усміхатись.

— Петре, скажи, коли вже буде повний комунізм, люде страждатимуть?

— Да. Любитимуть — значить, і страждатимуть.

— Я так страждала вчора, коли ти довго не приходив, ти став мене підозрівати.

В громадській діяльності ігнорується минуле. В ній важить одне лиш сучасне.

Коли б наші письменники та не були столичними птицями, вони б знали, хто має око видіти, як гірко доводиться колгоспникові трудовий його героїзм, отой самий, що приносить славу писарям красномовних тирад.

— Залиште. Вже як хочете знати — сама чесність обертається часом в порок, якщо вживати її помилково.

//Уляні треба зробити монолог, глибокий змістом і чистий формою. Треба підняти її зворушливий образ над побутом, дати їй змогу розкрити свою душу в глибокому внутрішньому самоспогляданні.

Щось на зразок монолога: «Не покладав я рук».

Може бути саме:

«Не покладала рук». Ні, рано.

1. Що про нас говорять? Не довіряйте мужикові. В ньому й досі ще сидить власник і т. д.

А хто більше віддав державі? Ми чи ваші злопихателі? [...].

2. Моя республіка. Мій світ. Мое майбутнє! Але чому і до якого часу я думатиму по шпаргалці, говорити по-писаному, любити тільки ударника?

Прагнути тільки до поголів'я?

Радіти тільки перевиконанню?

Жити тільки заможним, щасливим життям?

Де моє щастя? Хто звеличив мене в стражданні?
і т. д.

Не покладаючи рук (цілком).

Конкретна мета:

загальні збори.

Доробити сцену загальних зборів. Прийняття в колгосп Нечитайла і виступ Царя. Точно визначити і драматично оформити мету зборів. Очевидно, вона зводиться до вирішення однієї з багатьох «простих» колгоспних, земельних та ін. організаційних справ. Тоді все написане надасть сцені незвичайну гостру і життєву красивість.//

Куркульське прізвище:

— Скоробагатько,

— Дубенко,

— Рубленко.

Після блискучої промови.

— Ну, чого лізеш?

— Не лізу я, а йду по-людському.

— Що треба?

— Скажіть, а чи не можна...

— Не можна.

УЛЯНА ПРО ЗАГИНАЙЛА

— І що воно таке пак за людина? Ото як вийде на трибуну, поверх людей як гляне, да так красиво й гарно промовляє, да довго так, що плачеш і не знаєш, на небі ти чи на землі. Еге. Злізе додолу — вовк. Не підійти, казав той, не забігти. Похмурий да неуважительний — страх, нехай бог милує, їй-богу.

— Освіта в нього, кажуть, вища, а середньої нема — дїрка. А вихованіє нижче (дописать).

Пригадати розмову з моїм батьком. Як молодим ще дев'ятнадцятилітнім парубком їздив батько в Каховку до Фальцфейна на заробітки.

— Іхали човном до Дніпра, Дніпром до Каховки, де вже човен той продавали.

— А як же ви переправлялись через пороги?

— А так і переправлялися. Човном.

— А хто ж човном правив?

— Я й правив.

//Наплив. 1887 рік. Пливають по Дніпру з Десни двадцять хлопців, тільки не в Царгород, а в Каховку, найматися до Фальцфейна. Каховка. Ринок робітників і т. д.

Отже, можна використати, почавши з старовинних пісень.

Наплив: дістати пісню давньоісторичну.//

(1947)

Тиха ¹, добра, чесна пересічна людина. Приємна і лагідна.

Років 45. Бригадир. Має медаль.

Був на виставці в Москві.

Призначається на посаду голови колгоспу, на яку посаду у нього не вистачає розуму власного.

У нього жінка і діти, син і дочки.

Зробився поволі нетихим, недобрим, нечесним і неприємним, злим.

Зробив нещасним всіх майже, хто йому підлягав.

1. Завів кабінет. Крісло. Телефон. Секретаря.

2. Чергу. Без черги не приймав.

«Ну як? Бачив, яка черга?» Черга як знак, атрибут влади.

3. Охорона. Щоб не вбила міжнародна контрреволюція.

4. Підлабузники. Борис Петрович Підлабузник.

¹ План кінокомедії або п'єси, в якій Довженко, як видно, хотів розвінчати культ особи.— *Ред.*

5. Працював поночі. Викликав бригадирів на доповідь поночі.
6. Електрифікував власний дім — «кожному по потребі».
7. Портрети вождів. Скульптури.
8. Письмовий стіл.
9. Карта світу. Карти колгоспу нема.
10. Цитати.
11. При німцях сидів у погребі.
12. Пишуща машинка.
13. Прошу подати в письменній формі.
«Сказивсь».
14. Його почали боятись як вогню.
15. Все знав. Про все міг говорити.
16. Діти критично ставились до нього.
17. Перед молоддю: «Ех, ми були колись. Я за бандитами в 17 літ ганявся...»
18. «А ми колись в окопах знаєш як...»
19. Розвалив колгосп. Нікому стало робити. Всі службовці.
20. Учитель нешанований.
21. Всі родичі в доярках, снабах, плановиках.
22. Коли його зняли...
23. Грандіозна сцена звільнення з посади.
Як страшно: я — ніхто.
Ти й був ніхто.
24. Виявилось, що призначили його помилково.
25. Любив понад усе на світі щось забороняти.
26. В нього приятель і друг «непропускатель», бувший сторож закритого розподільця.
- 26а. Мета — зробити кращий в Радянському Союзі колгосп.
27. Завжди риба воняє з голови.
Так от, щоб риба (колгосп) була здорова й свіжа, я хотів, щоб була здорова, культурна голова.
28. Він не знав, за що його судять.
29. Свідки: вдова, яку він викликав уночі на допит: чому я напилась.
30. Він копіював великих.
Мій колгосп.
31. Він почував себе вождем села.
32. Якщо ти стоїш на чолі, ти не повинен підпускати близько нікого (пафос дистанції).

33. Манилов: мріяв об'єднати в колгоспи під свою владу млини, електровню. І сидітиме все життя.

34. Він возвеличився.

35. Огромний апарат.

35а. Нікому не довіряв. Учинив контроль над контролем.

36. Вважав, що народ треба «тримати в руках, щоб боявся».

37. Ідучи по селу, ні з ким не вітався. Проте вимагав, аби всі знімали шапку.

38. Свідок-дід: «Василь Федорович, прибуло до вас начальство».

«Ну й що ж. Приїхало, так хай мене найде».

39. У нього не було кар'єризму. Він був позбавлений високого ідейного рівня.

Василь Федорович Ступак.

40. «Мій колгосп». Моє, моя. Мої люде. Неокуркуль.

41. Все викрилось після Постанови ЦК про порушення Статуту сільськогосподарської артілі.

1948 РІК

5/III [19]48

//У поведженні з вищестоящими треба завжди бути скромним і не втрачати шанобливості, в усякому разі, треба зробити все, щоб видимість вищесказаного була помічена начальником.

Якщо начальник, спонукуваний невідомими вам домашніми або службовими драмами, доставши де-небудь у ще вищого начальства прочухана, почне кричати на вас, не падайте духом, не біжіть вішатись, не проклинайте життя. Ви можете дуже ласкаво, більше того, співчуваючи йому, сказати чемно:

— Не утруднюйте себе криком. Повірте, що навіть звичайна розмова з вами приносить мені справжнє страждання завжди.

Начальник тут же посмирішає. Він не зразу зрозуміє справжню суть вашої чемності, і тоді перш ніж приступіть нікчемності і злості спалахне в ньому з новою силою, ви постарайтеся піти додому, отруений. Дома ви поплачете, поскрегочіть зубами і сідайте писати що-небудь бадьоре, героїчне.//

М а т и. Отсе ж як хочете, а буде знов війна.

М и. Невже?

М а т и. Бачу. Ось пригадаєте мене.

М и. Що за прикмета?

М а т и. Спідниці знов коротшають у женського полу. Вже скільки я за своє життя помічала — спідниці у женського полу коротшають, задираються, піднімаються-піднімаються. І вже як за коліна піднімуться — зразу війна.

Потім опустяться, подовшають, — війна затихає, замирення.

Дак отсе, помічайте, зараз були подовшали, а це знов почали задиратись. Буде війна. В Америці вже, кажуть по радію, вже так позадирались, що тільки воювати. Ну що ти зробиш!.. Не смійтесь, ось побачите.

30/III [19]48

По закінченні картини ¹ зразу ж написати книгу про своє життя в мистецтві.

Написати докладно і абсолютно одверто, як труд цілого фактичного життя, з великими екскурсами в біографію, в дитинство, в родину, природу, пригадати всі чинники, які створювали й визначали смак, тонкість сприймання.

Що створило мене як кіномитця?

Яка література? Класика? Малярство?

Чи, може, пісні й думи? Чи вражливість бездонна й бездонна фантазія? Чи зачарована Десна?

Як я йшов на зйомку не готовившись, не маючи в цьому потреби. В мене все ставало ясным з початку створення сценарію.

Я просто повторював процес. Я міг знімати коли завгодно, з якими завгодно артистами, ніколи не ганявся за великими йменами.

Кіно як спосіб суспільно-політичної діяльності.

Мої поеми — мое сучасне.

Я творив, що хотів, що думав. Я дійсно був і є вільний художник свого мистецтва.

¹ Мається на увазі, очевидно, «Мічурін», якого в цей час О. Довженко переробляв.— *Ред.*

Політична обстановка на Україні. Всі її перипетії.
Культурне життя.

Мої позакінематографічні інтереси. Ким би хотілося
бути, до кого себе примислити?

Ізда на кіностудію в Одесі.

Бігом Київ — Шулявка — вища міра.

Потилиха. Нікчемство і краса.

Мрійництво.

Мої проекти перебудови життя, господарства, міста
(*нрзб*), садів, ансамблів архітектурних.

Комедія. Любов до комедії.

Нездійснена мрія життя. Все навпаки.

«Цар» — мій кращий непоставлений сценарій.

Перегляд фільмів у Харкові, Києві, Москві.

«Звенигора», «Арсенал», «Земля». Веремія навколо
переглядів. Диспути [...].

Як я знімав у селі Яреньки. Народ. Думи. Мене за-
прошують на посаду голови колгоспу.

Хто мої герої? Батько, мати, дід і я.

Я — Василь, Щорс, Боженко, Мічурін.

В «Землі» вмирає мій дід. Шкурат — мій батько.

Я — парубок, що сидить з дівкою на призьбі.

Я — Кравчина. Орлюк.

Як мучивсь я і проклинав адміністрацію, що з'їдала
мої нерви, мою душу, всі мої сили своїм нікчемством.

Яке розчарування я мав по закінченні картини.

Чому я ніколи не дивлюсь своїх картин?

Документальні мої фільми. Західна Україна. Висту-
пи. Війна. І вся моя трагедія воєнного часу.

Одне скажу: хоч я зробив картин і небагато, однак,
з того часу, як розколовся світ і Ленін став на стороні
людського, не покладав я рук.

5 IV [19]48

«ЖИТТЯ В ЦВІТУ»

//Ось уже кілька років тягнеться моє «Життя в цві-
ту». Я написав його як повість і як п'єсу. Я вистраждав
його як кольоровий фільм, видушив і вистогнав, знема-

гаючи від приступів стенокардії і тупого бюрократизму. Потім, коли все нарешті з таким граничним трудом було зроблено, коли картина стала жити і радувати навіть натасканих снобів, я потрапив у дивовижну містичну смугу її обговорень на художній раді великій. Потім міністр кудись бігав з нею і кожного разу вимагав все нових і нових купюр [...].

Тоді мене врятував від ядухи Жданов. Після зустрічі з ним я, здавалося, ожив. І хоча п'єсу також задушили, всупереч його думці, я спочивав начебто в Барвісі¹ тижнів зо три і повернувся звідти знову хворим.

Тепер мене вже знову розпинає кіноорганчик. Я сиджу цілісінький день за столом. Я наступив на горлянку і задушив усі мої плани, всі мрії про п'єси, про мій рідний край, про Дніпро, і тепле повітря, і ніжні береги моїх річок, про вічне свято просторів.

Я повинен нехтувати, заперечувати створене, ненавидіти те, чим захоплювалися, що утворено з багатьох тонких компонентів. І написати твір-гібрид — стару поему про творчість і нову повість про селекцію. А серце болить. І часто, йдучи від столу після цілого дня трудів, я озираюсь на зроблене — як його нікчемно мало.

А втома така, неначе цілий день ворочав каміння в неспокої.

Як би знову не бути кимось удареним за що-небудь. О жорстокість, я пізнав тебе.

Важкі передчуття гнітять мене.//

18/IV [19]43

Л ю д с ь к е е

Порізавши палець, хлопчик спочатку заплакав, забігав, потім трохи згодом, коли ущухла кров, підійшов до дядька.

— О! Вавка.

Дядько сидів на призьбі, простягнувши вперед єдину свою ногу й милиці. На грудях у нього був чималий іконостас.

¹ Барвіха — санаторій під Москвою.

Дивись, мов, і я маю вже дещо, і хоч воно й боліло, та не дуже. Колись і мені повісять золоті оці іграшки. І одрубують, може, ногу чи руку. Нехай. Ось який я мужчина.

Дядько подивився на хлопця і ніжно засміявся. У нього трохи сльози не виступили на очах. Зразу куди й дівся сум і жаль. І каліцтво показалося йому чимсь природним, як шлюб чи робота. Як неодмінний атрибут життя.

Хлопчик дивився на його медалі, зачарований красою. Він був гордий і сильний. Готовий до подвигу. Він заспокоївсь. Він бачив, що дядько зрозумів його. Він полюбив свою рану і вже пишався нею.

1/V [19]48

//Єсть городі-герої. Київ — город-мученик.

Київ — город-геній, хворий на менінгіт.

Красивий, незважаючи на многолітні намагання архітекторів і горе-керівників занাপастити його красу витворами убожества й нікчемства.

Написати докладно, як підлабузники з архітектурної управи і підсліпуваті дилетанти нівечили його, ставлячи по записках «великих товарищей» [...] жалюгідні коробки на самих видатних точках, які вимагали абсолютно інших споруд.

Київ — геніальне місто, геніальне місце. Київ — старець, руйнований вісімсот років історичної своєї драми.

Описати докладно красу його вечорів і ночей. Дніпро і гори. Вулиці. Повітря. Весну, весняні вечори.

Написати, як я переробляв його двадцять років. Присвятити щоденній оцій перебудові Києва досконально розроблену главу, ніби се не з книги кінорежисера, а з дисертації архітектора міста й ландшафту. Принципи перебудови згідно з характеристикою місцеположення, динамікою епохи і загальною характеристикою епохи. Окремі вулиці, майдани. Висотні точки. Панорами. Ансамблі. Окремі розробки: Хрещатик, бульвар Шевченка, Володимирська. Нова площа Софіївська, об'єднана з площею Калініна. Віадуки. Міст через Дніпро і його архітектура — міст — історія в скульптурі.

Зразкові села біля Києва — Вишгород, Межигір'я, Ходорів.

Євбаз — площа з озером. Пам'ятники.

Пам'ятник народу. Пам'ятник Герою. Пам'ятник жінці над Дніпром.

Бібліотека. Міськрада. Відсутність ієрархічних атрибутів. Матеріал. Колір. Ознака національного в стильових виразах.

Нова роль золота і бані.

Написати проекти пам'ятників на майданах. Сади — фруктові на майданах і вулицях принципіально.

Виноград на пісках під Києвом на основі штучної системи водопостачання.

Місто Київ — сад. Київ — поет. Київ — епос. Київ — історія. Київ — мистецтво. Київ — поема. Київ — наймодерніше місто комуністичного суспільства.

Трактовка пам'ятника Леніну: розмір, матеріал, точка, виконання.//

25/XII [19]48

//Він не був людиною мистецтва. Все в ньому: хода, манери, нудне нерозумне лице і такий самий нудний голос, — усе було протипоказане, здавалося, його посту.

Коли ви розмовляли з ним десять хвилин, ви починали відчувати, що ви стаєте дурнішим.

Він був схожий на великий рояль, у якому чомусь грали тільки три клавіші. Решта вистукувала розпорядження.

Усяка теперішня хвилинка його життя до останку витіснялась наступною хвилиною. Нема для нього ні досвіду, ні звичаю, ні можливості нормальних умовиводів.//

1949 РІК

22/I [19]49

Н-ам і НН-ам

Прощайте, товариші, друзі і недруги, прощайте. Продовжуйте топтати моє ім'я, якщо комусь треба, нехай я швидше вмру. Бажаю вам довгого віку. Від усього поруйнованого серця бажаю кожному з вас зробити багато більш за мене і, склавши колись у прекрасному майбут-

ньому трудовії свої руки, не будучи ніким ні перебільшеним, ні засудженим, ні заплямованим і зневаженим, оглядаючи шлях свій і рідні народні «лани широкополі», засіяні невмирущими словами з душами чистими, не спустошеними брехнею, взаємною ненавистю, жадністю, жорстокістю, кар'єризмом, зітхнути легко, тихо і щасливо і втішитись думкою, яка не судилась мені, що мріяв усе життя про творення добра: благословен труд, і день, і дом.

[...] Чим утішусь на чужині? Де преклоню голову сиву? В далекім Китаї, під чужим небом? Прощайте.

Чи, може, й там ви знайдете мене зі своїм злом, ви, мої щасливі бездоганні недруги?

7/II [19]49

Що зі мною сталося? Я розучився неначе писати. Пишу статтю для «Літгазети» про суд над «Летр франсез» і за два дні не можу зібрати думок, не можу пером повести. Ще не написав і одної сторінки, а вже втомився так, неначе камені ворочав на тяжкому шляху, і серце болить, і смуток обнімає душу. Ніт, не редакціям належу я, мабуть, а лікарям. І тормоз в писанні — се травма моя, що вже ніколи не покине мене. Ловлю себе на думці: неначе стоїть мій грізний критик за плечима й розглядає безсердечним оком кожную літеру мою і кожному, чи немає в ній зради і підкопу. І я, замість писати, страждаю. Мене зламано.

Я сприймаю вже світ як страждання. Я постиг: мірється воно глибиною потрясіння внутрішнього, всієї душі, а не тільки гнітом зовнішніх обставин. Я міг би довго жити й творити багато лише на основі добра, на основі позитивних стимуляторів.

23/IV [19]49

ВЕЛИКА БАГАЧКА

Псьол. Вулиці Багачки. Люде. Краєвиди з гори. Там ми ховали Боженка, несли житами понад лугом. Урочисті панорами під героїчним небом, під хмарами такої краси і такого пафосу всесвітніх змагань велетнів і пророків, що пісні «Як умру, то поховайте» не можна було

співати, і артисти тремтіли од хвилювання і співали глухо, придавленими голосами, а Боженко лежав у них на плечах на своїх носилках і плакав не акторськими, а справжніми сльозами. Уперше за довгий свій вік лицедійства опинився він на таких просторах перед лицем одвічності, і прибита пилом і мізерією многолітніх дрібниць душа його ніби вирвалася з кайданів і полинула між хмари, жахаючись, і плачучи, й радіючи трепетно, що єсть вона, душа, яка причастилась великого.

23/IV [19]49

Як люде, дивлячись на нас, не знаючи, що воно й до чого, та розуміли, проте, цілком через свою тонку народну чутливість, що йдеться про щось серйозне і глибоке. Бо ніхто не перешкодив нам ні одним словом.

Ми вертаємося до хати. Вона була — цариця хат. Біла, велика і простора, з великою стріхою зеленого оксамиту.

Грабарі і їх коні. Я виходжу в двір до грабарів. Тепла, зоряна, прославлена в піснях українська ніч. Бездонне небо, урочистий всесвіт над нами. Розмова з грабарями.

Як почалась вона, як протікала річкою по всіх питаннях.

Отак і ніч минала, і почало світати. Зітхнув один красивий чоловік (вже всіх їх стало видно).

— Спасибі вам, дай боже здоров'я! Не то всю ніч, усе життя тисячі верст ішов би за вами, аби тільки слухать.

27/IV [19]49

Болять руки, голова болить, і болить серце. Я тяжко хворий. І ніхто сього не помічає.

А в мене таке почуття, ніби я стою перед катастрофою.

12/VI [19]49

1. Написати оповідання про народну медицину, про Середу і шуку.

2. Оповідання про сержанта Швеця. Про його ненависть до німецьких загарбників.

3. Про погибель богів.
4. Про Шостаковича.
5. Сон Святослава.
6. Сон письменника.

16/VI [19]49

ФАТАЛЬНА ХВИЛИНА

Оповідання

//Про художника. Зробив грандіозний твір мистецтва. Все в ньому було незвичайне. Все було приведене в таке гармонійне поєднання — сюжет, гра, композиція, колір, правда,— що люде плакали від незбагненої розчуленості. Ніби клаптик неба спустився на землю у вигляді сходів. От у цьому стані, весь ще в полоні цієї внутрішньої гармонії, досягнутої величезним зосередженням усіх фізичних і душевних сил, і з'явився я до начальника. Начальник показав уже твір там і був обласканий. Тому він звернувся і до художника з чимось подібним. Але душа у нього була бідна. Він був схожий на рояль, у якого звучали два клавіші. Решта могла вистукувати тільки накази.

— От ви знаєте, добре ви зробили картину. Картина вдалася. Ви знаєте, ви можете краще за всіх працювати. Чого ви смієтесь? Не вірите? Даремно, у вас завжди щонебудь та... Не розумієте ви, ось що... життя не розумієте, життя. Вам би полікуватися слід... еге, місяць. Місяць полікуватися, потім той... відпочити і почитати трохи, попрацювати над собою. Дуже хороші фарби, еге. І інше, і інше. Все. Можете іти спати.

Він так звик не поважати, що навіть, коли не похвалити вже було не можна, він і хвалив так, ніби робив догану.

Художник пішов додому. Йому захотілось повіситись. Але він не повісився. Повісилась, приміром, задалась безповоротно частина його (*нрзб*)//

//Ця пихата, жорстока і безнадійно порожня мікролюдина зробила все для того, щоб художник відчув себе меншим і нікчемнішим за неї. І начальник якимсь незрозумілим чином досяг цього: чи то безбарвною нудьгою свого голосу-автомата, добором слів, жестів, відчуженістю і глибоко прихованою ненавистю до інших. Худож-

ник щохвилини дурнішав, мовчазно пошлів, меншав. Спустошений пішов він додому і, не проклявши навіть життя, помер. Цей процес меншання тривав 10 років...

Йому здалося, що він ні на що вже не здатний, що він позбавлений найменшого проблиску думки. Почуття його теж стали нікчемні і тьмяні. Він забув про свій твір, ніби він і не створював його зовсім.

Він не зрозумів, що начальник намірявся його, так би мовити, похвалити. Але й хваливши його, він ніби робив догану.

Він потребував зустрічного поруху душі, як людина, дійшовши до останньої стадії спраги, потребує краплини води. Але у начальника не було душі. А треба було сказати одне тихе слово: «Спасибі». Та для цього слова треба бути людиною.//

//«Найбільші події, проникаючи в їхню свідомість, пристосовувались до їхньої мірки і ставали такими ж мізерними, як вони самі, жалюгідні рвачі, режисери—угодники і лакеї».

//Його лице, широке і грубе, і груба фігура свідчили про шкоду, що її робить сидяче життя, затворницьке, канцелярське, людям, створеним для здорової фізичної праці.

Він був прекрасний працівник, не дуже далекий, позбавлений всякої уяви.

«Немає кращого засобу підняти бойовий дух генералів, як присудити до смерті одного з них».

А. Франс

//Одним словом, це була людина не гірша і не краща за інших. Бездоганність—найчастіше справа щастя, а не властивість і результат добротності.

Телеграфний стовп — відредаговане дерево.

Знайомтесь,— це моє пряме, як палиця, начальство.

— ...І ця ось людина!..

— Я не людина. Я інженер.

Він був сутулуватий і дивився завжди в землю. Кажали, що ще малим він знайшов монету в двадцять копійок. Ця, здавалося, незначна подія зіпсувала його на все життя.//

ОРГАНЧИК

//«Я скоротив мистецтво втрое. За це я одержав орден і захистив кандидатську дисертацію. Тепер захищаю докторську. Доктор виродження кіно! Звичайно, я зворушений, страждаю».

Все, включаючи і тему страждання, він вимовляє, як манекен, без усякого душевного поруху. Це мерзотна фігура, жорстока, тупа, егоїзму крайнього, огидного. Нічого в світі, крім його персони. Комплекс лакейський.

Він був пересічною ординарною людиною, призначеною випадково на неординарний пост. Тому він перестав бути пересічним і ординарним. Він перетворився в щось у своєму роді, що виходить поза рамки звичайного.//

Проїхали Ніжин. Тут учився Гоголь. Згадав Боженка й Савку Трояна...

17/VII [19]49

Як важко болить серце. День і ніч, невпинно, невблаганно. Важке, немовби в ньому сто пудів. Болять руки. І такий біль у грудях, і так я знесилів. Не можу не то що ходити, сидіти вже важко, навіть важко лежати. Невже настав мій смертний час?

Пишу сценарій. Так працювати важко, як ще ніколи. Уперто відчуваю, що біль у серці не дозволяє думати, не дозволяє почувати життя, не пускає навіть писати, водити олівцем чи пером по паперу.

Коли б мені пощастило написати як слід отсей сценарій. Я, може, одмовлюсь його ставити. Я мушу лікуватися довго, якщо можна ще лікуватися.

18/VIII [19]49

ФУТБОЛ

//Написати оповідання про футбол. Як був я на футболі в 1938 році, що я там бачив, що чув і що говорив. Внести в «Футбол» вставне оповідання про Н.

І закінчити оповідання складним ходом думок, що виникли тоді в мене. От чого я й до сього часу ненавиджу отсю дурну і темну гру.//

//Оглядаюсь,— як я постарів.

Не встиг роздивитись неначе, і вже півстоліття майнуло в далечінь, як один день. Як я жалію, що не встиг написати найголовнішого. Все було ніколи неначе. І як тепера братись за перо? Що знаю я? Молодь від мене далеко. Почати писати про старих людей, про старі часи.//

30/X [19]49

Сьогодні свято в Україні... Возз'єднання земель. Здійснення мрій народу мого на протязі довгих століть і мрій моїх, моєї юності.

Святкують всі трудящі [...], святкують всі сьогодні на Вкраїні [...].

Осталось чотири дні до закінчення сценарію. Чи й витягну: так все в мені пошматоване болить [...] ¹.

1951 РІК

17/II [19]51

ПРО ЗОЛОТИЙ КЛЮЧ

Нещодавно В. Шкловський зустрів мене в Спілці письменників і каже:

— Я думаю, що найвразливішим за глибиною і вірністю основного і головного, що було і є в нашому житті,— місце в «Щорсі», де богунці мріють про майбутнє, зокрема Чиж — хлопець-богунець з напівоголеною шаблею. Ось ключ, який кінематографія повинна була підняти, щоб відкрити доступ до найвеличніших справ... і не підняла, підібравши відмичку протилежного призначення [...].

Пам'ятати про сей ключ.

Всі так забули про нього, наче його і не було зовсім.

Пам'ятати про сей ключ.

¹ В цей час О. Довженко працював над сценарієм «Прощай, Америко!».

ТЕМА ОПОВІДАННЯ

//У місті зруйнована головна вулиця. Зруйнували її вороги під час війни. Усе місто брало участь у прибиранні руїн протягом трьох літ. Усі уявляли відбудовану нову вулицю з прекрасними будинками.

І от почали будувати перший дім. Цей перший блин будував найвпливовіший архітектор, який при всіх своїх незліченних довершеностях відзначався браком смаку.

Будинок був такий нікчемний, що викликав хвилю обурення. Обурення, уїдливі дотепи, невдоволення, гнів не тільки спеціалістів, а й усього народу, всіх перехожих, якась непримиренна ворожнеча до будинку, що не виправдав сподівань, свідчать про зростання народу, про закладені в ньому від природи багатства, ненависть до «мертвих каменів».

8/VI [19]51

ШВЕДИ

//Написати повість. Полонених шведів при Катерині женуть у заслання з островів балтійських на південь України. Частина дорогою загиває. Село Шведівка. Минуло [майже] двісті літ. Шведи в колгоспі. Німецька окупація. У шведів-колгоспників нейтралітет.

Після війни шведський уряд зажадав репатріації. Наш уряд погодився. Плебісцит. Агітація. Патріотизм. Збентеження. На Батьківщину!

Пароплав в Одесі «Швеція». Турне навколо Європи. У портах кінозйомки, хроніка, репортажі. Антирадянська безсоромна маячня.

Швеція. В порту мітинг. Гендлярі патріотизмом. Оселяють шведів у горах на убогих кам'янистих ділянках. Убогість і відсутність перспектив. І все поступово стало на своє місце. Все маленьке, а головне, нема простору життя, нема польоту, нема великої мети. Вони духовно стали оскудівати. І тоді вони зрозуміли, що втратили. Бунт молоді.

Назад, на Батьківщину. «Хай живе Радянська Україна!» Знову пароплав, на цей раз наш, радянський, «Україна» везе шведів на батьківщину уже з Швеції. Такі самі мітинги в портах Європи, тільки все навпаки. Приїхали на батьківщину і стали будувати комунізм.

— Скажу вам, товаришу, щоб ви знали: тут, на стройці, я мала людина. І взагалі я людина невелика і незначна. Я та людина, щоб ви знали, за допомогою якої, що коли їх зібрати до купи і направити на якесь добре діло, то вже з них може виділитись щось там героїчне і видатне, що заслуговує уваги. А сам я в окремності своїй такий, як я вже вам сказав. Виробляю норму, плачу всі внески, бо неприлично ж робочому чоловіку в своїй державі їх же не платити. Роботу я люблю.

Серафим Н. був одягнений гарно, носив уміло пов'язаний галстук. Гладко причесаний. Здалека він чимось нагадував мені Андрія Малишка. У фільмі інтересно подати його отак на урочистих зборах, після чого зразу перейти на робочий процес, де він, як каменярь, вже має зовсім інший вигляд, а його молода дружина — красива і струнка штукатурниця в прозодежі, ще й з покрапленим крейдою чи вапном обличчям...

16/11 [19]52

НІЧ ПЕРЕД РІЗДВОМ

1. Приїзд у Москву Івана Тимофійовича Хапуги-Соловейчика.
2. Отримання сукна в Кунцеві.
3. Мрії на дорогах.
4. Є така машина. Слабі гальма.
4. Зрадницькі гальма.
7. На кільці В.
8. Що робити?
9. Хапуга-Соловейчик у відчаї.
10. Трое в одній кабіні.
11. Суперечки. Пошуки адреси.
12. Обійшовши весь двір, всіх розпитавши про Хапугу-Соловейчика. Немає Хапуги! Ніхто не знає. Провалився Хапуга. Що робить?

13. Зрада і відступництво. Зваживши всі «за» і «проти», вирішив не повертатися в машину. До речі, у нього справа. Правда, він перший завів невизначену розмову в кабіні.

14. Що робити двом? Крадіжки, звичайно, ніякої немає. Але, з другого ж боку, можуть же подумати? І куди дався оцей?

15. Їздили до вечора. Витратили бензин. Купили нового. Куди? Вихід. На фабрику в Кунцево.

16. На фабриці біля воріт. Геній непропускательства. Вставна новела.

17. Знову мрії на дорогах. Ніч. Чорт місяця вкрав. Хурделиця.

18. Приїздять на базу. Не приймають без начальника бази т. Кума.

19. Кум гуляє в Солохи. Побігли за Кумом. По дорозі розминулися.

20. Кум знаходить у машині сукно.

21. Здійснюються Кумові мрії. Він може творити добрі діла. Лише добрими ділами можна прославитись. Але які ж добрі діла можуть бути у начальника автобази будівництва?

22. За рулон сукна — і в дитячий будинок. Вихованці-сироти і їхні виховательки.

23. Суд.

— Чорт його знає. Таке дурне наснилося, що до цього часу не можу прийти до пам'яті. Чи це сон, чи, може, справді... Слухай! Де ж це я вчора?.. Хм! От історія... Віра!

Тиша. Ніхто на крик не відізвався.

10/III [19]52

//Все спрямоване в завтра. Ця спрямованість у недалеке майбутнє становить душу нашого часу.

Це молодість, реальність, оптимізм.

Це не мрії про далеке щастя. Ми вже підійшли до щастя дуже близько.

Зроблено так багато, що здається, від смерті Леніна до наших днів минули століття, так багато вмістилося великих подій за двадцять вісім літ.//

//Продовження життя.

Чую в вагоні пісні азербай[джанського] соло під акомпанемент музики і хору. Це прекрасно. Записати докладно, що це: це життя людини. Помер Н., і зразу все життя на 50 метрах під цю музику.//

//Треба шукати в усьому поетичний вираз.

А скільки його навколо! Тільки погано ми бачимо і мало прислухаємось до голосу свого серця.//

Про все можна складати вірші.

Про найменші ніби речі, про все звичайне ніби і буденне, аби стало воно незвичайним і небуденним.

Диктор. Тема. Схилимо голови перед мільйонами убитих. Траурний урочистий марш. Тиша. Салюти гармат. Небо темно-вороне — така велетенська хмара.

1. Плотники спинились на хвилину.

2. Другий варіант. Ім ніколи спинятись. Вони говорять, роблячи своє. Мимо них провозять жінки вози чи плуги.

3. Се є лиш спогад про Гришу Нагнибиду. Про смерть його і про печінку. Про те, що він бачив перед смертю і що сказав (Роману).

4. Тут можуть бути музикальні паузи. Ніби радіо — то голосно, то тихо. Гра на тиші й на повному звучанні.

12/IV [19]52

//Сценарій «Відкриття Антарктиди» я писав не для Н. і не для NN.

Я писав його для молодих початкуючих сценаристів. Для них я працював близько восьми місяців, не шкодуючи сил. Мені хотілось створити зразковий сценарій, в якому ідея, людські образи і вся обстава перебували в єдності форми і змісту. Щоб усе абсолютно в ньому, будучи легко прочитаним, драматичним, спрямованим, було сповнене руху, тобто було завжди кінематографічним.//

ЗАСТУПНИК ДУРНЯ

1/V [19]52

Драма

//1. Після призначення на пост приходиться у кабінет. Рекомендується йому перший заступник. «Що це таке?» — «Графин» — «Який?» і т. д. (всю сцену з Д-м).

2. Секретарші: «Якщо будуть до мене проситися на прийом або дзвонити особи, що іменують себе моїми товаришами або родичами, не пускайте. У мене немає родичів і товаришів».

3. Їздить з міністерства на квартиру о першій годині ночі або вдень обов'язково машиною. Віддаль — два квартали.

— Чому ви їдете машиною? Чому б вам не пройтися прекрасною вулицею? Тим більше це так близько.

— Не хочу. Отак, знаєте, підеш, а на вулиці будуть до тебе приставати з різними просьбами.//

5/V [19]52

//На всій картині повинна полум'янити печать величї історії. Але не в знеособленому місиві тисячних бентежних юрм, а в індивідуалізованих образах, у вчинках, думках, у висоті намірів. Чим вимірюється людина? Висотою намірів і цілей, а не висотою небосягів.//

//Все повинно бути в безперервному русі з змінним ритмом — від бурхливого до урочисто повільного.//

//Усі пори дня і року. Сходи і заходи.//

13/VII [19]52

//Один з основних персонажів Мовчан Ілля, багатодітний. Він веселий. Він втілення радості, праці. У цьому його талант.

Такі його дружина і діти. Він любить дітей.

Може бути винятковою своєю чарівністю сцена, коли, посадивши собі на живіт напівголого малюка, він після трудів грається з ним і про що тільки не розмовляє. Згадати відомий малюнок у (нрзб), де він держить його, лежачи, на витягнутих руках.

Старші три розумники. Взагалі діти його гарні, здорові, привабливі. Гарна дружина. Згадати: В. Мовчан у тайзі. Розумник. Знаки віспи зробили його лице сяючим.

Докладно описати його в роботі.

Що він уміє робити.

Які слухняні йому інструменти.//

//Але це був уже хор.

Згадати, як, роблячи вулик для бджіл, він співав у садку під грушею біля хати. Описати цю грушу роду. І подвір'я, сад. І як діти його підспівували йому. Деякі були такі ще малі, що співати не вмiли. У них ще не вистачало слуху та протяжності звуку. Як у маленьких пtiць не вистачає сили в крильцях і в співанні. Пісні були різні, і все це радість життя.//

//Молодому космополітові не сподобалось у Каховці.

— Не подобається мені Каховка.

— Так? Не подобається! Ай-ай-ай! А скажіть мені, ви їй подобаєтесь?

— Кому?

— Каховці. Чим ви порадували її, чим натхнули? Якими ідеями, якими планами ви схвилювали серця каховчан — будівників комунізму? А що ви знаєте про неї? Які пропозиції внесли на предмет виправлення недосконалості видимого порядку речей?

— Та я просто...

— Ви нахлібник і нікчема. Каховка навіть не помітила вашої присутності в ній. Ви як муха в їдальні. Йому не подобається Каховка! Нудно, неефектно, не, не... Ви сліпа нікчема, сліпа, не здатна бачити, без любові до людей, без радості творчості, без здатності захоплюватись. Ви молоді, а душа у вас стара. Стара заперечуюча душонка з такою-от, знаєте, саркастичною дотепністю. Я бачити вас не хочу! Ідіть.//

Тоді Гриша Нагнибіда подивився на нас своїми великими чистими очима, і ми помітили, що він відходить од нас.

— Що, Гриша? — сказали ми йому ніжно, наскільки дозволяло нам зовнішнє безобразіє і смердота, що йшла з наших ротів.

— Умираю, — прошептав Нагнибіда і якомсь не то всміхнувся, не то хотів заплакати. Потім він повернув своє лице до мене, як до старшого літами. Тоді я нахилився до нього і, дивлячись в бездонну прозорість його очей, що ось-ось закриваються навіки, помітив, що очі його вже бачать не нас, а щось інше, дивлячись кудись поза нас.

— Кажі мені, Григорій. Що ти бачиш? Запишу.

— Я бачу все...

— А чи нема там України? Чи не бачиш ти її?

— Бачу, брате.

Що він розповідав про Україну, я не чув. Я знепритомнів од голоду, і перо випало з моїх рук. Коли я прийшов до тями і розплющив очі...

Я складав закони. Я пропонував їх вождям мого народу на затвердження.

Я пропоную план саду. Мене провалили. Виступаю на пленумі комсомолу. Мене слухають. Потім закон приймають, тільки я щоб не думав багато про себе.

— Я мрійник. Я реконструюю місто перший. Я провідник — (2-го травня). Обком-інтурист. Розмови. Мости. Озеро. Сади. Місто. Площі. Принципи забудови. Закони для села. Для школи. Для батьків. Основна моя пристрасть — етична. Перебудовую в уяві світ. Не сплю ночі. Картини шумлять в голові, проносяться одна за одну краща й величніша. Міг усе. На все добре і розумне був здатний і готовий цілком. А бачив навколо себе дрібноту душевну й розумову. І ні на гріш смаку навколо.

Творець мусить любити життя й показувати, що воно прекрасне. Без нього люде б мали сумнів. Себто творець мусить писати [...] правду.

Сорадуйся і сострадай. Тільки через жалість, страждання людина зостається людиною, а не каменем з викарбуваними на ньому письменами законів людських.

//Обов'язково в картині повинні бути археологи і розкопки.

Згадати і розписати докладно цю унікальну Кам'яну Могилу, і ніч розмов, і як доісторичний учений ловив мені вночі раків теж доісторичним способом.

Докладно описати. Порівняти, як мій дід-чарівник ловив рибу.

Археологи потрібні як носії призми часу.//

//Виступала молода вірменська поетеса. Прекрасний, гідний подиву виступ. Я буквально зачарований цією промовою. «Це нове начало». Узнати її ім'я і адресу і обов'язково написати листа.//

//— Та нічого, ну що ви, їй-богу, на мою думку, все в абсолютному порядку. Шкода тільки, що час марно гине.

— Не час гине, а ми.//

— Дуже цікаво. Хоча в мене є кілька аргументів, якими я хотів би обґрунтувати протилежну точку погляду. Ви дозволите?

— Прошу.

— Почну з того, що ви говорили неприпустимі дурниці взагалі...

//Багато говорите про щастя. Щастя, щастя... Є речі набагато значніші, ніж щастя, набагато глибші і, якщо хочете знати, набагато достовірніші.//

У нього так довго не було успіху, що він постарів, зів'яв і зробився некрасивим. Для краси потрібно щастя, потрібна гармонія:

у фізичних насолодах,
у здійсненні бажань,
в сприятливій роботі.

//Нерозумно і пошло було б ненавидіти і «розвінчувати» Гоголя за «Листування з друзями», що викликало лист Белінського.//

ПРО ЛЮДЕЙ

слід судити з того, в чім вони мали успіх, а не з того, в чім вони зазнали невдачі.

Боєць і з хибами все-таки боєць, а муха без хиб — всього лише бездоганна муха.

//Перетворення природи в Китаї, зібрати номери журналів, книги.

Природа Індії в оковах.

Розтлінна земля. Америка.

«Людство загине від пустелі, рано чи пізно їй судилося покрити мертвим саваном усю земну кулю. Земля стане царством посухи. Таке є її фатальне приречення. І головний фактор в утворенні пустелі — людина»//

(Буржуазна наука)

1. Діалог про вдячних нащадків.

Проспівавши «Солов'ї, солов'ї...»

2. Темніє. Плотники поснули. На тапчанах чи просто на землі під небом. Починає мінятися небо. Сниться сон.

Під час сну проїжджають машини чи хтось підходить і спиняється, питаючи голосно: «Куди звертати?» Підходить не один, а двоє чи троє, щоб дати можливість вести паралельні діалоги подорожнім між собою і «сну» між собою.

3. Один з плотників — законодавець і пророк. Колідуб.

4. Другий — Кола. Товченик. Нечитайло.

5. Один — зовсім підліток. Почуває в собі всі таланти, які тільки є на світі.

6. Третій — практична людина. Не любить ніяких проявів почуттів. Любить, щоб усе було так, як слід.

Соловьи, соловьи, не тревожьте солдат,—
Пусть солдаты немного поспят.

Сю пісню співають мої плотники під кінець одної дії вечорами весною під співи солов'я. Потім сні.

Неодмінно скористати в напливах.

Переглянути для цього «Прощай, Америко!» і, можливо, звідти взяти епізод.

//Приїзд на Каховку делегатів Америки, Індії, Китаю.

1. Дійові особи можуть спілкуватися з допомогою радіоапаратів. Таким чином, можна обійняти кілька точок: Каховка—Терпіння або Запоріжжя—Керч.

2. Поїздка автомашиною по автомагістралі Москва—Сімф[ерополь].

3. Або літаком.

4. Над пустелями нашого південного сходу і, можливо, і інших країн.//

//Коли президент Академії наук О. М. Несмеянов читав свою імпровізовану доповідь про «точки росту», які лежать завжди «десь між», по краях наук, я подумав: і в поезії ми знаємо дуже яскравий приклад — Маяковський. Зумів же він мову поезії, газети, гасла і прози найсірішої об'єднати в новий сплав могутньої нової, нечуваної сили.

Це зрозумів Б. Агапов.

Взагалі виступ Несмеянова був винятково тонким і цікавим, що розкриває в ньому дуже обдаровану людину.//

Про стик далеких атомів.

//Довго дививсь Кравчина на роботу крокуючого екскаватора. Біля нього захоплені шепоти журналістів. Нарешті, коли його спитали: «Ну, як?!» — відповів несподівано, чим і збентежив декого://

— Рука довга. Щось не те. Неестественная статья. Не смійтеся. Ось пригадаєте моє слово — не пройде. Буде роботать якась інша машина. А це все рівно, що жирафі приточить ще шию втрое. Розпадеться.

— Що?

— Розпадеться отая машина на дві чи три, а може, й п'ять машин, і всі п'ять, разом взяті, зроблять всю її роботу, а електроенергії пожеруть удвое менше. От щоб ви знали. Руки довгі.

— Шия?

— Хай буде шия.

16/VIII [19]52

Може, ввести в фільм автора?
Дикторський текст.

— Те-то і те-то... Ось тут батрачив колись мій 19-літній батько.

Все в показі:

екскаватор «хватає» цілу скіфську могилу й піднімає вгору (напливом).

Три тисячі літ назад скіфи.

Половці, хозари.

Запорожці.

Сірко... Долина.

Фальцфейн,
революція,
війна.

//1. Андріанов дома.

2. У степу на машинах.

3. На Дніпрі на пароплаві.

4. В літаку над Україною.

5. Каховка.

6. Хто прийшов (прийом на роботу)

І ДЕСЬ У СЕРЕДИНІ

цієї шестірки дім мого героя, і виїзд його з сім'єю, і прощання з матір'ю Фелікси — і вона в степу (її забрали проїжджі геологи на вантажній машині). Вантажна машина у степу серед безбережних бавовникових полів, і вона на ній стоїть, вся спрямована в майбутнє.

Люди радіють. Сталася подія величезна в їхньому житті, в житті народу, в житті і долі їхніх дітей і всіх їхніх поколінь. Це велике торжество. Це величезне самопоглядання, і це на межі дії. Дія невіддільна. Вона починається зразу.

Вирішили проект. Після довгих досліджень, спорів, перевірок і т. п. прийшли до варіанта, прийняли. Великий, незабутній день! У такий день не можна бути на самоті. Навіть мало говорили, але думали разом (винятково цікаво і виразно).

У драмі один з геологів говорить: «Господи, як відрізняється теперішня драма від минулої».

Ш.

//Чоловік швидкий, рухливий і якийсь увесь ніби не-вловимий, вислизаючий. Він не ходив, а забігав, заскакував, наскакував, зіскакував. Його не можна було куди-небудь підвезти, а лише підкинути, викинути.

Голос у нього гучний і спочатку завжди впевнений і респектабельний, як кажуть, голос людини з знанням справи. Але знання справи раптом виявлялося сумнівним, і тоді голос у нього зразу слабшав і починав невпевнено деренчати. Так було і цього разу.

Довго сиділи робітники, притихши в глибокому зніяковінні, коли він розкрив їхнє неподобне ставлення до праці «з цілковитою більшовицькою прямою і відвертістю». І як не просили в президії, як не викликали робітників на дискусію, ніхто не відгукувався. «Що тут уже говорити, все зрозуміло». Ш. сидів після своєї блискучої доповіді приємно збуджений, поправляючи п'ятірнею, ніби гребенем, волосся, що злегка скуйовдилося під час виступу.

Але от якось умовили виступити бригадира різноробів Романа Ляща. Лящ був людиною на вигляд непоказною, але вдумливою. Був він і непоганий бригадир.

Свої різноробочі справи або те, що звалося раніш чорною роботою, він виконував дуже старанно. Ораторських даних за ним помітно не було, але тут раптом він знайшов справді класичний ораторський прийом, який розвеселив усіх, крім, мабуть, президії.

— Так, товариші,— сказав Лящ і, повернувши голову, добре потер потилицю,— наш виконроб Ш., що виступав тут, правильно викрив і вивів на чисту воду, ну, тобто буквально всі хиби в нашій, так би мовити, між іншим, роботі і так і далі. Картина, або ще більше, так би мовити, художество, яке ми являємо з себе, та ще, так би мовити, ну, буквально, на найкращому березі Дніпра, нікуди, тобто, не годиться, абсолютно. І немає тут серед нас жодного чесного робітника, якими ми тут є, щоб цілком не погодитись з тими неподобствами, які, знов же таки, ми тут щодня творимо. Тому ми можемо сьогодні цілком, так би мовити, свідомо заявити нашому виконробові і відповідально: так, ви, товаришу Ш., справді по-варварському ставитесь до матеріалів великої будови комунізму, про яку ви так чітко і правильно, так би

мовити, говорили. Ви по-варварському ставитесь до нашого робочого часу, до нашої праці. Скільки ми тут простоюємо через вас, через ваше невміння організувати наш робочий, так би мовити, процес і так і далі. Скільки ми тут щодня лаємо вас за це тайкома, можете, так би мовити, жінок спитати і перевірити.

Ш. був тихо приголомшений. Що завгодно чекав він почути від Ляща, тільки не такого повороту справи.//

//«— Ти скажи мені, чи річки назад потечуть?

— І річки потечуть, куди накажемо». (Солдатська розмова).//

//— А смисл який? Чому треба робити все обов'язково наперекір? І чи є в цьому мудрість?

— Те, що ми робимо, таке саме безсмертне, як Сталінградська битва, таке саме незмірне, як наша перемога.

Це давня мрія людства. Погаснуть грізні бурі, посуха, облагородиться клімат. І ми ввійдемо в Безсмертя, красиві, як і діло наших рук.

Тридцять мільярдів дерев, що їх посадимо ми [...],— ось історична відповідь, що її дає сьогодні комунізм анархічному капіталізмові, розтлителю землі.

— Спасибі за великий приклад. Нема ні барв, ні слів... Може, тільки музика спроможна втілити сьогодні цей неосяжний рух нових людських сил на землі.

Це справді географічний труд. І коли є розумні істоти на інших планетах, то й звідти побачать вони в свої телескопи наш більшовицький знак на Землі.

— Вісімдесят тисяч колгоспів СРСР! А Румунія, Болгарія, Китай! Важко уявити собі, що буде в світі через п'ятнадцять літ.//

17/VIII {19}52

Проблема часу

Розробити найрізноманітніші способи рішення часу на екрані. Треба так розташуватися в картині, щоб почуватися цілком вільно в часах минулих років за дві тисячі. Сучасники.

Те ж саме і в просторах.

ЗОЛОТІ ВОРОТА¹

(Нотатки й матеріали до роману народної епопеї на Дніпрі)

Подумати треба зараз же — поки не до кінця зіпсували — і про Нову² Каховку. В ній минуле не матеріалізоване ні в пам'ятниках старовини, ні в історичних будовах. Вона, Стара Каховка, має минуле історичне, політичне.

Отже, деякі будови треба будувати, уявляючи себе в майбутньому.

13/IX [19]52

Написати цілу лінію «аморального» поведження хлопців з дівчатами. На 10 рожениць у родильному домі вісім байстрят. Вивчити найбільш цікаві діла, історії, драми.

Ім протиставити хороше подружжя з любов'ю, щастям, дітьми.

Дівчат багато більше, ніж хлопців взагалі у нас. І дівочкам горе. Се біда велика, загальна.

Дівчатам присвятити окремий розділ і взагалі багато уваги. Про них так багато можна сказати.

Пригадати дівчину, що не виходить заміж, бо сватаються некрасиві.

Тут впадає у вічі багато красивих дівок і хлопців.

ПОЕТ НАРОДУ

На великих зборах, на пленумі, лаяли поета Р.

Лаяли й шельмували його молоді, власть імущі люде, які вважали сю лайку й шельмування народного старого поета за свій священний обов'язок і службовий подвиг. Поету не простили нічого, ні одної його життєвої помилки. Драму його життя, що попсувала йому все на світі, ще коли власть імущі ходили без штанів або гадили в пелюшки, [сю] драму особливо грізно і пристрасно пригадували як непростимий, незабутній, підлий злочин поета, що заслуговує вічної кари, презирства і помсти. Що вже ніяка ні партійна його приналежність, ні талант, ні третина століття творчої праці, ні сивизна, ні веле-

¹ «Поема про море», над якою в ці роки працював О. Довженко, мала бути заключною книгою багатотомної епопеї «Золоті ворота». — *Ред.*

² Тут, очевидно, — Стару.

тенська праця для народу, для партії, для комунізму не затулять ні його ганьби й злочинства, ні їх пильності й непримиренності.

Навіть бездонну душевну доброту поета вважали за безпринципність і маскування.

Поет у сей час сидів поверхом нижче в буфеті і тихо собі випивав щось алкоголічне. Він був у всьому подібний до свого народу.

— Поете! Нагору поспішайте. Там про вас іде грандіозна мова. Сам Н. вас критикує. Швидше!

Поет посидів трохи ще, схилившись над бокалом. Про що він думав, невідомо. Потім пішов нагору, почувши обов'язкові оплески.

Пішов поет нагору... Нагорі в шанобливим оточенні всіх тих, що треба, ішов сам власть імущий, проповідчик грізний.

«Его глаза сверкают. Лик его ужасен. Движенья быстры. Он прекрасен. Он весь, как божия гроза».

Підійшовши до «божої грози», поет ввічливо поклонився їй, потискуючи длань, сказав, аби не подумала «гроза», що він її зовсім не чув:

— Вітаю вас. Промова епохальна. І переконлива до краю по формі і по змісту. Підписуюсь під кожним її словом.

— А що ж ви думаєте, не правда? В таких ділах треба бути одвертим, не взираючи...— сказала «гроза».

— Абсолютно згоден. Я навіть не ждав од вас такого. Я зачарований.

— А ви не дуже бравіруйте,— доповідчик грізно нахмурився і зловісно блиснув очима.— Вам би плакати треба, а не вчиняти жалюгідні намагання жартувати.

— Я дуже вдячний вам за милостиву пораду. Дійсно, піду я краще додому да поплачу,— сказав поет.— Будьте здорові й щасливі. Бажаю вам добра. Тільки два слова на прощання: ви прийшли і підете, а я вже остався...

Поет повернувся і поволі пішов по східцях униз. Спи на в нього була зігнута од великої ноші, голова біла, ніби весь огонь уже згорів у ній і лишився один тільки попіл. Дома вночі він склав вірша прекрасного і чистого, як ручай, для свого і всіх народів про те, що комунізм поборе і запанує в усім світі, не дивлячись ні на які темні сили, що стоять на переможнім його шляху, і буде братство на землі, і любов, і жалість.

Наймогутніша машина епохи — земснаряд — має абсолютно неоригінальний і неефектний вигляд. За допомогою цієї машини ми перетворимо Землю. Те, що мріялось лише в казках чи в снах, може стати реальністю наших днів. От що таке земснаряд. І нічого показного. Це не машина, а цілий образ.

21/IX [19]52

Секретар Херсонського обкому виступив з доброю доповіддю.

Голос у нього молодий, і сам він міцний і здоровенний.

Намагався говорити найчистішою руською мовою, що йому й удалось на 150%: він акав більш, ніж се роблять самі руські люде... Перестарався.

За змістом промова була хорошою.

12/X [19]52

Неділя, ранок
над рікою Підпільною

НАД ВІЧНИМ ПОКОЄМ¹

Преклоняю коліна перед тобою, повний невимовної вдячності, що породила мене в великі часи, що напуваєш і годуєш мене всіма твоїми багатствами хліба, меду, молока твого, твоїх пісень і музики, що даєш мені радість і страждання і приймеш до свого лона, як прийняла дітів моїх і прадідів, мати моя.

Чому так любили тебе, і так оспівували, і так серцем тяглися до тебе, й думками, і всіма найвищими почуттями, що тільки було вищого й чистішого в мужній людині.

Благословляю день, і осінь, і теплий вечір, і шум сокориний, що доноситься до мене з того берега.

21/X [19]52

Коли мені пощастить написати сценарій в доброму здоров'ї і я не втрачу працездатності, я зроблю фільм свій на Київській студії.

¹ Підпис під малюнками велетенської заплави Дніпра.

Я повертаюсь на Україну і творитиму серед свого народу. Я не можу без нього далі писати. Як би важко мені не було. Як не доведеться поневірятися мені в Києві, я мушу, зібравши всі сили, не звертати уваги на людей, що мене ненавидять, творити для народу, молитися народові, ідучи з ним до великої мети побудови комунізму і жити одним — картиною про велике будівництво на Дніпрі і в степах України.

ПРО Г. І. А.

Є й такі. Приїздять, сновигають. Закопилюють губи. Їм не подобається. «Скучно. Сіро. Неефектно». «І чим більше придивляєшся, тим сіріше...» і т. д. Отсі підсліпуваті виродки, лжеписьменники, псевдокореспонденти [...], яких не слід би пускати сюди на пістолетний постріл [...].

Дивитись соромно. Не могли найти нічого кращого прислати.

24/X [19]52
18 годин

Іду з аптеки. По дорозі коло Управління Дніпробуду стоять дві жінки молодих. Прості собі трудівниці. У одної немовля, сповите у білу простиньку. Вона гойдає його на руках і сама ритмічно похитується, щасливо усміхаючись дитині. І мене, що пройшов у п'ятнадцяти кроках і бачив їх всього лише п'ять секунд, обнімає радість.

Потім на дорозі спинився самоскид. Друга молода робітниця з привітним чистим лицем кивнула водієві. Він спинив машину. Вона сідає в кабінку, посміхаючись водієві — своєму, очевидно, знайомому, — а в мене на очах сльози радості. Чому?

Життю. Його простим, ніби звичайним явищем прекрасного, людяного, ніжного...

ХАМ

Зайшов до N. в кабінет. Переді мною сидить свиня [...]. Через кілька хвилин мовчанки вона запитала мене, чи я до неї прийшов. Коли я сказав «так» і назвався, вона, не дивлячись на мене, спитала, що мені треба. Потім таким же [...] трактирно-хамським чином вона спитала мене, для якої мети, і потім помовчала хвилин зо три, займаючись підписуванням якихось паперів. Соізвонила сказати мені, також не дивлячись, що вона не може мені виділити нікого в провжаті для огляду дільниці бетонних заводів і що вона може мені дати записку до виконроба N., якого я мушу десь там знайти. Я пішов. Свинтус так і не глянув на мене.

Противно мені було так, що аж у голові заболіло. Потім я подумав собі: та се ж прекрасно. Слава богу, найшов-таки свинтуса, що зі своєю хамуватістю теж буде комунізм [...], що, може, десь в його онуках щезне тавро хама...

У кутку біля нього стояло перехідне знамено комсомольське — хіба не парадокс!

14/XI 1952

ЮЛІАНА

Я так люблю мою Юлю, як ніби й не любив ще ніколи за двадцять п'ять років родинного з нею життя. Я безупинно говорю їй найніжніші слова. Милуюсь нею, весь переповнений до неї глибокою ніжністю.

...Так, я люблю її, мою Юлю, і з того щасливий. Хто послав мені любов?

Пречиста вода великої Ріки мого народу! Се її цілюща волога оповила, омила мене, її вічно дівоча українська ласка і бездоганна чистота її багато-щедрих фарб.

М'яка тепла вода її оновила мою душу, очистила від журби і скорбот, повернула до краси. І став я тим, для чого родила мене Мати моя, добрим і радісним. Вона наповнила серце моє любов'ю, миром, щастям. І я благословлятиму тепер усе життя чисті її береги, і плескіт ласкавий її хвиль, і сине небо в її водах ніжних, і теплоту материнсько-дівочу, святу від кожного дотику її рідної води до мене.

Річко, річко, душа мого народу, який безцінний дар ти принесла мені! З кожним спогадом я купаюсь в тобі,

з кожною світлою думкою лину до тебе на тихій воді, на ясні зорі, несучи тобі в жертву найдорожчі мислі, припадаю до тебе.

Свята моя, незабутня, вічна! Поклич мене, прийми на свої береги, де трудяться мої люде, де чую спів [...].

1953 РІК

31/І [19]53

Милого її забили на японській війні в той саме час, коли ще тільки-но зійшла її зоря. Не наложила вона на себе руки. Не прокляла всесвіт і бога. Не втопилась. На всі ці драматичні речі, вчинки у неї не вистачило героїзму. Вона не була глибока, як безодня, чи гостра [як] блискавка. Вона була ніжна, як вода. Тихо плакала вона на самоті по своєму Василю. А коли хтось пожалів її і приголубив, вона невільно віддалася своєму покликанию...

— Чим же хату покриємо?

— Соломою. Чим.

— Кажуть, що соломою ж тепер не можна.

— Чому?

— Погана солома. Перестали молотити в околот.

— Ні, не тому. Солом'яна стріха, писателі кажуть, є ознакою міщанства, націоналізму.

— Дурниці. Солома в голові — ото міщанство чи дворянство, а стріха може бути всяка. Аби не протікала.

— Еге. У його, мабуть, грошей багато.

— Стріха не міщанська, а людська, якщо є в вас серце.

— Міщанська вона для міщанина, а для нас людська. Солома у них в голові. Солом'яне серце і блудлива холодна душа.

— Красива.

— Тю, лихо його забери! Вже в соломі націоналізм завівся.

КИТАЙ

Зустрічі творчі

//Полетіли в Китай. Або прибула делегація китаїських робітників і селян на Каховку.

Глибоко і н т и м н а розмова українських, російських і китаїських трудівників землі.

Т р у д і в н и к и з е м л і.

Про ліси, про фруктові дерева. Це нові господарі з е м л і.

Китаїці летять над Україною, бачать її.

«Не покладав я рук...» Може, Фівчук або Кравчина китаїським друзям скажуть: «Ми теж. Усе зрозуміло».

4/VIII [19]53

ПЕРСОНАЖІ «ХАТИ»

//Один з персонажів хоче, щоб у майбутньому було багато звіра в степу і птиці. Все хліб та хліб. Я хочу, щоб усе було.

Він мріє про майбутнє. Щоб було цікаво.

І щоб були хижі звірі.

Нічого. Ми виховаємо у них новий інстинкт — дружба до людини.

Досить хижацтва.

//Неодмінний персонаж фільму — археолог.

Може бути комедійним.

Введення археолога і археологічних досліджень у районі будівництва дасть змогу часових рішень у фільмі.

//Краще, коли археологів буде два: один старий, як от покійний професор Яворницький, другий молодий, який трохи іронічно дивиться на Яворницького. Це молодий учений, весь спрямований вперед, а не назад.

— Дивись назад,— це суть нашої нації.

— Дивись вперед, а то лишишся позаду,— і через минуле утверджуй майбутнє в сучасному.

Т-ко недотепний. Він ніколи не міг захистити як слід свою думку, губився, говорив дурниці, — одне слово, справляв неvigідне враження. «Знаходився» він щось через три-чотири години.

«ЗОЛОТІ ВОРОТА»

Се було звичайно дома. Тоді диспут продовжувався, відбувався ще раз. Ворогом була його дружина чи... Він вкладав їй в уста переконливі гострі аргументи проти себе, значно гостріші, ніж ті, з-за яких він потерпів фіаско, але зате і відповідав же він їй! Через годину од неї не оставалося цілої кісточки. І тільки тоді він заспокоювався, до нього верталася творча сила. Жінка се знала і терпіла.

Прославитись можна було колись надлюдським стражданням, пекельними муками чи диким злочинством.

Хто був славним через працю? ✓

Назовіть мені одну душу за тисячу літ, що прославила би ся трудом праведним.

Нема такої селянської душі.

Труд був марним.

Шлунковим, рослинним.

Знайдіть бодай один пам'ятник щасливій людині.

Ось пам'ятник людині, що вмiла красиво й щасливо прожити життя.

Дивітесь на нього, нащадки!

Нема такого [...].

10/VIII 1953

Потрясаючою і зловісною гримасою нашого часу є, без сумніву, злодійство Берії [...].

Пригадую диявольську пику, що скорчив Берія, коли привезли мене до Сталіна на суворий страшний суд з приводу невдалих помилкових фраз, що вкрапилися, за словами самого Сталіна, в мій сценарій «Україна в огні».

Витріщивши на мене очі, як фальшивий поганий актор, він (Берія) грубо гаркнув мені на засіданні Політбюро (на початку сорок четвертого року):

— Будем вправлять мозги!

Хто тільки не вправляв мені мозги, боже мій [...].

//— О, я знаю тебе! — грізно киваючи пальцем і так же злобливо, витріщивши очі, поучав мене друг Берії Н.— Ти вождю пожалів десять метрів плівочки. Ти жодного епізоду в картинах йому не зробив. Пожалів! Не хотів зобразити вождя! Гордість тебе заїла, от і загибай тепер... Ти-и! Як треба працювати в кіно?! І що твій талант? Тьфу — ось що твій талант... Нічого не значить, якщо ти не вмієш працювати... Ти працюй, як я: думай що хочеш, а коли робиш фільм, розкидай по ньому те, що люблять: тут серпочок, тут молоточок; тут серпочок, там молоточок, там зірочку...//

«Перший маестро» почав навіть показувати мені, як саме треба розкидати серпочки і молоточки, від чого я трохи не провалився в землю від обурення, розпачу й огиди.

Розкидавши уявлені серпочки, маестро гордо став передо мною і підняв голову і указательний перст:

— От і був би ти людиною. А тепер моя порада тобі: зникай, нібито нема й не було тебе...

Але найогидніше [...] трапилося зі мною напередодні арешту Берії.

Як потім виявилось, він уже був арештований, але ніхто з нас, простих смертних, про се не знав. Знав, очевидно, «друг» Н.

В міністерстві [...] переглядаю разом з Іваном Козловським фільм «Джунглі». Відчиняються двері: Н. Якась жіночка, що завжди за ним волочиться, сіла в крісло, сам же «друг» прямує до мене зразу. Знаючи явно, що я тут сиджу.

Одводить мене в куток.

//— Слухай, Сашко, я хочу сказати тобі... (*пошепки*) сказати тобі дуже приємну вість для тебе. Якщо тобі треба... слухай мене уважно... якщо тобі треба влаштуватися творчо і взагалі влаштуватися гідно своєму значенню тут, у Москві, або на Україні, в Києві, напиши коротенького листа Лаврентію Павловичу. І не відкладай... Напиши: «Дорогий Л. П., я і т. д. дуже прошу вас допомогти мені творити...» і т. д. Зрозумів? Він усе тобі зробить. Зрозумів? Можеш мені вірити. Це я тобі, запам'ятай, говорю. Хай буде тобі відомо, він краще до

тебе ставиться, ніж ставився... Я виїжджаю [...]. Тут я нічого не можу заслужити...

Я промовчав. Я був придавлений сією розмовою. Маєстро зник одразу ж. Я досі не можу зрозуміти, що се? Провокація? Купівля?..//

18/VIII [19]53
У вагоні

Народ народу подарував ріку.
Тема для блискучого оповідання або сценарію.

ЗОЛОТІ ВОРОТА

Золоті ворота в комунізм. Юнацтво мріє збудувати їх серед степу і щоб через них текли води Дніпра по степах України.

ТАК ВОЮВАТИ, ЯК МИ

//Пам'ятайте тільки одне: так воювати, як ми воювали, і не снилось проклятій вашій крамарській натурі.

І не вмирили ви в битвах так, як умирали наші герої, і не перемагали вам ніколи так, як перемагали ми.

Такої міри любові до життя і подвигу, такої пристрасті перемоги не видавити вам із своїх крамарських душ і не купити ні за яке золото.

Що ваше золото? Які смішні і дурні ви сьогодні з вашим золотом.//

//— У нього слабе місце — вважати себе важною персоною.

— Він піднявся все ж до високої посади.

— Так, але ж і ящірка не гірше за орла досягає найвищих гірських верховин.

— Господи, це неможливо.//

ДО ДРУГОГО СПОРУ

//Заходи для врятування народу і держави не завжди лишаються однаковими.

«Сама добродійність стає пороком, коли застосовують її помилково».//

Журнал «Нейшнл перентс тічер» — про систему виховання в США. «Все, чого потребує країна, — це люди, які будуть вбивати інших для того, аби вижити самим».

«Капіталісти володіють школами і університетами на правах приватної власності, подібно до того, як володіють вони банками, валютою, пресою».

Готування до війни, до нищення нас і китайців, штучно створений психоз небезпеки і т. ін.

Пригадати всю «Прощай, Америко!» і статтю в «Новом времени».

Епізоди в літаку

//— Хочете писати про майбутнє? Приїжджайте до нас на будівництво і розкажіть людям про те, що буде через... років.

Коли закінчилось це дивне оповідання про те, яким буде степ через п'ятнадцять літ, молодий хлопець зітхнув і, дивлячись у далину, спитав:

— А яким стану я в той час?//

//— Навіщо ти написав те-то і те-то? Адже цього ще нема.

— Це наукова фантастика.//

//Великі будови — це кульмінаційні вишки нашого господарства.//

//Треба написати п'ять оповідань.

Від мрії Леніна до гігантського сучасного — майбутнього.

Народи нашої країни пройшли уже гігантський шлях. Полезахисні зони — ліси комунізму.

Новий пейзаж комунізму — це краса майбутнього, і в цій красі краса наших душ, нас, як авторів і творців майбутнього, нових людей на землі.//

Годинна бесіда з т. Кузнецом Я. М. про два варіанти.

1. Самотьочний (прийнятий урядом).

2. Механічний (Геден).

Другий дешевший на 5 мільярдів без Молочанського водосховища. У когось у вересні забігають «мальчики кровавые в глазах».

Образ Кузнеца інтересний.

Говорив йому про сибірські ріки, про Давидова, Вінтера і т. д. Все розуміє. Правда, треба тему трактувати у всесвітньому масштабі.

П р и с т р а с т і великі.

Пригадав йому Лисенка-Цицина.

ПРОПАВ

//1. Іван Іванович, що займав великий пост, буди викликаний до Петра Петровича, який займав ще більший пост, почув раптом на свою адресу несподівано грубе:

— Геть! Иди геть! Мерзотник, так і так!..

2. Зовсім збитий з пантелику, вмить вийшов, в очах потемніло [...], ні предметів, плило все в голові... «Пропав».

3. Дома всі стурбовані. На роботу вже не поїхав. Не їв, не пив. Усю ніч не спав. Вів внутрішній діалог. «За що?» Перелічував усі свої заслуги, свою відданість праці, мрії... За що?! Не можу я більше працювати. Руки опускаються.

Йому здавалось, що всі уже знають про його ганьбу, про його падіння.

А може... не дай боже... невже?

4. На другий день був знову викликаний до П. П. Ішов — ноги не несли. Ввійшов. Був зустрінутий ласково, з вибаченням:

— Простіть мене. Я одержую ось уже два роки скарги на вас за брутальну поведінку і вирішив дати вам змогу перевірити це на собі... Жалійте людей. Не ображайте.//

1954 РІК

[...] — Через тебе, негідника, немає щастя у колгоспі.
— Поживете й без щастя, чорт вас не візьме. Щастя, щастя! Є речі більш важливі, ніж оте щастя.

18/VIII [19]54
Поїзд

А НАЙГОЛОВНІШЕ З ГОЛОВНОГО

Синтезувати нову комуністичну психологію. Виразно зобразити всі можливі її прояви в роботі, в спрямуванні, в етиці і естетиці.

Мусять родитись у картині люди нової нашої безпрецедентної доби — комунізму.

Фільм про Великих маленьких людей, що творять нову еру на землі — еру комунізму.

3/IX [19]54

ГЕРОІ І ЖЕРТВИ

(До питання про прекрасне)

//Для повноти картини потрібні в селі не тільки герої праці й битв, а й мученики, тобто жертви самоуправства, беззаконня і сваволі. Це люди чесні і морально пристойні, яких ні за що ні про що висилали, потім прощали незаподіяні злочини, і вони сьогодні ходять серед нас, не знаходячи собі ніякої вже точки опори, подібно до грішних душ у мікеланджелівському страшному суді. Це до епізоду питань. До речі, згадати Кравчину, де він записує перед смертним боем у партію і де всі сповідаються перед ним. Усе це до питання, до великого многогранного питання про прекрасне.//

12/IX [19]54

Сьогодні мені шістдесят років минуло...

Учора й сьогодні я одержав багато привітальних телеграм. З Москви, звичайно, не з убогого Києва.

Національну форму і зміст я відчуваю завжди, й сьогодні особливо. Гірко мені? Гробить мене розпач чи жаль? Ні. Небо таке ясне, і повітря прозоре [...].

Люблю народ свій палкою любов'ю. Ущухло много бур в моєму серці і пристрастей ущухло багато, тільки одна з них лишилася в мені назавжди: пристрасть етична, і за це я благословляю свою долю і свій час [...].

25/IX [19]54

Сьогодні я чомусь згадав про виступ Чарлі Чапліна у пресі чи в промові зі слів Андрія Малишка.

Чаплін заявив, що слов'янство поки що дало світові в кінематографії одного митця — мислителя і поета. Він назвав моє ім'я, від чого, очевидно, українська частина нашої радянської делегації діячів культури ніяково опустила очі, не знаючи, як реагувати [...].

1/Х [19]54

//С. красуня. Струнка, з красивими руками, з великим низьким лобом, голубоока. Чорт знає, які дияволи таяться в ній. Вона, звичайно, завоює його.

Сидячи на одній парті в гідротехнічному інституті, вона не може не завоювати його, тому що та, дружина, вдома. Вона вдома — і більш нічого. І все за С. Все говорить про те, що пара його — С. Так він і поїде з нею на нове будівництво, в нове життя. А дружина лишиться на березі нещасна. І буде плакати вона, і проклинати долю, і кликати його, але нічого вже не зміниться. Судилась їй сирітська доля покинутої.//

//Критики скажуть, звичайно, — вигадав автор конфлікт. Нема такого конфлікту. Наші маси давно вже переросли і виростили з цього кола нікчемних приватновласницьких проблем. Де він їх побачив? Де він побачив цих уявних матерів, які замість того, щоб з радісною усмішкою на устах переселятися з тісних мазанок у світлі нові будинки, раптом почали плакати і цілувати одвірки, та ще з такими слізливими причитаннями? Нема цього! Нема!

Тут автор зразу змушений буде поспішити назустріч критикам з заявою, якщо не про свою цілковиту з ними згоду, то в усякому разі з виявленням радості, що вони цього ніде в житті не помітили. І навіть заздрощів. А втім, ні. Заздрощів до критиків автор не відчуває.//

У СЦЕНАРІЯХ І ФІЛЬМАХ

//Скільки на думці?

Що на думці, те й на язиці.

Усі персонажі сповіщають у тій чи іншій нескладній формі один одному про те, що вони зараз робитимуть.

У підтексті майже нічого нема. Все однопланове. І немає мислення. І кожному відведено судити не вище чобота.//

//Відсутність підтексту в ролях не дозволяє акторам творити образи. Тому вони не живуть, тобто не мислять («Я мислю, отже, я існую»). Вони читці реплік.//

1/X [19]54

//Що може людина? Могутня нечувано наша людина сьогодні. Взагалі людина сучасності — якими засобами вона володіє?//

В е р е щ а к а. Працюєте погано. По-старому.

Т и х и й. Скажіть мені: коли б були ви не письменник, а хлібороб, як ми от, як би землю краще по-новому обробляли?

В е р е щ а к а. Я? Я про це не думав. Я взагалі кажу.

Т и х и й. Жаль. От бачте.

В е р е щ а к а. А ви? Коли б були ви не колгоспник, а письменник, про що б ви книжку написали? Еге. Ви про це думали?

Т и х и й. Думав. Я написав би книжку про гарну, лагідну людину, добру і чесну. Про те, як призначили її, цю людину, на роботу, таку, для якої у неї ума-голови не хватає. І як оця людина поволі стала злою, нечесною, гидкою і нещасливою. І як через неї стало нещасливими багато гарних, розумних людей. Не перебивайте. І як потім у це село приїхало високе начальство і цю людину вроді неначе вигнало з посади, і як усім нам знову стало легко й ловко жити. І тій людині теж.

В е р е щ а к а. Так. Може, ви назовете прізвище цієї людини?

Т и х и й. Можу назв'ять. Можу й не назв'ять.

З а п о р о ж е ц ь. Не називай, Трихван! Усі вони один у одного горілку п'ють. Правди не доб'єшся все одно.

Т и х и й. Доб'юсь.

В е р е щ а к а. Одне можу вам сказати: напевно високе начальство до вас не приїде...

11/X [19]54

РОМАН

У всіх його проявах розікласти на п'ять пар:

//Любов і радість.

Ревнощі і страждання.

Народження дітей.

Розлуку.

Злиття сердець, щастя владання.

Обман і мерзотність.

Прагнення до висот і допомога друга.

Прагнення до висот і гальмування міщанки.

Похибки серця.

Гармонія.

З усіх повсякденних явищ поєднати один вірний і точний роман. Переплести всі долі пар.

НІЧ.

1. Вони в степу обійнялись (тема моря).
2. Вони потонули, море закрило їх.
3. Друга пара на човні на Дніпрі.
4. Човен на Дніпрі. Вони в ньому лежать.
5. Сцена підла.
6. Вона одна в степу. Страждання. Музика.
7. Фівчук лягає спати.//

22/X [19]54
Н. Каховка

Деталь.

Іздив з М. в Стару Каховку. Хотів знайти невловимих водобудівців. Двічі не заставав. І обидва рази мене вражали секретарки зава і парторга. Обидві досить

гарнесенькі, молоді, з гарними фігурами. Але пики в обох злі, як у гадюк. Вони ніколи не бачили мене в житті, не знають, хто я. Але обидві огризалися на мої запитання, наче перед ними стояв не сивий відвідувач, а їхній найлютіший ворог.

Яка дивацька відсутність елементарного виховання! Так хотілося сказати: «Посміхнись ти, дурепо паршива! Попроси мене люб'язно сісти. Які ідіоти тебе виховали? Який дурень узяв тебе до себе на роботу?»

Потім я подумав: «Ні, змовчу. І тихо піду».

Можливо, вони копіюють своїх начальників?..

23/Х [19]54

Різне. ...Да! Заходжу я до Петра Івановича. Скільки років не бачилися! Людина культурна, море чарівності. Є нам що згадати. Одне слово — зустріч майже близьких друзів. Розмови високі, політично спрямовані до самих вершин комунізму. Просунувся Петро Іванович, просунувся здорово! Ось як злетів! Ну і досвід, звичайно, керівної роботи, і зовнішність, і голос, і посмішка, і щось таке, знаєте, високе і принадне, керівне на обличчі...

Але ось дзвоник секретарки. Коротка розмова. Петрові Івановичу треба когось прийняти. Хтось зараз повинен до нього ввійти з підлеглих. Чому я це знаю? Я бачу: Петро Іванович непомітно для себе і для мене, через звичку, вже інша людина... Відвідувач заходить... Розмова відвідувача з строгим, жорстким керівництвом коротка. Похмуре керівництво, важка бездушність і нечутливість цього наймилішого Петра Івановича. «Вправляє мозги» прибулому, очевидно, розумній і нещасній людині.

Він виходить пригнічений, супроводжуваний важким поглядом.

Крісло повертається в мій бік, і переді мною знову ліричний шанувальник вільного жарту, трохи скептик і прочая, і прочая, і прочая.

Милий Петро Іванович:

— Да! І ось, значить, це саме, приходжу я додому...

Я думаю: господи, звідки ся артистичність? О, порожня посудина [...]! Ти вже недосяжний, непроникний, обтічний. Ти всемогутній. Скільки ж тобі років? Нікому не вирахувати. Ти старий як світ [...]. Чи є ти плямою

капіталізму? Чи ти ще при феодалізмі був таким сучим сином? І будеш при комунізмі? Ба, мабуть, будеш, bestie!

26/X [19]54

Сьогодні у мене приємний ранок. Наче менше стала боліти голова. Отримав велетенське душевне полегшення від телефонної розмови з Юлею. Н. надіслав мені дружнього листа з вкладеним у нього рецептом і двома паке- тиками дидретину. Сповнений до нього почуття глибокої вдячності, до цієї доброї, розумної людини. Спасибі йому.

І ще одна хвилююча зустріч буквально збудоражила всього мене, як то кажуть, до краю. Сьогодні я отримав деяке ствердження однієї своєї старої таємної здогадки.

Я думав влітку ще в Москві, і особливо тут, в Кахов- ці, і головним чином у Грушівському Куті, а також про- пливаючи пароплавом по Дніпру:

Чи се все так? Ну, добре, Каховську станцію і во- доймище — море — я розумію, визнаю повністю і люблю. Ся споруда варта всіх жертв — і зруйнування сіл, і за- топлення плавнів, і всіх найдорожчих трудів нашого народу. Чому? Тому, що воно породжує Південний жит- тедайний канал. Се зрошення, обводнення, се життя і благополуччя наших степів. Воно абсолютно прогресивне.

Інші греблі? Зокрема Кременчуцька? Та сама, яка повинна затопити 45 000 домів серця України? Чи по- трібна вона? Чи така вже вона необхідна? Для чого вона? Для постачання запорізьких турбін? А може, плю- нути нам на ці турбіни, на сії вісім тощих фараонових корів? Чи не надто дорого обійдеться сії запорізькі їхні кіловати? Можливо, ми далі обійдемося невеличкими греблями для підтримання нормального судноплавства і в невеликій мірі для енергії?

Адже людство вступило в нову енергійну еру! І яку! Оволодінання термоядерною енергією робить нас всемо- гутніми володарями всієї Сонячної системи, а не лише Землі!

Навіщо ж сі складні архаїчні, божевільно дорогі гід- роелектрогіганти на прекрасних ріках? Ці затоплення міст і сіл?

Я задавав отсі питання А-ву, але переконливої від- повіді від нього не отримав. Очевидно, він не до кінця

розуміє все, будучи поспіль захоплений своєю прекрасною і благородною справою.

І ось сьогодні один професор Одеського гідротехнічного інституту підняв раптом переді мною завісу.

Очевидно, саме у зв'язку з атомною ерою вже почали переглядати всю проблематику гідробудівництва. І той факт, що зараз закрили всі нові гідротехнічні в у з и, залишивши лише один старий, Одеський, свідчить про дещо.

[...] Ми будемо робити новий стрибок у розвитку енергетики. Атомний.

Греблі на основних великих наших ріках, очевидно, будуть невеликі, з скромними відмітками для полегшення судноплавства і зрошення, без ломки сіл і міст, без знищення прибережних лісів і затоплення гігантських [просторів] дорогих земель.

Не кажіть — немає конфлікту. Є конфлікт. Вчора увечері я довго сидів у А. Ми перебрали багато тем і не помітили, як промайнуло дві години. Як і завжди, ся людина подобалася мені. Тому я мав задоволення від спілкування з нею.

— Скажіть мені, чого ви могли вільно і, так би мовити, безкарно не робити в Каховці всі отсі чотири роки?

— Тобто? — А. підвів свою могутню голову і ледь-ледь примружив очі. Він, очевидно, трохи втомився.

— Ну, могли ви не асфальтувати вулиць, не саджати дерев, не будувати Будинку культури?..

— Боже мій! — в голосі А. забриніли складні інтонації здивовання [через] наївність питання, сміх, гіркота.

— Та я нічого не повинен цього робити. Це все мої злочини! Будинки, театр, асфальт, озеленення, архітектура, все, що вас тут приваблює, що радує людський погляд, що надало будові відчуття благоустроеного нового міста, — все ж це суцільний докір мені. Все мені поставлено на вид: «Що ви тут накоїли? Хто ви? Гідробудівник чи градобудівник?»

А. почав оповідати мені всю історію створення міста — се разуче.

Ось на чому можна створити п'есу, роман про народження міста, яке люблять уже городяни і вже пишаю-

тється ним і за яке будівник отримує докори від високопоставлених свинтусів.

— Ви що тут набудували? Хто вам дозволив? Ви бачили в К...? Як там Іванов — Петров — Баранов працює? Збудував простенькі бараки, койки в три яруси, по сто, сто двадцять чоловік на барак — і все! І працюють! А ви що думали? Не працюють? Працюють! Ось як. А ти, таж-перетак, двоповерхові лазні тут, та кам'яні двоповерхові квартири, та асфальти... ти на це розбазарюєш?.. І так далі і тому подібне, неуявно дике. І хто це, ви гадаєте? Заступник міністра.

Я сидів вражений.

— А на чому втримався? — А. замислився. — Мене підтримав український уряд. Так, так, вони всі мене підтримали, і український ЦК. Тут зовсім інше розуміння речей...

Ось, власне, і все.

— А які тут інженери, майстри, робітники! Се — гвардія. Се — аристократи духу. Дивовижно благородний, щасливий якийсь колектив!..

26/X [19]54

Диво зі мною. Мені стало легше. І настрої змінився. Трохи впало тиснення. Почав писати, ходив до главної лікарні, аптеки. І хоч ходити важко, болить за грудиною, я став веселий і бадьорий. Мабуть, тому, що Юля подзвонила. А день знову казковий. Дніпро, і небо, і сокорини, і Козацький острів — все мене чарує. Тепло і тихо. Благословенна осінь...

28/X [19]54

Вчора закінчив свою доповідь про сільське будівництво для подачі в Раду Міністрів і віддав переддрукувати. Увечері перед сном розповів своєму новому сусіду Г. Д. ідею створення в Києві під безпосереднім шефством уряду невеличкої групи художників-монументалістів, архітекторів, різчиків по дереву і керамістів для того, щоб, вибравши село, скажімо Опішню, і завчасно домовившись з колгоспниками, перебудувати його за кілька років так, щоб воно стало зразковим центром уваги всіх будівників, колгоспників, туристів, мистецтво-

знавців. Ще краще створить би дві чи навіть три такі групи, щоб вони працювали в різних селах. Треба створювати нові зразкові вогнища культурного будівництва на селі. Я згадав Пікассо і Леже. Що зробив Пікассо в одному глухому керамічному містечку! Се я запропоную урядові і президентові Академії архітектури Н. Тільки не підніме сього Н. Побоїться і поледачиться. Він уже відступив за стіни свого Софіївського монастиря і далі золотих бань навряд чи рушить.

30/X [19]54

[...] Зустріч з президентом Академії архітектури була трохи комедійною. Він через годину заявив, що він стомився «від напору моїх думок» [...].

4/XI [19]54
Kuiv

Сьогодні лечу, себто не лечу, а їду до Москви. Речі складені. Надворі глибока похмура осінь [...].

Що я зробив тут хороше?

В колах архітектурних.

Я розпочав тут справу справжнього державного плану, якщо архітектори її підіймуть. Дев'ятнадцятого листопада виступатиму на пленумі Академії архітектури з питань будівництва нового села. Доповідь я вже написав і, прочитавши її особисто т. Н., вручив йому. На другий день він на зустрічі в Академії архітектури запропонував мені прочитати її на цьому пленумі.

6/XI [19]54¹

Москва. Похмуре сіре небо. Гримлять важкі машини за вікном.

За дві години я вже почув тут про свій стан так багато прикрих речей, що вже не рад поверненню. Вже не з моїми нервами боротися з недолею. А до того ще й грошей у домі нема, і дістати ніде, і вже навіть заїкатись про них не можна, бо й тут уже оббрехано мене. Вже К. дістав фальшивку, ніби я за рік минулий заробив якусь шалену суму.

¹ В оригіналі помилково 6/X.

З О-вим зустрівся хороше. Се єдина людина, що ставиться до мене добре. Тільки що він може?

Перед від'їздом з Києва мав велику розмову з Н., який хоче, аби я переїхав працювати на Київську студію.

— Олександр Петрович, студія загибає. Вона зайшла вже так далеко, так тяжко пала, що далі існувати так не може. Потрібні ви тут як повітря. Тільки ви один можете ще врятувати українську кінематографію. Ви ж бачите самі, що кругом робиться, і т. д. і т. п.

А далі річ пішла про кіномистецькі керівні верхи, про їх рівень, байдужість, обскурантизм. Картини дійсно жахливі. Ніколи ще українська кінематографія не падала так низько, не обезлюднювалася так українськими кадрами.

— А чому ж ви не пропонували мені переїхать додому хоч би п'ять років тому? [...].

7/XI [19]54

Дуже радий, що на засіданні президії Академії архітектури в присутності тт. Н., С. і К. прийняті мої запорозькі чайки на ввідних воротах шлюзу Каховської ГЕС. Тепер, якщо вистачить у скульпторів пороку і культури, буде хоч один пам'ятник нашим збройним предкам. Адже ніде нічого за триста років! Наче їх і не було на світі...

І доповідь моя в Раді Міністрів про художнє оформлення Каховського моря, очевидно, відіграє свою роль.

21/XI [19]54

Доповідь моя на пленумі Академії архітектури відбулася досить влучно. Народ прийняв мене гарно.

Тільки я захворів. Тиснення пішло знову вгору. Перебуваю в гнітючому моральному стані.

29/XI [19]54
Москва

Холодно. Гудуть машини за вікном день і ніч, не вгаючи. Просидів цілий день над сценарієм [...].

Художній твір є завжди до певної міри протестом на користь чи проти когось чи чогось.

Не слід хитрити з читачем. Коли ви пишете, уявляйте собі, що ви завтра помрете і що ви пишете заповіт для любих своїх дітей.

Не бійтесь захоплення. Бійтесь лжі і утрировки.

Ніщо, ніякий ряд живих і ловких сцен, не затулить відсутності основної ідеї.

А ідея являється сама, якщо в романі є дві живі неоднакові, різні особи.

По закону природи: досить дотику двох пластинок металу — холодної і гарячої, щоб уже потекла електрика.

ДО ПИТАНЬ ФОРМИ

Зробити у фільмі один-два великих епізоди, цілком побудованих на стрімкому рухові. Без жодного слова. На якійсь одній стрімкій ноті.

Один з цих епізодів — звичайно, наступ моря, розлив чарівний, веселий, величний. Від Києва до Каховки. Се незвичайна весна.

Другий, можливо, епізод Сірка. Се літ запорозької кінноти в степах. Се битва, погоні, угон людей, худоби. І знову битви. І знову рух у степу.

І потім уже слово кошового.

ПРОСТІР

Літаки, радіотелефонування.

Треба зробити так, щоб у картині не було тісно. І щоб вона була не рвана, не фрагментарна. Треба дію, що відбувається на великому просторі будівництва, правильно розташувати і об'єднати на загальному тлі.

Один з персонажів — молодий хлопець. Очі талановиті, широко розкриті в життя. Всьому дивується радо. Оdkриває сам у собі щоразу все нові й нові таланти.

— У мене, дядьку, учора ввечері одкрився новий талант.

Писанка. Дивуючись, ставить найнеможливіші несподівані запитання, на зразок:

— Нащо оці верби?

— Чого так стало некрасиво?

Він щасливий. Все, чого хоче, здійснюється. Бажаю — те-то (спогади в Щорсі). Діалог про красоту і соціалізм.

Не хочу я верб.

СКОРИСТАТИСЯ НЕОДМІННО

//Н.Н. знав, що він ніколи не любив людей. Зовсім не любив ні народу, тобто ні робітників, ні селян, ні буржуазії.

Це презирство до всього на світі рятувало його, як йому здавалось, від усвідомлення власної нікчемності і пустоти, було єдиним відкритим девізом його життя. Війна, мир,— чи не все одно? «Важливо бути на хвили»,— ось який це був письменник Яковець-Яковченко.

• У нього немає друзів.

— Не треба мені друзів. Досить з мене дружби народів.

Коротше кажучи, він хам.//

— Я людина. Мені властиве все людське. Не можу складатися з самих молекул ентузіазму.

Я мушу їсти, пити. І щоб на мене дощ не йшов у хаті.

І хочу я не бути похожим зовні на страхіття...

Я не хочу своїм зовнішнім видом прижувати мою прекрасну Радянську державу.

— Є керівники, є й письменники, що з-за високих ідей не бачать людей.

— Коли це так, він просто їх не бачить, без всяких ідей. Нікого, крім себе, не любить.

27/XII [19]54

Закінчився з'їзд письменників Радянського Союзу. Дванадцять днів. Урочисте відкриття в Кремлі. Скучні, мертві доповіді [...]. Багато виступів. Промови писані.

Всі говорили, уткнувшись носом у написані свої слова. Промовець окремо, аудиторія окремо.

Мій виступ народ сприйняв прекрасно. Не вподобався я тільки моєму другу Н. і його родичу і двійнику Н.Н.

Був цікавий чесний виступ Шолохова [...].

Сидів я, слухав, дививсь, і великий сум оповив мою душу. Щось у всій атмосфері цього з'їзду було ну до того ж невеселе, невисоке і холодне. Закордонні гості, майже всі, виступали глибше, яскравіше. Одне слово — нехудожня проза, от що таке наш з'їзд [...].

30/XII [19]54

ПРО КОЛІР, ПРО КРАСУ

Записати в сценарії кілька разів. Розкидати сі думки по всьому полю сценарію.

Описати детально крижини, розливи, сади в цвіту. Всю душу природи в цвіту. Весь порух сил.

Прикласти вухо до землі.

Літати з бджолами в кожную квітку. Навіщо?

Адже се буде знято, а може, й ні, дивлячись за обставинами. Все рівно, записати так, наче буде зняте точнісінько саме так, і люди будуть дивитись зазняте через сто років як літопис, як живопис.

ВНЕСТИ В ТЕКСТ СЦЕНАРІЮ

Такий герой мій чи не такий? Розпитаю людей, — хто скаже правду? Адже всяк уже носить його, створивши по образу й подобію своєму.

Один скаже — він був скажений, другий — дурний. Маленькі душі зменшать його до своїх пігмейських розмірів і скажуть про його свою пігмейську правду: він матюкався, був мовчазний, багато їв і пив і їздив у ЗІМі — саме те дрібничкове, що, зменшуючись до пігмейських розмірів (нрзб). Не то що мій герой, а навіть велика людина робилась близькою і зрозумілою пігмеям.

Горобців спитати — скажуть, напевно, що орел погано літав у кущах і коноплях. А як орел за хмарами літає, спитати треба орлину зграю.

ЧОМУ?..

На зборах серед людей, дуже стриманих і м'яких, один п'яний. Се блондин середніх літ з вицвілими на сонці вусами, порівняно пристойно зодягнений. Сидить серед жінок. Він п'яний.

Але, бачачи перед собою в президії приїждже начальство, тобто секретаря райкому і мене, він з усіх сил намагається бути коректним. Йому безтямно хочеться виголосити щось невисказане, гірке. Його обличчя сповнене страждання. Голос тихий і сумний. Він боїться порушити порядок. Він несміливо підіймає руку. І коли йому дають слово, він скрушно, вкладаючи найскладніший підтекст, вимовляє одне лише слово:

— Чому? Ну... ну, ч-чому-у? Ах!

І притискує до серця кулак. Що «чому» — я так і не зрозумів. Але всі інші, здається, всі зрозуміли його і мовчки згодилися.

Він був вкрай сумний [...].

Потім після зборів він підійшов до голови і з таким же сумом і скрухою:

— Ах, я ж зовсім не те хотів сказати... І ось, розумієте, відчуваю: п'ятдесят грам перебрал, ех!..

Дивовижно симпатичний чоловік.

1955 РІК

ТЛО

5/1 [19]55

Для всього фільму пам'ятати: тло ніколи не повинно бути порожнім. На другому, третьому і навіть на четвертому плані завжди повинно відбуватись щось побутове, гранично правдиве.

Тоді образи будуть плавати в живому середовищі, а не в безповітряному вибірковому просторі.

Іноді те, що відбувається на тлі, може виходити на перший план. Се деталі крупнопланові, почерпнуті з середовища. Вони короткі, йдуть під фонограму головної дії.

Примітка. Діти, що грають біля президії, жінки з дітьми на руках, яким герої дають дорогу, і т. д.

2 година ночі,
субота 12 листопада
(1955)

//Писати тільки правду. Не зраджувати її ні за яких обставин. Пам'ятати про час, про народ, про свої літа. Піднести її високо і нести біля самого серця.

Катерину і Голика трактувати однаково без поділу на позитивних і негативних. Не боятися ніяких пристрастей, ніяких узагальнень.

Боятися тільки брехні і утрировки.

Думай неухильно тільки про велике. Піднеси природу до самого себе, і хай всесвіт буде відображенням твоєї душі. Борись во ім'я честі. Якщо доведеться ще раз бути пораним, проливай свою кров, як благотворну росу, і усміхайся.

— Щастя, щастя... Обійдемося і так.

Є речі важливіші, ніж щастя.

— Які?

— Які? Повинність. Обов'язок.//

ПЕЧАЛЬ

//Гнів може бути дуже сильним. Але печаль не доводить до відчаю, істерії. Це загалом не драма. Це життя наше. А життя прекрасне. І люди, що творять його, загалом прекрасні.

Сцени печалі повинні бути легкими, як білі хмарки. Нерозтрачена ніжність повинна бути знайдена і виражена філософічна мудрість і щедрість народу — творця, воїна, художника.

Звідси: сцена жалю з приводу затоплення, прощання з хатою, або коли рубають грушу, прощання з синами і т. д. і навіть розлуки в драматичному романі, якщо треба,— хай будуть... хай зворушують і викликають навіть усмішку, але не страх і страждання. В усьому повинне бути життєутвердження, душевна краса народу.//

30/XII [19]55

КРАВЧИНА

//— Ми ж були з тобою хто? Найзвичайніші люде.

— Ну, а тепер? Ми хто?

— Як хто? Тепер ми незвичайні люде. Я подивився сьогодні на будівництво, послушав, що говорять,— це

зовсім інший світ. Саме незвичайний. До сього дня я, признаюсь тобі, ось навіть війну пройшов. Три ордени не добрав — не розумів життя — сьогодні зрозумів.//

1956 РІК

(1956)

Є щось глибоке в цьому творенні моря, щось схоже на історичну долю нашого народу. Розширюються береги, нові морські обрії хвилюють серця будівників.

По закінченню цього фільму я, очевидно, відійду від своїх старих принципів і зроблю «Тараса Бульбу» за Гоголем. Це давнє бажання моїх друзів.

7/XI [19]56

Оповідав полковник К. таку бувальщину про свого друга. Сюжет, достойний Шекспіра. Під час його [вильоту] загибає кращий командир ланки. На очах у бойового товариства він збиває одну за одною три бойові машини ворога, іде на таран, збиває четверту і сам, підпалений, в ту мить падає вогневою кулею на ворожу територію. Пам'ять його вшанували урочистими словами. І нагородили посмертно званням Героя Радянського Союзу...

Минула світова війна. Виявилось, що він упав на терен ворога живий, напівзгорілий, поламаний. Його вилікували. І от... дома дізнається: позбавили його звання Героя і т. ін. і т. п.

— Товариші, за віщо?

— Як за віщо? Адже ви були приказом нагороджені званням Героя...

— Да!

— ...посмертно. А ви живий.

— Ну й що? Хіба мій подвиг зменшився від того?

— Діло не в подвигу. Був наказ — посмертно. А раз ви живий, ви тим самим вже не відповідаєте формі наказу. І тому...

— Що — тому?

— Тому ви ніякий не Герой. Для звання Героя ми мусимо представити все заново, а де підстави? Хто може засвідчити ваші подвиги?

- Такі-то й такі-то.
- Але ж вони загинули всі [...].
- Так що це воно виходить, як же се так?
- А так, що ви живі. Могли б же ви, попавши до полону, застрелити себе?
- Постійте... Що ви сказали?
- Якщо ви герой, як же ви могли здатися в полон?
- Я не здавався. Я впав разом з літаком і чудом залишився живий в огні.
- Так. А де дістанете ви докази, що саме ви були в огні і руки ваші не могли тримати пістолета?..
- ...Довго оповідав мені полковник К., а я слухав його і жахався. Се було одне з найжахливіших оповідань моєї доби [...].

7/XI [19]56

Запишу на сон грядущий: «Поему про море» я хотів знімати спільно з Київською студією. Домовився про се з заступником міністра. Сказав йому:

«Я син українського народу, і мені немало вже літ. Сценарій мій присвячений життю українського народу, на Україні відбувається дія. Цілком ясно, що й знімати фільм треба на Україні в основному з українськими акторами. Інакше я не мислю собі. Інакше се буде щось аморальне і, по суті кажучи, глибоко неприродне й дикунське».

Він погодився зі мною.

Не погодився лише один діяч української некультурності. Ні моє прохання, ні посилення на думку заст. міністра культури СРСР не вплинула на Н...

24/XI [19]56

Причини сірості, безкрилості, нудної буденності нашого мистецтва полягають головним чином у тому, що автори творів стоять холодні і байдужі в одній площині з фактами, з предметами своїх творів.

Високе «умственное плоскогорье», висота і ясність точки зору художника-митця і глибина його світогляду під впливом тридцятилітньої енергії уступили своє місце ділячеству, байдужості і спекуляції на реалізмі плазунів безідейних і дрібних.

Нема ні любові, ні пристрасті немає.



О. П. Довженко.
Останній прижиттєвий фотознімок (1956 р.).



ИСТИ



1. До І. О. Соколянського

1928 р.

Дорогий Іване!

А живу я, Сашко Довженко, у Києві і давно вже збираюся тобі написати. Я дуже жалію, що не зміг додзвонитися до тебе у Москві на ідеологічному з'їзді. Думаю скоро приїхати на пару днів до Харкова, і тоді ми з тобою поговоримо про деякі справи.

Зараз я працюю над сценарієм, який думаю через 2 тижні ставити. Що він з себе уявляє, я тобі напишу далі, а зараз просто висловлю тобі ряд своїх міркувань з приводу ось чого. Останніми часами я багато думаю про дитячий фільм. Основні висновки починаю тобі, як висококваліфікованій людині, встановлювати зразу:

Постановка в такому плані, як я задумав, дитячого фільму, дає кінематографії:

а) Сам дитячий фільм як безпосередній продукт роботи.

б) Наукове розроблення проблеми дитячого фільму є на сьогодні єдина дорога, по якій входить до кіно найпотрібніший представник громадськості — вчений педагог. Не учитель семилітки, а вчений. І входить не як глядач чи спостерігач, а як активний творець у самі надра виробництва.

с) Цим самим досягається наукова розробка цілого ряду найважливіших питань процесу кінотворчості — психологія образу, проблема ритму, конструкція дитячої психіки, роль музики в кіно і її характер, питання економії «изобразительных средств», природа емоції і т. д. і т. д.

d) Здорову і серйозну кінокритику, що опиратиметься не на особистий дилетантський смак доморощеного критика, що вносить плутанину й анархію у розуміння того, а критику, яка виходитиме з глибокого і наукового розуміння самої природи кіно і кіноглядача.

e) Правильна постановка дитячого фільму, досягнена вищезазначеним способом, може оказати великий вплив і на дорослий фільм, де до цього часу панує дилетантство формальне й убогість і анархія змістовна.

Словом — ціла низка самих прекрасних речей, Іване.

А для цього треба щось робити. І от я думаю, що варто би було зорганізувати якусь невелику компанію з одного-двох вчених вроді тебе, одного-двох режисерів і художника.

Я певний, що через півроку теоретичної роботи можна б було приступити вже й до першої зйомки, у яку я вірю на сто процентів.

Було б краще, коли це все робити не по-казанному, з статутом, членськими внесками, деклараціями, а просто. А далі вже буде видно. У всякому разі досвід показує, що подібні організації часто у житті не йдуть далше декларації. А у нас, слава богу, 11-й рік революції. Правда?

Коли б ти знав, як я жалію, що ми живемо не в одному місті. Я певний, що уже ми тільки з тобою могли б багато зробити.

Напиши мені, друже, про все це. До речі, вкажи, з ким у Києві варто у цій справі поговорити. Я не знаю київських вчених, але, правду кажучи, чомусь думаю, що таких, як ти, тут немає. У науці теж потрібний талан.

Якщо ж не варто, то тоді ми зробимо так. Ти мені напиши про свої міркування з цього приводу. Потім ми поговоримо у Харкові, а далі, одержавши од тебе цілий ряд порад, інструкцій і літератури, я сам почну розбиратися у процесі своєї біжучої роботи, і ми будемо переписуватися. Я знаю, що це буде важко, але все-таки щось ми зробимо. Крім тебе, Іван, я більш нікому не вірю. Мій режисерський круг — убогий і чужий мені. Почуваю себе страшно самотнім. Я не жалуюсь тобі, я констатую лише факт. У мене занадто міцні щелепи, щоб упадати в розпач. Часом навіть здається, що це краще. Хоча... хоча працювати важко. Іноді страшенно, до болю хочеться думати з кимсь разом.

Зараз я закінчую сценарій для власної постановки. Думаю побити «Звенигору» і вже навіть певний, що поб'ю. Фільм називатиметься «Арсенал».

Синтез 17-го року на всій Україні. Про людські діяння.

Ах, Іван, коли б ти знав, які страшні і прекрасні образи і сцени уже продумано і написано у перших частинах. Хтось казав: коли я читаю «Іліаду» Гомера — людство починає здаватися мені на кілька голів вище.

От про що я думаю, друг. Є речі, про які не можна говорити простою мовою.

У мене своя лінія. Очевидно, мої фільми ніколи не будуть подібні до фільмів інших майстрів. Я почуваю, що дивлюся на речі по-іншому і по-іншому у собі я їх переосмислюю. У мене зараз стільки майже викінчених планів постановок, що, здається, міг би працювати сто літ, коли б не заважали. Але що ж робити, коли над Великим Німим сидять великі сліпі і великі шепеляві. А шепелявому, навіть великому, ніколи не по дорозі з Великим Німим. Великий Німий — для зрячих. Він розбещує сліпих, що починають удавати нахабно з себе зрячих.

Будь здоров, мій друг.
З великою любов'ю

твій Сашко

Адр.: Київ, бульвар Шевченка, ВУФКУ
Ол. Довженко

2. До І. О. Соколянського

1930 р.

Дорогий Іване!

Два з половиною тижні злюся, як нечиста сила. Мої вуфківські хохли і тут утяли штучку. Не прислали фотографій з фільму, і це страшенно перешкоджає мені у виступах у пресі. Написав кілька статей для німецьких і англійських газет, одну для американської. Ставляться до мене хороше. Взагалі знають і цінять більше, ніж у нас думають. Цими днями виступаю з великою доповіддю. У доповіді вирішив нікому не кланятися, а, навпаки, нападати і лягтися. І не тому зовсім, що вдача така, а таки є за що, ти сам знаєш. Словом, хай живе

за всяку ціну, за всякі муки, труднощі, зубовний скрежет наша п'ятилітка, перша, друга, соцзмагання, ударники, з'їзди, постанови, словом, усе те, про що ми любили з тобою говорити. Єдиний для нас шлях. І чим скорше, тим краще. Як оті мої арсенальські коні.

Поки що фільм показував у невеликому колі. Прекрасно. Думаю за цей місяць озвучити, коли договоряться тут з якоюсь фірмою. Наші робітнички тут у кіноконторі поголовні генії... нікчемності. Видно, що [до] заповнення перших анкет торгували махоркою і морозеним.

Через два тижні поїду до Лондона. Сьогодні одержав пропозицію з Амстердама приїхати на доповідь. Поїду.

Шкода, що пізно приїхав. Можна було б закручувати цікаві діла. Але сезон закінчується, і публіка тікає.

Тонфільми нецікаві. З причини бездарності і обмеженості тутешніх режисерів. Сто чортів! При їхній техніці і організації чого б тільки я не наробив.

Обіцяв Ейнштейн проглянути «Землю». Цими днями покажу і напишу тобі про цього професора.

Бувай здоров. Завтра їду на два дні до Гамбурга. У мене і там буде 25-го виступ. Поїду понюхаю. У Гамбурзі думаю показувати «Арсенал» і куски «Землі».

Пробач, що так мало написав. Розберуся, пророблю дещо і напишу більше. Вітає тебе Юлія Іполитівна. Привіт Павлу Михайловичу.

Обнімаю тебе.

Сашко

(Берлін)

3. До С. М. Ейзенштейна і Г. В. Александра

1930 р.

Дорогие голливудщики
Сергей Михайлович и Гриша!

Вот уже месяц, как живу я в Вашей комнате в пансионе «Магия». Этот пансион, чтоб Вам долго не думать, помещается в Берлине, а я не кто иной, как Довженко,

кинорежиссер каботажного плавания. От пеленок и до сего дня я всю жизнь мечтаю сделаться моряком. Единственная категория людей, перед которыми я не скрываю своей зависти,— это люди, переплывающие океаны. Я готов его переплыть, идола, в любую бурю и в любом, даже приготовительном, классе, рядом с быками, пшеницей или утильсырьем. Будь это Атлантический, Ледовитый, Тихий.

Надоела земля, братцы. Вчера плавал из Ванзее в Потсдам. От этого рейса у меня буквально дух захватывало. Прибыл благополучно. Никакой тайфун не обрушился на жирную палубу. Не смыло с берега волной ни одного из 2 000 000 купающихся немцев. Нельзя этого здесь.

Я, кажется, с первых строк начинаю впадать в лиризм. Прошу снисхождения и перехожу к делу.

Я очень благодарен Александрову за письмо. К моему большому огорчению, я не смог сразу ответить. Я был страшно занят. Я по горло был погружен в заботу о том, как бы спасти от самоубийства одну крупную личность. Это не был Маяковский. Маяковского мы накануне сожгли в порошок.

Это был известный московский Беранже и микроцефал Демьян Бедный, помещавший свои стишки в «Сыне отечества», «Русском паломнике» и в последнее время в «Известиях».

В конце концов мне посчастливилось его уговорить остаться в живых. Хотя, признаться, стоило мне это недешево. Одно время, когда я упрашивал его вырезать кое-какие кусочки из моего фильма, он чуть было не прострелил себе ладонь, лишь бы этого не делать. Я написал на него два отвратительных фельетона в «Известиях», звонил в редакции, скандалил в Оргбюро, подзуживал Долотова и Седлина и наконец таки добился своего. Фильм был кастрирован, и я спокойно уехал в Берлинскую губернию. Нужно бы подлечить нервоз, да нечем. Ради бога, не подумайте, что я хочу у Вас занять денег. Я это если и попытаюсь сделать, то только лишь в конце письма.

А пока что мне хочется написать Вам, дорогие друзья, о своем отношении к Вашей поездке. Если Вам удастся там сделать что-либо большое и вывезти оттуда новые хорошие познания, во что я, безусловно, верю, то

примите мое большое и искреннее сорадование. Вашу, Сергей Михайлович, работу в Европе я знаю. Считаю, что все это Вы сделали здорово. Конечно, Вам известно, что немало кинематографических недорослей и чиновников очень недвусмысленно шушукались в Кривоколенных переулках. И хорошо, что Вы определили сразу цену всему этому. Хотел бы я еще увидеть, как они будут обрабатывать Вас в будущем. Я на «Земле» многое понял. Страшная штука, когда под дубом не одна, а целое стадо. И роют паршивыми рылами.

Я забастовал. Собственно говоря, не забастовал, а первый раз за всю свою нелепо смонтированную жизнь нечеловечески устал. У меня устало сердце, друзья. И я долго не смогу работать. Я уже не хожу так быстро, как когда-то, как когда-то. И совершенно перестал смеяться. Не теряйте смеха. Потеряете — ноги изогнутся. А сердце у меня с дом, а временами с добрый цеппелин величиной, только круглее. Убедительно прошу никому об этом не писать. Я сам тоже скрываю, так как органически ненавижу нездоровых.

В Берлине я месяц. Просмотра не делал. Говорят — не сезон. Не везет мне с этой заграницей. В прошлом году тут мой «Арсенал» растлили в чулане Прометеуса. Словом, куда ни глянь, кругом сплошной... меншен арсеналь.

Видел здесь звуковые картины. Плохо как-то все. Не знаю, чем они думают, эти немецкие запорожцы.

А вообще здорово можно работать со звуком. Я думаю, Вы это знаете не меньше меня.

Сегодня из переулков приехал совслужащий Чвялев. Говорит, там тоже серо. «Потомок Чингисхана» кончает этого мракобеса Ржешевского и еще не знает, как у них со звуком. А еще главнее, как у Вас со звуком, самочувствием, планами. Если думаете посылать в СССР деньги, вышлите мне долларов 250, а я там уплачу совзнаками через Блюмберга. Буду очень рад. А Вам ведь все равно. Только сначала уведоьте телеграфно. Мой адрес: Berlin, W, Lütterstr., 7, Pension «Maria».

Счастливой работы.

Привет Тиссе, видел его работу. Хорошо.

Привет от Солнцевой.

Ваш Довженко

4. До І. О. Соколянського

1930 р.

Дорогий Іван!

Пишу тобі з Лондона, самого страшного міста з усіх, що я бачив. Через тиждень повертаю. Заїду лише на 5 днів до Амстердама, куди мене запрошено для одної доповіді. У Берліні фільм пройшов прекрасно. У Парижі також. Тут, у Лондоні,— не думаю.

Літо — все в роз'їзді. Бачив силу тонфільмів. Є непогані, але мало. Все з дурацьким змістом. Але технічно неймовірно сильні.

Хлопці, мабуть, рибку ловлять і качок стріляють. Ех, і завидую часом. Сам не знаю, Іване, яка нечиста сила гонить мене завжди і не дає покою.

От зараз почуваю, що для того, аби догнати, перегнати і не соскочити на тоновий фільм, я почну наново вимотувати з себе жили і рвать на собі м'ясо років з три...

А потім кину до чорта і почну ціле літо також десь у Пслі копати червей.

Попереджаю — подарунка не привезу. Живу страшенно бідно, не знаю, як і доїду. На двомісячний пайок я удвох з Юлею живу вже 4-й місяць. І їжджу! Замість подарунка обіцяю приїхати до тебе сам стомлений, здоровий і веселий. Розкажу тобі про Темзу, про Монпарнас, про гамбурзькі нетрі. Ех, шкода, що нема грошей. Найбільше я хотів би тобі розповісти про Нью-Йорк і Сан-Франціско, але, здається, залишим це до наступного разу. Бо на моє прохання проскочити в Америку Воробйов одповів телеграфно: «Пусть называется», або по-українськи: «Проти подорожі Довженка у Америку не заперечую».

І все. А я не дух. Не дух я. А літаємо ми лише у сні. Ти ще літаєш, друже? Я літаю. А часом тільки плигаю. Високо-високо. А потім так легенько і сяду.

Обнімаю. Привітай Павла Михайловича.

Твій

Сашко

5. До С. М. Эйзенштейна

1930 г.

Дорогой Сергей Михайлович!

Пишу Вам из того же пансиона «Мария». Был три недели в Париже. Пришлось тоже на Монпарнасе жить в Вашем тридцать втором номере. Словом, везет мне на Ваши номера. И три недели в Лондоне был я. Сейчас что называется произошел все европейские науки и через 2 недели еду в Киев. Видел тонфильмы. Видел, как снимают их. Плохо, между прочим. И даже видел тон-аппараты в работе немногим ближе пистолетного выстрела. Купил широкие штаны, лейку и толстую фуфайку — все, что полагается для хорошего туриста, даже граммофон с собачкой. Собачки прошу не смешивать с настоящими живыми собачками, похожими на дурной сон, которыми кишат немецкие тротуары. Они нарисованы на кружке граммофона. Белая с черным ушком или мордочкой, сейчас посмотрю, совершенно верно, с ушком. Слушает в трубку. И пластинки купил — «Юдише Моме» и прочие. Можно ехать. Купил еще вечную ручку, хотя пишу Вам для большего удобства карандашом.

В Париже сильно сватались разные французы из Гомона, но ничего из этого не вышло. Я от них, между нами говоря, удрал и сейчас очень рад. Думаю, что жуликоватые и подлые они люди.

Из Союза мне ничего не пишут, и потому, к сожалению, никаких особенных сплетен передать Вам не могу. Хотя слышал, что в Ленинграде сейчас происходит крупное восстание. Восстали почтово-телеграфные чиновники, кинорежиссеры и операторы. Восстанием руководит известный пионер шумовой кинематографии Шорин-бей. Восстание направлено к свержению не менее известного пионера стуктовой кинематографии Тагера, которому удалось привлечь на свою сторону весь московский посредрабис, телеграф и часть Кремля, в которой помещается квартира Демьяна. Полагают, что борьба будет длительной и победит, конечно, тот, у кого сильнее нервы, т. е. Тагер. А может быть, и Шорин,—для меня все равно. По моему, лучше, если бы они оба умерли. Ибо только через их трупы перешагнет в СССР настоящая аппаратура.

Пудовкин кончает свой фильм. Фильм выходит немой. Так мне передавал Шведчиков.

Словом, я считаю, Сергей Михайлович, что положение нашей этой самой не блестящее. Я думаю, что будет оно продолжаться еще очень долго. Я не буду в письме распространяться по этому вопросу. Думаю, Вы сами это хорошо знаете. Поскольку оно является сейчас фактом неизбежным, оно даже перестало меня интересовать. Я думаю сейчас о том, как работать вообще, когда нам придется вылезать на мировой рынок из Союза, как это было в немой период. Я принимаю во внимание равенство всех прочих, не относящихся к кинематографии, условий. Принимая во внимание тот факт, что наши не пойдут (и не могут они пойти) на конкурбинат с немецкою, франко-английскими фирмами на предмет трехязыковых вариантов. А также, что никакие Сергей Минины не заговорят без акцента. Ни на одном языке. И самое главное, что нынешний тонфильм невероятно снизит культуру слова.

Нужно что-то придумывать.

Сколько на земном шаре,— а Вы наверно знаете, что земля — шар,— сколько на этом шарике хороших пьес, начиная от Софокла и кончая, увы, «Яровой Любовью»? Не больше тысячи. Это приобретения за тысячи лет. Кто только и когда только их не ставил? А фильмы живут по три года. И в кино ежедневно сидят 70 000 000 людей. Вы себе представляете, что будет дальше, когда вся эта чушь заговорит? Ведь уже сейчас в кино сидят парочками и лапаются, как говорится, не взирая на экран. Дальше хуже будет. Дальше вы знаете, что будет.

Я хочу сделать тонфильм, в котором сведу диалоги до минимума. Упор в диалоге на фонетическую сторону. Если найти настоящую предигру для слова, чтоб оно было понятным, несмотря на лингвистическую непонятность. От этого слово должно сильно пополнить на экране, не правда ли. Может быть, таким образом можно будет поступать на рынок. Думаю я крутить эту историю с треугольником Нобиле—Мальгрем, Красин—Чухновский. Хочется очень поработать на северной натуре. Кстати, здесь будет законная возможность смешать в фильме три языка, чтоб не было никому обидно.

Но с какой аппаратурой я буду снимать, бог знает. Я уезжаю отсюда почти с пустыми руками, и мне очень горько. Я не знаю, удастся ли еще приехать за границу и когда. В свое время Шведчиков здесь говорил, что они

в Москве накануне договора с Америкой и будто бы будут посылать людей в Америку на несколько месяцев, в том числе кого-то с Украины.

Я обратился к Воробьеву письменно, не может ли он командировать меня в Америку из Берлина, чтоб не терять даром времени. Воробьев ответил мне телеграфно: «Против поездки не возражаю. Воробьев». И все. У Хлестакова это звучало лучше — «пусть называется». И больше ни слова. И вот я обращаюсь к Вам, не сможете ли Вы совместно с товарищами, или Чаплином, или иным кем-либо выписать меня, страшно подумать, в Голливуд хотя бы на один месяц, выславши мне одну визу и шифс-карту. Я не знаю языка, но я все же многое увижу, Сергей Михайлович. Если во время моего пребывания там разрешится московский вопрос, я там же все Вам возвращу. Помимо всего мне ужасно хотелось предложить Чаплину один мой сценарий. Я очень много над ним работал и очень долго. Если он ему и не подойдет, то во всяком случае он мог бы найти в нем для себя несколько нужных вещей. Сейчас у нас его ставить нельзя. Он пацифистичен по содержанию, и никакой Бляхин этого пацифизма выправить не в силах.

Среди миллионов обыкновенных людей, превращенных специальными приемами в убийц и рубийц (война), я помещаю одного среднего человека. Собственно говоря, ниже среднего. Никакими усилиями из него не выбили ни одного штатского признака. Не приобрел он и ни одного военного. Единственный раз он осатанел. Это было, когда унтер заставил его чуть не в 30-й раз колоть чучело с выпадом. Он колот его с жутким ожесточением, как причину своих лишений.

Из рядового он не в пример прочим пошел на понижение — помощником повара в военном госпитале в 100 верстах от фронта. Здесь он случайно по ошибке получил крест и его, как заслуженного, назначили сторожем лагеря для военнопленных. За проволокой сотни сильных, храбрых, но потерявших оружи[e], выживших из цели людей. А над ними гроза с винтовкой — мой воин. Люди боятся каждого его движения. И вот постепенно он начинает наглеть. После войны он возвращается в село. Приобретенная привычка тащить, не пущать и т. п. делает из него ужас села. Он хочет чуть ли не обнести его проволокой. Попытки парней побить его

разбивались о его уверенность в победе. Наконец раз, избивши целую напавшую на него компанию, он упал на землю и начал плакать. «Чего ты плачешь?» — спросил его один старый крестьянин. Парень поднял голову: «Как же мне не плакать, если меня все боятся». Кончилось тем, что у него украли костюм и кресты. Он оделся в штатское и сразу стал таким же, как был и до войны.

Я пишу Вам очень примитивно, Сергей Михайлович, и потому, может быть, многое Вам покажется наивным. В действительности, мне кажется, это намного глубже и интереснее. Если, однако, Вы найдете это неинтересным, то я и предлагать не буду.

Так как сидеть в Берлине я долго не могу, очень прошу Вас откровенно ответить мне телеграфно «да» или «нет» сразу. Хотел бы до 12—13 октября. Если нет, поверьте, я не буду обижен. Значит, нельзя. Если да, буду ждать визу и карту. Привет Александрову и Тиссе. Деньги последние 150 [дол]ларов я Адашевой еще не перевел. На днях шлю Блумбергу распоряжение (обиняком).

Ваш Довженко Александр

Berlin, W, Lütterstr., 7.
Pension „Maria“

6. До І. О. Соколянського

1930 р.

Дорогий Іван!

Слухи о моем невозвращенстве, распущенные в Москве, Киеве и, очевидно, Харькове, оказались сильно преувеличенными.

Гидота притихла і мовчить.

От уже тиждень, як я у Москві. Робити тут мені нічого, і засів я тут лише тому, що чекаю на свій багаж. Багаж уже прийшов, і завтра я його забираю, якщо вистачить грошей на мито. Післязавтра, таким чином, я їду до Києва.

У мене повна голова нових виробничих планів, і я тобі про все розкажу при першому побаченні. А зробимо ми це так. Я приїду до Києва, найду собі кімнату, розташуюся як слід і запрошу тебе погостити до мене на кілька день. Сподіваюся, що ти зі мною не скучатимеш,

якщо тебе ще не остаточно заїли твої сліпо-глухо-німо-безруко-безносо-безголово-безголосо-беззубі вихованці.

А у багажі, похвастаюсь, у мене є цікаві речі. По-перше, радіо (тьфу-тьфу-тьфу! щоб не потрошилися лампочки), яке ловить усю Європу так, ніби вона у тебе під носом. По-друге, прекрасні платівки до грамофона, що я їх придбав спеціально для тонфільмових експериментів, фотоапарат, книжки тощо.

Знаєш, мені здається часом, що оце зараз саме треба розпочати крутити справжні фільми.

Пам'ятай, друже,— кіно лише зараз починає виходити з свого дитинячого віку. Через три роки ми будемо співучасниками і свідками таких чудес, що все, що робилося і робиться нині, пригадуватиметься як наївні іграшки. Такий буде тон-кольор-стерео-широкоекранофільм.

Чорт би його забрав, як це буде здорово, дорогий друже. Мені хочеться жити сто літ сотнями жизней, робити це все і бачити. Бо це буде більш, ніж кіно. Це багато більше за професію, за мистецтво навіть. Це буде безмежна пізнавальна функція. Охоплюючи силою своєї многогранної ілюзії увесь комплекс того, що являється вікнами моди, воно переверне найголовнішу координату нашого буття — час. Ми будемо неймовірно довго жити у рамках нашого віку.

Не думай, що я лише патріот своєї професії. Я люблю, щоб горизонт не шатався. Я знаю — за ці три роки нам доведеться ще нюхати порох і отруйні гази, але я знаю, що перемога буде на нашому, більшовицькому боці.

Я часто пригадую наші розмови, Іван, і мені видно також, що буде, коли звільниться многомільйонний мозок людини (твої слова).

От чому зараз — зараз починає крутитися самий дивовижний світовий фільм.

Бажаю тобі доброго здоров'я і легкого гумору.

Твій Сашко

Привіт від Юлі. Вона незадоволена і наказує мені приписати се слово — «сердечний».

7. До І. О. Соколянського

Грудень 1932 р.

Дорогий друже!

По дорозі до Тифліса я попав не в той поїзд і поїхав через Воронеж. У Тифлісі прочитав дві доповіді й опрацював сценарій одного безталанного режисеруна. Вина пив дуже мало. Юля забороняє. А зараз уже й зовсім не п'ю.

Хоч пий — умирать, хоч не пий — умирать. Так я вирішив не пий — умирать. По-перше, воно виходить значно дешевше. Знову ж таки я за директивою Миколи Олексійовича: «Вкушая, вкусих мало меду и се аз подыхаю». Зараз два тижні вже живу в Сухумі (Сухум, дом отдыха им. Орджоникидзе). Дуже тихо і спокійно тут. Ходжу порожній по берегу моря. Куди вже тягне? Нікуди. Я зараз порожній, тихий і дурний. Єдина емоція, на яку я зараз здатний, — це первісне, дуже глибоке, дуже людяне почуття радості, що тут тепло, а скрізь усім холодно. Ага, мерзнете, щоб ви повиздыхали! Отак часом подумаю, радісно засміюся та й укриюся двома ковдрами, бо надворі сніг і вікно відпочинку розбите. Дує. А може, завтра й справді потеплішає.

У всякому разі було все досить спокійно до вчорашнього дня. Вчора одержав телеграму од сестри, де мене повідомляють, що мого прекрасного, дорогого, безконечно чесного сімдесятитрьохлітнього батька вигнали з колгоспу. Подробиць не знаю.

Спочатку страшно і смутно мені стало. І от я собі думаю. А чому саме і за що саме його вигнали? І я певний, що я знаю. Може, у мене почалася манія переслідування? Можливо, й це. Але збиралася ж ячейка Київського кіноінституту (навіть) розправитися з ним за «Землю». Але ж це факт, що в нього мусив втручатися київський партійний комітет. А чим «Іван» краще?

Я почав писати тобі, що я порожній і тихий. Себто одпочиваю. Не порожній і не тихий я. Я повний почуття огиди і безконечного жалю. Не знаю навіть, кому й жалітися. Я втратив рівновагу і спокій, спасибі їм. Часом мені здається, що я вже ні на що не здатний, і коли я пригадаю всю свою силу і всі свої творчі плани, я питаю себе: куди ж воно так хутко поділося; яким суховієм висушило мені волосся і який злодій налив мені

в душу смутку? Я збирався ще працювати півстоліття.

У мене зараз сильна гіпертонія загрозливого типу. У Кисловодськ путівки у Москві мені не дали. Отже, весною я буду небоєздатним. Мене будуть обвинувачувати в саботажі й шкідництві. Я нічого хорошого для себе не жду. Скажу більше. Коли я думаю, що мені треба повертатися до Харкова, мені стає страшно.

Ти єдина людина, якій я пишу. Не говори про мій стан навіть Колі. Просто поклонись йому.

До речі, Стецький сказав мені, щоб я працював у Москві. Я не знаю. Я повторюю, що я взагалі вже не працездатний. Напиши мені зразу. Я буду в Сухумі до 20-го.

Цілую тебе.

Сашко

Сухум, дом отдыха им. Орджоникидзе

8. До В. В. Вишневського

22 квітня 1937 р.

Дорогой друг!

Нежный весенний дождик. Перед окном большой-большой ветвистый черный сырой клен. Когда смотришь немного вверх, кажется, он не один, а целое поколение,— так много у него веток. А на ветках тысячами созвездий ясно вылезают нежные зеленовато-желтоватые маленькие букетики листьев и цветы. Кричат воробьи, синицы, дети и аэропланы.

На столе наша фотография. Глаза у тебя смелые и правдивые.

На фотографии толстое стекло. На стекле этот лист бумаги. И я тебе пишу.

Мне хочется умереть. Я думаю об этом уже месяцы. Я думаю — я начал думать (желать) смерти весною на 43-м году жизни. Раньше ни при каких обстоятельствах жизни я об этом не думал, не умел, был вне этой сферы думанья. Значит, что-то есть. Пишу тебе как художник художнику и как дорогому другу. Словом «дорогой друг» в наши годы нельзя бросаться как формой обращения, и пишу это тебе потому, что давно, почти с самого начала знакомства с тобою, привык так о тебе думать.

Я, Всеволод, не Маяковский. Я не собираюсь сводить расчеты с жизнью. Мне кажется, что это не момент упадничества, а действие суммы каких-то причин, в результате которых мой психофизический аппарат начал давать перебои. Первое — это состояние физическое. Как мне ни стыдно, предполагая, что Соня может прочесть это письмо («этот Сашко вечный нюня»), [но я хочу] писать: у меня со склерозом сосудов, особенно головных и аорты, дела плохи. Я быстро устаю и не всегда остро уже думаю, за что себя невольно ненавижу. Но главное другое [...].

Я начал снимать «Щорса» до утверждения сценария режиссерского с целью отснять зимнюю натуру, дабы не переносить ее на следующий год. Это мне с большим трудом почти удалось. Дальше, в связи с историей Эйзена, последовал приказ Шумяцкого о незаконности этих действий до окончательного утверждения режиссерского сценария, проб, декораций и пр. Я съемку приостановил.

Режиссерский мой сценарий утвержден не был без объяснения причин. Я сократил его, еще доделал и послал другой. До сих пор ни слуху ни духу. Я очутился в нетях и постепенно, осознав это, понял, что это не к добру. Действительно, приехавший в Киев О. сообщил мне, что где-то в тесном кругу подхалимов Н. поговаривал о необходимости ликвидации меня «как ставленника Постышева». Этими слухами полнится гнилая киноземля, и мне это противно. Факт непринятия Н. Юлии с моим письмом, и все влияние Д-ва, и еще черт знает что, и «алгебра», о которой ты пишешь, а самое главное эта преступная оттяжка, имеющая, несомненно, какую-то задуманную направленность, а задумывает он всегда злое,— все это и особенно отсутствие ответа на и с п р а в л е н и я, сделанные мною на основании тех его резолюций и директив, которые я тебе еще тогда в Москве показывал, уничтожает меня, как талантливая садическая пытка, на время растлеывает и засоряет мой мозг дурными мыслями, сумбуром, и неустойчивостью плохих предположений, и неуверенностью, незнакомой мне как личности, как характеру и несвойственной от рождения. И все это в то время, когда даже ты признал всю работу хорошей. Так со мной еще не было никогда. Поэтому мне и не хочется жить. Какая же это жизнь, разве это жизнь! Жизнь без движения и без сознания

своего достоинства и социальной полезности, жизнь, обусловленная давлением над ней плута и мелкого маниака,— это не жизнь.

Ты знаешь, что произошло со мной 3 дня тому назад? Я читал Украинскому Политбюро последний режиссерский сценарий. Заседали они, надо отдать им честь, хотя и с невероятным запозданием, но в высшей степени добросовестно [...]. Критика сценария на Политбюро была очень оживленной, острой, но дружеской и весьма для меня полезной. Я только очень жалею, что не произошло это где-нибудь в феврале.

За тебя я очень рад. Когда окончательно выправишь свой сценарий, пришли мне прочитать. И за все письмо в целом я тебя благодарю. Я не хочу сказать, что мне стыдно на него отвечать таким письмом. Но я хочу быть с тобой всегда искренним. Выправленного «Щорса» я тебе пришлю по окончании. Я подумал написать еще одну очень интересную главу, где Щорс будет бить петлюровских офицеров и польских. Это будет происходить в Вишневецке под Горынью, в замке Вишневецкого. Это все я думаю вспахать от конца 16-го столетия, от Дмитрия (Байды) Вишневецкого, смерти от поляков Богунского деда полковника Богуна, самого Богуна (*нрзб*) и вообще рассчитаться с панками украино-польским оружием Щорса за триста лет. Материалы уже почти все изучил, и будет это очень интересно и поучительно. Размер этой главы — около печатного листа. А всего будет, по-видимому, восемь печатных листов. Но предварительно я должен покончить с режиссерским и снова начать как-то снимать.

Артиста Боженко, который тебе не совсем понравился, снимал в Москве мой ассистент. Я его хохландию выправлю. Щорс мне нравится тоже, но боюсь, как у него будет с украинским языком. Снимать велели два варианта на двух языках. О Великий Немой, где ты?! Был восьмидневный актив работников искусств. Бледно. На низком уровне. Люди сводили личные счета, думая, что мыслят. Часто думаю о нашей Конституции и о том, как долго придется людей к ней приучать. «Ага, разрешили наконец и нам рот раскрыть!» А это прежде всего уважение советскому человеку и благородное умение нести в себе достойные качества своего прекрасного государства.

Войны в этом году, думаю, не будет. У Гитлера и Муссолини не вышло. Не сочти это за тенденцию к потере бдительности, но мне часом кажется, что если еще месяцев 15 пройдет тихо, вопрос решения начала войны всецело будет принадлежать нам. Впрочем, тебе там это виднее.

Будь здоров и благополучен. Еще раз приветствую каждый [твой] творческий шаг. Обнимаю и целую тебя и Соню.

Напиши мне!

Сашко

1937 22/IV
Киев

9. До В. В. Вишневського

6 березня 1938 р.

Дорогой друг Всеволод, здравствуй!

[...] Я чем дальше, друг, тем чаще вспоминаю о тебе, о наших разговорах. Я иногда думал, признаться, что ты немного сгущаешь краски благодаря своему темпераменту бойца. Теперь я вижу, ты не преувеличивал. Война, страшная, невообразимая, в которую повергнется человечество, близка. Она уже началась. Перед ней блекнут все исторические аналогии, как старые выцветшие олеографийки, и ее чудовищному масштабу, очевидно, соответствуют и чудовищные наросты рака на человеческом обществе, в человеческой душе [...].

Как мне готовиться к участию в войне с моей дерьмовой аортой (мне уже снова ходить трудно)? Только словом и экраном. Правда. Но все же жаль, что я одряхлел и не могу быть таким универсальным, как ты.

Телеграмму твою я получил в день выезда в Чернигов. Я ведь пишу тебе из Чернигова. Снова не хватило немножко зимы, волк ее заешь. Кстати, о волках. На днях под Черниговом волки съели женщину, а вчера мои два милиционера насилу спаслись от восьми волков. Они везли из лесу дрова. Пришлось обрубить постромки и удрать верхом. Вот привязать бы здесь Рыкова к дереву веревкой, пусть бы порычал на них. Впрочем, не стоит. Вдруг понюхают, узнают и подружатся.

Сейчас я много думаю и работаю над литературным

сценарием. В свете новых событий, а также и времени вообще, я уже выносил множество разных изменений и главное — дополнений, растяжений, углублений, касающихся и лично Щорса, и народа, и отдельных образов, и лирических, и философских, и исторических мотивов. Я сейчас уверен уже в том, что это не только не нарушит так нравящейся тебе повести, а сделает ее намного лучше. Мне хочется вложить в нее все лучшее, что есть во мне самом, а положить перед народом вещь прочную и достойную его трудов и гордости. Я хочу, чтобы у многих чубатых черниговских хлопцев-богунцев дымились не только кони на морозе, но и собственные ноздри и губы, и не от мороза, а от внутреннего пламени, выжигающего героям стезю в бессмертие. Потерпи немного, друже. Благодарю тебя, но потерпи немного.

А я напишу тобі, і як чули люде, що стогнала земля уночі і тужили вдови, як несли хлопці труд і страх бога і приймали смерть, як билися на паску коло церкви у священний момент і як горіли церкви як свічки до неба і освітлювали гнівні степи. Як складалися пісні народні, як бив комроти Нещадименко офіцера по голові бюстом Станіслава Понятовського. І про Наливайка, і про Вишневецького, і про багатства нашої плодючої, щедрої України, про її красу і про братерство народів.

Как жаль, что я одинок. Одинок. Это не в моей натуре [...].

Фильм подвигается. Думаю, что выведу как следует. Нашел Щорса и успокоился. Братъ ли М-ва? Я немного боюсь, что «сорежиссура» поставит его сразу в трудное и немного фальшивое положение. А на ассистента — хотя и с максимумом прав и возможностей работать и готовиться к следующей самостоятельной постановке (ведь это его цель) — он может не пойти. Он ведь режиссер, да еще заслуженный. Все же я по возвращении из Чернигова вызываю его для окончательных разговоров, и не месячной пробы, а работы. Как ты думаешь? Посоветуй мне. Напиши мне в Киев, я буду здесь, в Чернигове, не больше 3 дней. Мой киевский адрес: Либкнехта, 8, кв. 24.

Напиши мне о своей работе и вкратце о всем самом главном. Я пойму все. Не забывай меня. Я тебя не забываю никогда, и мои редкие письма — это печальный плод плохой привычки, а не плохих мыслей или плохой памяти. Нежно целую Соню. Привет Катаеву. Жаль, что мне

так и не удалось повидатися с ним лично. Напиши мне пожалуйста, где Эсфирь — на курорте или в Москве — и долго ли она будет в Москве. Я хочу ей написать.

Будь здоров. Крепко обнимаю тебя, дорогой.

Твой Сашко

6/III 38
Чернигов

10. До І. О. Соколянського

8 грудня 1939 р.

8/XII 1939
Київ

Дорогий мій друже Іване!

В тім, що ти вже називаєш мене Александром Петровичем і пишеш по-руськи і нічого про себе, про плани і всі твої слова про Наркомос і його лицарів — словом, увесь зміст твого листа і його форма, все написане і не-написане — говорять мені, скільки ж нелюдських пекельних мук доводилося і доводиться переживати тобі у боротьбі за науку, за правду, за справжній соціалістичний гуманізм з його вольними чи невольними (несвідомими) ворогами. Сила нещастя розсердила і погнула тебе, жовч, і образа, і жаль зробили тебе гордим і холодним: у тебе не найшлося ні одного легкого слова для мене — і я тебе од всеї душі прощаю, бо я тебе розумію як друга, людину і бійця науки. Я недавно повернувся з Західної України і ось недавно на квартирі у хворого Ю. Яновського узнав від Ю. Смолича, що тебе звільнили від ув'язнення як невинно засудженого і покараного ворогами народу.

Я дуже був зрадів. Я хотів узнати твою адресу, щоб написати тобі, та Смолич сам її не знав, і тому твій лист до мене — цілий подарунок. Я ніколи не вірив, щоб ти міг зробити щось погане для нашого соціалістичного суспільства, — дуже часто тебе згадував, говорив про тебе, жалюючи твій чудесний талан і проклинаючи твою кляту долю [...].

Твоя реабілітація мене радує і як прояв акту громадської справедливості, і як початок нового етапу твого цінного і гарного життя, і як кінець твоїм стражданням. Я сердечно здоровлю тебе і певний, що коли Юля узнає (вона зараз у Москві), вона також гаряче порадуеться

за тебе, як за людину, котру вона завжди ставила високо і шанувала.

Я знаю, тобі зараз невесело. Так просто все не проходить, і тому перше, що я буду у тебе просить, перше, що я буду від тебе вимагати, — це понишпорити у творах істинно великих людей і повиписувати собі з них цитат (я їх не збагну), як треба справжнім мужчинам, великим духом людям поводитися, і думати, і діяти у трудні, тяжкі, особливо незаслужено тяжкі моменти життя, і тоді тобі стане ясною головна таємниця життя, а саме: подібно до того, як, за словами т. Сталіна, правителі приходять і уходять, а народ вічний, так і наркомоси: вони відчиняють двері і зачиняють, а наука вічна, вона — хороша — йде вперед на славу Людині, і ти один з її двигунів. Знай, не скоро ще ми доживем до того часу, коли наші наркоми будуть розумніші за нас у наших справах. Вони молоді. Рано їм ще, і їх мало, як і всяких талановитих людей у всіх видах суспільства. А ми з тобою талановиті, да ще й старі у своєму фаху. Тому давай будемо об'єктивно справедливими до них. Я в таких випадках стараюсь об'яснять. Крім того, я, правда, теж лаюсь часом: мені хочеться, примірно, щоб нарком мистецтва, приміром, був трохи розумнішим у мистецьких справах, себто був кращим. Я, як і ти, невдоволений во ім'я кращого, ну та нарком мистецтва чи кіно — це завжди були уніки.

Що ж до освіти, то я тут чогось не розумію. Наркомос на мене справляє гарне враження, говорю тобі щиро. Це молодий, розумний і приємний чоловік. Я боюся, що йому якісь пройдисвіти невірно виклали твої питання. А проблеми сліпо-глухонімих з їх навчанням, психологією і їх долею тільки тобі здаються легкими, азбучними, бо ти на них провів усе своє життя, а для людей сторонніх це надзвичайно складна річ.

Пригадуеш, ти колись казав мені, що у Харкові на одній з твоїх «простих» доповідей на цю тему тебе не зрозумів ні один професор.

Правда, серед професорів є безліч природжених дурнів, так же, як, приміром, є заслужені дурні мистецтва, і на те вони, казав той, і професори, а все ж таки думать треба, і як, щоб зрозуміти твої лекції.

Одним словом, я з наркомосом поговорю. Мало того, я думаю, що я зумію йому викласти суть твоєї проблеми

і вірю, що його переконає сила твоїх аргументів, як би красномовно я це йому не подав.

Машина твоя геніальна. Я щасливий, що у тебе є патент і що, таким чином, ніяка гідота тебе не обікрала. Я абсолютно вірю, що ти ще зробиш надзвичайно багато. Треба тобі їхати до Москви чи ні, тобі видніше. Проте я радив би переїхати краще до Києва [...].

Сто чортів! Шкода, що знищили твій інститут. Ну та не падай духом. Не теряй горизонту. Все йде, все міняється, горизонт не міняється. Загубиш горизонт, зашатає тебе, закаламутить, і заблюєш ти блювотиною собачою. Всі великі вчені трималися на оптимізмі, на вірі в добро, в краще, на надії. Умій прощати, старайся часом не зле сміятися. Друже мій, не думай, що я хочу тебе поучати. Я просто радий розмові з тобою і, пишучи листа, увесь час думаю ніби: чи не треба тобі чого, чи не забудь ти чого, чи не занадто ти чухаєш свої рани? Міра життя — добро, а не ненависть... Господи, я знов тебе поучаю. Кончено! [...].

Ну, про мене ти, очевидно, чув. Зробив був я «Шорса». Дуже трудна була картина, і одняла вона у мене здоров'я на 5 років добрих. І досі ще не одійшов. На Західній Україні я з Юлею накрутили щось тисяч з 20 метрів різного матеріалу. Крім того, я працював скрізь як політробітник, що дало мені дуже багато радості і морального задоволення, а Народних зборів у Львові я не забуду, поки й жив буду. А країна сама — така красива, така красива, така гарна, що хотілося б там і вмерти.

Напиши мені толком, чого ти перебираєшся до Москви, куди саме і чи є там у тебе квартира. Напиши, не забудь. Чи не приїдеш часом до Києва.

Привіт дружині.

Будь здоровий і благополучний.

Твій Сашко

Адр.: Київ, Лібкнехта, 8, кв. 27.

11. До О. І. Свороходової

17 січня 1940 р.

Здравствуйте, Оля!

Великодушно извините, что не ответил Вам сразу. Был и занят и нездоров. В отношении Вашего института я принял все зависящие от меня меры. Говорил

и с наркомом просвещения, и в ЦК партии с тов. Неботовым. А письмо Ваше я передал тов. Хрущеву числа 19-го или двадцатого. В результате моего доклада, внесшего значительную ясность в интересующую Вас историю института, сам институт будет в ближайшем времени восстановлен. Как он будет существовать, я еще не знаю. Знаю лишь, что будет он не в системе собеса.

Ивану Афанасьевичу я сообщил о своих действиях подробно сегодня. Смею думать, что это его немного обрадует.

Будьте здоровы, Оля. Будьте мужественны и никогда не теряйте оптимизма.

Искренне уважающий Вас А. Довженко.

Привет Вам сердечный от моей Ю. Солнцевой.

Следует ли Вам обращаться и куда по делу института? Пока воздержитесь. Если будет нужно, я Вам сообщу. Я не забуду. Всего хорошего!

1940. 17/1

Киев, ул. Либкнехта, 8, кв. 27.

12. До Л. М. Чернявського

20 вересня 1940 р.

Дорогой Лев Николаевич Толстой! Мне вчера Дольд сообщил, что Вы хотите написать мне письмо. Это так меня обрадовало, как будто Вы это письмо уже написали. Поэтому я, благодарный, спешу Вам незамедлительно ответить, сообщив, что вчера, 19 сентября, я убил Андрея. Завтра буду колесовать Остапа. Сегодня я с Тарасом и Мордохаймом постараюсь пробраться в темницу. Прошу, однако, не думать, что Вы так близки уже от сожжения Бульбы. Я пишу неправильно. Я пишу с разных мест. Написано триста кадров, если это Вам что-либо говорит. Половина. Пишу сразу режиссерский. Очень жалею, что с отъездом Курьянова я проболел гриппом восемь дней. Из-за этого я и в Москву к Н.-Данченку на заседание не приехал. Я и сейчас еще по-настоящему не поправился. Читал в приказе неудовольствие Вашего прямого, как палка, начальника по поводу того, что надо мною плохо работают и поэтому нет сценария. Как жаль, что прямой, как палка, начальник забыл, что срок сдачи 1 октября, а вдруг я вру, а вдруг я не болел, а вдруг

у меня сценарий готов! Почему вы плохо надо мною «работаете», я не знаю. Как мне приятно было б, если бы Вы делали надо мною какие-нибудь, ну, гипнотические пассы или произносили заклинания или угрозы. Обожаю угрозы. Заслышав их, мой старый талант сразу начинает гарцевать галопом, как конь главнокомандующего на параде.

Вы пишете... Тьху, Вы хотели, по-видимому, дорогой Лев Николаевич, написать мне, чтобы я обязательно сдал сценарий первого. Хорошо, я постараюсь это сделать при условии, что Вы не будете злоупотреблять моим доверием и прилежанием и дадите мне потом возможность его еще доделать. Хотя, впрочем, я, очевидно, не успею. Все грипп проклятый. И прошу верить, что я еще не отдыхал. А если бы Вы знали, сколько в это лето я работал по разным общественным работам, от которых я не мог отказаться.

Да! Забыл Вам сообщить чудную новость! Вчера я купил за две тысячи рублей двести чудных двенадцатилетних лип, триста акаций и триста медоносных аморф. Впрочем, Вас это, кажется, не интересует. Ну, так я Вам скажу, что у меня пасека уже... Это, кажется, тоже нет? Тогда, Лев Николаевич, я Вам скажу про «Фроима Сокола», что он никуда не годится, «Годы молодые» никуда не годятся, и боюсь, что многое другое тоже никуда не годится. Выходит, совершенно ясно, что так дальше жить нельзя, что мы, следовательно, должны как-то по-другому начать жить. Нельзя с басом Мишеньке сидеть против альта, нужно расширять переулок, нужно ворота открывать широко, нужно хорошо относиться сверху донизу, нужно не бояться спрашивать и не бояться доверять. Нужно плохим режиссерам сказать в глаза побольшевицки — уйдите в сторону! Освободите места! Вы уже не режиссер. Пропустите новых, молодых. Есть они? Есть!

Как я рад новым законам! Это год чудесных законов! Долой хулиганство, долой хамство, долой гуляк. Садись! Плати! Встань, невежа! Плати!

Лев Николаевич, нужно из сценариев и из картин каленым железом выкорчевывать хамство, недоразвитость человеческих отношений, грубость и бедность душевную. Что такое брак? Развод? Любовь? Аборт!.. Во всех картотеках! Довольно, Лев Николаевич. У искусства

сегодня, в частности и особенно в кино, наш советский человек должен учиться красивее, культурнее, интереснее жить, относиться и выражать свои отношения, чтобы высокое содержание его, как последователя великого Маркса—Ленина на этой кровавой, трудной, растленной земле, было облагорожено и освящено соответствующей формой.

Сейчас нужно очень высокое состояние духа.

Будьте здоровы. Привет Марку Яковлевичу, и Вашему помощнику, и секретарю парторганизации, все забываю ее фамилию.

Самый сердечный привет двум ангелам, сидящим у Ваших ворот и что-то записывающим.

А. Довженко

20/IX 1940 г.
г. Киев

**13. До П. С. Довженка (батьва)
і О. Є. Довженко (матері)**

1941 р.

Дорогі мої старики!

День і ніч тільки і думаю про Вас, як би позбирати Вас сюди до Паші. Жалько, що я проболів місяць і не міг виїхати за Вами. Посилав був декому телеграми, щоб одправити Вас самих, да, на жаль, Вас не могли, кажуть, найти тоді. Ви тоді жили ще на дачі. Попробую написати ще раз до міськради тов. Геркіну, щоб Вас одправили яко можна. В разі коли через щось таке виїхати буде не можна і ви останетеся у Києві, дуже прошу Вас жити у дружбі з Анною Петрівною, жити тихо і мирно. Якщо треба буде грошей, яких тепер трудно дістать,— нехай Анна Петрівна почне продавати потроху вещи, либонь, посуд тощо. Не жалійте нічого. Мені нічого не жалько. Я послав прохання дати мені дозвіл на приїзд до Києва. Якщо я його получу і буде можна приїхати, я обов'язательно приїду. Не треба пити горілки. Дуже прошу Вас.

Сашко і Тарас видужали. Тарас переніс дизентерію і кір. Трохи не помер. Зараз він уже молодець — з уха гече, увесь у старшого брата. Сьогодні оддам його

у ясла. Завтра оддамо Сашу у дитячий сад, а Пашу — на роботу.

Будьте здорові і благополучні. Обнімаю і цілую Вас.

Сашко

Кланяється Вам Юля.

14. До М. В. Тихонова

1941, VIII/IX

Серпень-вересень 1941 р.

Глубокоуважаемый Михаил Васильевич!

Обращаюсь к Вам с убедительной просьбой прислать в Уфу толкового человека, который помог бы мне совершить переезд из Уфы в Ашхабад. Рука моя и плечо наполовину поправились, и дней через десять я смогу уже прервать лечение для этого переезда. Кроме того, я прошу через это лицо передать мне жалование: я и Солнцева не получили его со 2-й половины июня сего года.

Признаюсь по правде, еду я с большой неохотой. Я считаю все эти ашхабадские, ташкентские дела чем-то вроде отсиживания и видимостью работы. Я хочу работать где-то если не на фронте, то возле фронта, и жалкие крохи нашей пленки тратить не на выдуманные иллюстрации страшных событий, а на саму войну, на военную кинохронику. Послал прошения в нужные инстанции и жду ответа.

Будьте здоровы.

Юлия Ипполитовна Вам шлет привет.

До скорого, очевидно, свидания. Крепко жму Вашу руку

А. Довженко

15. До Ю. І. Солнцевої

2 травня 1942 р.

Юля, дорогая моя!

Это письмо я пишу очень краткое и исключительно, так сказать, деловое [...].

Пишу я тебе из Воронежа, откуда дня через два-три, не больше, уезжаю в направлении Харькова, к фронту.

Я в Ашхабад не вернусь...

На днях я буду официально зачислен на работу в политуправлении Юго-Западного фронта.

Я решил быть здесь, а не в Ашхабаде и Ташкенте, предоставив их Н. и его гвардии. А я буду там, где сражается народ против чудовищного смертельного врага. Это решение мое окончательное, как бы трудно часом и страшно, может быть, где-то иногда мне ни пришлось. Если уже нет у них украинского народа и не надо им, бюрократам, украинских кадров, то не надо и меня. Я лучше буду здесь.

Что я делаю и что я буду делать? Я, дорогая моя, родная и никогда нигде не забываемая Юлюша, пишу. Я пишу статьи для фронтовых газет, для врагов даже (для забрасывания врагам) и для народа (тоже для забрасывания). Это тоже оружие, и такое нужное, что ты даже не представляешь. Кроме того, я пишу рассказы. Недавно написал один «На колючому дроті» — большой, пишу еще две новеллы для газет и одну повесть о своем детстве. Работаю в общем много. Родится у меня сценарий — хорошо, не родится — родится что-то другое — пьеса, или роман, или серия рассказов, интересных и нужных народу. На Украине немцы делают чудовищно страшные дела — как же мне ехать в эту Азию?

Ты получишь телеграмму правительственную как основание для приезда сюда. Будешь ехать через Москву... Вещей не бери. Они здесь не нужны. Здесь скоро будет небу жарко. Вещи лучше всего оставить у Ильи Степановича. Возьми пишущую машинку. И, может быть, немного легкого белья. Забери у Давидсона мой реж. сценарий «Тарас Бульба» [...].

Настроение в армии бодрое и уверенное, все, что читаешь в газетах, верно отражает состояние общих дел. Верю, что скоро увижу многострадальный Харьков. Это будет огромной нашей победой. Немцев надо ненавидеть сто лет...

Моя дорогая, любимая. Великое мы переживаем время.

Величественное и страшное по чудовищному размаху людских страданий. А наша Украина — это бездонное горе.

Будь здорова, моя дорогая.

Твой на всю жизнь

Сашко

2/V [1942]

16. До Ю. І. Солнцевої

4 червня 1942 р.

Дорогая Юля!

Это письмо я тебе пишу из небольшого прифронтового городка Валук, из которого немцы нас выкурили частыми и сильными бомбардировками, особенно ночными (воздушными). В данную минуту тоже летают. Их обстреливают помаленьку, но это пустяки [по сравнению] с тем, что было дня четыре тому назад, когда в течение 7 часов на малюсенький городок было налетело 104 аэроплана-бомбардировщика. Словом, мы расползлись по селам. Я тоже сегодня ночевал в 15 километрах. Но это все, так сказать, небольшие текущие дела.

Очень жаль, что...¹ провалилось наше харьковское наступление. Немцы захватили в мешок и уничтожили нашу лучшую Шестую армию. Про это я тебе когда-то много [расскажу].

Теперь о нас, о себе. Благодаря оторванности долгой и трудной, мне очень трудно тебе объяснить подробно те большие перемены, что произошли в моей жизни. Они навалились на меня как-то, пожалуй, даже внезапно, и я не освобожусь уже от них, по-видимому, до смерти. Что же это такое? Это, дорогая моя Юлюша, те невиданные страдания, которые упали на несчастную голову моего народа, в которых народ, по-видимому, погибнет. Во всяком случае, погибнет его больше половины, остальное будет или калеками физическими, или духовными, или неполноценными подозрительными элементами за то, что не уехали с Н. Н. в Азию за отсутствием чемоданов. То, что я узнал, наполнило мою душу такой печалью, что я порой как бы задыхаюсь от нее. Гитлер будет, безусловно, разбит — это правда, но он погубил Украину. Поэтому я не могу отсюда уехать. Мне не нужно ничего уже, ни денег, ни квартиры. Не нужна мне и кинематография с ее мелкими, пустыми, ничтожными людьми без роду, без племени, мелких и в общем глупых или полоумных дельцов.

Я твердо решил. Если у меня хватит сил еще, все их отдать на что-то более прочное и долговечное, умнее,

¹ Пошкоджене місце в листі.

чем кино с его эфемерной, иллюзорной скоропреходящестью.

Я буду писать о страданиях, и героизме, и трагедии своего народа. Много продумал, многое наметил и безусловно что-то сделаю хоть перед моею смертью [...].

Может быть, я в чем-либо ошибаюсь. Может быть, ты переубедишь меня, и я буду проситься назад в кино и т. п. Но прошу тебя верить мне, что никогда ни на секунду и в этот страшный час нашей истории не помыслил ничего корыстного, личного, карьеристического, что остаюсь верным народу, и Ленину, и Сталину, хотя и презирающим тысячи дураков и болванов, которых расплодилось на нашей земле множество, из-за которых пострадало множество людей [...].

Милая моя Юлюша. Будь сильна духом, как всегда.
Целую тебя

Сашко

1942, 4/VI
Валуyki

17. До П. П. Вершигора

1943 р.

Дорогий товаришу Вершигора, дорогий воїне і полковнику!

Я довго вже і багато чую про Ваші бойові діла в тилу ворога, давно збирався написати Вам про своє захоплення Вашим кроком і проявом военного Вашого талану. Не один раз сам думав і просився полетіти до Вас, та не доженуть уже Вас, Вершигора, мої коні. Прийміть же мій привіт і самі найгарячіші побажання особистої перемоги і щастя у всіх Ваших діях, щоб скінчилася скорше війна, щоб повернутися нам до студії і по-новому розпочати будувати нашу культуру, нашу кінематографію і господарство. Я посилаю до Вас кінооператора Вакара. Але, перед тим як написати про мету його до Вас подорожі, я хочу звернутися до Вас з слідуючим проханням: пишіть, як можна більше пишіть. Не покладайтеся на свою пам'ять. Факти забуваються в більшій чи меншій мірі, але почуття людські, все те дороге і тонке, що виростає з фактів в людській душі, забувається і зникає. Можна згадати про минуле кохання, примірно, але не

можна його пережити й відчути адекватно минулому. Пишіть. Ви мусите повернутися з війни багатющою людиною. Пишіть про все багато, спостережливість у Вас є, і почуттям бог не обидив, якщо вже Ви отакий оказались. Описуйте соціальні явища, характери. Записуйте окремі думки свої, людські, Ковпакові. Пам'ятайте, Ковпак мусить остатися в мистецтві і в історії України. Це мусите зробити Ви. Кажуть, старий надзвичайний оригінал, тонкий і мудрий чоловік, справжній син народу. Передайте йому мій самий низький поклон і братське привітання, хай буде здоровий. Я думаю, мине війна, ми ще зробимо про нього й про Вас картину, не забувайте про це. Хай пишуть партизани. Навчіть їх. Заохочуйте. Нехай пишуть щоденники, інтимні, теплі, а не рапорти для домашнього вжитку. Я не надіюся особливо на наших українських письменників. По-перше, вони майже всі — поети. По-друге, їх мало. По-третє, вони невірні здебільшого бачать життя. У них, так би мовити, малий душевний габарит. Оце Ви мусите чам'ятати. Я сподіваюся, що українські письменники ви́якнуть з війни — нові письменники. А що, коли внаслідок Вашого отакого щоденника у Вас родиться книга про народ український у боротьбі за життя? З показом героїки, могутніх характерів, талантів воєнних, пристрастей людських, високих бойових піднесень, розмаху великості душевної, що доповнюється славним прадідом великим, і низості падінь, і нікчемства, і темряви, і зради, і блукань у складних перепльотах велетенських катаклізмів, в огні і полум'ї, в огнях, болотах, пожежах, шибеницях, руїнах, у лісах, мов звірі, що й голову нікуди приложити, без знання, часом без присяги, без знання історії своєї, без вихованого часом патріотизму, під різними впливами, роз'ятрених агітацією, де скористовуються проти нас всі наші дурні помилки тощо. Чоловіків, дівчат, підлітків — словом, всього того, що дає Вам, Вершигоро дорогий, наша кривава, вічно трагічна Волинь.

Пишіть. Нема часу (?). Призначте спеціальну людину для себе і для старого. Забирайте з собою всі людські пристрасті, всі рухи, всі сльози, всю гордість і ненависть до ворога, і помсту, й пристрасть,— не кидайте на дорозі. Не слідує, Вершигоро, славним прадідам нашим — запорожцям, од яких, після того як погнили їх онучі й клейноди і потрухли горілчані баклаги, майже нічого не

лишилося для історії, і що саму історію доводилося писати на основі писань іноземних сучасників. Отаке-то. Я недавно подав до Раднаркому докладну записку з проханням розпочати утворення музею Вітчизняної війни українського народу. Партизанський відділ мусить займати в ньому найвидатніше місце. Я сподіваюся, що Ви зразу ж почнете дещо приберігати для цього. Справді, як жаль, уже є білоруський відділ в Історичному музеї в Москві, українського нема. Одним словом, запорожці були, запорожцями й осталися.

Вертаюся до щоденників. Зі мною погоджується Строкач. Заохочуйте до писання людей. Беріть приклад з німців. Правда, у них, гадів, нема ідеї, бо те, во ім'я чого вони діють, — це не ідеї, а гнусність, але нам, людям ідей, діючих во ім'я найвищих ідей, творцям історії і авторам історії, гріх не лишити після себе записаних бієній свого серця і полум'я свого розуму. Так-то, дорогий воїне. Передайте ще раз привіт старому. Якщо хочете знати, він і Ви інтересуєте мене в найбільшій мірі серед усіх партизанських загонів, от через що я завжди душею з Вами, правда, я часто плачу, мені здається, що гине нашого народу така сила, як нігде й ніколи в світі. Будьте мудрими і людяними, як би не було це важко в Ваших обставинах. Може, в цьому й полягає найвищий смисл Вашої історичної ролі — бути бездоганними месниками і страшними ворогами ворогів Батьківщини, нищити окупантів, і глибоко тонкими і проникливими психологами, і бути лікарями душевних і розумових каліцтв, що упали на наших чаєнят при битому шляху, і тонкими хірургами.

Зараз робиться фільм «Україна в боротьбі» під моїм худ. керівництвом, документальний. Український народ на фронтах. На заводах Уралу і — головне — в партизанах. Таким чином, Ви будете центром цієї картини. Йї надається велике значення як документу характеру міжнародного призначення для міжнародного екрана. Я радий, що посилаю цього хороброго і славного хлопчину Вакара до Вас [...].

Що знімати? Я послав одного оператора (Фроленка) до Сабурова. Я дав йому орієнтовно кілька розробок епізодів, що їх допустимо було передбачити. Говорив я

дещо й Вакару. Але я сподіваюся, що смішно і безтактно було б посилати до Вас оператора з указаннями «об'єктив», не будши самому у Вас ні разу. Тому я прошу Вас, якщо у Вас знайдеться трохи часу, допоможіть Вакару самі. Ви знаєте це краще од мене. Єдине, що я Вам можу сказати,— мені не подобаються наші документальні військові картини. В них нема людини. Вони в монтажі так дрібно пошматовані, що в них нема людини. Людина не завжди там, де вона біжить, перебігає, метушиться і т. д., вона починається там, де по бігові й стрілянині вона спиняється вчасно і мислить. Оце треба уміти подати. А люди, мені здається, нігде так багато не мислять, як на війні. І чому цього не помітили оператори, бог їх знає. Крім того, у нас у хроніці кровобоязнь і боязнь мертвих [...].

Я вважаю, що це невірно. Кров нашого народу кричить і вимагає світового екрана. Хай дивиться світ, як умирають за нього наші люде. Хай плаче над умираючими партизанами, селянами, дітьми, жінками. Хай ненавидить презренну кров ворога — вішателя, вбивці. Хай дивиться на наші жертвні пожари, на всю Україну, окривавлену матір нашу, в огні й стражданні, на щедрих на кров і на жертви дітей її збройних. Будьте здорові, дорогий полковнику Вершигоро. Бажаю Вам щастя у всім на світі. Скоро я ще Вам напишу.

Пишіть і Ви мені: Москва, Можайське шосе, 36/50, кв. 92.

Ваш *О. Довженко*

18. До Ю. І. Солнцевої

*6 листопада 1943 р.
6/XI [19]43*

Дорогая моя!

Поздравляю тебя с Киевом.

Видишь, как все получилось хорошо. Доехал я очень хорошо и чувствую себя хорошо.

Ночевал в с. Требухи, где я когда-то покупал ульи.

Сегодня ночью взят Киев.

Целую ночь он горел страшным незабываемым пламенем.

Поцелуй маму, Мавру, Шуру и всех домочадцев.

Передай Кузнецову, що якщо сьогодні наша картина не буде в Києві, буде йому погано. Гоні в шею операторів сюди. Привіт і поклони. Сьогодні світло. Їду розшукувати нещасних наших батьків.

Буду берегтися. Привіт і цілую, рідна моя.

Сашко

19. До Ю. Т. Тимошенка

12 квітня 1945 р.

Дорогий Юрко!

Не знаю, хто Вам сказав, що я поїхав до Києва. Нікуди я не поїхав. Проте мені було приємно читати, що хтось так думає чи хоче аби я дійсно був у Києві, а не лежав отам, де Ви мене бачили. Так нікуди я не поїхав, друже мій. І не знаю, чи й поїду скоро. У мене таке враження, що я там не зовсім і потрібний, принаймні в тому вигляді, в якому я нині перебуваю.

Листи Ваші я одержав обидва. Мені було дуже приємно їх читати. Мені подобалося в них все — до віршів включно і до тих урядових панночок, що так пильно втішали Вас з приводу свого визволення од німецьких загартників.

Се все добре. Вподобались мені і Ваші самокритичні міркування. Особливо порадувало мене те, що Вам не допомагають зробитися нещасною людиною навіть горьківські найкращі ліки. Киньте їх негайно під три чорти... Найбільша достовірність життя — страждання — не приймало Вас за сей нечуваний в історії людства великий час. Сьому можна тільки позаздрити, а я, позбавлений вже заздрощів, милуюсь здалека, читаючи оті Ваші визнання. Не турбуйтеся, друже, все в порядку. Будемо щасливі і вдячні рідній землі, що нагодувала й напоїла нас не тільки хлібом і медом, а й чистими думками, і незлобливими почуттями, любов'ю до людей, співчуттям до людського лиха, гнівом до ворога. Все має свій час. Все приходить і все проходить. Весело Вам. Я підтримую Вашу веселість і навіть безтурботність. Несіть людям радість, сміх, який їм потрібний нині, як ніколи. Не лікуйте «хвороби». Прийде час — і сам покладе Вам на чоло всі зморшки, які Вам судились. Ми живемо в епоху драм і трагедій. Засмагли під епічними вітрами сучасності або

ті, що плентаються в завихреніях епічного вітру, оглядаються на Вас, як на диво. Може, якийсь редактор чи вчитель драми буде невдоволений часом, що Ваш дзвінкий тенор погано бере басові ноти. Нічого. Ми будемо з вами робить комедію. Я повірив у Вас. Я допоможу Вам всім, що тільки маю в моєму мистецтві. Мій внутрішній голос підказує мені, що я не помилюся в Вас, а Ви — в кінематографії. Над проблемами безпредметного сміху чи предметного, над всіма особливостями жанру говорити нам доведеться багато. І над проблемами смаку і культури,— все перед нами. А зараз вдивляйтесь пильно в людей, що творять перемогу, жадно хватайте все, що проходить перед очима, збагачуйте свою душу, свої почуття. Не книжна драма і не мальована кров, а велетенська Людська Комедія, для створення якої ще не народився Данте, хай розгортається перед Вашим духовним зором. Не обминайте нічого, будьте невтомним і ненаситним — все пригодиться для творчості, одстоявшись в літах, у щасливому бігу часу, в який так хочеться всім нам вірити.

У мене виникла думка: а чи не є часом Ви з своїм епохальним маршрутом солдатського блазня і оті солдати, що після кожного поранення стрічаються з Вами в різних місцях, посуваючись до центру Європи, чи не є отсе основою сюжетною надзвичайної гостроти кіносценарію?! Ось де роль безжурна, безтурботна сплітається з ролями епічними, драматичними. Ось де так званий безпредметний Ваш сміх заблищить на тлі грізних блискавиць, крові, гніву? Подумайте над сим. Самі відчуєте, що намагання смішити заради сміху — справа помилкова, можлива і вповні припустима на естраді, в театрі чи кіно в короткому часі, себто метражі. Повнометражність вимагає високого інтелектуального рівня, щоб сміх ішов непомітно, як проміння, як шумовиння з повного вщерть келеха дорогого вина, щоб десь, проте, за ним ні-ні та й почувалася терпкість прихованої гіркоти страждання. Ну, добре. Пишіть мені. Не забувайте. Англійську мову мусите знати, як свою. Поки що я не їду до Києва. Іду на місяць в санаторій під Москву лікуватися. Стан здоров'я в мене сумний. Отже, в Києві буду хіба влітку. Я не стремлюся туди, бо знаю, що не принесе він мені щастя. Свого сценарію, що мушу в ліжку крутити, я так і не записав. Не вистачило сили. Певно, душа

моя виснажилась і спустіла, і ангели покинули її, мов птаха торішнє гніздо. Бажаю Вам добра.

З привітом

О. Довженко

1945, 12/IV
Москва

Можна зробити фільм буквально поетичним, філософським, лишаючи в ньому основну роль — Ваше чисте амплуа. Я про се думаю.

20. До Ю. Т. Тимошенка

1 липня 1945 р.

Дорогий Юрко!

Одержав я Вашого листа і вельми сміявся. Як собі хочете, Ваша бойова біографія проситься на екран, і ми колись при добрій нагоді зробимо про Вас картину. А зараз я пишу Вам листа короткого, в суто діловому плані.

Я розпочав учора клопотання про Ваше звільнення, і думаю навіть, що мені пощастить Вам допомогти в сій справі. Я заберу Вас поки що в свою групу на постановку фільму «Тарас Бульба», а там буде видно. Справді, годі Вам співати по бенкетах, годі пиячити з Ейзенгауером чи падати п'яним під стіл з Монтгомері і варнякати з перепоею казна-що. Пора за діло братись. Дід Едісон був правий: найдорожчий скарб у світі — час.

Я так се знаю по собі, що часом плакати хочеться, коли згадаю, як марно я потратив час у житті і часто не на те, для чого був покликаний долею, як довго се здавалося мені. Так мало зроблено добра. А вже повечорів мій день, і сум мене бере. Уже склероз заморожує моторошним холодом мій розум, сковує творчу фантазію мою. Моя нива, де цвіли фантазії мої і поривання вперед, вже засмічується бур'янами спогадів про минуле. І вже не завернуть мені часу в гості, не осідлати коня вороного... Пробачте, впадаю в ліризм. Я розпочав клопотання про Вас через свій Комітет у Москві. Справа перейде в ЦК ВКП(б). А в сю установу я вірю більш, ніж у всі штаби. Тільки прошу Вас по одержанні сього листа зразу ж написати мені в юридичній транскрипції Ваше ім'я і по батькові, назву частини, чин і посаду.

Збираюся приїхати скоро до Берліна. Отже, як приїду, обов'язково Вас знайду. Проте Ви не ждьте мене, а пишть листа. Вивчайте мову. Коли б я зараз мав Ваші літа, я вивчав би мови, і ніщо в світі мене б перед цим не спинило — ні жєнщини, ні друзі, ні проклятуца українська лінь. Учїтеся, ходїть, вдивляйтеся у все, все забїрайте з собою, збагачуйте себе враженнями, спостереженнями, працюйте, к чорту Ванзее, чи де Ви там катаєтесь в човні. Шукайте людей розумних і змістовних. Не пийте горїлки, думайте красиво, хай Ваш душевний стан буде завжди рівний і просвітлений, спрямований на добро, вперед, до — Будьте здорові — творчості.

Ол. Довженко

1945 I/VII
Москва

Подорож моя до Берліна одкладається 15/VII.

О. Довженко

21. До Ю. Т. Тимошенка

27 липня 1945 р.

27/VII [19]45
Москва

Дорогий Юрко!

Сьгодні я одержав Вашого листа і поспішаю зразу ж сьгодні й одповісти на нього. Правда, мені досить трудно сидіти за столом. Я вже десятий день у ліжку — хворий на різачку (дизентерію). Що мені Вам сказати? Я радий, що Ви не занепали духом і вірите в свою перемогу, в свою мету. Я теж вірю в Вас і тому ще раз повторюю, що з свого боку, — де б я не був і хто б я не був, — я допомагатиму Вам усім, чим тільки зможу. Щодо Вашої найближчої долі скажу просто. У мене був план. Я звернувся з ним до Комітету зразу ж з проханням звільнити Вас. Я хотів, аби Ви пройшли зі мною одну картину, як, припустим, асистент. Се був би для Вас повний університет кінематографії, після чого Ви пішли б своєю дорогою до своїх маршальських верховин, а я б дивився Вам услід і радувався Вашій красивій ході. Я й досі не кидаю сієї надії. Трохи згодом, після побачення з Вами, я напишу персональне прохання маршалу Жукову, якого я також люблю і шаную і з яким я мав

колись добру нагоду бути знайомим. Се було під Києвом ще до того часу, коли його величність Випадок поклав на мою сиву голову свою холодну мертву руку. Становище моє, щоб Ви знали, таке. У мене є режисерський сценарій «Тарас Бульба». Мені передали нещодавно, що товариш Сталін висловив побажання, аби я його поставив. Большаков хоче, щоб се був кольоровий фільм. Я теж хочу зробити його кольоровим. Тут треба створити таку картину, щоб звеселити весь Радянський Союз, і ми се зробимо, не дивлячись ні на які труднощі. Ніщо не повинно спинити нас, хіба моя смерть. Але «Бульба» вимагає принаймні піврічної підготовки, якщо не більше. Що робить півроку? І ось тут впливає другий план. А чи не зміг би я створити за сей час інший фільм, якщо не цілий, то бодай половину, щоб потім уже якось дотягти його з «Бульбою» разом? Ідея теж непогана, коли б дозволяло здоров'я і організація праці. І сценарій є. Се «Повість полум'яних літ», що я її закінчив днями і віддав на затвердження. Правду кажучи, я не раз навіть думав скористати Вас не тільки як асистента, стажера, учня, а і як артиста. А може б, Ви створили образ Андрія? Чи Івана в «Повісті». Я не кажу, що обов'язково, я тільки припускаю можливість і такого варіанта. Мені хотілось би все як можна скоріше поставити на ноги. Те, що Ви працювали з незрівняним Садковичем,— гаразд, особливо якщо Ви зразу помітили, що й Садкович, і сценарій, і вся його робота — казна-що. Можна й на г... вчитися. Так вчився я, але се довгий, тяжкий і непрактичний шлях. Учитись треба на високих зразках і думати треба про високе безупинно, аби піднести природу до самого себе і зробити всесвіт відображенням своєї душі.

Я довідався недавно, що працюватиму тим часом у Москві. Очевидно, в Києві не хочять, аби я заважав комусь жити на світі і пишались своєю величчю. Так що несть-бо пророка... Отже, коли Ви одержите відпустку, краще заїздіть до мене в Москву зразу, а потім вже додому. Тут ми порадимось, що робити далі, нам обом стане ясно, на що, й коли, і де можна сподіватись. Я Вас, отже, жду, Юрко. Напишіть мені листа сьогодні ж, коли Ви зможете приїхати до Москви, щоб я міг відповідно спланувати свій час. На сьому я з Вами прощаюсь. Ще одне — ніколи, ні при яких обставинах, ні на один день не переставайте вивчати мову. Я Вас просто заклинаю.

Оволодійте нею, як своєю. Мине якихось два роки, і все своє довге і, вірю, щасливе життя Ви будете дякувати мені й собі за наполегливість і мужність. У Вас прибавиться розуму, знання, світ стане конкретнішим і яснішим, і,— що саме найголовніше,— Ви виграєте в своїй кінематографії. Ви не будете провінціальним,— себто Ви зразу ж позбавитесь самого найтяжчого і непростимого гріха в мистецтві, і тоді Вам не страшний буде ні народний... ні всі вельможні вітії, що затікають смальцем самозакоханості, признані цілим кутком українським. Не добрі, може, товстоший горілчані митці. Будьмо пильні й суворі до себе, хай не затулить нам світу наш успіх, будьмо ненаситні до нового, щедрі на добро, аби вода в нашому потоці була завжди чиста і прозора, щоб життя одбивалося в ньому прекрасне на радість людству.

Будьте здорові, Юрко.

Ол. Довженко

22. До Ю. Т. Тимошенка

12/IX [19]45

12 вересня 1945 р.

Дорогий Юрко!

Я одержав Вашого листа сьогодні, дванадцятого числа. Він ішов до мене аж два тижні. Таким чином, я можу думати, що мій лист, якого я пишу Вам зразу ж по одержанню, Вас в Берліні й не застане. Проте, на всякий випадок, я Вам пишу, аби Ви знали, як Вам орієнтуватися в житті по виході з армії. Не поспішайте. Те, що ви якісь два-три, може, місяці послужите в армії, нічого, крім користі, Вам не принесе, особливо якщо Ви займаєтеся мовами годин по три на добу.

Тепер щодо київської оперети...

Так от, Юрко, я думаю, що нечистий її не візьме, оту київську оперету. Се та копиця, під якою завжди вас чекає чарка, і нікуди вона од Вас не втече, як би не скубли копицю саму, як би не крутились коло чарки любителі і цінителі. Велике діло сміх і веселощі. Коли народу в чомусь трудно, можна, коли є талант, зробитись блазнем і крутитись перед ним колесом, аби розвеселити, розважити його. Се велика правда, і многі справжні митці

десь несуть у своїх душах отсю готовність. Але коли є можливість в сьому ж таки плані творчості розмахнутись не на лише київську аудиторію, а на всесвітню, для того, аби таким чином і сама київська стала кращою, подивившись на себе збоку,— чому не спробувати? Одна добра картина — се п'ятдесят мільйонів людей. Різних націй, держав, континентів. Я хотів би, аби Ви як художник сформувались в цілком сучасну людину,— в найширшому інтернаціональному розумінні сього слова. Ну, добре, ми ще про се поговоримо. Я зараз хворий восьмий день. Грип і серце. Настрій у мене, Юра, добрий. І не тільки тому, що нічого, ніякого нового зла зі мною не трапилось, а тому, що я хочу творити. Закінчив з Ю. І.¹ режисерську розробку «Мічуріна». Закінчив і «Повість полум'яних літ». Вона гарно пройшла в сценарній студії, а зараз в Комітеті маринується. Ні, очевидно, там нашпиговують «ізмами», побоюваннями, отруйними ягодами з дерева якбичогоневийшло, обкладають листом лавровим, тим самим, що на мерців кладуть, приплювують, пришіптують, одганяють відьом.

А я собі тихенько пишу, ще поправляю трохи, да скоро візьму та й пошлю до товариша Сталіна. Як він скаже, хай так і буде. Розпочав я ще одну велику роботу. Се буде, треба думати, саме найбільше і найскладніше з усього, що я за все своє життя створив. Се робота літературна на 2—3 роки. Колись Ви будете її екранізувати, згадуючи з своєю молодю, повною сил і завзяття групою про мене. Я висловлюю Вам своє саме ніжне співчуття з приводу Вашого родинного лиха. Все проходить, Юра, все проходить. Я поховав вісім братів і трьох сестер. Будьте здорові. Все, що я говорив і писав Вам про своє ставлення до Вас, до Вашої творчої долі, і до роботи, і до вчення,— все лишається в силі так, як і було сказано.

Привіт від Ю. І.

Ол. Довженко

Я дуже вдячний Вам за Григораша, за Дашенка. Прошу Вас і наперед: шукайте мені артистів, шукайте молодих, талановитих, красивих тілом і душею, змістовних юнаків. Їх зараз є багато. Я абсолютно переконаний,

¹ Юлія Іполитівна Солнцева, дружина О. П. Довженка.

Дорога моя сива голубонна мати
і сестри моя дорожча.

Вливає сльози: Вам за Вашою привітною, а
Вам мамо за Вашою щедрою материн-
ською молитвою, дорожче ніж яких дум-
ками своїми не маю нічого на світі.
І не згадував прощай Вам, на мене, що
так довго не писав. П'ятьма і не ви-
повідав, вживав, коли хочете знає, коли
покоїтись бацько. Се він мене колись
давав це з порубоченим ліні привіт: А
було каже, коли довго не пишу: А
що там він буде собі писати. Урачуйте.
Не пишу, знаєте, добре. Було в розано,
написав би зразу, або крикнув: "Опане-
то. Правда, поважаю вас на добре вживи
вже пишу і не можу. Нехай мене
не думе добре, куди і каже. Проте,
до якого привітання моє, привіт і я
перітти поможу. Що саме: змислюю
біля ч зреші і фазирю свідомість, цим ч
коштів і заступити собі, кривдимо Вас
: біля у вогонь тілі. Роботи багатьо на
кіло-фазирю і дома. На фазирю і
з Юлло робимо цвітину картинку, дома
пишу багатьо. Коли на сьгоднім добім
показують кіло і заступити писемом, як
той підпису Траг, що коли хочемо і
писав, мати знає.

що, неважаючи на великі втрати, у нас зараз, як ніколи, багато талановитих і розумних юнаків. Багатство подій в житті і судбах світу, в який нашому радянському народу довелося відіграти таку грандіозну роль,— все се не могло не одбитися на юнацтві в самому кращому, високому смислі.

Шукайте, Юра, приглядайтесь. Найдіть собі дівчину красиву і здорову, доброї, лагідної вдачі. Створіть з нею дітей.

Дівчину знайти Вам трудно, я знаю. Вас розбестили трохи всілякі випадковості. Вас приваблює особливість чужого виховання дівчини, якого немає у нас. А все ж таки пошукайте, знайдете і у нас щось, може, незрівнянно більш дороге і миле, і напевне знайдете. Я хочу, аби се стало у нас з Вами темою особого розговору. Отже, шукайте артистів. Я хочу згодом створити красивий і талановитий колектив молоді.

О. Довженко

**23. До О. Є. Довженко (матері)
і П. П. Довженко (сестри)**

9 листопада 1946 р.

Дорога моя сива голубонько мати і сестра
моя дороженька!

Велике спасибі Вам за Ваші привіти, а Вам, мамо, за Ваші щедрі материнські молитви, дорожче від яких для мене сьогодні немає нічого на світі. І не гнівайтесь, прошу Вас, на мене, що так довго не писав. Тутечки я не виноват,— виноват, коли хочете знать, наш покійний батько. Се він мене колись з парубоцьких літ привчив. Було каже, коли довго не пишу: «А що там він буде тобі писати? Грамотна! Не лише, значить, добре. Було б погано, написав би зразу або приїхав». Отаке-то. Правда, похвастатись на добре вельми вже життя я не можу. Життя моє не дуже добре, трудне і невеселе. Проте до всього привикають люди, привик і я терпіти помаленьку. Що саме: частенький біль у серці і фізичну слабкість, шум у голові і забування слів, нервовість важку і біль у всьому тілі. Роботи багато на кінофабриці й дома. На фабриці я з Юлею роблю цвітну картину, дома пишу багато. Хочу на старість зовсім покинути кіно і зайнятись

письмом, як той п'яниця Ірод, що колись прошення писав, мати знає. Зараз я кончаю одну п'єсу, яку будуть ставити тут у Малому театрі. Пишу одну повість про діда, батька, матір і про все, одне слово, наше сосницьке життя, ще коли я був маленьким, мамо, у Вас і щасливим, коли дід ще казав мені: «Цить, Сашко, не плач, поїдем на сінокіс, да накосимо сіна, да наберем ягід, да наловимо риби, да наваримо каші». Про всяке таке-от старовиння, що щезло вже, минуло давно і ніколи нікому не вернеться, як не вертаються літа, ще хочу написати. Чомусь я часто, коли не щодня, згадую про Сосницю і про Вас усіх, особливо про батька і про Вас, моя рідна старенька мамо. Очевидно, тому, що й сам уже сивий, і день мій вечоріє вже, і хоч не гнеться ще спина і хожу ще рівно я, як дід Семен, оглядуватися став назад, почав визирати в холодне (чужее) вікно: а чи не плывуть до мене в гості молоді літа десняною водою на дубах? Ні, не плывуть. Недавно я болів, пролежавши днів з десять у постелі. Зараз неначе покращав і з понеділка знов приймаюсь за роботу. Ще раз прошу Вас, не обіжайтесь на мене за мовчання. Часом мені важко згадувати про Київ, з яким зв'язано в моєму житті так багато нещастя. ...Привіт Ваш, мамо, я передав Юлі, Маврі і Павловні. Дуже зраділи і кланяються Вам. Павловна, очевидно, думала, що замість привіту Ви там у Лаврі свічки проти її перевертаєте. А ви привіти шлете. Ну, то й лучче. Хоча й свічку перевернуть би не мішало, хоч копієчну, так вона впеклась усім у домі — бубонить і насуплена, як хмара. Мавра постаріла, трудиться і кланяється Вам низько і привітно. Юля збирається прислати Вам перед празником подарок. Так просила й передать. Вона любить Вас і поважає. Вона всім моїм знакомим розказує, що такої матері, яка у нас, нема ні в кого. Що ви артистка і поетеса. Що коли б Вам змалечку дали образование, з Вас вийшло б хтозна-що.

...Тут був з'їзд хірургів, і я дивуюся, чому не було на з'їзді Миколи, занедужав, чи що. Бо інакше хоч на час да навідався би він і до нас.

Я дуже щасливий, мамо, що ви в мене є десь, що Ви живі, що у Вас ще ясна пам'ять і Ви співаєте ще з онуком «Соловушка». Дай Вам бог здоров'я ще поспівати подовше, щоб осталася пам'ять про Вас у онуках на все життя, щоб застав ще й я Вас веселу й привітну, коли

приїду на паску до Вас у гості, і поспіваю разом з Вами.
Ніжно цілую Ваші руки красиві і обнімаю Вас.

Ваш *Сашко*

Онукам привіт — хай здорові і добрі ростуть.
І привіт Миколі.

9/XI 46

24. До О. Є. Довженко

13 квітня 1947 р.

Драстуйте, дорога моя старенька мамо!

Христос воскрес!

Не вдалося, на жаль, приїхати до Вас на паску, робота грішна не пускає. Мушу сидіти в Москві аж до глибокої осені в роботі. Тому якщо вже випаде мені добра нагода літом, то, може, літом і прилечу на день, як журавель. (Юля поїхала на місяць на роботу в Алма-Ата. Отже, дома я один з моїми лихими бабами. Весна погана, скрізь непривітно й похмуро).

Я посилаю Вам, мамо, свій сердечний привіт і поздоровлення з празником паски. Я пригадав отут на самоті всі паски, що Ви колись пекли нам, лаючись голосно і проклинаючи діда й Параску, заклинаючи оті паски од недоброго ока. І треба правду сказати, хоч і пройшло вже багато літ, і багато води прошуміло в Десні, і багато криги пронесло вітрами в море, треба правду сказати — добрі паски уміли Ви виготовляти, пошли Вам бог життя до ста літ. Часом було у челюсті впікалась і витягали її боком. І їли тиждень цілий аж до провід. Да окорок гризли. Словом, багато було кумедних отаких дрібничок. Але зараз порозумнішали, стали серйозні та вчені. Ой, і паска дурна поменшала. Не така вже пухка, вже без шафрану, і не то що в челюсті не впирається, ні в що вже не впирається. Вже її немає. Та й нащо вона, мамо моя сива [...], нема... Простіть мене за жартівливий спогад. Усміхнувся трохи з самого себе. Згадую Вас часто. Згадую хату нашу і веселу воду десняну.

Часом, дивлячись у вікно, переношуюся думкою на Україну, до Вас да на Десну, да й пливу човном-дубом поміж берегами та поміж лозами і ясокорами, і небо неначе всміхається мені з далекої невозвратної давнини.

Згадую нашого красивого батька і плачу над його нещасливою долею. І нашого казкового діда, у якого Ви колись спалили псалтир, думаючи, що він чорнокнижник.

Отаке щось, мамо, приходить на думку. Будьте здорові. Низько кланяюсь Вам, моя рідна, і цілую Ваші руки, що такі прекрасні, незабутні паски випікали для нас, дітей.

Привіт Вашому дому всьому.

Пошли Вам, доле, здоров'я і душевного миру.

Ваш

Сашко

13/IV 47
Москва

25. До Ю. І. Солнцевої

17 лютого 1948 р.

Здравствуй, дорогая моя, родная Юлечка!

Пишу тебе из Барвихи с нижнего этажа, палата № пятнадцать, в которой я пребываю вот уже десятый, кажется, день. Зима. За окном снежная поляна, дальше хвойный лес, тишина, довольно изрядный, надо полагать, мороз, который я ненавижу, завидуя ежедневно тебе. Как хороша, как упоительна, сказал бы, очевидно, Гоголь, зима в Кисловодске, когда и т. п.

Я живу близко. У самой Москвы. В соседней почти комнате. Я звоню иногда. Звоню маме. Слышу ее тоскливый скучный голосок, а рядом, по-видимому, стоит Мавра и тоже что-то на ус наматывает, во всяком случае, так мне кажется. Звоню Авдеенку, сегодня решил позвонить Жене Левановой, да больше, пожалуй, и некому. Я не скажу, чтобы я наслаждался отдыхом и одиночеством, которое также иногда необходимо человеку. Я пребываю скорее в некоем искусственном, вынужденном состоянии, имеющем видимость отдыха и безмятежности санаторного бытия в санатории, несомненно, первоклассном. Нельзя, не получается. Главная болезнь — усталость и душевная измотанность. А настоящего покоя в душе ведь нет. Творческий процесс не только не закончен. Он оборван и остановлен перед рядом вопросительных знаков, которые, словно домовые или лешие, нет-нет да незаметно, безгласно и показывают из темных углов тебе свои

несмонтированные темные хари, а ты чувствуешь с тоскою и угнетенностью, что ни пальмы в кадках, ни цветные дорожки, ни рыбки в аквариумах, ни сладкие блюда — ничто не спасает тебя от их упорного недремлющего ока. Так-то, милая моя. Друзей здесь у меня нет и знакомых тоже почти нет. Сережа Михалков да больной В. А. Весник. Навещали меня: Леня, Кун, Николай Тихонович (привез даже десяток мандаринов и апельсинов) и Авдеенко... И заезжали еще раз в неурочное время Буров со Шкловским...

Вот, милая моя, и все новинки. Прости, что так несложен и скучен мой мир. И извини, что не сразу написал тебе. Это мой национальный порок: нелюбовь к письму. Я очень много думаю. В частности много думаю о музыке [...].

Вчера приехал Гриша Ал-ов. Рассказывал о кончине Сергея Михайловича. Оказывается, у него был одновременно второй инфаркт и кровоизлияние в мозг. И еще оказалось при анатомическом вскрытии, что у Сергея было феноменальное сердце. Оно было недоразвитое, невероятно маленькое, совершенно неправильного устройства, редчайшее. Его трудно даже считать сердцем. Его будто бы заспиртовали как анатомический феномен. На меня это произвело угнетающее впечатление, и мне еще больше стало жаль его. Добрая ему память.

Сегодня две недели, как я здесь. Вначале было хорошо. А вот несколько дней стала одолевать печаль. И я никак не могу ее одолеть. Я иногда даже ночью пробуждаюсь от тоски. Я жалею, что мы не вместе, моя родная. Но я, очевидно, не приеду к тебе. Это все не просто. Кроме того, я решил начать исправлять пьесу и сценарий. Незаконченная работа, неосуществленная радость завершения — вот причина страданий. Куда уйдешь от нее? Где и в чем забвение? Только в труде во что бы то ни стало.

Я не очень поправился. Но я утешаю себя мыслью, что ты отдохнешь на юге вне суеты и спешки. И очень за тебя рад. Я хочу, чтоб тебе было хорошо. Я, пожалуй, больше ничего не хочу.

Мечтаю о лете. Как бы мы ни кончили работу, мечтаю уехать с тобою надолго на юг. Попробуем поселиться где-нибудь у моря. Хочется тепла и красоты. Хочется думать о высоком и очиститься в труде, который где-то

должен же ждать меня еще, как самое главное, посланное мне судьбою. Будь здорова, моя дорогая, любимая. Я обнимаю тебя и говорю все наши дорогие слова.

Целую тебя. Целую твои ручки.

Мой самый нежный привет тебе, самый нежный привет.

Пока я жив, всегда и везде с тобою.

Поцелуй милую Эсфирь, Верочку, Глеба Петровича. Привет Ане. Привет сердечный Косматову и всем добрым людям на путях.

Будь здорова.

Твой
Сашко

17/II 48

26. До бр. Тур (Л. Д. Тубельського і П. Л. Рижая)

25 серпня 1949 р.

Глубокоуважаемый Леонид Давидович и глубокоуважаемый Петр Львович!

Письмо начальнику сценарного отдела «Мосфильма» о моем решении самостоятельно работать над сценарием по книге А. Бюкар я написал в середине июля, будучи убежден, что студия незамедлительно сообщит это Вам и как-то, предупредив Вас, облегчит мне личное сообщение Вам о моем намерении. Однако, как я впоследствии узнал, т. Кузанов известил Вас об этом значительно позже, поэтому и письмо, которое я пишу сейчас с огромным трудом, так же как с трудом пишу и сценарий, имеет, несомненно, уже не практический, а принципиальный смысл.

Мы знакомы много лет. Я всегда относился к Вам с уважением и знал о Вашем хорошем ко мне отношении. Мне кажется, Вы не думали, что наши творческие пути пересекутся. Не думал об этом и я, поскольку работаю я в искусстве кино вот уже двадцать четыре года как режиссер и сценарист. В этом мои достоинства и недостатки, но это составило мою природу. Это совмещение началось в свое время случайно, в какой-то мере вынуж-

денно, потом я привык, потом, как говорится, не успел оглянуться, а жизнь прошла.

Когда в министерстве сказали, что я должен буду на основе книги А. Бюкар делать фильм по Вашему сценарию, я внутренне застонал от огорчения. Но я не возразил. Я был подавлен. Я не находчив по натуре и был к тому же нездоров. Я согласился. И на Ваше любезное предложение о соавторстве я, как Вы помните, тоже согласился. Я старался убедить себя еще, что это может получиться. Но потом я все более и более убеждался, что у нас не получается. Мне кажется, и вы это чувствовали. Я ощущал это по какой-то скованности в наших творческих встречах. Я ощутил отсутствие какого-то подлинного контакта, как нечто лежащее вне сферы наших желаний и намерений. Это различие творческих методов и мироощущения — стилевое различие. Это была ошибка, не нами учиненная. К тому же я, очевидно, не умею писать сценарии коллективно и не знаю, как это делается. Кроме того, мне стало страшно, когда, потеряв почти половину времени, я услышал от Вас заявление о Вашем намерении изложить в задуманном мною плане сценарий за месяц в расчете, что я потом уже буду его дальше совершенствовать, выравнивая, углубляя и поэтизируя его сообразно своим творческим устремлениям. К тому же я случайно узнал, что Вы хотели одновременно писать и пьесу о Димитрове. Я понял, что не вся Ваша жизнь в этом сценарии. Признаюсь Вам, я внутренне не мог этого принять, это меня огорчило, напугало и расстроило. А что я буду делать месяц? А как Вы это изложите? А можно ли это разделять? И можно ли вообще за месяц-полтора сделать первоклассный сценарий на огромную международную тему?

Наконец, самое главное: за последние годы я очень многое потерял в жизни, и кинематография стала как бы моей родиной, моим единственным местом политической деятельности советского художника. И поэтому я не смогу себе позволить, когда дело касается самой актуальной международной тематики, впервые уклоняться от авторства сценария, ограничив себя ролью режиссера-исполнителя. Мой выход с картиной в 1950 г.— это итог двадцатипятилетнего творческого авторского труда в кинематографии. Должен ведь я отчитаться перед своей совестью за четверть столетия труда.

Поймите меня, прошу Вас, Леонид Давидович и Петр Львович, и примите заверение в моем подлинном уважении к Вам, которое я и впредь хочу сохранить.

А. Довженко

25/VIII 49 г.
Москва

27. До В. В. Вишневського

Серпень 1949 р.

Дорогой мой друг!

Плохі наші діла. Тебе лікарі і п'явки мучать, а мене отут на дачі у яру такий туман налягає, що й дихати важко. А тут жінки лепечуть язиками, неначе їх у домі сотня. Голова болить, серце болить, кості ламає,— от не допишу сценарія! Учора дощ лив як з відра. Буде щось, очевидно, й сьогодні — не дощ, так суєта жіноча, а проклятий сценарій нехай уже сам пишеться.

Я очень рад, что у тебя движется пьеса. Если бы у тебя хватило силы воли не реагировать сейчас решительно ни на что и на месяц изолировать свои нервы от привычных раздражений, это тебе я говорю, и ты можешь мне верить больше, чем профессору, особенно Кремлевки. Эх, Всеволод, кинуть бы нам сейчас все на свете и поехать на Украину или на море, да не на какое-нибудь там Балтийское, а на настоящее Черное наше синее море, на чистые воды да на ясные зори, да чтоб почувствовали мы с тобой бессмертную нашу красоту земли — каких-нибудь рыбалок, капитанов, бригадиров, садоводов, пасечников да быстрых пятисотниц, да увидеть бы наш труд на аллеях, без конца и краю...

Кроводавление! сверху вниз снижа-айсь!!! Команда по местам! Всеволод — встать! Не на ліс і яр, не на Барвиху — на степи широкополі, на синее море, на тихіі води, на ясніі зорі — рівняйсь!..

Салют, салют, дорогой мій друже-товаришу.

Смерть Уолл-стриту!

Твой Сашко

1949/VIII
В яру під бузиною.

28. До В. В. Вишневецкого

27 березня 1950 р.

Дорогой друг!

Приехав из Киева, я сразу заболел и до сих пор не пришел в себя. Я стрептококоносец. Мне начали впрыскивать автовакцины, и это похоже, как будто в меня впрыскивают зеленый грипп. Черт знает, что такое! В четверг худсовет мин-ва будет свежевать мой сценарий. Пошлю тебе один экземпляр. Это вариант не последний. В последнем он сокращен на 12 страниц.

Я постараюсь приехать к тебе в среду. Сделай, чтобы меня пропустили. Кое-что тебе расскажу. Очень соскучился. Ты для меня самый близкий и дорогой человек, которого я люблю и уважаю.

Очень рад, что у тебя пало давление. Кланяется тебе Юля. Перед худсоветом мы обое несколько встревожены. Нет у нас покоя, и, конечно, мы устали обое.

Обнимаю тебя крепко.

Твой Сашко

1950 III/27

29. До О. О. Фадеева

23 травня 1950 р.

Дорогой Саша!

У меня разыгралось сердце, и я второй день в постели. Ты не представляешь, как я благодарен тебе за твое дружеское внимание. Я передаю сценарий с небольшим опозданием и не особенно красиво оформленный, извини. Это последний вариант, исправленный и дополненный при помощи консультантов. Всего тебе хорошего, а главное — здоровья.

Твой Сашко

1950 23/V

30. До Ю. И. Солнцевој

1 вересня 1952 р.

1/IX

Душечка моя и любимица!

Купил билет на пароход. Завтра уезжаю. Немного задержался из-за напарника. Но он куда-то исчез, и я уезжаю один. Может быть, это даже к лучшему: буду

больше думать. Кончились холода, погода солнечная, тепло. В Запорожье я буду дня четыре-пять.

В Каховку придет к этому времени Нагнибіда і Коля Глущенко.

Киевские впечатления у меня не особенно богаты и не особенно веселы.

Так много времени прошло! Всё, друже. И я здесь довольно одинок. Город красив, как никогда. Выросла зелень, множество цветов на улицах и бульварах. Архитекторы стараются изо всех сил испортить город, и на этот раз им это, кажется, удастся. Очень жаль, я не знаю другого города, который мог бы представить архитектору столько счастливых блестящих возможностей.

Как и писал я тебе, из писателей я здесь мало с кем встречался. Все за городом. Да я и не стремился. Фабрика пуста [...].

Вчера сняли Н. Говорят, был глуп и бестактен с людьми чрезмерно [...].

Вчера ездил с Миколой в Вигуровщину, погулял у озера на лугу. Было удивительно приятно. Удивительно незабываемое место. Посреди села кладбище, точь-в-точь как я описывал в «Земле», на крестах сушится белье, тут же бабы и дети сидят в песке и говорят о чем-то очень несложном. И кажется, покойникам все это слышно. Хаты все плохенькие, новые после войны. Старые вербы и удивительно прекрасный пруд. Над прудом тенистые вербы и одна дикая груша с массой желтых грушек на траве у воды. Старики с удками сидят в челноках, а дальше за широким зеленым чистым лугом Киев на горе, весь в голубом мареве. Я подумал: может быть, и я через несколько лет буду сидеть еще здесь, вспоминая былое.

31. До П. П. Довженко

22 жовтня 1952 р.

Сестра моя!

Смієшся ти з моїх птиць. Хай іде тобі на здоров'я навіть смуток мій. Ні про що веселе не думав я, пишучи тобі про птиць і про голову білу свою. Високі радощі, які я (нрзб) переживаю від усього прекрасного, що творять люди навколо мене, вже я часом слізьми поливаю, так

втомилосся серце в мені. Проте я щасливий. Тільки не тим уже щастям, що наповнювало бистротою всі мої рухи і давало ніби крила мені. Я зараз тут щасливий людським щастям, їхня доля людська приносить мені радість, і я тим ще радий, що серед них живу. Колись тут батько наш батракував у поміщика Фальцфейна. Тоді було йому ще дев'ятнадцять років, і часом бачу ніби я його на березі Дніпра, красивого і молодого, сам уже сивий до краю. Далека давнина... Як багато літ минуло у нього і в мене на великому березі рідної ріки народу нашого. Тому не смійся з моїх птиць, сестро моя добра і нерозумна.

Бажаю тобі, сестро, і тобі, Коля-брате, щастя і добра. Не знаю чому, я дуже безпокоївсь за Вас, не знаю чому. Щасти Вам, доле. Анні Олексіївні найтепліший привіт. Приголубте її, сироту. Мо, приїду на великі Жовтневі свята, може, й ні. Хотів би приїхати. Можливо, сестро, до тебе звернеться по телефону одна київська поетеса, що була тут у Каховці. Я вже її мусив просити, аби Вам подзвонила. Якщо подзвонить, подякуй її, скажи, що ти вже написала мені, і теж передай привіт.

Ваш брат

Коля, я дуже щасливий був чути, що в тебе все гаразд в інституті. За листа спасибі, обнімаю Вас обох. Шануйте одне одного.

22/X (1952)
Нова Каховка

32. До П. П. Довженко і М. П. Довженка

Жовтень 1952 р.

Здрастуй сестро, здоров брате!

...Напишіть мені, рідні мої, і прийміть від мене обоє мій теплий братський привіт і найсвітліші побажання. Хлопчиків вітайте. Любіть їх обоє, товаришуйте з ними, щоб і вони любили Вас весь вік. Життя таке коротке. Поспішайте творити добро. Я тут в Каховці один з найстаріших людей. Мені сумно часом, а більше радісно. Круг мене всі, куди не гляну, молоді. І я так всіх і все тут полюбив, що не покинув би їх, доки й живу, і не роз-

лучавсь би ні з ними, ні з їх веселими трудами будови комунізму, ні з берегом Дніпра, з великою рікою мого народу. Щось дороге і цінне приносить мені життя на низовім березі Дніпра. Багато думаю і почуваю, записую і годен вже вповні писати не тільки що сценарій, а велику книгу. І, пройнявшись любов'ю до молодого народу, багатію душевно й розумово і добрим роблюся таким, що скоро, здається, птиці сідатимуть мені на голову.

Коли прийде час мені повертатись додому, я все зроблю, аби заїхати до Вас.

Будьте щасливі.

Адрес: Нова Каховка, Херсонської обл. Почтамт. До востребования.

Ваш *Саша*

33. До Ю. К. Смолича

1 липня 1953 р.

Дорогий друже і брате мій Юрій
і дорога і любя Олено!

Безмежно вдячний Вам за телеграму. І разом з тим пробачте, що відповідаю з таким запізненням. Нічого особливого я не роблю, не продуцирую, але заклопотаний щодня так, ніби у мене по горло роботи. Се буває в кіно. Воно з'їло мені півжиття, якщо не більше, цур йому! Щодня мрію вирватись до Києва — і нарешті вже їду. «Діла» свої в основному закінчив.

Поселитися думаю десь в хорошому колгоспі і житиму там до осені. Каховка моя, як Вам, певно, відомо, закрита, і я зараз запланував на колгоспну тему. Можливо, що я зроблю трилогію: своєрідну драматизовану художню хроніку народного життя за двадцять п'ять років колгоспного ладу. Тема велика, красива. От за неї я зараз і прийнявся. Настрій у мене добрий і життя прекрасне, бо справді, краще вважати його добрим, ніж злим, правда, і краще вихвалити його, любити і возвеличувати хвалою і радістю, бо інакше люде могли б усумнитися в цьому. По-друге, якщо воно не прекрасне, тоді нащо про нього писати взагалі. Одне слово, я повний добрих надій і бажань.

Щодо видання моєї книги, признаюсь, я ні тоді вповні не вірив у реальність цього, ні зараз не вірю. Мало того,

я навіть не буду особливо й страждати. Коли розібратись логічно, ви мусите в своїх ділах бути якимось послідовними і друкувати книгу письменника, якому в історії самого письменства видано вовчий білет для назідання вдячним нащадкам, було б безпринципно і навіть шкідливо: се може дезорієнтувати[...].

...Тому, друзі мої, спасибі Вам за добре слово підтримки, але наперед прошу Вас не переживати, коли я потерплю фіаско. Я звик. Се ні в якій мірі не зменшить у моєму серці ні любові до народу, до рідного краю, ані мого смутку, до якого я звик уже і який став уже для мене чимсь вроді заміниителя щастя. Рукопис я для всякого случаю прихвачу.

Був тут кіносеминар для письменників цілого СРСР. Я прочитав кілька лекцій по теорії сценарію і провів щось годин з двадцять різних консультацій. Були молоді земляки: Кравченко, Зарудний, Єніна, Колодний. В Москві спека.

Дуже подобається мені новий міністр культури П. К. П. Дивлячись і слухаючи його, я ловлю себе на думці: господи! Як можна було на такому прекрасному, відповідальному посту стільки літ тримати пігмея Б.! Скільки життя загублено марно, через нього я недодав державі півмільярда. А скільки взагалі недодано... Ну, зараз, вірую, все піде по-другому. Шкода, що мені вже не вистачить часу для праці. Серце погане.

Юро, коли я приїду, повези мене кудись на Десну половити риби. Хай походжу босий по її чистих незайманих висипах, поп'ю її м'якої рідної води, заплачу, подобрішаю. Хай почую хоч трохи пташиного щебету над нею, чи, може, й дівки десь заспівають комусь, а я підслухаю та згадаю дитинство, коли купався я зеленим хлопчиком у її водах. Була тоді зовсім, як мріється мені, зовсім, зовсім була тоді моя Десна другою. Тоді не знали ще трусиків ані бюстгальтерів. І, крім дітей, ніхто тоді ще не купався у її водах: дівки соромились скидати сорочки, чоловікам і дідам не личило купатись по звичаю, жінки боялись купанням змити здоров'я. Одні лиш ми купались та часом коні. Добре, Юрій? Може, ми вб'ємо десь качечку у лозах а чи піймаємо риби да наваримо каші, га? «Не плач, Сашко,— казав мені колись прадід Тарас.— Наловимо риби да наваримо каші, не плач, дурачок». Я примовкаю, а він бере мене на руки і розповідає

про трави. А голос його добрий і погляд очей і величезні, мов коріння, волохаті руки такі ніжні, що, напевно, нікому не заподіяли зла, не вкрали, не одняли, не пролили крові. Знали труд, мир, щедрість і добро.

Я примовкаю, дорогі мої друзі. Тихенько, одними кінчиками пальців одриваюсь од землі і лечу до вас на річки, на озера, на незаймані висипи... Господи, ну, що я пишу! Мені треба про видання книги щось написати, а не про ті озера. Юро, я й листа твого одержав ось і починаю думати, що, може, й справді видадуть нарешті мою убогу книжечку. Пробач мене, що одповів не зразу і, як бачиш по чорнилах,— у два присісти. Буває часом так. Отже, спасибі велике тобі за клопоти й увагу. Упораюся трохи з біжучими ділами і приїду до Вас. Прошу тебе на всякий випадок, якщо справа складання видавничого плану сього потребує, передати до видавництва мою заяву якимсь чином.

Обнімаю і цілую Вас,
дорогі мої друзі.

Ваш *Ол. Довж.*

1/VII 53
Москва

34. До Ю. І. Солнцевої

18 жовтня 1953 р.

Воскресень 18 октября
Киев

Моя дорогая и родная красавица!

Я так долго тебе не писал, что стало даже страшно вдруг, когда я взялся за перо. Действительно, как ужасно долго я тебе не писал! Даже не знаю, что мне мешало. Ничего не мешало. Вначале я погрузился в тоскливые киевские новости и мелкую суету. Потом ремонт мешал у Дудка, потом уезжал в Ирпень и приезжал два раза. Меня угнетало все время беспокойство. Оно охватывает и гнетет меня всегда, когда я сюда приезжаю. Такое чувство, как будто я не был здесь сто лет или как будто все прошлое мне только лишь снилось, так непохоже все, и непохожи люди, и все как будто хуже, все серее,— что это? Годы. Или это события наложили на меня такую печать[...].

Я понял: пока у меня не будет законченной пьесы, у меня ничего не будет, и я буду несчастен.

Поэтому я забыл на время о всем на свете и пишу. Мне очень трудно, часто болит голова и звон в ушах, но я пишу, моя дорогая.

Пребывание в Киеве, представь себе, много мне дало для пьесы.

Появилось много новых конкретных соображений, многое связалось, кое-что изменилось. Все выросло, и, кажется, будет хорошо. Если так пойдет и дальше, я к Октябрьским праздникам буду с готовой, дважды перепечатанной пьесой на украинском языке. Я много сделал. У меня ясно в голове касательно всего, что надо еще сделать.

Пишу я медленно лишь потому, что это не бытовая вещь. Мой реализм очень сложен. Труден синтез. Порою горы мыслей переворачивают и буквально разрывают меня на части, пока не посчастливится ухватиться за ту, которая обнаружила свою чарующую, глубоко и ревниво скрытую форму.

Относительно сценария о сегодняшнем колхозе у меня уже тоже появилось много мыслей. Дорогая, я еще одну вещь здесь узнал: каналы на Каховке снова начали, только без ветки в Крым. Молчу. Всю мою судьбу решит, очевидно, пьеса.

С украинским издательством договор еще не заключил, но заключу. Они требуют, и вполне резонно, представления рукописей на украинском языке. А мне некогда. Кроме того, они хотят в книгу поместить и мои военные рассказы, и «Зачаровану Десну»...

Тем не менее дела складываются так, что договор со мною заключат и до предоставления украинских текстов.

Писатели относятся ко мне очень хорошо, с исключительной теплотой. Это меня трогает и утешает.

В Ирпине в общем очень приятно. Там можно работать. Несколько приятных писателей. Красиво. Стояла чудная погода. Солнце, тепло. По ночам легкие заморозки. Клены, каштаны и тополи [...], прямо как на Дальнем Востоке. Завтра утром я снова туда уезжаю дней на пять-шесть. Сегодня не холодно, но день уже пасмурный [...].

Сейчас меня уведомили, что Яновский уезжает не в 8, а в 6.40. Кончаю письмо. Еду к нему на вокзал, чтоб передать (нрзб).

Напишу завтра.
Целую нежно, моя дорога.

Твой Сашко

35. До Ю. К. Смолича

31 березня 1954 р.

Дорогі мої!

В минуту жизни трудную, вже так мені випало, я завжди звертаюся в серці своєму до Вас. Звичайно, Вам мало втіхи звертань, Вам би значно приємніше було, аби я звертався до Вас в інші хвилини. Та ж поскільки вони чомусь не випадають на мою долю, приймайте вже хоч такого.

Я читав п'єсу («Потомки запорожців») Миколі, Максиму Гадейовичу і Петру. Хтось із них, припускаю, вже Вам про се розповідав. Мені здалось, що глибше всіх сприйняв її Микола, хоч і всі вони прийняли її від мене як добрий товариський дар... А в сей час я вже послав був руський переклад Г., який прислав був до мене зі спеціальною метою свою співробітницю. Недавнечко Г прислав мені на офіційному бланку листа з коротким повідомленням, що п'єсу вони одержали і після обговорення мене сповістять. І не сповістили. Якщо Вам зручно, спитайте у нього по телефону, що там і як. У мене так чомусь каламутно на серці. Чи я старий вже став, чи тому, що талан мене зрадив,— ну так мені невесело буває, що й сказати не можу...

Скучаю по Вас, по Києву теж. Приїхати — трудно становиться, хоч скоро приїду. Зараз чомусь жалю, що п'єсу послав Г., треба було ще деякі місця виправити... Зараз я чимало дечого в ній виправив, трохи скоротив у гострих місцях, написав цікаву експозицію героїв і вже передрукову в... передостанне. Починаю писати другу частину. Пригадуєте, я казав Вам, що хочу написати трилогію, драматизовану хроніку народного життя від 30-го по 55-й рік?

У Вас уже, певно, весна, господи!.. Ой пташечки, голубоньки, візьміть мене на крилоньки, понесіть мене до сонечка... Не летять до мене пташки, не беруть мене,

тільки сум пливе за водою з Десни на дубах. Чого тобі, старче...

Будьте щасливі. Ніжно обнімаю Вас. Будь здоров, Юро.

Подзвоніть мені, Олено.

Ваш О. Довженко

1954 III/31

36. До М. Ф. Романова

13 квітня 1954 р.

Глубокоуважаемый Михаил Федорович! Товарищ Гонтарь сообщил мне по телефону, что Вам понравилась моя пьеса «Потомки запорожцев» и что Вы выразили желание ее поставить в своем театре. Меня это очень обрадовало, и я решил поэтому Вам написать. Тот вариант, или, правильнее, та редакция пьесы, которой Вы располагаете, сейчас несколько видоизменена. Я убрал из нее некоторые слишком острые фразы, убрал отдельные слова, могущие быть истолкованными в нежелательном в силу своей неточности смысле. Она стала компактнее и по смыслу стройнее. Но тем не менее ее, так сказать, постройка не претерпела еще архитектурной реконструкции. Она по-прежнему длинна, т. е. задача изъятия из нее пятнадцати страниц текста осталась не решенной. Вначале я думал заняться этим во время репетиций. Но вряд ли это правильно. Во время репетиций придется провести, конечно, немалую работу, которая, несомненно, возникнет в процессе ее сценического воплощения. Но, по-видимому, основное сокращение надо предпринять сейчас.

В одной из бесед с тов. Zubовым мы пришли к выводу, что лучше всего сокращать ее не отдельными фразами и словами, а крупными кусками.

Поэтому придется, возможно, убрать всю первую картину, перенеся вкратце ее содержание к началу 2-й картины. Жалко,— я ведь привык к этому запеву,— но, видно, придется. Что Вы по этому поводу думаете? И второе: не убрать ли совсем Шелеста? Уменьшится количество персонажей. Какие у Вас критические замечания и пожелания? Напишите мне, главным образом о недостатках пьесы. Если у Вас возникли какие-либо конструктив-

ные соображения, тоже напишите. Я стремлюсь приехать в Киев. Мне хочется лично прочесть Вам пьесу. Какого числа Ваша труппа выезжает из Киева и куда?

Будьте здоровы. Желаю Вам успехов всегд[а]. Сердечный привет Вашей жене.

С приветом *Довженко А. П.*

1954 13/IV

Москва, Можайское шоссе, 36/50, кв. 92.

37. До П. Й. Панча

14 травня 1954 р.

Дорогий і шановний мій друже Петро!

Так склалося, що не міг привітати тебе в день Першого травня. Та й зараз не дуже добре і не весело мені. Самотність почав переносити важко. Пишу тобі не скаргу, ні,— просто сум такий вже налягає, що далі начебто й нікуди. Мені довгі роки здавалось, ніби я щось хороше зробив на Україні і комусь-таки хоч трохи потрібний. Я прощаюся з химерними цими думками. Сьогодні прощанню сприяє все — північний вітер, хмари, холод і безупинний біль у серці. Вітаю вас усіх зі святами, загальними зборами, промовами урочистими, зі всенародним торжеством історичного нашого великого воз'єднання. Чув я тут, забув, правда, від кого, ніби святкуватимуть на кіностудії, яку я колись будував, де посадив був дерева і квіти. Як гарно, що вони пригодились для такого великого свята. А ще краще було б, якби десь на високому березі, на древніх київських горах над Дніпром, і скажу тобі навіть де: перед поворотом на міст «Євгенії Бош», де колись стояла церква Микольська,— не зрівняний ні з чим по урочистості краєвид,— коли б там побудували легкий павільйон для цієї мети, як се було б красиво... Мовчу. Господи прости, я завжди лізу не в свої діла і завсігди невчасно. Нехай вже буде й студія.

Чув я також, ніби зневажили твій труд. Не падай духом. Поправ, що треба там, і думай неухильно тільки про велике. Підніми природу всю до свого серця і серце своє високо неси. Якщо вже сталось так, що тебе ранили,— усміхайся, ніби ти не піт і кров пролив, а благодворну росу. Як каже китайська приказка: боєць і з недоліками,

і ранений — боєць, а бездоганна муха і без недоліків — всього лиш бездоганна муха.

П'єсу мою «Потомки запорожців» «замурижили». Сьогодні посилаю листа Никиті Сергійовичу. В літературних колах створилось щось таке, що я нікому вже не вірю до кінця.

Глибоко переконаний, що винувниками останніх вказівок ЦК, спрямованих на те, аби «попридержать новокрещенных Гоголей и Щедриных», являються самі письменники, безвідповідальні, неглибокі і політично немудрі. Увінчати критику «Раками» — цинізм. Будь здоров, мій друже. Палкий мій привіт Юрію і Олені. Я скоро приїду на кілька днів. Тоді я прийду до тебе, і ми десь посидимо з тобою над Дніпром, і я поплачу.

Будь здоров.

Твій С. Довженко

1954 5/14
Москва

38. До Л. М. Коваленка

26 липня 1955 р

Шановний Леонід Миколайович!

Оповідання «Мати» я написав у сорок другому році. Тоді воно й було вперше надруковано в «Известиях». Марію Стоян і двох руських льотчиків я вигадав. Правда, в моїй свідомості мелькають якісь далекі розмови з солдатами, партизанами, але точного, так би мовити запозичення не то що сюжету, а навіть і самого факту не було. Очевидно, в «Матері» є опоетизований синтез народної долі жіночої того часу. Пригадую, я одержував багато листів (на жаль, я їх не зберіг). Один співробітник Академії наук, здається, слізно просив мене повідомити його докладно про всі джерела і деталі історії Марії Стоян, бо вона, оказалось, його мати. Я тоді не знав, що йому відповідати, і написав нарешті, що се все моя вигадка і що ім'я її назвав я випадково. Андрія Малишка поеми «Прометей» я не читав. Можливо, що і написав він її пізніше. Під час знімання «Мичурина» до мене в Москві приходив знайомитись один професіонал — артист-чтець, який заявив, пригадую, що у нього напередодні був ювілей: він читав «Матір» в тисячний раз.

Дуже радий, що Ви так доброзичливо поставились до моєї статті про малярство, властиво, про мистецтво. Я люблю живопис. Дуже радий, що стаття моя знайшла широкий позитивний відгук. Заперечення, які мені довелося прочитати два-три рази, були всі формальні і непереконливі, тому ніяких страждань поки що мені вони не принесли. «Прометей» я неодмінно прочитаю. Я люблю Андрія Малишка, і мені приємно, що Ви вивчаєте творчість сього високообдарованого, прекрасного поета.

Бажаю Вам щастя і повного успіху.

З пошаною *Ол. Довженко*

1955 26/VII
Москва

39. До П. П. Нестеровського

23 листопада 1955 р.

Дорогий Петре Петровичу!

Дуже вдячний Вам за листа. З «Нащадками» не знаю що й робити. Надсилати другий примірник І. Д. не хочеться. Адже примірник перший лежить у нього поруч в кабінеті Ш. Я, може, не знаю гаразд механіки взаємин і субординації, але думається мені, що все, що там робитиметься з «Нащадками», буде в повній погодженості з І. О. Мій внутрішній голос підказує мені, що я не помиляюсь. Крім того, я скажу Вам, що у мене й не було особливо райдужних надій на благополучний розвиток подій. Занадто вже багато складних і тонких сил діє там навколо мене.

Тому я краще ждатиму або, ще краще, надішлю Вам «Життя в цвіту». На жаль, український оригінал «Життя в цвіту» у мене є лише першого видання, себто застарілого варіанта. А друге видання, недавнє, вже відрізняється, і досить сильно, від першого. Таким чином, мені знову доведеться братись за сізіфову роботу самоперекладання,— така моя доля. Ви одержите український примірник другого видання «Життя» через тиждень. Напишіть мені негайно свою згоду. Від першого дня повернення до Москви по сей день я хворий. Учора лише одваживсь вийти до ГІКу і сценарної студії. Почуваю велику слабкість. Серце втомилося остаточно.

Якщо можна, поговоріть про «Нащадків» з т. Гуренком. Я думаю, що він знає про її долю більш, ніж хтось інший, раз він її посилав туди.

Бажаю Вам щастя.

Ваш *Ол. Довженко*

Р. С. Подзвоніть мені рано коло дев'ятої години Г-9-18-39.

1955 23/ХІ
Москва

40. До О. С. Дяченка

24 березня 1956 р.

Дорогий Олександрє Сергійовичу!

Радий сповістити Вас про закінчення сценарію «Поема про море». Я часто хворів, тому, на жаль, робота затяглася, та й якість її десь, певно, не завжди на висоті, про яку мріялось. Я скоро надішлю її Вам з проханням привести її до ладу, за що наперед висловлюю Вам свою глибоку подяку й пошану. Можливо, що я приїду сам до Києва для побачення з Вами, аби ми спільно відразу домовились про всі питання, зв'язані з виданням. Привезу також і всі поправки до інших сценаріїв. Великий прогресивний зміст Двадцятого з'їзду партії не міг, звичайно, вплинути на останній сценарій, бо він фактично був написаний вже майже весь до з'їзду, але здається мені, що розходжень з ідеями з'їзду в мене в сценарії не було.

Будьте здорові.

Ол. Довженко

1956 ІІІ/24
Москва,
Можайское шоссе 36/50, кв. 92,
тел. Г-9-18-39

41. До О. М. Підсухи

Весна 1956 р.

Дорогий Олександрє Миколайовичу!

Одержав я «Дніпро». Спасибі. Лежу хворий. Серце вже здає зовсім. Від грипу почалось тяжке досить ускладнення.

...Закінчив «Повість про море» — 150 сторінок. Був би радий, аби Ви її надрукували.

До речі: розмовляв у «Литгазеті» з N. Оказується — N. читав «Потомки запорожців» у Києві перед своїм від'їздом до Москви на нову посаду. Він дав п'єсі високу оцінку. Мало того: він про се сповістив N.N. і радив йому надрукувати п'єсу, про що, звичайно, N.N. нікому нічичирк. Що ж до постановки в театрі, то він тоді ж сказав N.N., що, очевидно, автору доведеться при постановці п'єсу трохи скоротити. От і все. Потім N. виїхав до Москви. А N.N. лишився в Києві, аби все це поховати. Ось бачите як: тихо й по-українськи. Питаю: є ще хто на Україні, що міг би подумати про п'єсу? Порадьте. «Темніє в очу». Зараз в зв'язку з останньою доповіддю на XX з'їзді все, здається, стало ясным для всього Радянського Союзу, для всіх літератур, крім нашої. Трудно, майже неможливо було жити чесно, але я ні про що не жалію, крім одного[...]. Благопристойність службиста дужча за правду.

Будьте здорові. З глибокою незмінною пошаною і любов'ю до Вас.

Ваш друг *Ол. Довженко*

P. S. Якщо не в труд, напишіть мені, як зустріли читачі мою «Зачаровану Десну».

42. До О. С. Дяченка

4 вересня 1956 р.

4/IX 1956
Москва

Дорогий Олександрі Сергійовичу!

Пробачте, що «Поему про море» подав Вам з запізненням. Був хворий і дуже зайнятий, потім знову хворий на грип і коронарну недостатність. Крім того, роботи оказалось значно більше, ніж я сподівався. Особа, яка займалась нею, не знає мови. Видно по всьому, що вона українською мовою не говорить. На кожній сторінці сліди словників, механічно прочитаних, а часом і безглуздо. В деяких місцях сценарію створились унаслідок цього такі словесні хащі, що продиратися до нормального смислу було не так легко. Не давайте їй більш таких робіт, благаю Вас.

Я був здивований до краю: адже се пішло вже до

друку. Певний, що тільки Ваша відсутність спричинилась до такого, а не що інше.

Прошу Вас, як рідного брата, постежте особисто, аби все подане було передруковано старанно і таким чином, щоб я міг одержати на руки два примірники. Прослідкуйте особисто, прошу Вас.

Ще прошу, аби редактор т. С. не дуже перевиконував свої редакторські плани. В деяких місцях я навмисне залишив русизми. Вони потрібні мені як знаки живої мови. Пригадайте шолоховські обласні слова і українізми. Вони не дсують руської мови. Тільки чистоплюям і естетам здається, що вони засмічують мову. Ні. В невеликій кількості вони додають їй життя, як вкраплення хімічних елементів у воду, від чого вона, вода, стає хоч і не правильною, не дистилірованою, не чистим H₂O, але животворящою, живою.

Напишіть мені листа чи потелефонуйте, аби я заспокоївся трохи. Як з книжкою? Коли вона побачить світ? Мені треба вже поспішати, друже мій, треба мені поспішати.

Для чого мені два примірники? Для дальнішої обробки. Я не знаю друкарщиці в Москві. І розмовляти мені ні з ким. Не чую мови. І ні звикнути не можу, ні простити... Ще раз: якщо Ви знайдете, що «П. П. М.» потребує знов чийогось ока, попередьте ж зразу мене. Я навіть приїхати згоден днів на три, дарма що не в формі.

Коли книжка пройде [...] і Ви підпишете її нарешті до друку, що дасть мені право й можливість поліпшити на зиму своє життя, прошу Вас зробити се швидше і також повідомити мене. От бачите, як багато прохань у коротенькому листі.

Р. С. Господи, як я ненавиджу в нашому правописі деякі правописні кайдани! І хто їх видумав, які N-ські? Знову ж ті, для яких наша мова — латинь мертва, нерухома. Ненавиджу безмірне цекання: ця, ця, ця... Ікання: бійці. Закінчення на -ся, на довгохвосте -мо: будемо, чуємо...

Для чого так обтяжувати мову? Легку, гнучку і надзвичайно пластичну?

Стид і сором.

Будьте щасливі. Не забувайте мене і особливо Пушкіна: («Не продаватиму натхнення, та можна рукопис...»).

Ол. Довженко

43. До Президії СРШУ

10 жовтня 1956 р.

До президії Спілки радянських
письменників УРСР

Вертаюсь хочу на Україну. Президіє! Допоможи мені житлом: давно колись його одібрано в мене. Великої квартири мені не треба. Тільки треба мені, аби з одного бодай вікна було видно далеко. Щоб міг я бачити Дніпро, і Десну десь під обрієм, і рідні чернігівські землі, що так настирливо ночами почали маритись мені.

З пошаною *Ол. Довженко*

1956 — X/10
Москва

44. До О. І. Сердюка

20 листопада 1956 р.

Дорогий Олексій Іванович!

Звертаюсь до Вас з великим проханням. Як би не було Вам важко й незручно, як би не утрудняло Вашу роботу, відпустіть мені, брате, двох акторів для моєї картини «Поема про море». Відпустіть Тарабарінова і Бондаренка. Не розглядайте мою просьбу як бажання режисера якось заволодіти двох хороших акторів у картину. Справа багато глибша. Справа йде про створення фільму на зовсім інших основах, тонкого, людяного. Може, бодай один ще раз за Вашою допомогою пощастить мені створити український фільм про багатих душевно і добрих наших радянських людей сучасних. Бо нема добра на екрані, дорогий Олексій Іванович, нема. Все зроблено для того, аби якнайменше заважати Вам.

З глибокою пошаною і подякою наперед завжди Ваш

Ол. Довженко

1956 — 20/XI
Москва, Можайское шоссе,
36/50, кв. 92



КРАЇНА В ОГНІ



Тут всі сліди битви сценариста з письменником. Один закликав до строгого професійного рисунку сценарію, другий, вражений стражданнями народу, весь час поривався до розширення теми, розмірковувань, ліричних відступів, до авторської участі в громадді великих подій.

Нехай вибачливий читач, мій сучасник і друг, не нарікає, коли вирощене мною невелике дерево не цілком гіллясте і струнке, коли багато гілок тільки відчувається, не встигнувши ще вирости серед небачених пожарів і катастрофічного гromу гармат, що стрясають сьогодні нашу землю. В моїй свідомості все тут написано — тільки прозора основа великої майбутньої книги боротьби мого народу за визволення з-під ярма гітлеризму.

Якщо внаслідок гостроти моїх переживань, сумнівів чи помилок серця які-небудь міркування мої виявляться не своєчасними, чи занадто гіркими, чи не досить урівноваженими іншими міркуваннями, то це, можливо, так і є. Тоді прошу читачів незлобиво виправити мене своєю доброю порадою ¹.

¹ Кіноповість «Україна в огні» друкується з деякими скороченнями.

У садочку біля чистої хатини, серед квітів, бджіл, дітвори та домашнього птаства, за столом у тихий літній день сиділа, мов на картині, родина колгоспника Лавріна Запорожця і тихо співала «Ой піду я до роду гуляти». Це була пісня материна. Пісня була весела і журна одночасово, як і життя людське. Мати Тетяна Запорожчиха любила її співати раз чи два на рік, коли по великих трудах і повсякденних турботах десь було з якоїсь гарної нагоди доводилося пригублювати чарчину. Діти дивилися на свою добру матір і величали її.

Шумить, гуде Тополівка.
До Лавріна Запорожця приїхали гості.

— Ой у мене увесь рід багатий. А у мене увесь рід багатий. Сюди-туди — он куди, увесь рід багатий,— співала Тетяна, зворушливо хитаючи головою у такт своїй пісні.

Один — Роман Запорожець.

— Сюди-туди — он куди, увесь рід багатий,— співає молодий лейтенант прикордонних військ Роман Запорожець з великою шаблею і заслугою на грудях.

Другий — Іван, воїн.

— Буде мене часто частувати. Буде мене часто частувати,— співає, притулившись до материного плеча, артилерист Іван з прикордону.

Третій — славний чорноморець Савка Запорожець.

— Сюди-туди — он куди, часто частувати,— співає вдвох із батьком третій Запорожченко, Савка-чорноморець. А над ними сяє божественна біла борода діда Демида, що теж був колись чорноморцем, та вже не співає, а тільки похитує головою й плаче од зворушення і глибоких своїх нужденних і злиденних літ.

Хочеться діду Демиду осідлати коня вороного, хочеться їхати в чисте поле літа доганяти. Та не вернуться вже літа, не доженуть коні.

Четвертий — Григорій, майстер урожаю.

Агроном Григорій Лаврінович Запорожець у гарному цивільному вбранні. Окуляри на носі, «Знак пошани» на грудях, у руці стеблина, знак влади над всім, що росте.

У п'ятого сина діточки зелені.

Співає, легко посміхаючись, п'ятий Запорожець, Трохим, обнімаючи трьох маленьких дітей — двох хлопчиків і одну дівчинку,— та у жінки двоє.

І дочка Олеся — всьому роду втіха.

Тиха, без єдиної хмаринки на чолі, майстериця квітів, чарівних вишивок і пісень. Всі співали. Багато думок промайнуло у матері. Усе життя ніби проплило перед очима: і материнське горе, і радощі, і турботи, і невпинна праця на велику родину з дрібними діточками, на громаду, на державу. Та повиростали непомітно сини, порозліталися на всі сторони, добра слава пішла по світу про синів, що показали себе і в зброї, і в науці, і в звичайних трудах над землею. І ось з'їхались нарешті вони до рідної хати, щоб ушанувати її материнську старість — п'ятдесят та ще й п'ять років! Зворушена до краю своїм оцим дорогим святом, піснями і всіма плодами свого простого робочого життя, добра і щедра мати, взявши чарчину, що легенько тремтіла в її маленькій сухій руці, подивилася на своїх дітей:

— Спасибі вам, діточки, що побачила вас укупі хоч раз за стільки літ. Все ніколи та ніколи, широкий світ настав. Пошли ж вам, боже, щасливу долю та сили в руки, щоб виповнити свій довг перед миром, щоб возвеличити трудами красну землю нашу, аби цвіла вона багатствами і згодою, а вам, мої діточки, і тобі, доню, і вам, синочки...

...Синочки мої, сини! Діточки мої! А боже мій, боже мій! Ой, прощайте, прощайте, діти мої...

Ще якісь жалібні слова промовляла Тетяна, біжачи за синами, та вже не було її чути. Уже потонули слова її в морі людського плачу й скорбот, у розлуках, у реві моторів. Множество людей виходило з села на війну.

Одірвався Трохим Запорожець од жінки. Плаче жінка гіркими сльозами, плачуть діти в ногах: «Ой тату, тату!» Побіг Трохим за братами. Повіз старий Запорожець п'ять синів на війну.

Ідуть по шляху на схід грузовики, переповнені закуренним жіноцтвом, дітьми, старими дідами і бабами, всілякими речами і деякими військовими чи не військовими, хто їх знає. Вони оглядаються назад на захід у тривозі. Їм хочеться їхати все швидше й швидше.

— А куди ж вони ото їдуть, бодай їм добра не було! Щоб вони бігли й не переставали! Та нащо ж їх везуть ото машинами? Може б, машини та на щось інше пригодилися! Тьфу! — лютувала Мотря у городі, сапаючи картоплю.

— Слухайте, чому вони не тікають? Ви бачите? Вони не тікають?

— Ну, ясно. Чого ж їм тікати? Вони ждуть німців.

— Ах! Ну, ми ще повернемось! — розмовляли на грузовиках від'їжджаючі, дивлячись на селян, прив'язаних тисячолітніми узами до землі.

Біля холодної криниці край села під вербою стояла Олеся, смутна й тиха, як і всі дівчата в ті часи на нашій на кривавій Україні. Пили бійці воду у неї з відра і відходили собі далі на схід:

— Будь здорова, дівчино. Будь щаслива, дівчино... Будь здорова...

Ревли по шляхах грузовики без кінця й краю. У важкому смутку оглядались стомлені біженці. Усе, що не їхало з ними, починало здаватись їм ворожим, і страх заповнював їхні душі, і приховане зло, і мовчазний відчай.

— А бодай же вони їхали та й не переставали! Та щоб же вони котилися бубоном! На кого ж ви нас, нещасних, покидаєте? — перегукувалися в городі Тетяна Запорожчиха з Мотрею, сапаючи картоплю, поки не прострочило Тетяну кулеметом з ворожого літака.

Горять жита на багато кілометрів, палають, топчуться людьми, підводами.

І ярина толочиться množеством тисяч бездомних коней і корів. Бредуть корови, вівці, коні без числа і краю.

Вершники біжать великими житами, оглядаючись назад, на чорне димне небо. Ревуть аероплани. Мечуть бомби. Розсипаються вершники по полю, мов птиці.

Пролітають над Олесею ворожі літаки. Бомбардують шлях. Вершники шарахнулись на всі боки. Крик, і плач, і височенний зойк пораниених коней. Страшно Олесі.

Ревуть бики од пахощів кривавих і риють землю рогом коло забитих напарників своїх рогатих.

Ворожі літаки бомбардують міст. Великі водяні стовпи розтинають річку. Плигають люди в воду. Спинив Запорожець коней. Кинулись брати врозтіч, упали додолу. Один тільки Савка остався на возі та батько.

— Падай, Савко, падай!

— А чого б я падав? Ідем на війну, та будем од першої бомби падать,— сказав веселий Савка і впав мертвим. Брати до Савки:

— Савко!

А батько зблід:

— Прощайте, хлопці! Мерщій за міст. А ми з Савкою додому!

Ударив старий Запорожець по конях, вискочив у поле і понісся житами, яриною назад, назад до рідної Тополівки. Летять коні житом-яриною, а Лаврін притулився до мертвих синових грудей і заплакав уголос.

Аж ось спинили німецькі диверсанти коней. Викинули Савку в жито. Дали Лавріну сигарету, сіли на воза та й поїхали, співаючи і сміючись, до сусіднього села.

Олеся дивилась на шлях. Вона не була звичайною дівчиною. Вона була красива і чепурна. Олесею пишалася вся округа. Бувало, після роботи, вечорами, вона, як птиця, ну так же багато співала коло хати на все село, так голосно і так прекрасно, як, мабуть, і не снилося ні одній припудреній артистці з орденами. А вишивки Олесі висіли на стінах під склом в європейських музеях: в Лондоні, в музеї Альберт-Вікторія, в Парижі, в Мюнхені і Нью-Йорку, хоч вона про це й не знала. Учила її мати всьому. Була Олеся тонкою, обдарованою

натурою, тактовною, доброю, роботящою і бездоганно вихованою хорошим чесним родом. Легковажні хлопці трохи соромились Олесі, вважаючи її за горду і неприступну...

Пили бійці воду і похмуро проходили далі. Вона вже ні про що не питала їх. Вона жадібно вдивлялась в кожне лице і в кожних очах читала сум. Величезне, значно більше, ніж може вмістити людська душа, горе упало на народ, придушило його, погнуло.

— Будь здорова, дівчино. Бувай щаслива,— сказали їй трое втомлених артилеристів і пішли од криниці. На Олесю нахлинула хвиля такого гострого болючого жалю до себе, що в неї нестерпно защеміло в горлі. Олеся глянула назад. Людей поменшало. Де-не-де людина.

«Останні йдуть,— подумала Олеся.— Невже останні?» І рішилася вона на крок не чуваний, не бачений ні в її селі ніколи, ні в усім її народі. На вчинок надзвичайний, від одної згадки про який у неї захолинуло і спинилося серце. На вчинок грізний, що підказав їй грізний, надзвичайний час. Що кинуло її на цей учинок? Що нашттовхнуло?? Глибина інстинкту роду, підсвідома мудрість, що з'являються на допомогу людині в грізні часи, коли розум холоне і не встигає усвідомити небезпеку, і спитати нікого, і грізний час летить лавиною згори.

До Олесі підійшов один з останніх бійців, танкіст Василь Кравчина, аж з-під Кам'янця-Подільського, і пожадливо припав до відра. Був він добрий кремезний юнак. Одежа вся в пилу і поті. На рукаві й спині пропалена сорочка на пожарах. Здорові темні руки, патьоки на шиї і скронях, і зморшки на чолі також не по літах.

— Спасибі, дівчино. Прощай,— промовив він, одриваючись од відра.

— Щаслива путь... постій... Слухай,— сказала Олеся тихо, дивлячись на танкіста глибокими скорбними очима.— Я тебе щось попрошу.

— Мене? Що мене просити? — поглянув на неї танкіст, і надзвичайний вигляд Олесі прикував його на мить до себе.— Що ти, дівчино?

— Слухай,— сказала Олеся,— переночуй зі мною. Вже наступає ніч... коли ще можна, чуєш?..— Вона поставила відро і підійшла до нього: — Я дівчина. Я знаю,

прийдуть німці завтра чи післязавтра, замучать мене, поругаються наді мною. А я так цього боюсь, прошу тебе, нехай ти... переночуй зі мною...— При останніх словах голос Олесі затремтів і неначе погас.

— Я не можу ночувати з тобою,— сказав Кравчина чесно і одверто.— Я в танку горів позавчора під бомбами. Я не герой.

— Ти наш.

— Я одступаю. Тікаю. Броня тонка. Я покидаю тебе. Пойми мій сором. Я не герой.

— Ти нещасний. І я нещасна. Пойми ж і ти мене. Глянь, що робиться. Я хочу згадувати тебе усе життя, а не отих мерців, що вже плывуть Десною. Останься, правда!

Олеся дивилася на нього з такою довірою, з такою болючою мольбою, що він умовк і не зводив з неї очей. Він дивився на неї, чужу, невідому, випадкову, аби ніколи вже потім ні на одну годину, ні на одну хвилину ніде не забути її, аби понести її, оцю дівчину, в своєму серці через усі бої, через усі вогні.

— Ну, як же? Ну, добре...

— Ото моя хата.

— А де твої батьки? — раптом збагнув він.

— Батько братів повіз, а мати поранена в лікарні.

Якусь хвилину вони стояли одне перед одним у хатньому присмерку мовчки і не знали, куди рухатись. Вони були незаймані обоє.

— Сідай, посидь у мене за столом,— сказала Олеся тихо і взяла його обома руками за руку.— Істи хочеш? Ну, хоч трошки, прошу тебе... Може, помиєшся з дороги, помийся?

Вона подала йому чистий рушник. Василь скинув сорочку і став митися над шапником. Олеся злила йому холодної води на руки, потім на голову. Він затулював очі. Він почував, як спливала з нього дорожня курява і піт.

Потім він роззувся і, добре помивши ноги, присів на лавку край стола. Якийсь хвилюючий сором все ж таки сковував і не покидав його, а її неначе ні. Вона і соромилась, і ні. Вона ходила по хаті, носила йому до столу страви. Вона сповняла свій, одній лиш їй начертаний начебто закон.

Вони щось їли удвох і кликали читати бажання одне у одного в очах, та чи й було воно, і говорили все про

те, про се, соромлячись мовчання. Часом вони стрічались очима, коли рвалася нитка розмови, і тоді вони переставали дихати й жувати їжу. Вони ніби кам'яніли обое і вдивлялися одне в одного до дна. Коли отак їм стало нічим дихать раз, Олеся застогнала вся і притулила руки до грудей.

— Ой боже мій! Що ж воно буде з нами?

Коли у хаті стало темно, вона зважилась перша. Підійшла до полу і довго-довго стелила мовчки чисту полотняну постіль. Вона виймала з матеріної скрині нові рядна, напірначі, рушник, поклала дві подушки рядом, задумавшись на мить, і принесла з надвору квітів.

Тихо було в хаті. Тільки далеко десь гупали важкі гармати та часом торохтів у небі далекий чужий літак.

— Не дивись на мене,— попросила Олеся і, важко зітхаючи, одягла нову сорочку. Василь чув, як стугоніло його серце.

— Як у мене б'ється серце...

— І у мене,— сказала тихо Олеся.— Ой... Іди сюди.

Вона стояла коло ліжка у довгій мережаній сорочці. Місяць освітлював її з вікна.

— Як тебе звуть?

— Василь.

— А мене Олеся. Дай руку.

Вона притулила його руку до свого серця.

— Я ніколи тебе не забуду,— сказала вона журно і строго і поцілувала Василя в щоку коротким холодним, немов дитячим, поцілунком.

— Скажи і ти оці слова.

Василь повторив слова і сам не пізнав свого голосу, такий він був низький і урочистий. Василь прозвучав увесь, усім своїм єством, як дзвін.

Раптом задзеленчали шибки. Низько над самою хатою проревла страшним ревом велика згряя ворожих літаків. Загриміли бомби на шляху за селом.

— Прощайте! — лунав десь здалека голос парубка.

— Ой діточки ж мої, діточки...— жалібно голосила понад шляхом розлука.

Вони довго лежали мовчки, прислухаючись мимоволі до криків. Потім Олеся розказала Василю, що це плаче її тітка Мотря, у якої забрано вже до армії чотирьох синів.

— А це вже п'ятий прощається, Іван,— останній.

— Так,— зітхнув Василь,— як гарно ти пахнеш любистком.

— А ти, коли дишеш, пахнеш огірками, огірковим листом.

— І ти...

— І ти...— прошептала Олеся.

Хтось стукав у двері сусідньої хати.

— Хто тут? — почувся глухий голос.

— Це ми, тату, ми! — стогнуть сини під дверима. Прочинилися двері. На порозі літній чоловік Купріян Хуторний.

— Защитники отечества?

— Все пропало, тату. Пустіть.

— Не пуцу. Я царя захищав, не тікав. А ви свою владу одстояти не можете.

— Броня тонка, тату!

— Брешете, дезертири! — І Купріян грюкнув дверима.

Упав тоді один на призьбу під вікно і гірко заривав.

А другий під дверима:

— У нас, тату, генерал пропав. Застрелився, бодай його сира земля не прийняла. Розгубились ми.

— Ідіть до полковника!

— Не знаємо, де він, чорт би його душу забрав нехай.

— Ідіть, доганяйте.

— Мости, тату, зірвані. Плавати не вмієм.

Вони вдивлялися одне в одного широко розчиненими очима:

— Так тебе зовуть Василь?

— Так.

— Василь, Василик, а я Олеся. Поцілуй мене, Василюку. Я така щаслива.

— А чого ти плачеш?

— Ні, я не плачу. Так мені гарно.

— Рідна моя. Чого ж ти плачеш?

— Це ж ти плачеш, Василюку. Ти не забудеш мене?

Палали жита і села на темному обрії. Брели по темному полі череди бездомні. Якісь вершники пролітали темними шляхами.

Прокляті люди падали на парашутах в жито. Щось кричало, та одинока жінка плакала з дітьми на шляху над убитою коровою.

Вони вірили і не вірили, що вони вже чоловік і жінка.

— Знаєш, Васиliku,— шептала Олеся, нахилиючись над його лицем,— коли б ми жили, коли б сталося так, що ми житимем двоє, ми ніколи за все наше життя не скажем одне одному поганого слова. Правда?

— Правда.

— Ми навіть не подумаємо злого. Правда?

— Правда.

— Правда?

— Правда.

— Ми будемо так ладно жити, як ніхто в світі. Правда?

— Так.

— Ти не забудеш мене?

— Ні.

— Ти знайдеш, одвоюєш мене?

— Знайду, одвоюю тебе.

Неначе зійшлися століття простої народної любові, що сіє дітей на нашій родючій землі. Зійшлися століття горючих прощань української дівчини-жінки, оспіваної в журних піснях народу.

Почало світати. Пом'якшали тіні у хаті, і прощання протирали вже свої очі десь там, у сінях за дверима.

— Кажі мені ще, Васиliku, красиві слова, кажі,— припадала Олеся до Василевого плеча.— Уже кінчається ніч. Вже скоро прощатись пора.

— Слухай, Олесю...

Довго говорили вони на світанку. Вони ніби вирости обоє за цю ніч. А невблаганна неминучість розлуки ніби освітлювала особливим світлом їх почуття.

Перед ними за цю ніч розчинилося неначе нове бачення речей, сумне, але ясне і чітке, і ясними, чіткими були його, Василеві, слова, що їх він у собі ніколи неначе й не сподівався знайти.

— Ні, я не забуду тебе, Олесю. Не забуду ні тебе, ні твоєї хати, ні криниці під вербою...— Яка б ти не була, я вернусь до тебе. Хай ти будеш чорна, і хвора, і поні-

вечена ворогом, хай посивієш ти від горя і сліз і побіліє твоя коса, хай ритимеш ти шанці проти мене, і плестимеш колючі дроти проти мене, і сіятимеш для ворога хліб під нагаями, ти зостанешся для мене прекрасною, як і зараз прекрасна ти.

— Якщо ж бо в розпачі ти проклинатимеш мене і всіх, що кинули тебе і на Дніпрі не вмерли, простив я тебе наперед, така вже наша доля, і ти мене прости,— сказав схвильовано Василь, дивуючись своїм надзвичайним словам.

— Прощаю,— сказала Олеся,— тільки знайди мене.

— Знайду,— сказав Василь, пригортаючи її до себе своїми сильними великими руками.— Коли ж так станеться, що не знайду,— може, уб'ють мене, чи вибухну я десь, мо, на фугасах і розлечуся шматтям по полю, так що й кісток моїх не знайдуть для могили,— я все одно вернусь до тебе! Я пам'ятником стану з бронзи у твоїм селі, отам ось за вікном! Я зрозумів, Олесю,— стежка назад до тебе є одна, один є шлях. Шлях героїства. Треба бути героєм і ненавидіти ворога... Олесю,— сказав Василь, подумавши трохи,— який же непотрібний, млявий прийшов я вчора до твоєї хати.

— Я тебе простила.

— Я бачу. По великості жіночої душі своєї. Ти, Олесю, відкрила мені світ.

Вони розійшлися ранком рано-рано, до схід сонця, у холодній росі, коло перелазу за садком.

Гітлерівці входили в село, в'їжджали на мотоциклах, автомобілях, на гарматах, на танках веселі і вдоволені. Засмалені сонцем, закурені, мокрі од поту обличчя вилискували радістю і здоров'ям. Грали на губних гармошках, окаринах і трикутничках щось німецьке.

Чимало солдатів ішло зовсім без зброї, обнявшись парами, трійками, і весело насвистували. Але більшість їла, що попало: огірки, яблука, груші, сливи, хліб.

— Здравствуй, матка! Харашо! — кричав білявий солдат в бік хати, побачивши хазяйку.

Люди дивились у вікна.

— Глянь, сміються! — показувала одна жінка другій.— Дивись, які привітненькі! Сміються і «драстуйте» кажуть!.. Ай!..

Солдат висадив двері носакон і ввійшов до хати:

— Здравствуй, матка! Молока, пожалуйста!

Ріжуть свиню.

Другу.

Третю.

— Хайль Гітлер!!

Висаджують сінешні двері.

Обережно відчиняють хатні двері.

— Дозвольте, ферцайен бітте, можна?

П'ють молоко.

Ідять.

— Скажи, матко, за кого ти — за Гітлера чи за Сталіна? — спитав літню жінку солдат, відірвавшись від великого глека з молоком. Молоде лице його було привітним і лагідним.

— Як хочете, голубчику, вбийте мене, тільки мені Сталін краще, — сказала простодушна жінка.

— Ошшенє карош! — сказав, посміхаючись, німець. Допивши молоко, він витяг з кишені револьвер і так, між іншим, застрілив бідолаху.

— Прошу помити, — сказав веселий голий німець, кидаючи жінці всю свою одягу.

— Не буду мити, хай тебе причина обмие, безстидна скотина... Тьфу! — не витримала ображена літня жінка і вхопила рогача. Кинув і другий німець одягу. А перший вже простяг руку до парабелума.

— Мамо, мовчіть, бо вб'є, мамо! — кинувся до матері її син-дезертир.— Простіте, господа... Мийте, мамо!

— Ой щоб же я, мій синочку, та на лавку тебе обмила...— заголосила мати.

— Тату, корову повели з двора! — вбігла до хати дівчина Христа.

— Ну й що ж, — сказав Купріян.— Це вам не свої. Раз уже нас завойовано, їхнє право. Ще не те буде, — поглянув він у бік синів.— Ще й вас поженуть, як биків на бойню, ще будете ви один одного пороти та стріляти, коли не вмiли шануватися. Буде ще вас і по Німеччинах, і по Туреччинах.

— А, видумуете! — крутнув з досади головою менший син Павло і вискочив з сіней. Вздвож города провулком

біг переляканий в смерть його товариш Гаркавенко Іван, а за Іваном гітлерівці.

— Гальт! Гальт! — та давай стріляти. Іван за хлів, в другий провулок, а з провулка Павло.

— Куди?

— Тікай! Убивають!

— Гальт!

Піймали обох. Автомати до черева та по морді обох.

— Хто ви? Дезертири?

— Дезертири...

— Шпіони? Да?

— Да...

— Ви розвідники? Кажіть, розвідники ви? Так?

— Так... ні... Так!..— белькотіли перелякані хлопці кінчики запитань.

Фашисти добре понабивали їх обох, потім дали їм гвинтівки і поставили стерегти гармати.

Олеся сиділа нерухома край стола і дивилась на подушку, на слід Василювої голови. Вона була кам'яна, і коли на порозі з'явився батько, Лаврін Запорожець, з мертвим Савкою на руках, вона не чула. І лише коли батько погукав її, вона прокинулася і впала додолу.

— Тату!!!

У Києві бенкетувало офіцерство Адольфа Гітлера. Сам гауляйтер Кох прилетів до столиці України для декларації імперських гордих цілей в отсій неймовірно багатій і щедрій країні.

Свою промову новопризначений чорний отаман України Еріх Кох почав без вступу, з найвищої ноти. Це була слава Гітлеру, слава нації, слава могутньому фашистському солдатству, що несе стару імператрицю — смерть — «нікчемному, млявому слов'янству».

Смерть слов'янству, смерть більшовизму, демократичній розпусті і огидній претенціозності різних меншостей. Смерть єврейству!

Офіцерські душі не витримали пафосу тотальних закликів. Вони вибухали в тевтонських грудях і роздирали горлянки грізними криками.

Крики доходили до стогону й хрипу. Пристраснене вояцтво вигавкувало своє захоплення в такому динамічному пароксизмі, що великий реконструктор Східної

Європи Еріх Кох скоро потонув у вигуках. Його слів уже не можна було розібрати.

— Хайль! Хайль! Хайль!

Ще хвилина — і Кох почав гавкати.

З усіх радіостанцій Берліна, Києва, Братіслави, Праги, Парижа, Будапешта, Рима, Токію, по всьому світу транслювалася промова Еріха Коха, щоб знало все солдатство, всі німці, друзі, васали й раби, які перспективи відкрилися перед солдатом на Україні. Сорок п'ять гектарів на душу! От що значить іти вперед, коли тебе веде Гітлер!

— На безмежних просторах України, якою я керую з доручення фюрера, є неосяжні простори для всіх солдатів! Тут, на Україні, є місце для кожного, хто хоче. Ви знаєте про незміряні багатства цієї країни.

— Ви можете мені повірити, що я витягну з цієї країни все, я витягну з неї останнє, щоб тільки забезпечити всіх вас і ваших рідних... Хайль Гітлер!..

— Хайль! Хайль! Хайль! — лунає переможний рев...

Над пам'ятником Володимиру в Києві, над Богданом Хмельницьким, над шибеницями, над Дніпром...

Після промови Коха офіцерство кинулося їсти і пити.

— Цю землю можна їсти! На! Іж! Я хочу дивитися на тебе, сину мій, як на символ свого буття отут! — Ернст фон Крауз, старий полковник фашистської розвідки, простяг своєму сину, лейтенанту Людвігу Краузу, жменю землі. Людвіг стиснув землю в жмені і лизнув її язиком. Це був расовий гітлерівський пес останньої формації, жорстокий, лихий мерзотник, герой шибениць, масових палійств і гвалтувань.

Цей темний неук не раз ошарашував навіть свого старого вовка-батька одчайдушною своєю рішучістю і брутальною винахідливістю в розправах з ворогами імперії. Часом старий Крауз жахався свого виродка, проте німецька батьківська сентиментальність і давня жадібність мрійника завоювань заспокоювали його і радували. Ернст фон Крауз зневажав Гітлера, але він визнавав його цілковито. Хіба ж не Гітлер з мільйонами оцих білявих пустунів Людвігів провів його через всю Європу на Україну?

— Україна, Україна! — хрипів Людвіг, оглядаючись навколо. Водянисті очі його світилися захопленням.

Вони стояли серед поля край дороги в побитому житі.
На дорозі стояло їх авто.

— О, страшна земля...— задумавсь раптом старий Крауз.

— Фатер!

— Не гарячись. Ти думаєш, уже все скінчено. Не так просто. Це народ...

— Ми знищимо його.

— Хлопчику мій, я тікав уже од них в підштаниках у вісімнадцятому році.

— Час інший, фатер! — Вони йшли по полю.

— Час інший, а народ той же. Я вивчив його історію. Їх життєздатність і зневага до смерті безмежні.

— О!

— Хай наші ідіоти брешуть у газетах які завгодно дурниці про їхню тупість і твариняче ставлення до смерті, ми з тобою повинні знати правду.

— Хайль Гітлер!

— Людвігу, не вигукуй мені цієї дурниці, хоч коли ми вдвох.

— Фатер, наш фюрер, наш нацизм учить нас...

— Хлопчику, нацизм не має серйозного значення, поскільки у нацистів, щоб ти знав, нема фактично ніяких ідей. Це сліпа сила, що вроді надзвичайної грозової хмари. Це сліпе чудо, нечуваний казус європейської дурної політики. Ти розумієш? І для нас, розумних німців, вся ця дивовижна ситуація фактично зводиться до вміння скористати чудо. Франція, Бельгія, Голландія, все, що нацисти завоювали,— дурниці, бульки на воді... Ось! — викрикнув Крауз, ткнувши пальцем додолу.— Оце наше! Тут ми мусимо умерти, але...

— Хайль!

— Людвіг!

— Фатер!

— Ти думаєш, вони вже знищені!

— Йа!..

— О!.. Ні!.. Так не підкорятися і так помирати, як помирають вони, можуть лише люди високої марки. Коли я дивлюсь на їхню смерть, я завжди тремчу од жаху... Глянь!—сказав старий Крауз, обертаючись. Вони проїздили через село, де на площі солдати якраз вішали людей.

— Гальт! — гукнув Ернст фон Крауз. Машина стала. Кати, що збиралися вішати старого пасічника Запорож-

ця, застигли перед фон Краузом, що підійшов до шибениці.

— Хайль Гітлер!

— Хайль Гітлер!

— Бандити?

— Яволь, гер полковник! Його бджоли закусали на смерть чотирьох наших зольдат.

— Да? О швайнерайн! Дивись, Людвіг, він надіває на себе петлю.

— Фатер... Дас іст унмегліх!

— А-а... Слухай...— звернувся фон Крауз до старого Запорожця.— Цей офіцер хоче знати, що ти думаєш перед смертю?

— Світ здурів, то й бджоли подуріли. Почали всяке г... кусать,— сказав Демид.— А думаю я, що погані ваші діла, раз уже ви боїтесь таких, як я. Діло ваше програне.

— Але я стою на твоїй території і вішаю тебе,— сказав Крауз.

— Ну що ж? Повісиш та й утечеш. Така вже твоя слава... Знаю я про тебе одну прикмету...

— Ну?

— Ну не скажу.

— Скажи, я подарую тобі життя. Я обсиплю тебе грішми.

— Иди, хай тебе болячками обсипле. Иди, не затуляй мені села, глупак.

— Чув?— звернувся зблідлий фон Крауз до свого сина.

— Фатер! Я починаю тебе розуміти. Це страшно,— прошептав Людвіг, хворобливо всміхаючись.

— А, посіпаки! Потяглися, щоб вам добра не було!— закричав раптом старий Демид Запорожець, побачивши, як проходила повз нього велика група військовополонених оточенців.— Не встигла війна початися, вже здалися, покидали зброю! Вже повзете в неволю. А ворог з жінками регоче... Вішайте мене, душогуби! Щоб бодай хоч не бачили мої старі очі...

— Фатер, що він каже?

— Ай...

— Вішай, кате! Чого злякався?!

Ернст фон Крауз махнув рукою і одвернувся. Людвіг дививсь на шибеницю майже непритомний.

— О фатер! — оглядався Людвіг. Вони знову їхали в машині.

— Їх не можна підкорити. Їх треба знищити. «Не передувивши бджіл, не їсти меду»,— як казав їхній король Данило в XIII столітті.

— О!

— Але, Людвігу, ти мусиш знати, у цього народу є нічим і ніколи не прикрита ахіллесова п'ята. Ці люди абсолютно позбавлені вміння прощати один одному незгоди навіть в ім'я інтересів спільних, високих. У них нема державного інстинкту... Ти знаєш, вони не вивчають історії. Дивовижно. Вони вже двадцять п'ять літ живуть негативними лозунгами заперечення бога, власності, сім'ї, дружби! У них від слова «нація» лишився тільки прикметник. У них нема вічних істин. Тому серед них так багато зрадників... Ось ключ до скриньки, де схована їхня загибель. Нам ні для чого знищувати їх усіх. Ти знаєш, якщо ми з тобою будемо розумні, вони самі знищать один одного.

— Йа, фатер! Ми будемо нищити їх, лише поскільки кожний солдат мусить убить ворога і позбавить честі його дружину. Дальше вони самі будуть нищити один одного! Я розділю їх, куплю, розбещу!

— Я бачу, хлопчику, тебе дечому навчили. Їх треба розбити, поки вони не очухались. Якщо ж не встигнем — ми пропали.

— Фатер, я їх озброю! Я дам одному брату зброю, другому ні, от вони й вороги до смерті!

У колгоспника Купріяна Хуторного в клуні зібрались сусіди, здебільшого товариші Купріянових синів Миколая й Павла, що не знайшли в собі сили пройти мимо рідних хат і, кинувши велике товариство, приплелись до дому на горе батькам і собі. Клуня перетворилась у своєрідний клуб загублених душ. Тут пилася горілка, гралося в карти, проклиналася доля і все на світі. І ніщо вже нікому не помагало. Сум і темний розпач у при смерку клуні повис над людьми, мов туман.

— Ай-яй-яй-яй-яй, що ж це ми нарobili, товариші!

— Та не вий. Чого заскиглив? Не труї мені душу.

— Ай!..

— Як же воно це сталося, скажіть мені?

- На, випий!
- Не хочу. Не хочу... Вернуться наші, постріляють, видно, як собак.
- Е, жди тепер наших.
- Куди там.
- А може?..
- Ні. Пропало все.
- Вернуться.
- Ні.
- Не вернуться.
- Ну й що ж воно буде оце?.. На!
- Не хочу. От п'ю й не п'янію. Закушую і не маю смаку. Все як трава. Все однакове. Все!
- Он повзуть. Ай-яй-яй.
- Ну пропали.
- Раби.
- Хто?
- Ми... Оце євреїв у городах поб'ють та й за нас візьмуться.
- Ось будете ще ви самі один одного бити,— втрутився в розмову старий Купріян.
- Ну?
- Побачите.
- Я чув, що земля буде індивідуальна, наша.
- Земля наша, та ми вже не наші.
- Чого? Кажуть, тепер Україна буде самостійна,— сказав хтось.
- Україна якась, мо, й буде, та вас чорт матиме. Роздвоїлися, дурноголові. Узнаєте тепер,— сказав Купріян.
- Так що ж його робити, дядьку?
- Доганяйте армію. Біжіть, може, ще не пізно. Бо горе вам буде.
- Раптом одчинились ворота, і в клюню вбігла перелякана дочка Купріяна Христя.
- Тату, Павло в поліції! Уже з рушницею!
- Павло?
- Он іде до хати!
- Купріян Хуторний немов скам'янів. Збентежилась трохи і решта.
- Гляньте — Павло і Гаркавий Іван!
- Павло з Іваном увійшли в клюню з німецькими рушницями в руках.

— Здрастуй, поліціант! Мое поштеніє! — усміхнувся Купріян, немов випив чарку гіркої отрути.

— Я не поліціант. Я охорона порядку,— промовив Павло нові чужі слова.

— Порядку? Якого порядку? Кого охороняти і від кого? Ти, сукин ти син нехай. Блазень! — Купріян кинувся до сина з кулаками.

— Стійте! — затулився німецькою гвинтівкою Павло.

— Тату! — кинулась до батька Христя.

— Ну годі, батьку,— втрутився й старший син Миколай. Він був поранений у руку й сильно страждав.

— Не торкайтесь цієї зброї! — крикнув несамовито Павло, переляканий несподіваним поворотом діла.

Купріян вдивлявся в Павла, і тяжкий батьківський гнів піднімався в його душі.

— А-а! Священна зброя. Недоторканна. Гітлерова...

— А наша де? Де та зброя, на яку я двадцять років витрачав свої копійки трудові? Де, я тебе питаю?

— Ну, тату, заспокойтесь, тату! — знову кинулась до батька Христя.

— Та не дуже там просторікуйте дядьку! — гули дезертири.

— Подумаєш, воїн!

— Броня тонка, дядьку! Тонка броня!

— Пішов би спробував.

— Пробував. Царя захищав, не тікав! — розсердився Купріян.— Кому ти присягав? — звернувся він до Павла.

— Тепер бога нема! — гукнув один з гультяїв.

— Брешете, есть! Батьківщина!

— Так про це не було мови. Навчали класам. Знову ж, усі побігли,— виправдувався Павло.

— А ти чому не побіг? Чого приплентався, сукин ти син? Охороняти ворогів од батька й брата? Миколай! — обернувся старий Купріян до старшого сина.— Ось твій сторож. Бережись! Сторож-брат — це тобі не шутка.

— Я не хотів цього...

— Так нащо ти взяв? — спитала Христя.

— Вони силою дали мені, під страхом смерті.

— Морди понабивали,— підтримав Іван Гаркавенко.

— Ага, злякався! Під страхом смерті свою зброю кинув. Під страхом смерті за гітлерову взявсь? Так!.. От виховали! Коли ж це було видно, щоб у Хуторних був страх смерті? Щоб Хуторні боялися крові? Щоб...

- Дайте мені сказати, тату!
- Говори.
- Спочатку в мене була думка одмовитись і вмерти.
- Ну?
- А потім я подумав, хтось же її да візьме. Раз уже так сталося, раз уже світ перемінився, комусь же, видно, треба цю зброю брати, будь вона проклята нехай!
- Так. Так ти перший за неї вчепився? Перший поліцей фашизму Павло Хуторний! О, страмота!
- Не драгуйте мене, тату!
- Павло!
- Пам'ятай, сину, не пролив ти крові ворога в грізну лиху годину, проллеш батькову і братову проллеш!
- Ну годі, дядьку!
- Купріян Михайлович!
- Та годі вам. Якось воно обійдеться. Живуть же люди...— утішали старого дезертири.
- Кидай зброю! — спалахнув Купріян і несподівано схопив за гвинтівку. Раптом прогримів постріл, і смертельно поранений Купріян упав з тяжким стоном додолу.
- Гальт! Руки вгору! Виходь! — гукнув гітлерівський ефрейтор, з'явившись на порозі якраз в момент пострілу.
- Тікай, Миколо,— гукнув Купріян. Христя кинулась до свого нещасного батька.
- Доню моя... Моя дорога... Моя дорога квіточко. Оце наша гірка слава. Наш талан...

Микола вискочив з клуні, збивши з ніг ефрейтора ударом кулака, і кинувсь тікати городами. За ним побігло й трое дезертирів, що сиділи окремою компанією під клунею на колодках. Вони чули постріл і крики і побігли за Миколаєм, не знаючи гаразд, що їм трапилось. Услід їм пролунало кілька пострілів.

Пробігли втікачі через городи, соняшники, через леваду, гречку. Вже недалеко й ліс у яру. Стали, оглянулись.

- Що ж його робити?
- Тікаймо до лісу! Кажуть, там десь партизани!
- А може, той... ай-ай-ай! Глянь!
- Он уже біжать, гляньте! Он-он-он! Женуться!
- Та ні?!

- Вони, їй-бо, вони... Миколай! Будь ти неладне!
- А ходім додому. Чого ж ми тут стоїмо, справді?
- А що? Хіба ми що?
- Та ми ж нічого. Ну, стоїмо.
- А чого тікав?
- Та хто його знає? Побіг, то й тікав. А ти чого?
- Та й я ж отак... Миколай!..

Микола оглянувся. Товариші стояли далеко в нерішучості.

- Гей, хлопці! Не спиняйтесь, загинете!
- Га?
- Не спиняйтесь!
- Та ми, мабуть, вернемось додому! Чого, справді, бігти?
- Хіба ми що?
- Та ми ж нічого.
- Не стійте!
- Ні, Миколай! Лишаємось!.. А справді, ну куди його тікати?

- І чого, справді?
- Га?! Чи як ви, хлопці?
- Та проживем якось!
- Поживем — побачим... поживем так!
- Не поживете! Не буде миру! — гукав Микола до хлопців.— Будете в ярмах землю орати! Та поженуть вас у неволю! Та стрілятимете один одного, як Павло батька, товариші!..

- Га?.. Ходімте, годі...
- Миру захотіли? Не буде вам миру. Не буде!
- Годі лякаться!.. Пішли?
- Пождіть... Га?
- Гойдатиметься на шибеницях, та не вернеться доля! Прощай-ай!

Довго дивилися хлопці услід Миколаю. «Хто ж його знає, чи його йти, чи не йти». Замислились вони, опустивши голови, і вирішили, очевидно, не йти.

У грізну велику годину життя свого народу не вистачило у них ні розуму, ні великості душі. Під тиском найтяжчих обставин не одійшли вони на схід зі своїм великим товариством, що йому потім судила доля здивувати світ своїми подвигами. Звиклі до типової безвідповідальності, позбавлені знання урочистої заборони і святості заклику, мляві їх натури не піднялися до висот

розуміння ходу історії, що кликали їх до велетенського бою, до надзвичайного. І ніхто не став їм у пригоді з славних прадідів історії, великих воїнів. Серед перших ударів долі загубили вони присягу свою, бо слово «священна» не дзвеніло в їх серцях урочистим дзвоном. Вони були духовно беззбройні, наївні й короткозорі. Суворая дійсність скоро розкрила їм очі. Широко востанне розкрились вони, все побачили, та було вже пізно: повисли хлопці на фашистській шибениці рядочком, як стояли, на майдані в своєму безталанному селі.

І вішателі з Людвігом Краузом, сміючись і жартуючи, вже готували шибениці й для всієї компанії, що була в клуні при вбивстві Купріяна Хуторного. Людвіг був щасливий. Він діяв.

Уже вели побитих дезертирів і оточенців в синцях. Вже лупцювали їх конвоїри по чім попало на ходу.

— Ну, собако! Пропадеш же й ти! Ай! Пропадеш, батьковбивець!

— Іди, йди,— пробубонів Павло. Він був уже в числі конвоїрів.

— Ух ти, убийбатько! Іуда!

— Я не вбивав. Не мучте мене. Вони самі на кулю напоролись!

— Га! А ми самі на шибеницю йдемо?! Через тебе, сучий сину!

— Я не знаю. Я не суддя вам. Я сторожа, мені наказано. Що я буду робить?!

— Рує! Замокни, свиня! — гаркнув єфрейтор і ще раз оперезав бідолаху по спині.

Лаврін Запорожець швидко ввійшов у хату.

— Тату, ідіть мерщій на збори. Вони вас уб'ють,— промовила Олеся з сінєй.

— Залиш мене,— глухо наказав Запорожець. Олеся хутко причинила двері. Упавши на тапчан у сінєх, вона затужила.

Лишившись один, Запорожець зняв з покуття портрет Сталіна.

— Прощайте, товаришу. Не думали ми з вами, що так вийде. Та сталося: не малою, великою кров'ю на території,— тихо промовив він до портрета.— Що буде з народом нашим? Вживе він чи загине, що й сліду не

стане ніякого? Розженуть його по каторгах та по лісах, байраках та гнилих болотах, як вовків сіроманців, та на-трують одне на одного, так що й живі завидуватимуть мертвим. Горе нам... Народ безсмертний, ви казали, товаришу мій. Ой важке наше безсмертя.

Почувся стук у двері.

— Прощайте, йдуть.— Лаврін повернув портрета до стіни й поставив долі.

— Іду!

Лаврін вийшов у сіни.

— Тату! — кинулась до нього Олеся.

— Прощай, доню,— тихо промовив Лаврін і вийшов.

— Що це за аморальна область? — блиснув хижим оком полковник Ернст фон Крауз, поглядаючи на селян, що стояли перед ним на майдані.— Тікають старости в партизанські банди, тікають начальники поліції. Тут банда дезертирів нападає на поліцая Павла Хуторного і теж тікає до лісу. Я, чесний німець-батько, мушу банду вішати! Вас іст дас?!

Лаврін слухав цю моторошну промову і внутрішньо готовивсь прийняти смерть достойно й просто, щоб хоч не просити ні про що катюг. Загибель Савки й старого батька і поранення жінки тяжко зігнули його.

— Я знаю, ваші уші знаходяться в Лондоні, а серце в Москві! — говорив фон Крауз.— Але не забувайте, що ваші спини перебувають на Україні і ваші шибениці теж. Я наказую востаннє обрати старосту. Називайте канди-дата. Ну, бітте!

— Нема в нас такого!

— Що вони кажуть, фатер?

— Одмовляються.

— Фойер-р-р! — крикнув Людвіг Крауз.

Загриміли кулемети, засичали кулі понад головами і раптом стихли.

— Нема! Не годимося для староства!

— Фойер!!! — ще раз подав команду Людвіг.

Село стояло по горло в воді під млином. Була ніч.

— Нема! Не можем обрати! — гукали в темряві з-під млина.— Нема!

Плакали жінки під вербами понад берегами, понад осокою. Плакали діти.

— Тату, тату! — гукали.

— Кажіть, тату, кажіть що-небудь.

Загорілось півдесятка хат. Освітило людей у воді.

Лаврін стояв під руки в воді, притулившись до гнилої палі од старого мосту.

— Лавріне, прийми гріх на душу.

— Лавріне, у тебе сини в армії. Що тобі? Прийми тягар. Прийми, Лавріне Михайловичу.

— Кому, як не тобі, Лавріне,— гомоніли люди, закликаючи в воді. Вже декому не вистачило сил, і дужчі підтримували недужих.

— Лавріне, рятуй, бо зачлякнемо к такій матері. Соголашайся, та ходім уже поснідаєм,— сказав посинілий од холоду Мина Товченко, сусід Лавріна.

— Ну, хай буде так,— сказав Запорожець.

Ранком фон Крауз, вдоволений з доброго сну, сніданку, приємного купання, у строкатій піжамі підійшов до млина.

— Гутен таг, україніше льойте! Ві гейт ес інен? Іх габе клегернт дас зі волен ніхт кайн кандидатур староста каварит. Дас зеер шаде ніхт? — весело глузував він, витираючи товсту шию пухнатим рожевим рушником.— Абер унмегліх зо філь ін кальт васер штеен, ніхт вар? Бітте, комен зі гір, унд подумайте нох айн маль... Неможко. Ну, пожалуйста...

Селяни почали виходити з води.

— Вер, ду гаст гезахт?

— Запорожець Лаврін,— сказав Людвіг.

— Запорожець? О, дас файне наме! Хайль Гітлер! — крикнув раптом Ернст Крауз так голосно, що навіть коні й гуси перелякались.

— Дозвольте, пане начальник, ваше високоблагородіє,— сказав літній якийсь чоловік і, знявши шапку, вийшов трохи вперед. Його не було між селянами. Він тільки що з'явивсь, він стояв окремо. Тихий гомін пішов по натовпу. Селяни впізнали куркуля Григорія Заброду.

— Заброда!

— Як же це так, прошу прощення. Я біг сюди з Північного Сибіру через фронт, повз гадюкою, ліз, котився бубоном. Велику книгу можна написати про мої страждання! І ось прибіг,— Запорожець! Цей же чоловік голова колгоспу,— грізно сказав Заброда.— Який же він староста. Він же мене виселяв до Сибіру!

- Ну?!
- У нього п'ять синів в Червоній Армії. І всі кому-ністи, як я чув!
- П'ять синів? — звернувся Крауз до Запорожця.
- Так точно, п'ять,— одповів Запорожець.
- Чудесно. П'ять синів на війні... О, дас іст патріотизмус! Очень хороший староста.
- Еге. А ось куркуль Заброда думав, чи не його часом настановите! — сказав Товченик, очевидно, вдоволений поворотом діла.
- Заброда? Вер іст Заброда?
- Куркуль. З Сибіру повернувся. Великий мироїд!
- Заброда? Ком гір, мерзотник! — розсердився фон Крауз. Заброда підійшов.— Ти хочеш старостою бути, собака!
- Я думав...
- Ти думав, що це повернувся капіталізмус? Кайн капіталізмус зондерн дойче націонал-соціалізмус! Ферштейст ду, гунд!
- Яволь...— зблід Заброда.
- Чим ти заслужив староство у народу?
- Та ви знаєте, ваше високоблагородіє, що це за народ?
- Замовч, сволоч! — фон Крауз з усієї сили ударив Заброду по морді разів чотири.
- Фатер! Ідея,— сказав Людвіг.— Це чудесний начальник поліції!
- Поліцай! Ідея... Ага... Да! Альзо, будеш начальником поліції! Ду!
- Не хочемо Заброду! Не хочем! Не треба!
- Знаємо ми Заброду!
- Пане начальник!
- Не треба! — загуло в народі.
- Ахтунг! Нас интересують ваші позитивні думки. А негативні ні. Ви зіпсовані критицизмом. Багато політики. Треба пахать хліб, масло, яйка. Молитись богу... Ця людина...
- Погана людина.
- Дас шаде ніхтц! Начальник поліції не повинен бути гарною людиною. Начальник поліції — ето курва поліцай, а він интересує нас саме з цих позицій. Це вам не совіцька анархія. Ферштейн зі?.. Плятц!
- Заброда витягся і скам'янів як стовп.

— Вірно. Істинна правда! — сказав твердо й переконливо Мина Товченик.

— Дозвольте? — Мина вийшов трохи вперед.

— Ну.

— Уже, казав той, якщо воно до того й прийшло, що замість міліції, сказати б, замість простака вже треба падлеца чи курву, так тут уже, товариші, помилки нема. Вірно вам кажу. Бо такої падлюки, як Заброда, не то що в районі... куди там... одне слово, перехідний фашистський прапор може получить за підлоту.

Всі засміялися. Засміявся й сам Товченик.

— От времена...

— Чого вони сміються, фатер? — спитав Людвіг Крауз. — Руе!

— Руе! Подайте один одному руки. Ну! — почервонів од гніву Ернст фон Крауз.

Два непримиренні вороги Лаврін Запорожець і Максим Заброда подали один одному руки, розстрілявши тут же один одного очима.

Минали дні, минали ночі в загравах пожеж. Минуло літо. Мокра осінь. Розбухли холодні болота у дрібних дощах. Горіло. Над очеретами туман і дим. Крякали міни у багновищах серед людей. У гнилицях потопало юнацтво.

— Рятуйте! Ой ряту-у-у...

— Тихо!

По шию, по рот у холодній воді брели болотами на схід тисячі бездоганних героїв-страдальців, немов розкидані негодою величезні журавлині ключі. Піднімали над мокрими головами рідну свою зброю, партійні квитки, все, що було дорогого, виносили віру в серцях, і болотна брудна гнила вода нагрівалася од гарячої невмирущої людської віри в перемогу і од крові, вічної світлої пам'яті героїв.

Не раз і не два змагались вони з ворогами в гучних кривавих бесідах. Багато ворожих кладовищ лишали вони за собою і самі полягали в великому числі, прийнявши чесно труд, і страх боїв, і саму смерть.

По всіх роздоріжжях чули люди вночі, як стогнала в журбі земля, як вили пси свою собачу тугу і плакали вдови.

О українська земле, як укривавилась ти! Ріки кров'ю поналивано, озера слізьми та жалем. Байраки й переправи трупом запалися, гноєм і передсмертною блювотою. Степи гнівом утопано, та прокляттям, та тугою й жалем.

— Товариші! Братці! Прийміть поранених! Підвезіть! — кричали поранені на сумному шляху. Одступало військо. Пролітали вантажні машини різних снабів, воєнторгів, управлінь, поставчань. Холодні, злі шофери, здавалося, не бачили нічого на дорозі. Не бачили й пасажери. Чимало серед них було нікчемних людей, позбавлених глибокого розуміння народної трагедії. Недорозвиненість звичайних людських відносин, скука формалізму, відомча байдужість, і просто відсутність людської уяви, і тупий егоїзм проносили їх на державних гумових колесах мимо поранених.

— Товариші, пожалійте!..— благали поранені.

— Стій, стрілятиму! — кричав поранений Роман Запорожець.— Стій!

— Ой, що ж це робиться! Скажіть мені, чому ми такі погані? — скаржився юнак з перебитою ногою.— Товаришу командир, програма ж яка! Найвища в світі. А ми ось які, гляньте! Підвезіть поранених, розтуди вашу матір! — і заплакав.

Пролітали машини, як осінній лист.

Василь Кравчина, поранений у руку, одступав по дорозі з групою добре озброєних бійців, і тяжкий сором і гнів розтинали його душу. Він почував себе винуватим перед людьми, що дивились на нього з вікон і тротуарів маленького міста. В їх очах він читав мовчазний гіркий докір, і смуток, і страх. Це саме почували й бійці. Виснажені обличчя їх були злі і похмурі. Довгі відходи, сум і горе важких утрат пригнобило всіх. Трудно було одрізнити бійця од командира.

— Вперед! — весело махали руками воєнторгівці. Вони були раді, що від'їжджають з небезпечного міста на схід ще за одну ріку, що машина справна, що шофер, який лежав під машиною голічерева, цілих шість годин колупаючись, від чого всі вони трохи не збожеволіли, все ж таки машину осідлав. Душі у людей були мале-

сенькі, кишенькові, портативні, зовсім не пристосовані до великого горя.

Вони виростили в атмосфері легкого успіху і радощів. Суворі, мужня епоха необхідності давно вже здавалася їм закінченою, пройденою, і вони плавали вже кілька років у царстві свободи, ніби рибки в тихій, неглибокій річечці, де завжди було видно і дно, і небо, і тінь, і вирічок.

— Гляньте, котяться, сволочі! Поранених кидають!.. Що це?

— Не знаю. Я сам така ж сволоч,— відповів машинально Кравчина.

— Га?

— Я жінку кинув.

— Ну? А я кинув батька, матір і сестру. Олеся сестра! — сказав Іван Запорожець.

— Олеся?

— Олеся.

— Дивно. І жінка моя Олеся. Олеся...

— Де?

— У тому, як його... Ай, забув... Коло перелазу кинув... Ах, убити б мене треба!..— гірко зітхнув Кравчина.

— Не знаю я, товаришу командир, що воно й до чого, ну почуваю отут,— Іван Запорожець постукав себе кулаком у груди,— не вміли ми жити як слідує. Ні, ні...

В районному місті, серед метушні й зловісної розгубленості, вбігають до голови Лиманчука дві красиві дівчини.

— Що вам треба?

— Скажіть!..— хвилювались вони, ледве дихаючи.

— Що сказати? Що вам треба, що?

— Скажіть нам...

— Що сказати, що, ну? Ну що, що, ну? Алло, алло!

— Ми вчительки, комсомолки...

— Всі ви комсомолки!.. Ну що?

— Ми боїмося! Може б, ми втекли.

— Га?

— Чи буде наше місто здаватися ворогу?

— Яке місто? Як ви смієте? Хто вас прислав? П'ята колона?

— Так ми?..

• — Паніку сіяти!.. Алло... Алло!

— Ми...

— Вийдіть зараз же з кабінету, щоб я вас тут не бачив! Це місто ніколи не буде зайняте!

Лиманчук метушився по кабінету, мов поганенький актор по провінціальній сцені:

— Ідіть!

— Ну, спасибі вам.

— Ніколи, чуєте? Нізашо! Не вийде!

— Неправда. Не слухайте його, товаришки,— сказав Василь Кравчина, увійшовши до кабінету. Він чув лише останні вигуки голови, але йому зараз вже була ясна вся картина розмови цього отця міста з своїми нещасливими громадянками.

— Неправда. Це місто ми залишаємо. Тікайте, дівчата. Поки не пізно — тікайте, бо горе вам буде.

— Ви хто такий? Як ви смієте? Ви знаєте, що за це?..— хорохорився голова, рвучи на дрібні шматочки якісь секретні папери. Він був великим любителем різних секретних паперів, секретних справ, секретних інструкцій, постанов, рішень. Це возвишало його в очах громадян міста і надавало йому досить довгі роки особливої респектабельності. Він засекретив ними свою провінціальну дурість і глибоку байдужість до людини. Він був позбавлений уяви, як і всяка людина з сонним в'ялим серцем. Він звик до своєї посади. Йому ніколи не приходило в голову, що, по суті кажучи, єдине, що він засекречував, це була його засекречена таким чином дурість.

— Що ти мелеш оцим комсомолкам? Що ти брешеш? Для чого? Во ім'я чого ти брешеш, гад? — Василь Кравчина був темний як ніч. Непоправимий промах, навіть не промах, а злочин, що заподіяв він Олесі, не забравши її силою з собою, мучив його і не давав йому покою ні вдень ні вночі. Спантичений і приспаний отакими холодними молодцями, що вигукували в кожному місті, мов папуги, бадьорі вигуки, вроді: «Ніколи враг не пройде», вигуки, на які ніхто їх не уповноважував, він кинув свою долю — Олесю — і тільки зараз на довгих важких шляхах відступу, оглядаючись на всіх перехрестях, чи не летить десь до нього казковою птицею рідна його доля, тільки зараз відчув він уповні своє горе.

— Тікайте, сестри мої, тікайте. Бо прийдуть фашисти, понівечать вас, заразять хворобами, поженуть у неволю, а ця вогнетривка шафа,— показав Василь на

голову,— що збирається тікати, повернеться потім та й судитиме вас за розпусту.

— Я вас заарештую! Алло! Алло! — загукав голова Лиманчук, смикаючи телефонну шворку і дмухаючи в телефон, мов у самоварну трубу.

— Товариші, не можу. Не можу, точно. Вам зрозуміло?

Товстуватий чоловік з двома шпалами доказував спокійно і лагідно, навіть з доброю усмішкою, немов досвідчений вихователь вередливим дітям, що він не може їх взяти до свого грузовика, бо хоча грузовик його і напівпорожній, зате на ньому лежать секретні речі. Крім того, взагалі не можна брати нікого, що це заборонено наказом. Тому він радив не стояти на дорозі і не загрожувати йому, а пропустити.

— Зрозуміло?

— Товаришу, так візьміть дівчаток оцих-о і пораненого,— просив Кравчина.

— Товаришу, я везу військовий груз, зрозумійте.

— А я поранений, хіба я не груз?! Твою мати... дивись! — І поранений в ногу Іван Запорожець почав хутко розбинтовувати свою ногу.

— Товаришу, ви мені цього не показуйте, ви не загрожуєте мені раною.

— Я не загрожую.

— Я принципіально не можу.

— Що?

— Так поясніть нам.

— Товариші, діло не в рані, а в принципі, в наказі.

— Діло в стражданні! — сказала дівчина.

— Це не військова розмова. Ви знаєте, які були випадки! Отак підвозили, а потім підвезені кидалися з ножами на спину.

— Товаришу, цей поранений — член ЦК комсомолу! Він не кинеться.

— Не можу. Не можу!

— Вірно! Не беріть ні дівчат, ні мене! — сказав раптом Іван.— Бо кинемось на машини і задушимо, як гадюку. Дайте йому дорогу!

— Котись!

— Давай!

— Товаришу командир, ну, що ви скажете? — звернувся Іван до Кравчини.

— Скажу, що війна буде довга. І крові нашої пролеться багато, більш ніж би могло пролитись. І страждань.

Відходили бійці по брудному шляху, оглядаючись на захід в тяжкому смутку. І, проклинаючи свої недоліки, які здавалися їм справжньою причиною відступу, не знали вони, як багато великих подвигів буде звершено ними, як багато крові судиться пролити їм на безкрайї своїй землі і які холодні калькулятори дозуватимуть їхню кров у заморських кабінетах.

Орали землю в ярмах і шлеях. Шестеро в плузі, сьомий за плугом — Мина Товченик.

— Гей, гей! — поганяє Мина дезертирство і оточенство.

— Прав уже мовчки, не дратуй! — сердився в ярмі старий колгоспник Левко Цар.

Т о в ч е н и к. Тягни, тягни, бугай!

Н е х о д а. Ой яка ж пекельна мука!

Ж у р а в е л ь. Ах, якби я був в армії! Хай би мене ранило, контузило в боях щодня, який би я був щасливий!

Т о в ч е н и к. Годі молоти чортзна-що!

Л е в к о Ц а р. А чого тікав?

Ж у р а в е л ь. Розгубився якимось і не міг зрозуміти сам себе. Броня тонка.

Ч у б е н к о. Еге. Крові злякався!

Л е в к о Ц а р. Та не гарикай там.

Т о в ч е н и к. Но-о!

Л е в к о Ц а р. Я не людина вже. Я кінь. Ганьба, ганьба... О ганьба... Дай перепочити. Падаю.

Т о в ч е н и к. Не дам. Стрілятимуть. Он уже дивляться, гади... *(Оглядається вбік)*.

Жандарми з автоматами доглядали оранку.

Н е х о д а. Тягніть уже, чорти б вашого батька потягли!

Ч у б е н к о. Ой!

Ц а р. Ех, колись воно не так було. Інакше виховували.

Н е х о д а. Краще?

Ц а р. Краще.

Н е х о д а. Так чоґо ж вас так добре виховали, а ви нас так поґано? Та ще й лається? Аґа, мовчиш, старий собако!

Ц а р. А, глупак...

Н е х о д а. Сам ти дурень!

Ж у р а в е л ь. Ну годі там!

Ч у б е н к о. Таж колись в історії, кажуть, теж запрягали нашого брата не раз.

Т о в ч е н и к. Но-о! Годі вам тут сторію товкти!

Л е в к о Ц а р. Я думаю, що такого ката, як наш староста Лаврін Запорожець, так, мо, ще й сторія не знала.

Т о в ч е н и к. Самі вибрали.

Н е х о д а. От Каїн! Отак людей мучити в ярмах!

Ч у б е н к о. Гірше Заброди. Камінь, не людина.

Величезна зґрая вороння піднялась над соняшниками і затулила небо. Чути «кра-кра-кра!»

— Пожалійте людей, тату. Що ви робите? — Олеся підійшла до батька-старости рішуча й схвильована.

— Яких?

— Нашо ви людьми орете?

— Вони мене на це обрали.

— Як на це?

— Чого вони хотять?

— Вони не хотять ходити в ярмах!

— Нехай не ходять.

— Ну, тату!

— Я тебе питаю, чоґо вони хотять?

— Я не знаю.

— А ти взнай. Заступниця.

— Я вже не можу людям в очі дивитись. Вони нас ненавидять.

— А кого вони люблять?

— Тату! Що з вами?

— Я тебе питаю, що вони люблять? Заступниця!

Горілку?

— Вони в ярмах...

— Не хотіли ярма, треба було битися за волю.

— Не могли всі битися...

— На жаль, це так. Але будуть битися. А хто не буде — вмере.

— Тату, вони вас уб'ють.

— Знаю. Така вже моя гра. Не вони вб'ють, уб'ють фашисти. Не вб'ють фашисти, наші, повернувшись, уб'ють. Фашистський прихвостень... Жалько людей... А мені себе жалько. На мене, проклятого, повісили все зло. Староста-собака! Староста-кат! А там, дивись, сини одмовляться!

Хтось постукав у двері.

— Вийди з хати.

Ввійшло до хати двоє незнайомих людей. Стемніло. Розмовляли пошепки.

У катівні били людей. Чути було крики і стогін. Постріли, і падіння, і вдари об стіну. Когось виносили і викидали в яму.

Ернст фон Крауз з'явився в дверях. Він був мокрий од збудження і важко дихав. Ніби це не він катував людей, а його самого пекли огнем і розтинали до нестями. Очі його горіли, як у хижого звіра, і тремтіли білі губи.

— Васер!..

Він почав митися холодною водою, вигукуючи по-німецьки якісь огидні лайки. Поліцаї стояли коло нього мокрі од жаху. Він сів і застогнав, майже непритомний. У нього почався сердечний припадок. Він велів покликати Заброду. Ввійшов Заброда.

— Мовчать?

— Так, клянуса, пане полковник, ваше високоблагородіє, клянуса вам каторгою, богом, це все робота Запорожця.

— Що ти знаєш?

— Нічого не знаю.

— У...— Крауз вистрілив у Заброду, але пострілу не було, і він шпурнув порожній револьвер прямо в лице Заброді.

— Я не сплю ночами. Я заганяв усю поліцію. І хоч би тобі що-небудь. Нічогісінько. Орють у ярмах, молотять, а хліба нема, корови пропадають, і всі мовчать, і проклинають ніби Запорожця, і щось тут є, от-от-от-от!..

Фон Крауз знову спалахнув і кинувсь на Заброду.

— Я тебе повішу. Чуєш? За що я тобі дав землю?

Завойовану кров'ю моїх солдатів! Свиня! Щоб тебе, паршивого куркуля, даром годувати? Гунд!

І старий катюга Ернст фон Крауз так застукав об стіну головою Заброди, що стіна затряслась.

— Клянуса, Запорожець... Запорожець...— стогнав Заброда. Ернст фон Крауз задихався од люті.

— Фатер, заспокойся, що ти робиш? — вбіг Людвіг. Одштовхнувши Заброду, він обняв батька.

— О мій хлопчику, майн лібе кінд,— розм'як якось Крауз,— ніхто нас, німців, не розуміє, ніхто! Ай!!!

Фон Крауз увійшов до Лавріна Запорожця чистий, гарно вдягнений, з пакунком.

К р а у з. Здрастуй, Лавріне! Як твоє здоров'є?

З а п о р о ж е ц ь. Драстуйте, господин полковник.

К р а у з. Не господин, а по-українському — пане полковник.

З а п о р о ж е ц ь. Звиніть, ми люди прості, до панства, казав той, не того.

К р а у з. Як жінка? Видужує?

З а п о р о ж е ц ь. Помаленьку.

Т е т я н а (з-за стіни). Спасибі.

К р а у з. А, фрау Тетяна... Як діти?

Т е т я н а. Ох!

З а п о р о ж е ц ь. Та хто ж їх знає? Десь...

К р а у з. Б'ються. Десь уже на Уралі.

З а п о р о ж е ц ь. На Уралі?

К р а у з. Еге. Шкода, коли б...

З а п о р о ж е ц ь. О, коли б вони були тут, все було б інакше. Вони б усім показали дорогу.

К р а у з. Я чув, один вернувся і ховається.

З а п о р о ж е ц ь. А, балакають.

К р а у з. Жаль, хм... До чого народ зіпсовано! Все доносять. Брешуть один на одного.

З а п о р о ж е ц ь. Від дурості.

К р а у з. Да... Дивлюсь я оце на молодь. Погана молодь пішла. Легковажна. Це тільки ми з тобою розумієм, старики. Га?

З а п о р о ж е ц ь. Та таке воно щось і справді...

К р а у з. Повна розпуста. Ну, повна розпуста. Матеріалісти.

З а п о р о ж е ц ь. Еге.

Крауз. Ти повіриш, у нас уже є офіцери, що не вмють писать грамотно. Єдиний ідеал — нажива.

Запорожець. Та в нас теж чогось би там такого так не дуже, ну, звісно, всякі.

Крауз. Да?

Запорожець. Один за другого не того...

Крауз. Не що?

Запорожець. Не думають про хороше. Ну хоч плач.

Крауз. Хліб ховають. Заброда каже...

Запорожець. Пусте.

Крауз. Тікають у ліс.

Запорожець. Да ні, поки всі дома.

Крауз. Боюсь, як би чого не сталося.

Запорожець. А що?

Крауз. Зараз набираєм до Німеччини на оборонну роботу.

Запорожець. Чув.

Крауз. Ой боюсь, щоб не довелось вішати. Закон!

Запорожець. До цього, бачу, йде.

Крауз. Да? Ти мене розумієш, отже.

Запорожець. Я й сам от думаю, що слід було б урятувати й послати до Німеччини сотню молоді на роботи.

Крауз. О Лавріне. У тебе розум, як у німця.

Запорожець. А...

Крауз. О, ти у нас далеко підеш.

Запорожець. Ось я склав список. Тут самі здорові і красиві. Натє!

На другий день затужила вся вулиця. У село в'їхав Людвіг Крауз з чималим загоном жандармерії. Автомашини з кулеметами розташувались на всіх виїздах з села, люди в тривозі визирали з вікон.

Христя вбігла до Олесі в сіни, вся в сльозах.

— Тіточко! Тітко Тетяно!

Олеся вибігла з хати.

— Олесю!

— Христе!

— Олесю, людей забирають до Німеччини!

— Що ти?

— Батько твій. Чула?

— Що?

- Список склав, і я в тім списку!
- Хто тобі казав?
- Павло.
- Бреше!
- А йому Заброда, начальник. Он як! Чому я в тім списку? Га? — Христя дивилась на Олесю з неприхованою ненавистю.
- Христе!
- Чому тебе нема? Людей продаєте?! Вислужуєтесь?
- Христе!..

Заброда стояв перед фон Краузом і тремтів.

— Коли ти появився, тоді, коло річки, пам'ятаєш, я зразу побачив, що ти мерзотник,— говорив Крауз, розглядаючи Заброду з деяким здивуванням, як не зовсім зрозумілий людський феномен.

— Але я ніколи не міг подумати, щоб твоя твариняча, та навіть не твариняча, чорт тебе знає яка, мерзота, ненависть і зло доходило до цього. Ти мене розумієш?

— Нікак нет!

— Ху-х!..

— Нащо ти вислужуєшся передо мною? Нащо ти з такою радістю доносиш на людей, виколупуєш їхні старі мізерні злочини, помилки?

— Я ненавиджу радянську владу.

— Але ти українець?

— Так точно!

— Так як же ти?.. Ми ж твої вороги... Ми ж завоювали вас...

— Клянусь честю!..

— Мовчати! Він буде мені говорити про честь! Нащо ти набріхуєш на Запорожця? Мовчати! На. От список всіх людей, що треба вирядити до Німеччини на роботи. Годі байдики бити! Знаєш, хто склав? Запорожець. Єди-на чесна людина в селі. Сволочі!

— Дозвольте,— сказав Заброда, проглянувши список.

— Ну?

— Вбийте, не вірю Запорожцю. І вам не раджу.

— Що ти знаєш?

— Поки що нічого.

— Ти диявол.

— Ваше високоблагородіє,— стрепенувся раптом Заброда. В його похмурих очах засвітився якийсь намір.— От коли він увійде зараз у хату і впише в список свою дочку, єдину дочку, тоді називайте мене дияволом, сатаною, чим хочете. А поки я бачу, що цього нема, дозвольте мені думать...

— Інтересно. Га? — переглянулись гітлерівці.

Тут Лаврін Запорожець не витримав і постукав у двері. Він чув за дверима слова Заброди.

— Що тобі? — нахмурився Крауз.

— Я прийшов сказати вам про одну свою помилку,— тихо промовив Запорожець, підійшовши до Крауза.— Народ хвилюється, і це моя вина. Я ж дочку свою не вніс до списку. Признаюсь, пожалів. Батьківська слабкість. Простіть!

— Що ти, Лавріне?

— Пишіть дочку. Сила прикладу — велике діло! Пробачте, що збагнув не зразу.

— О Лавріне, ти перемиг мене,— сказав схвильовано Крауз.— Я хотів просити тебе про дочку.

Крауз поглянув на Заброду. Заброда зблід увесь і тяжко задихав.

— Тату?!

— Чув.

— Скажіть, що це неправда!

— Ні, доню. Це правда. Збирайся у дорогу.

— Мамо!

— Лавріне! Що ти робиш? — Тетяна стояла в дверях худа-худа, жовта.

— Помовч, Тетяно. Олеся поїде до Німеччини.

— На загибель?

— Ні... Олесю, вийди з хати...— Олеся вийшла в сні.— Коли одвезеш Олесю на станцію, не вертайся в село. Все може бути.

— Що ти?

— Й ця хата може скоро згорить.

— Лавріне!

— Мовчу.

— Я не поїду! — закричала Олеся в дверях.

В хату ввійшов Мина Товченик.

— От світ настав! За границю не хочять їхати. Там

же люди які та декалони! Хоча вже ми, кажуть, зараз заграниця, га? Гутен таг вам з маком!

— Мина. Ти чув таке?..— затужила Тетяна.

— Ну? — сказав Мина, підійшовши до Лавріна і ніби катуливши його од Тетяни: — На, ховай,— тихо сказав Лаврін.— Не жалій ні коней, нічого, чуєш? Знайди і передай, щоб зразу виходили, як тільки прочитають.

— А куди виходити?

— Там все написано. Пам'ятай, Мино, у твоїх руках судьба. На посвідчення на подорож.

— Куди це ти? — спитала Тетяна.

— Не твоє бабське діло. Ауф відерзейн,— сказав Мина і з таємничим виглядом вийшов з хати.

Повернувшись додому, він звелів своїй дружині Одарці подавати обід, а синові наказав спішно запрягати коня.

— А куди це ви, батьку, їдете? — спитав Мину молодший його син — поліцай Устим.

— Не твого поліцейського ума розпорядження,— одповів Мина, доїдаючи свій обід.— Іди запрягай!

— А що пак це за бомага у тебе в шапці? — спитала стара Одарка Товчениха, готуючи коло печі харч на дорогу.

— Знов-таки не ваше діло,— озвався з-за столу Мина.

Устим вийшов запрягати коня, а за ним і його приятель поліцай Павло Хуторний, забравши непомітно листа.

Незліченними ешелонами вивозили в Німеччину людей. Олеся притулилась до матері і, цілуючи худу воскову материну руку, промовляла тихо, утопаючи в нестерпній тузі:

— Прощайте, матінко моя рідна, не забувайте мене, не забудете? А коли вернуться наші з війни, передайте... Ой не вернуться, мамо...

Олеся плакала. Вона відчувала своєю чистою дівочою душею, що вже ніколи не побачити їй своєї тихої доброї матері.

— Донечко моя, дівчинко, до останнього подиху свого молитимусь я зорями вечірними й ранішніми, щоб обминуло тебе горе лихе і лихая поруга. Щоб вистачило тобі силюньки у неволі, щоб не покинула тебе надія,

голубонько моя...— тужила мати Тетяна Запорожчиха, пригортаючи до себе дочку востаннє.

— Не вернуться, мамо. Не побачу я вже ні Романа, ні Василя... Рознесе нас по всьому світу, хто збере нас, матінко? Хто? Хто нас покличе? Мамо, мамо!

— Збере. Вір, донечко, як би тобі не було важко, вір, надійся, віруй, дитинонько моя.

— О матінко, які ж ми нещасливі! Яка нещаслива земля наша!

Плакали люди навколо. Прощалися матері з дочками, сестри з братами-каліками та малими дітьми.

Плакали обідрані, покинуті діти, розлучалися з матерями, розкидало їх на всі сторони.

Щоб цілий, може, вік уже шукати одне одного у розпачі, і не знайти до смерті, і сліду не лишити ніякого.

Одні лиш тупоголові німецькі вбивці спокійно походжали поміж нещасними і заганяли їх по вагонах, як худобу. Та оркестр на вокзалі заглушував плач і одчайдушні крики людей. Свисток. Останній вибух розпачливого крику з вікна. Хтось упав на рейки. Рушив поїзд.

Шість матерів убогих упали на рейки, піднявши руки до неба. Поїзд не спинився. Та з півдесятка чоловіків тут же розстріляли, між іншим, для порядку.

Грає оркестр.

Поїзд, переповнений невольницями, побитими чоловіками, кіньми та биками, рушив на захід.

Пропливали широкі сірі неорані українські лани, розбиті вокзали, зруйновані міста і чорні вікна спалених домів. Тетяна стояла мов кам'яна, коли підійшов до неї поліцай Іван Гаркавенко.

— Тікайте, Тетяно Остапівно! Дядька вашого заарештовано.

Коли жандарми поставили перед фон Краузом Лавріна Запорожця, побитого, у порваній одежі і знесиленого нерівною боротьбою, Ернст фон Крауз трохи не збожеволів од сказу. Проте він стримав себе, почувавши, що одна хвилина гніву вже може погубити його. Важко дихаючи, блідий, він дивився на Запорожця і довго не міг вимовити слова.

— Ти зібрав сотню юнаків і дівчат, щоб відправити в партизанський загін? — спитав він несподівано спокійним звичайним тоном.

— Да.

— Ти послав партизанам ось це...

— Да. Цього листа я послав до партизанів, щоб вони знищили по дорозі охорону і забрали до себе молодь.

— І твою дочку?

— Да.

— Молодь і дочка виїхали до Німеччини, хата твоя спалена, жінка вбита.

— Знаю.

— Ти страждаєш?

— Ні.

— Чому?

— Я тебе ненавиджу.

— Слухай. Я не буду тебе бити зараз. Я втомився сьогодні од биття,— сказав Ернст фон Крауз. Він знову був мокрий од поту і блідий. Його душила жаба. Він задихався.— Я апелюю до твого розуму.

— Я мовчатиму.

— В даній ситуації ти не маєш підстав так відповідати. Війна є війна. Скажи, де партизани і хто тут з ними зв'язаний. Тоді я тебе тихо повішу, ай... ух-х!

— Я мовчатиму.

— Ай... Ну тоді до завтра. Завтра я матиму свіжий гумор.— Фон Крауз підвівся і поволі підійшов до Запорожця.— Я сам виколу тобі очі, обрубую руки і ноги і одріжу язик. Я не можу просто обійтися з тобою. Я маю свій престиж, а ти, о, ти неабиякий клієнт.

— Іди ти к такій матері, чорт би твою душу побрав нехай.

— Ай, як я ненавиджу тебе, слов'янська собако! — важко задихав фон Крауз.— Ой хоч би мені вибратись з проклятої цієї країни!

— Не виберешся.

— Помовч. Все одно не застрелю. Буде завтра так, як я сказав...

— Посадити на ніч за дріт! — наказав він жандармам.

Часом уночі заграви пожеж освітлювали поїзд.

Тоді ревли бики в вагонах і ржали коні у тривозі.

І дівчина Христя, висунувши голову з вікна вагона, кричала в степ у розпачі:

— Прощайте!

Поїзд співав недолю по степах, по горах, по долинах:

Усі гори зеленіють. Тільки одна гора чорна.
Тільки одна гора чорна. Там орала бідна вдова.
Чорна хмара наступала,
Сестра з братом розмовляла.

У товарних вагонах співають дівчата, притулившись одна до одної.

Ой братику, голубоньку,
Прийми діток на зимоньку.

Співала й Христя і, співаючи, думала гірку свою думу. Розтерзану її душу мучили горе і зло на недолю, на весь проклятутий світ.

— Так... Скажи мені, брате-герою. Скажи мені, сестро-покритко! — промовила вона, немов складаючи пісню про себе.

— Ну годі, Христе, давайте заспіваєм веселої. Все одно вже. Ну! — розважала її Олеся і, щоб розвіяти тугу, почала:

Летіла зозуля через мою хату,
Сіла на калині та й стала кувати.

Дівчата підхопили. Вийшло ще сумніше.

— Раби... Розженуть нас по чужих світах, мов чайок у бурю. Буде нас по горах, по долинах, по чужих країнах,— не втихала Христя.

— Христе, тікаймо! — твердо й рішуче прошепотіла до неї Олеся.

Вечоріло. В концентраційному таборі в проваллі за селом невільники позалазили в нори і ляскали зубами од холоду. Під осіннім холодним небом табір здавався великим кладовищем розритих могил, де лежали на дні живі небіжчики. З одної могили тихо підносилася вгору пісня про горе. І не про людське, цур йому, гіркому та некрасивому, а про горе чайки-небоги, що давно-давно колись вивела була чаєнята при битій дорозі. Про далекі чумацькі шляхи і про веселих, безжурних ніби чумаків, що все співали собі, за волами йдучи, та й зігнали чайку, чаєнят забрали. Як билася чайка об дорогу, як припадала вона до сирої землі, як жалібно благала співців подорожніх: «Ой верніть мені чаєнята, я їх рідна мати». Лунали постріли вартових, і роздирали пісню автомати. Над табором стояв солодкуватий трупний сморід і великий невимовний смуток.

За колючим дротом сидів Лаврін Запорожець і плакав.

На темне небо повиходили зорі.

Запорожець подивився вгору. Небо було велике, урочисте, вічне. Далекі зорі освітлювали його холодним байдужим світом. Почуття вічності і безмежності світу спустило його трудну душу і трохи заспокоїло.

«Що смерть моя і смерть моїх дітей? — думав Запорожець. — І що мої мізерні муки, коли зникають в небуття тисячі наших людей. Гинуть родини, гинуть роди без числа і краю...»

— Лавріне... Лавріне... — неначе почувся йому здалека жіночий гук.

Запорожець підвівся і став прислухатись.

— Лавріне... Це ти, Лаврентій? Я принесла тобі їсти! Хліба, картоплі і гниличок...

Він пізнав голос Мотрі Левчихи. Вона притаїлась десь у кущах і тихо-тихо гукала.

— Я зараз покладу коло дроту і втечу. А ти забери та нікому не давай, наїдайся, чуєш? А ранком доїси, дужчий будеш, чуєш?

— Чую, — глухо відповів Лаврін.

— Дивись, я біжу, — тихо погукала Левчиха. І вибігла з кущів просто до нього.

Прогримів постріл — р-р-р...

— Ай! — неначе злякалась Мотря і швиденько упала мертва в пісок. Вузлики пролетів з розгону трохи вперед і впав коло дроту.

І дающа права рука її теж простяглася з розгону вперед і поникла.

Запорожець припав до землі і швидко поліз до дроту. З усієї сили він простяг руку до хліба і не дістав.

— Тітко, — прошепотів він, хватаючи пальцями пісок.

Не вернемось, чайко, ти матінко наша.
З'їли твоїх чаєняток, добра була каша.

Розносився з ями над табором тихий чумацький рекевієм. Невмирущий голос сивих століть лунав у темряві над терновими дротами.

Над мертвою Левчихою стояв Максим Заброда. На грудях на ремені блищав у нього автомат. Запорожець встав, і вони зразу впізнали один одного.

— Гарно співає недоля, — тихо сказав Заброда. — По собі знаю. Співав я оце в Сибіру по ночах, ой як співав! Де той і голос брався. Було всі люди плачуть.

Заброда переступив через труп Левчихи і підійшов до дроту.

— Сьогодні б не завадило затягти й тобі що-небудь, га? Прийшов послухати. Заспівай що-небудь, чуєш?

— Се ти вбив? — тихо спитав Запорожець.

— Кого? — Заброда оглянувся.— А, Левчиха... Та що Левчиха? Мені тебе ось жалько. Ой болітиме, Лавріне! Зірвуться з твого язика і партизани, і зброя, та буде пізно. Жалько.

— Не треба мені твого жалю.

— Така душа в мене. Ненависть моя до тебе, Лавріне, давня,— як старі пранці, а от прийшов твій смертний час — жалько... Мо, щось придумаем, га? Скажи, де партизани й зброя?

Заброда близько-близько заглянув Запорожцю в очі. Запорожець зціпив зуби:

— Іди од мене, сатано. Іди погавкай офіцеру, що на мені землі ти не заробиш. Іди!..

— Ну, що ж, вічна тобі пам'ять за таку вдачу. А я, дурний, подумав був...

— Що? Заробить на партизанах? Йуда!

— Еге. Христос найшовся. Я вже заробив і так немало в Сибіру. Хто мене туди загнав з батьками? Хто?

Заброда підняв кулаки і весь затрусився.

— Зводив ти зі мною рахунки по Марксу за століття. Тепер я з тобою по Гітлеру зведу. Ось завтра буде мій ювілей, зап'єм совіцьку владу і Левчиху...

Левчиха лежала маленька і чепурненька, у святковій одежі. На ній була чиста сорочка, яку вона давно вже тримала у скрині про смерть, і старовинна довга безрукавка, і нова спідниця чорна у синіх дрібних квіточках. А на шиї навіть низочка дрібного коралового намиста з дукачем ще з дівочих літ. Вона немов передчувала свою смерть. Вічний покій вже розливався по її чолу. Воно ніби світилося у присмерку.

— Бач, паскуда, прибралась, мов на паску!

— Не смій так говорити про неї, чуєш! — розгнівався Запорожець.— Не смій, вона свята.

— Хто?

Заброда кинув на пісок автомат і підійшов до самого дроту.

— У... ти... боїшся?

— Хто-о?..

Далі вони не витримали і вчепилися, схопивши один одного за руки через дрiт. Вони почали ламати один одному руки і пальці. Потім вони обнялися і довго душили один одного через дрiт.

— Тихо, не хрипи! Тихо!..

— Тихо! Чуєш?

Довго говорили вони на колючому дроті. Говорили про владу, про землю, про соціалізм. Говорили про куркулів, про заслання, про страждання на чужині, про голод, про смерть, про зради.

Вони плювали один одному в очі Сибіром і стражданням, голодом і смертю. Вони плювали один одному в лице Гітлером, фашистськими погромами і пожежами, шибеницями, рабством і шаленою ненавистю до Гітлера усього світу. Ненависть розбушувалася в їхніх полум'яних душах і виривалася з них страшними вибухами одна проти одної.

Вони били один одного важкими іржавими уламками своєї важкої історії і стогнали обидва від ударів. Вони то відходили один від одного, то сходилися зовсім близько, і промовляли один до одного, і знову хватили один одного, і вдивлялися один одному в блиск очей і зубів у темряві.

Вони давили один одного і притискали груди і голови до дроту, і колючий дрiт вгрузав у їхні чола, і кров стікала з них, і ненависть, і пристрасть.

— Тихо, тихо...

Вони говорили про Москву, і коли Заброта сказав, що Москва вже здалась, Запорожець з усієї сили ударив Заброту кулаком у лоб так, що іскри полетіли з нього, як з труби.

— Брешеш!

— Не брешу... Сам чув по радіо... Пусти!

— Бреше ваше собаче радіо!.. Чуєш, кажи, що ти брешеш? Кажи, або я тобі зараз голову відкушу!

— Пусти!.. Ай!..

— Не пущу! Подай мені хліб! Подай мені хліб, кажу тобі!..— хрипів Запорожець.

— Не подам... тихо...

Вони говорили то тихо й поволі, ніби нехотя, утомившись, і тоді слова виривались з їх уст, як одинокі постріли, то раптом, коли гострота антагонізму починала знову роздирати їхні гарячі душі, вони розстрілювали один одного в упор шаленими ураганами словесного вогню.

Тоді піна закипала у них на білих губах і бризки вилітали з уст і здавалися іноді іскрами, як у розлютованих драконів.

— Пусти мене!

— Пусти! Ай, ай, а!..

Часом вони з високих верховин свого двобою падали, очевидно, од великої втоми, до звичайних образ і диміли один на одного гидкими брутальними лайками.

— Пусти... твоєї матері! Пусти, не души мене... пусти, ну, жидівський батько! Злидень!

— А... Гітлерівський пес... Лакиза фашистська... Ай...

— Пусти!..

— Ага, просиш, гаде?.. Ось завтра повитягаємо з тебе жили. Наріжемо зірок з твоєї клятої шкіри.

— Ріжте, чорт вашу душу бери.

— Сам буду різати. Чуєш? Упаду перед офіцером на коліна, випрошу. Сам!..

— Слухай, ворогу мій. Ти ж людина. Подумай...

— Ці самі слова я тобі теж колись говорив, коли ти виселяв мене до Сибіру.

— То була наша внутрішня справа. А зараз батьківщина гине!

— А що мені батьківщина?

— Все!

— Га? Все? Я все віддам, аби помститись на тобі за свою образу!

— О самогубець клятий!

— Я жертва класової боротьби. Я в'язень!

— Якщо ти людина, а не диявол, то мусиш знати, що часом в'язні й судді повинні битись поруч, коли батьківщина гине!

— Хай гине, хай!

— Слухай, нечиста сило, невже тебе породила земля наша? — Запорожець відштовхнув Заброду.

— Що ж ви наробили, запроданці? — сказав Запорожець, коли Заброда підвівся і знову підійшов до нього.— Звідки ви налетіли, чорні круки? Чуєш, темна сило? Все

одно ж пропаде ваш Гітлер. Дарма що я загину, не страшно мені смерті. Чуєш? Та страшно мені, коли подумаю, де ж погниють кістки обдурених Гітлером бідних селяків наших? У яких Африках, в яких Скандинавіях? У яких пісках та в чиїх морях?

— У Сибіру,— глухо промовив Заброда і схопив Лавріна за руку.

— У... Пусти, не крути руку, раб!

— Хто раб? Я раб?

— Ти. А ти думав, хто ти?

— Я...

— Ага. Плачеш?

— Я не плачу. Сам ти плачеш, гад! Чого ти плачеш? Оплакуєш долю, проклятий.

— Іди геть! Я не хочу говорити з тобою,— сказав Запорожець.— Облиш мене одного. Я хочу перед смертю трохи подумати. Іди. Я хочу очиститись од твого дотуку. Я народний партизан, чуєш? А ти... труп. Мертвий ти!

Запорожець подивився на Левчиху.

— Подай мені хліб, чуєш? Хліб подай! Я його не буду їсти. Я поцілую його.

— Не подам!!! — осатанів Заброда і почав шалено топтати вузлик з чорним хлібом і мертву Левчишину руку.

Запорожець неначе скам'янів увесь. Він побачив свою смерть — ось вона, топчеться зовсім близько, люта, невблаганна. І стрепенулася у Запорожця нелюдська жадоба життя. З широких українських степів, з ярів і темних байраків повіяло на нього смалятиною історії, головешками, димом і кривавою парою.

Пристрасть боротьби і помсти, вся воля, весь розум спалахнули в ньому з такою страшною силою, що він в одну мить ніби возвівся в якийсь надзвичайний ступінь, близький до вибуху.

— Стій, собако! Не смій топтати! — прохрипів він і страшно блиснув очима.

Заброда спинився.

— Га?.. Ага!.. — несамовито агакнув він, роззявивши рота, і повернувся до Запорожця. І кинулися вони на дріт ще раз мовчки, ударились грудьми, обнялися, і ось тут тільки Заброда відчув, що він загинув.

Це був уже не той Запорожець. Немов залізними обценьками вчепився він в Заброду, обняв його, зірвав з землі, підняв, тяжко хекнув, з усієї сили шарпонував на себе і притис горлянкою до дроту.

Порвався дрiт. Тоді, вхопившись голою рукою за порвану дротину, Запорожець закрутив її навколо Заброди і зав'язав йому на жилуватій шії смертний вузол.

Потім він кинувся на дрiт. Залізнi колючки впивалися йому в босі ноги, в руки, в груди. Вони роздирали на шмаття його шкіру, але він не помічав уже нічого.

Він виривався на свободу.

— Гальт! — гавкнув з-під дерева Людвіг Крауз і, витягаючи поспішно з дерев'яної коробки маузера, кинувся до Запорожця. Він не сподівався такого повороту дії. Запорожець стояв уже на загороді.

— Гальт! — гукнув він ще раз уже коло самого дроту і прострелив Запорожцеве обличчя майже впритул. Стріляти вдруге йому вже не судилось. Блискавичним стрибком Запорожець насів на нього зверху і вбив одним ударом кулака у вухо. Удар був такий страшний, що офіцер умер в одну мить.

Але Запорожець уже не міг спинитися. Він виплюнув офіцеру в лице десяток своїх зубів і бив його по мертвій голові з нелюдською силою.

Заторохтіли постріли. Тоді Запорожець схопив Забродин автомат і випроставсь — увесь в крові, гарячий і натхненний.

— Гей! Піднімайтесь, хто сильний та дужий! Гей, хто жити хоче, вилізай з могил! Вставайте, гей!

— Гальт! — кричали фашисти у вартівні.

— Розгинайте спини! Ламайте дроти!

— Не тікайте, дядьку. Стріляю! Що ви робите?

— Гальт! Гальт!

— Не тікайте, бо ми пропали! Не тікайте: стріляти будем! — кричали поліцаї.

— Ура-а-а! — загриміло в таборі.

— Вперед, брати! Ура-а-а!

І вилізло з могил, з печер, із ям все, що було за дротом, все розігнулось, встало і ринулось на дротяний паркан з такою силою, що він упав і вгруз в пісок під тисячами ніг в одну хвилину.

— Свобода!

Уже передні лави досягли кущів, коли ж ударили з кущів з десятка автоматів в саму гушавину людську. Множество людей покотилося додолу, застогло. Дехто у темряві спинивсь.

— Не спиняйтесь, не спиняйтесь, бо пропали всі!

— Слухай,— гримів Запорожець,— слухай!

Такого ще не бачив ні український місяць, ані зорі. Запорожець один знищив половину ворожих автоматників. Для нього ніби не існувала темрява. Він бачив усіх і все. Він виводив людей на волю, туди, де було закопано зброю.

— Ні кроку назад! Вперед, за мною вперед!

— Стій, назад! Не губить нас! Назад! Стріляємо! Огонь! — ревли поліцаї.

Ніхто не відступив, ні одна душа. Так хотілося жити.

Плигали з кручі в Десну навіть ті, що зроду не плавали, і, не уміючи, перепливали, перелізали Десну, дивуючись своїй надзвичайній владі над водою.

Тільки деякі, у кого од голоду не вистачало сили чи пристрасті, чи хто був ранений, ті не змогли перемогти свого невміння плавать. Вони загинули у чистій деснянській воді, не помічаючи, що вони тонуть. Та і в останню рокову мить їм ще здавалося, що линуть вони на свободу, і радість не покидала їх до самісінької смерті.

І тільки де-не-де виринала трудяща рука, ніби посилаючи живим свій останній привіт.

— Прощайте!.. Потопаю...

Олеся й Христя бігали у тісних містечкових провулках біля станції. За ними гналася сторожа. Ось вона загнала їх у завулок і схопила.

— Ви чого не хочете їхати до Німеччини? — спитав станціонний жандарм, коли їх обох привели до поліції.

— Так тепер же й тут Німеччина,— сказала Христя.

— Так. Але вам тут нічого робити. Тут не буде ні фабрик, ні заводів. Все там. Треба там працювати, щоб скоріше перемогти ворога.

— Якого?

— Червону Армію.

— Так вони ж свої.

— Роздягніть їх і дайте по двадцять гарячих.

Поліцаї кинулись до дівчат.

Уночі вони знову впали з поїзда на ходу. Вони бігли довго по полю, потім байраками, долинами до лісу. За ними гналися. Вони падали, біжачи, й знову бігли. По них стріляли. Вибившись з сил, вони стали й підняли руки вгору.

Вони знову їхали в поїзді з іншими дівчатами, коровами, кіньми. Довжелезними поїздами вивозились до Німеччини невольники з української землі. Ешелон спинився на маленькій спаленій станції поруч з другим ешелоном, що теж тягнувся на захід.

З товарового вагона виглядали чоловіки. Жовті, виснажені, неголені, биті полонені люди з концентраційних таборів, оточенці, дезертири й так собі небораки, позбавлені волі й закону, вивозились на тяжкі й небезпечні роботи до Німеччини.

— Здорові були, дівчата! Звідки будете? Чиї? — спитав через вікно один молодий чубатий парубійко. Він ще не втратив парубоцького форсу. Любив він дівчат, та й пісні ж знайомі. Згадалась йому вулиця, веселі ласкаві дівчата, пісні на колодках, місячні ночі й ясні зорі.

— Чиї будете?

— Фашистські! — сказала Христя.

— О?!

— А ти думав твої, сукин ти син? Блазень, дезертир смердючий!

— У, подумаєш!..— образився парубок.— Ми таких, як ви...

— Що? Хам ти проклятий!

— Оте саме.

— Що? Покидали для бардаків, сукин ти син нехай, раб.

— Іди ти, барахло... Я полонений,— зникновів «кавалер».

— Ух ти... полонений! А чому ти полонений? Крові злякався? Оборонець батьківщини! «Чиї ви, дівчата?»

— Кавалер... У, гадина! — Христя тремтіла од ненависті. Увесь свій біль і кричущий протест проти безпросвітної недолі, весь гнів своєї пристрасної натури вона обрушила на невольників. У неї не було до них ні жалю, ні співчуття. Дурацьке запитання і той блюзнірський тон, яким воно було вимовлене, обурих її. Вагон стояв

перед нею як образ не тільки біди й неволі, а й гіркої якоїсь, здавалося їй, провини.

Варта з приємністю слухала оцю сварку і, хоч не розуміла ані слова, дивилася з презирством на обидва вагони.

— Та годі-бо, Христе,— стримували Христю дівчата.— Ех ви, і сорому у вас немає,— докоряли вони чоловікам.

— Дезертири! — кричала Христя.— Як ви смієте мені в очі дивитися?!

— Іди ти!..— гримнув хтось з чоловічого вагона.

— Іду в неволю, будь ви прокляті нехай! — кричала Христя уже на ходу поїзда, висовуючись з вікна вагона.

— Як я ненавиджу їх, Олесю! — сказала Христя, обернувшись до Олесі, коли поїзд минув станцію.

— Щоб отак опуститися!

— Христе...

— Нащо вони тікали, скажи мені? Нащо вони кинули нас на знущення ворогу? Чому вони не вмерли в боях, щоб я плакала й молилася на них?

— Так уся Європа, кажуть, здалась,— сказала Олеся.

— Так то Європа, а то ми... Ай! Ну, де їхня гордість? Де їхня мужність? Хто їм це простить? Скажи мені? Ми ж тепер пропали? Що, не правда? Скажи мені, Олеся, правда?..

Христя засипала Олесю сотнями болючих запитань, що не давали ні одній дівчині ні їсти, ні спати, що мучили їх і доводили до відчаю і вчинків одчайдушних і жахливих. Цими запитаннями, мов отруйними стрілами, були поранені їхні змучені серця і розум.

— Ти що сказав тій дівчині, падлюка? — спитав «полоненого кавалера» похмурий, виснажений і висушений пекельним внутрішнім вогнем Степан Сорока.

— А нехай не...

Сорока вдарив «полоненого» з усієї сили в ухо так, що той як сніп повалився додолу.

— Що ти б'єш людину? — розгнівався один з невольників.

— Яку людину?

— Нащо ти людину вдарив?

— Людину? Тут нема людей. Тут раби,— глухо прогрімів Сорока.

— Які раби? А ти чув, що вона йому сказала? — обурився другий гордий невольник.

— Для нас вже немає образи. Для вас і для мене...

— Олесю, я ненавиджу їх за погану війну,— шептала Христя, притулившись до Олесі.—Нашо вони кинули нас?

— Христе!

— Що, не правда?

— Неправда. Правда, та не вся. Це тільки половина правди,— сказала Олеся.— Та діло й не в тому, хто більш чи менш винен.

— Ну, а в чому ж?

— У нещасті, в роду.— Олеся нахилилась до Христі і взяла її за руки, мов хвору свою сестру.— В нашому роду. Ми жінки, Христе. Ми матері нашого народу. Треба все перенести, треба родити дітей, щоб не перевівся народ. Глянь, що робиться. Множество мільйонів гине. За це ж вони вмирають, наші, як би там не бились. Я вірю, Христе, вірю! Нізащо не буде по-гітлерівськи, нізащо!

Олеся майже крикнула останні слова. Очі її світилися глибокою вірою в життя, в торжество добра і перемоги.

— Я вірю! І ти вір, Христе. Вони тебе душать, а ти вір! Вони тебе б'ють, а ти вір...

— Олесю, коли в мене родиться їхня дитина, я її задушу! — раптом сказала Христя, відповідаючи собі на своє нестерпне запитання.

— Христе, ти?..

Христя упала на нари і глухо заридала.

— Німеччина! — кричала дівчина у вікно вагона.

— Остання українська станція! — сказав хтось у прочинені двері.

Заплакав, затужив вагон. Олеся й Христя глянули одна на одну.

— Чуєш? Чужа земля.

— А, прокляті, прокляті!..

Плакав вагон.

— Прощай, Христе! Прощай, я плавати не вмію! Що ж мені робити, Христе?! — тужила Олеся, бігаючи заломивши руки понад берегом річки, вздовж очеретів. Христя перепливала річку. Вона була вже на середині.

— Вони вже біжать до мене, Христе! — кричала Олеся. — Я чую їх свист! Мамо, Мотінко, Василю! — Олеся оглядалася навкруги.

— Ага, ось вона! Тікати?!

Три жандарми вхопили її й одірвали од землі. Олеся вирвалася од них і припала до землі. Вона хотіла взяти жменю землі. Вони схопили її за руки.

— Дайте мені хоч жменю землі! Прошу вас!

— Для чого?

— Рідна земля моя.

— Це наша земля, українська дура, — процідив крізь зуби жандарм і повалив Олесю. — Одійдіть...

Страшно помстився фон Крауз за смерть свого сина. Він власноручно перестріляв усіх поліцаїв, крім двох — Івана Гаркавенка і Устима Товченика, яким вдалося сховатися в кущах.

Спалили хатину Запорожця, за нею синову хату, братову. Потім гітлерівські наймити, ремісники і прикажчики кинулись до хат усіх, хто був у партизанському реєстрі. Клали цілі родини додолу в ряд і стріляли, підпалюючи хати. Вішали, регочучи од клінічної пристрасті, ганялись за жінками, однімали дітей у них і кидали в огонь. Жінки, щоб не жити уже на землі, не бачить нічого, не клясти, не плакати, плигали в розпачі в огонь услід за дітьми і згорали в полум'ї. Високе полум'я гуло у саме небо, тріщало, вибухало глухими вибухами, і тоді великі солом'яні пласти огню, немов душі українських розгніваних матерів, літали в темному димному небі і згасали далеко в пустоті небес. Повішені дивилися вгору з страшних своїх шибениць, ще гойдаючись на них і одкидаючи на землю незабутні моторошні тіні. Горіло все село. Все, що не встигло втекти до лісу, в очерети, в потайні ями, — все загинуло.

Не стало прекрасного села. Не стало ні хат, ні садків, ні добрих, лагідних людей. Самі тільки печі й печища білили серед попелу й вугілля, та де-не-де висіли трупи на ушулах чи на грушах. Нікому було ні плакати, ні кричати, ні проклинати.

Світало. Тихо. Аж ось промчалися по мертвій вулиці два вершники туди й назад. В горіле селище в'їжджав невеликий кінний партизанський загін. Видно, здалека прибули народні месники. Коні були стомлені, в милі.

Тільки вершники не знали ніби втоми. Все оглядались, тримаючи наготові зброю. Стали. До тихої криниці під вербою, де колись Олеся воду брала, підїхав вершник Роман Запорожець, командир партизанського загону.

Довго гуляв Роман по Україні, багато висадив у повітря мостів з поїздами, військових складів. Тисячі окупантів прокляли своє життя за одну-єдину зустріч з партизаном Запорожцем. Не всі б тополівці впізнали в ньому м'якого, веселого Романа. Суворі боротьба, і нечуване народне лихо, і народна кров, що повеліла йому виконання суворих своїх історичних присудів, поклали на нього жорстоку свою печать. Це був воїн, безстрашний месник, подібний до прадідів своїх, ім'я яких він носив. За його голову покладена була фашистами висока ціна. І от, мандруючи в глибокий рейд, заскочив він до рідного села.

Рідне село! Чиє серце сина або брата не стугонить у грудях? Не рветься вперед? Не мліє в тривозі — де ви, де ви?!

— Гей! Хто живий? Озовися!

Ходить Роман серед трупів.

— Гей, хто живий у полі? Озовися!

Не обізвалася ні одна душа в полі.

Тільки одна душа обізвалася. Коли підійшов Роман до льоху і, відчинивши ляду, промовив до чорної ями свої слова, обізвалася з ями одна душа — матирина. Кинувся Роман у яму.

— Мамо!

Присвітив ліхтариком і побачив серед трупів свою матір.

— Синочку!..— і вмерла.

На другий день повстав увесь район.

— Партизани!

Фон Крауз схопився з ліжка і затремтів од жаху. Ховатися! Куди? Заходив будинок од вибухів бомб. У місто вривався Запорожець.

Вороги тікали, одстрілюючись куди видно.

Молодь ішла до партизанів в лісі, і матері благословляли синів своїх на труд і грізні бої, на життя в лісах і болотах, на подвиги.

Тікали поліцаї у байраки.

Отак одного разу за селом, у рівчаку під лісом, п'ятеро поліцаїв пили горілку.

— Ну, товариші поліцаї-курви, пропали ми, будьмо живі!

— Та йди ти!

— Болячки наживеш. Пропали, к чортовій матері! Ну, що його робити?

— Не знаю. Розгубився! Ну, будьмо... Ох, прокляті німці!

— У партизани треба йти, от що!

— Еге. Ось піди!

— І піду.

— Ну й обсмалять, як кабана.

— Та ну? От жизнь, таку його мать, нехай!

— А ти, Максиме?

— Я не хочу.

— Ти ж казав, що підеш.

— Я роздумав. Де наша армія? Може, десь коло Уралу ще. Шутка сказати, коли вона повернеться. Так я оце дурний буду тягатися тобі по лісах у партизанах, як вовк, а ви мене будете ганять.

— Хто?

— Пожди. На, випий.

— Не хочу.

— Чуєш?

— Стій.

— Та йди к чортам! Я думаю, оце в поліцаях з півроку ще побуду, а там уб'ю з десятків хриців, та й в партизани, коли вже армія буде підходити, о!

— От сволоч.

— А ти? Подумаєш! Ідейний...

— А я зараз піду.

— Ну й іди. Спробуй.

— Ну й спробую. Думаєш, тебе злякавсь.

У кущах стояла партизанська застава.

— Стій!

— Ай!

— Тихо!

— Не лякай!

— Куди йдете?

— До партизанів. Чи не ви оце будете?

— Ну?

— Синочки мої. Прийміть мого хлопця до себе. Благаю вас. Пропаде хлопець.

— Чого?

— В поліції служить. Голубоньки...

— В поліції?

— Еге. От біда. Ну, що його робити. Я б, каже, мамо, пішов у партизани, так боюся. Так, каже, я їх боюся. Заріжуть або обсмалять, як кабана. Так я оце...

— А де він?

— А не тронете? — стара Одарка Товчениха пильно вдивляється в партизанів.

— Та ні, коли не провокатор, помилуем.

— Голубчики, синочки мої... Ой спасибі ж вам...

Устиме! Іди сюди!

Поліцай Устим Товченик обережно вийшов з кущів.

— Іди-бо, кажу! Бодай тобі ноги повсихали!

— Здрастуйте.

— Шапку зніми, невіглас! Пожди, я тобі покажу поліцію!

І Одарка почала бити дрючком свого поліцай під веселий регіт партизанів.

— Ну, кажи!

— Простіть, товариші. Клянуся вам, що де б я тільки не стрінув фашиста чи націоналіста,— у клоччя рватиму!

— Ну ладно. Ради матері приймем.

Поліцаю Івану Гаркавенку, що теж через кілька день прибів до партизанів, не зразу повезло. Його не хотіли приймати. Партизани щойно вийшли з бою, і розвідка принесла їм гіркі відомості про гітлерівські звірства. Вони обступили Івана і дивились на нього грізно й вороже. Вони пронизували його гнівними своїми очима. Вони розстрілювали його, здавалось, кожним поглядом.

— К такій матері! Приймете такого гада, товаришу командир, воювати не будем!

— Що за бардак!

— Всяку гидоту, зрадників прийматимем!

— Шпигуни лізуть в партизани!

— Геть! Розстріляти сволоту!

— Повісити! — гули партизани.

— Помилуйте, браття!

— Які ми тобі браття, поліцейська сука?! — гнівався новохрещений партизан Устим Товченик.

— Устиме!

— Я тебе не знаю!
— Та це ж я, Устиме...
— Не знаю!
— Товариші, не будьте такі жорстокі! Будьте ж люди!
— Ага! Людяності захотів. Ми бродимо, як хижі звірі, в лісах, у болотах і не маємо де голову прислонити!
— Так і я...
— Мовчать! В облави ходите на нас. Батьків наших убивали, матерів, жінок, дітей!
— Товариші...
— Мовчи... Де мої діти?
— Верни мені матір! Хто мого батька спалив?
— Товариші, так і в мене згоріло все... Батька вбито, жінку погнали в Німеччину. Кажуть, плакала й проклинала мене і все на світі, товариші. А я броджу звірюкою в лісах вже другий тиждень.
— Дослужився, поліцейський собака!
— Помилуйте! Ви думаєте, я продався?
— А що?
— Мене примусили! Я не хотів бути поліцаєм.
— Ми тебе знищим не за те, що ти поліцай!
— А за що?
— За те, що ти — мерзотник, пригноблював народ, що був ти поганим поліцаєм!
— Так, товариші, нема ж хороших поліцаїв. Посада ж хамська... Я не хотів, їй-богу! Устиме, скажи ж бо...
— Я тебе не знаю!
— От щоб я проклятий був! Щоб я проклятий...
— Брешеш, гаде! — закричали партизани й почали його бити.
— Їй-богу, правда! От їй же богу, правда! — моливсь поліцай.— Устиме, скажи-бо, сукин син, не бійся!
— Я не знаю тебе.
Коли перед ним звелися дула рушниць, він упав перед ними на коліна і, схопивши жменю землі, заплакав:
— Клянуся святою рідною нашою землею! От щоб я подавився нею, гляньте! — Він почав їсти землю, обливаючись сльозами.— Тату, тату, голубоньку мій сивий! — тужив він перед смертю.
— Пождіть стріляти, стрільці! — раптом почувся голос з лісу. Партизани оглянулись. До них підходив у супроводі двох партизанів якийсь чоловік. У нього були зав'язані очі.

— Шумлять ліси стрільбою, шумлять,— сказав він, коли його поставили в партизанське коло.— Світе мій убогий! Де на тобі пролилося ще стільки крові, як у нас? Де стільки передсмертних криків, сліз, відчаю?..

— Зніми пов'язку! — глухо промовив комісар загону. Зняли пов'язку — Лаврін Запорожець.

— Запорожець?! Товариші, Запорожець, тополівський староста! — закричав поліцей Іван Гаркавенко.— Людоїд проклятий! Це ж він людей у ярма запрягав!

— Ага, вже тут? Ну, слава богу,— сказав Запорожець, поглянувши на Гаркавенка.

— Мироїд!

— Помовч, блазень... Здрастуйте!

— Хто такий? — спитав комісар.

— Та той же мироїд, що вам людей прислав був... Щось нікого не бачу,— оглянув Запорожець партизанів.

— Яких людей?

— Бреше, в Німеччину одправив півсела! Дочку свою продав у рабство! — не витримав поліцей Гаркавенко.

— Постій, постій! — сказав комісар загону.— Запорожець?.. Людей твоїх нема й дочки нема. Не знаєм.

— Нема? Знаю, що нема...— Страшна правда вхопила Запорожця за горло. Йому нічим стало дихати.

— Йуда!

— Як ти тут опинився?

— Не понаравилась служба. Подав в одставку. Ось сторож! — показав Запорожець на Гаркавенка.— Він вам все розкаже.

— Людей у ярма запрягав?

— Запрягав.

— Нащо?

— Щоб зліші були.

— Що?!

— В неволі зло — велике діло.

— Каїн!

— В неволю продавав?

— Продавав...

— Дочку продав?

— Продав.

— Годі!

— Розстріляти пса!

— Даремно. Я б не стріляв,— спокійно і ніби бай- дуже сказав Запорожець.

— Да? Так повчи нас, кате, що нам робити з тобою? Повісити, спалити, закопати в землю? Скажи, чого, якої плати хочеш ти од нас за дітей, за батьків наших по-палених?

— Кажи, вибирай кару, сукин ти син!

— По якому закону судити тебе?

— Я хотів би, аби мене судили по закону народного лиха,— тихо й виразно промовив Лаврін.

— Що?

— Багато нарубаєте дров, бачу по вас. Хто тут най-старший?

— Я,— сказав молодий командир партизанської роти Грицько Гулак.

— Так от що, хлопче...

— Помовч! — розгнівався Гулак.— Балакати мені будеш, гад! Народного закону захотів!

— Да!

— Творець народного лиха хоче закону!

— Не творець, жертва!

— Ловко. От фашистський прихвостень. Півсела, дочку продав...— звернувся Гулак до партизанів.

— Іди ти під три чорти! — сказав Запорожець.

— Він збожеволів перед смертю? — сказав партизанам Гулак.

— А по-моєму, ви показалися. Вбивайте, прошу вас. Вбивайте, ну! Доставте радість полковнику Краузу. Соблюдіть чистоту лінії.— Терпка гіркота і біль почувлись у голосі батька п'яти синів.

— Що він меле?

— Народні месники!.. Хіба те, що сталося зі мною, з селом, не тяжче смерті у стократ?..

Партизани притихли. Багато різних думок, почуттів, спогадів розбудили в них ці несподівані чудні слова Запорожця. Перед їх духовним зором виникла раптом вся рідна земля в огні, у множестві страждань і тяжких протирічивих трагедійних стиків. Велика нещаслива земля!

Раптом залунали крики. Показалися вершники, швидкі, як вітер зі сходу.

— Товаришу командир! Партизани з-за Дніпра!

— Ур-ра! — лунало в лісі.

До Гулака під'їхав Роман Запорожець.

— Здоров, товариші! Що за Каїн під деревом стоїть?

— Батько твій, синку! — пізнав Запорожець свого сина.— Гітлерівський прихвостень...

І Лаврін Запорожець упав непритомний.

— Нумер цвай таузенд зекс гундерт ахт унд фірціг! Форнаме Галька! Плятц! — вигукував мілітаризований фашист Курт Ріхтер. Це був товстий рожевий свиноподібний чоловічок. Не дивлячись на повноту, він був меткий і жвавий. Вся його постать, рухи, улеслива посмішка і лексикон видавали в ньому дрібного крамаря чи прикажчика. Біля нього стояла убога, голодна і виснажена горем українська дівчина. Вона дивилась на рабовласників, що зійшлися з усього Берліна і його околиць на страшний оцей розпродаж рабів, і їй здавалося, що все це сон. А за нею стояла купка товаришок по недолі, напівроздягнених і битих.

— Майне дамен унд герен! — гарикав Курт Ріхтер своєю крамарською скоромовкою.— Ве зі волен, дас іст бесте україніше медхен. Іх хабе шон феркауфт гойте фір гундерт штук!

— Фон вельхе штадт?

— Чернігів!

— Найн! Ес гейтс дас ніхт! Дас шрекліхе льойте!

— Бітте, польтавка!

— Нур польтавка!

— Бітте шон! Олеся! Ком гер! — метушився Ріхтер.— Зо, бітте! Форнаме — Олеся, польтавка!

— О!

— Ах!

— Польтавка?

— Йа! Абер дас костен етвас тоер! Дас іст прима кваліте, бітте шон, майне герен. Заен зі маль. Повернись... Зо, бітте шон! Дас іст райне славянше вайбліхе шенгайт, ніхт вар! Міт файне бруст унд фігур, ніхт! Міт... унд зо вайтер, ха-ха-ха! Повернись. Так. Ще раз. Роззяв рота. Ну! Унд дан, майне герен, дас іст нох дівчина, ферштеен зі?

— Ах, ду біст нох дівчина?

— Ні, я не дівчина,— сказала Олеся.

— А, шаде.

— Я погвалтована вашими солдатами жінка.

— Ти не можеш скаржитися на наших солдатів. Ти завойована. Солдати мають свій інтерес.

- Хто чоловік?
- Ваш ворог. Боєць Червоної Армії.
- Армії? — зареготала німота.— Армії? Де вона — нема вашої армії. Капут. Все!
- Брешете. Є.
- Ну, большевістіше сука!.. Що вона може робити?
- Все,— сказала Олеся.
- Алес!
- О!
- Вона співає. Майне герен, вона чудесно співає. Співай!
- Я не хочу співати.
- Чому вона не хоче співати?
- Я хочу плакати.
- Вона хоче плакати!
- А... заспівай сумної.
- Ні.
- На, на, на!..— Її вдарили парасолькою.— Ну?

Летіла зозуля через мою хату.
Сіла на калині та й стала кувати...

До Олесі підходили, мацали її руками, повертали. Олеся, здавалося, не помічала нікого, немов її не було тут, на цьому огидному торжищі невольників. Вона була на Україні. Вона линула над нею до батька, до матері, до братів, до Василя, що десь далеко-далеко проливають свою кров за рідну землю. Вона відчувала, що ця жахлива дійсність не може тривати довго, бо тоді світ мусив би згаснути, та дійсність поклала на неї свою ганебну руку.

— Дас майне!

— Фрау Крауз?! Бітте шон, гнедіке фрау!

Олеся глянула на свою господиню. Перед нею стояла дружина полковника Ернста фон Крауза.

— Василю! — крикнула Олеся, немов прокинулась од моторошного сну.

— Як у мене б'ється серце... Як у мене б'ється серце... Олесю! Як у мене б'ється серце! Ай!..— стогнав у нестямі Василь.

Він лежав у польовому шпиталі на операційному столі. Сестра тримала його голову. Над ним трудилися хірурги. Бряжчав хірургічний інструмент. Ревли десь гармати, і стіни шпиталю тремтіли од вибухів бомб.

Василь випустив автомата і з усього розгону поточився додолу. Він спробував було ще підвестися, але його почало раптом рвати, і він знепритомнів.

Його поклали на стіл. Він чув, як стогнали навколо поранені і кричали, б'ючись на страшних своїх хірургічних столах.

— Як у мене б'ється серце, Олесю... Як у мене б'ється серце... Олесю, ай-ай-ай! Як у мене б'ється серце...— кричав він у нестямі.

Хірурги різали пошматовані його м'язи, стулювали кістки, зшивали його, поспішали з усіх сил.

Вони трудились над ним і над його товаришами день і ніч, окривавлені, серйозні.

Санітари подавали їм поранених, сестри підносили хірургічне приладдя. Кості поранених тріщали під обценьками хірургів.

Санітари піднімали його з хірургічного стола.

Товариші витягали його з палаючого танка через люк. Гупали міни зовсім недалеко. Земля тряслась од вибухів і лязгу заліза. Він був поранений знову. Його не можна було впізнати. У нього очі лізли з очниць од диму й страждання. Він був опечений. Пролітали мимо танки. Він був опечений. Зціпивши зуби, він мовчав, поки не крикнув: «Ай!»

Його поклали на хірургічний стіл. І знову над ним трудились лікарі, безсонні й злі, мов люті м'ясоруби. Вони кричали на сестер-жалібниць і лаялись поганими словами, проклинаючи інструмент, невправність помічників і все на світі.

— Олесю, як у мене б'ється серце, Олесю, як у мене б'ється серце. Олесю, серце... Ай, серце... Вперед! За Батьківщину! — кричав він, непритомний, під ножем.

— За Батьківщину, вперед! — махнув рукою Василь, висунувшись з танкового люка. Ринулися танки в бій.

— Слідуючий! — кричав хірург. Василя поклали перед хірургом.

На лобі знайомий шрам. Лице замучене, але спокійне і навіть посміхається. Він у глибокому сні. Над ним і навколо шаліє грім канонади.

Минуло літо. Білий танк горів на снігу серед руїн.

Василь лежав перед танком на снігу удвох з товаришем, поливаючи противника з автомата.

Ось він підхопився, кинув гранату і, підірваний вибухом ворожої гранати, упав на сніг.

Василь знову на столі. Знову та ж картина. Знову хірурги.

І поранених несуть, несуть безліч поранених. Кипить робота в хірургічній. Дзеленчать вікна од вибухів, і чути навіть кулемети. Упала сестра од втоми.

— Гей, заберіть сестру!

— Ні, чорт мене забери! Я хірург до кордону. А там кулемета візьму, обвішаюсь бомбами! Бомбами! — кричав старий утомлений хірург...

Величезним вибухом висадило вікна. Все затремтіло і зрушило з місць. Хірурга кинуло об стіну.

— Як у мене б'ється серце, Олесю... Де ти?.. Де ти?.. — стогнав Василь на хірургічному столі. Шпиталь хитався і тріщав увесь од тяжкого реву війни і стогону поранених радянських людей.

— Олесія! — фрау Крауз увійшла до Олесиної кімнати. Олеся дрімала на ліжку.

— Встань! Ти знову лежиш?

— Я хвора.

— Ти написала додому листа?

— Написала.

— Ти щаслива?

— Так.

— Ти написала, що ти щаслива?

— Так.

— Що в тебе є окрема кімната?

— Так.

— Ти написала — жду ответа, как золовей лета?

— Так.

— Ну?

— Не відповідають.

— Розкажіть мені про своє село... Еммо, ком гер!

Увійшла Емма, невістка фрау Крауз.

— Ну?

— Я вже розказувала.

— Розкажи ще раз про гору і про річку. Ну! Ах, майн гот, коли вже скінчиться ця жахлива війна. О, кляті біль-

шовики, звірі, як наші діточки страждають там! Ой як мені хочеться поїхати туди, до Східної Німеччини, Еммо. На горі над річкою буде наш будинок. О, ти там матимеш роботу, Олесія. Ну, яка річка, кажи?

— Річка тиха-тиха. Лілей багато. І верби над водою. А село мов квітка, теж тихе-тихе.

— Ох, вундербар!..

Олеся заплакала.

— Не треба плакати.

— Руе! Ну, тихе, тихе! Ну, вайтер!

Раптом почувся дзвінок. Фрау Крауз схопилась за серце. Якесь зловісне передчуття пройняло холодом злобну її душу.

— Мамо!

— Еммо!

— Ху! Як я боюсь. Ну, вайтер. Село тихе, тихе... Ну, говори...

— Мамо! — Емма розкрила листа і почала читати.

— О? Руе... Еммо... Руе...

— Людвіг!!!

— А...

— Мамо!

— А-а!.. Готтес!.. Людвіг!..

І стара Краузиха вибігла разом з Еммою з кухні.

Олеся перелякалась. Вона відчула, що трапилось лихо і що воно не обмине її.

Хазяйки ревли в покоях мов божевільні. Аж ось рев почав наближатися до кухні. Олеся кинулась до дверей, та не вистачило в неї сил боротися. Вдерлися вони в двері і кинулись звірюками на Олесю. Олеся вирвалась і плигнула у вікно.

Олеся розплющила очі. Їй здалось на одну мить, неначе хтось її покликав. Вона оглянулась. Нікого. Тихо. Ясна ніч. Навколо бур'яни і печища убогі. Вона стояла коло рідної печі і нюхала пучечок сухих материних гвоздик од пристріту, що їх знайшла вона в пічурці. Так ось вона, рідна Тополівка. Ось верби, криниця під горілою вербою. «Річка тиха-тиха. Лілей багато. І село мов квітка, тихе-тихе... Вундербар», — пригадала вона.

Багато минуло часу, як кинулась Олеся через вікно в життєву прірву. Багато лихих надзвичайних вітрів носило її, мов піщину у пустелі. Багато горя і бруду з брудних

кривавих шляхів і переплутаних стежок прилипло до молодого її тіла і душі. Не раз і не два кричало, розтиналося, горіло огнем у грудях дівоче її сумління під тиском мерзоти і неблаганного насильства на широкому терені аморальності і занепаду.

Нестерпні довгі поневіряння на чужих дорогах довели її не раз до каламутного відчаю, провалювали в болото отупілої байдужості і бажання вмерти.

— Нашо я Василю така, нашо? Куди я йду, чого я йду? Хто пожаліє мене? Хто я? Не дівчина, не жінка, не мати.

Вона йшла додому. Сила, що несла її на схід, на Україну, була надзвичайна.

Вона була вже не красива, не молода, не чорнява. У неї було сиве волосся і брудні, вимучені руки з усіма слідами холоду, голоду, лісу, байраків, земляних ям і нужди.

Не питайте, якою ціною добралася вона додому. Бо тоді ви розстріляєте її за аморальність.

Чи впадете перед нею на коліна і гарячим своїм співчуттям розпалите трутизну її спогадів. Ніщо не зміниться. Все було.

О час! Великий, мудрий художник! Ти несеш на своїй палітрі не тільки сивизну нашу, чи задерті кирпи, чи короткозорість нашу, чи випадкові часом ознаки наших геройств, а щось незмірно більше, глибше і велике, що складає в блакиті майбутнього блискучої краси трагедійний портрет безсмертного нашого народу.

— Хто тут?

— Я... Хто тут?

— Я...

— Хто я?

— Христя... Олесю?!

— Христе! Се ти, Христе?

— Олесю!

— Виходь!

— Виходь ти!

— Ти взнала мій голос?

— Так.

— Це ти?

— Я. Це ти?

Вони впали одна одній в обійми і голосно заплакали в бур'яні посеред двору. Старий український місяць

освітлював їх байдужим своїм світлом.

— Звідки ти, сестро моя?

— Як ти, голубонько?

— Втекла?

Вони вдивлялись одна в одну, гладили тремтячими руками руки, плечі, щоки.

— Ой!

— Неначе сон!

— Правда?

— Як я плакала по тобі!

— Де ти?

— Хто ти? Зброя... Христе, ти партизанка?

— Ні, Олесю. Не партизанка я. Я жінка фашистського ката,— сказала Христя.— Італієць він, капітан Пальма. Пам'ятаєш, як розлучились ми з тобою? Прости мені, сестро...

— Ну що ти, Христе...

— Я чула твій плач. Мені хотілось тоді втопитись. Ну як я забула, що ти не плаваєш?

У тихій річці біля латаття плавала дівчинка років семи. А друга сиділа на березі, Олеся. Вони сміялися обидві. Прозорий спогад про далеке святе дитинство промайнув перед ними ластівкою. І зник.

Уже з другої далекої річки виходила невольниця Христя у мокрій одежі. Упала на берег посиніла. Її рвало водою, поки не прикрила ніч, непритомну, напів-мертву.../

Вона стояла на вулиці невеликого міста. Вона була гарно вдягнена. Вона була чимсь перелякана. До неї підійшла якась чужа жінка, горда, зла вовчиця, і з підкресленим презирством ударила її по щоці. Потім вона вдарила офіцера...

Полковник фон Крауз увійшов до штабу карного італійського загону темний як ніч. Це було в невеличкому місті, колись красивому і тихому, славному своїми садами і піснями.

Фон Крауз підійшов до вікна. Десь недалеко горіло. Полум'я то вибухало величезними язиками, то падало й потопало в диму, то кидалось од вітру на всі боки з глухим гудінням, і офіцерські тіні метушились по хатніх стінах, як зловісні привиди. Здавалось, захитався цілий

світ. Дзвонили ніби дзвони, кричало щось несамовитим моторошним криком, і торохтіли автомати.

— Пальму!

— Капітан Пальма!

Капітан італійського карного загону Антоніо Пальма хутко ввійшов і став посеред штабу:

— Капітан Антоніо Пальма!

Фон Крауз оглянувся і з огидою зміряв його очима.

— Це вас ударила вчора по морді жінка на вулиці?

— Так, вона мене вдарила...

— По морді. Хто вона?

— Німкеня. Туристка.

— З ким ви йшли?

— З своєю дружиною.

— Неправда.

— Правда.

— Вона її теж ударила по морді?

— Так.

— А ви що? Чому ви не застрелились? Чому ви?.. До речі, хто ваша дружина?

— Українка.

— Ім'я?

— Христина.

— Ви її любите?

— Ні.

— Нащо ви одружилися?

— Я мушу мати дружину.

— Вам мало тут всяких тварюк?

— Я так не можу. Свої відносини до жінки я люблю обставлять красиво.

— Ви мерзотник. Ви аморальна істота. Ви розумієте?

— Так.

— Ви вішаєте, стріляєте, палите їх батьків. Нищите братів, а ця аморальна сволота, ці духовні проститутки, тварюки лізуть до вас у ліжко кохатися з вами, вбивцею і катом. І ви обнімаєте цю сволоч. Мені гидко на вас дивитися. Я образив вас, ви чуєте?

— Мене не можна вже образити.

— Чому?

— Потім скажу. Продовжуйте.

— Яка мерзота!

— Так, але ж ви заохочуєте солдат женитися. Ви ж розбестили всю країну!

— Солдати друге діло. Ми маєм тут окремий інтерес.

— А офіцери? Я можу вам назвати... Теж окремий інтерес?

— Да. Їхні повії нам служать. А що робить в цьому плані синьйора?.. Нічого? То-то ви так часто тікаете з вашим батальйоном. Я мушу допитати вашу жінку. Приведіть сюди фрау Пальму.

— Її нема.

— Де вона?

— Вона зникла вночі.

— За яких обставин?

— Коли ми тікали з міста, вона лишилась.

— У партизанів?

— Так.

Крауз почав сміятись.

— О, тепер я нарешті зрозумів ваші слова. О, звичайно, вашу італійську честь нічим уже не можна принизити після того, як од вас, побитого офіцера, втекла ваша синьйора. Так я вас зрозумів?

— Ні.

— Що?

— Мене не можна образити тому, що на землі вмерла мораль.

— Що? Як? Хто вмер?

— Мораль. В цій війні не буде переможців і переможених, а будуть загиблі і вцілілі,— сказав Пальма.

— Бітте!

— ...В цій війні не буде переможців. Будуть загиблі і вцілілі,— повторив капітан Пальма.

— Так... Всі чули? — звернувся раптом фон Крауз до присутніх.

Стало тихо. Декілька офіцерів стояли мов скам'янілі. Страшну правду, що давно вже не давала їм покою, було сказано. Шкода, що її сказав італійський офіцер, якого всі вони ненавиділи, як і всю його частину, за погану війну з партизанами.

— Немен зі плятц, бітте,— сказав полковник і сів. Сів і Пальма.

— Умштайген!

Капітан Пальма встав і випростався. Велика його тінь захиталася по стінах і по стелі хати.

— Що ви тут мелете? Що це за настрої? Коли ви з вашою паршивою сволоччю примушуєте мене ось уже

рік тікати од партизанів і ховатися од двох бандитів Запорожців, я вас питаю: що? Що вам дає підстави базикати мені ці жалюгідні теревені?

— Гер полковник!

— Я розстріляю вас!.. Як ви смієте? Який провокатор, який дурень вам це сказав? Га?

— Гер полковник, це сказав фюрер,— відповів Пальма.

— Фюрер?!

— Хайль Гітлер! — виголосив горбатий гестапівець.

Всі встали, крім полковника Крауза. Він почав кашляти.

— Он як.

— Лезен зі маль, бітте,— капітан Пальма подав фон Краузу газету.

— О... Ху... Ну!.. Дас гат гезаг фюрер?

— Яволь!..

— Зетцен зі!.. Що ви думаете? — звернувся фон Крауз до майора Штігліца.

— Ферцайген бітте, гер полковник...— підхопився майор Штігліц.— Я не повинен думати. Я солдат. Я існую тут не для думання, а для дії. Дізе італьяніше гунд може думати щось, поки я не повішу його...

— Капітан Пальма! — поправив Штігліца фон Крауз таким голосом, що Штігліц онімів.

— Капітан Пальма,— пробелькотів він і стих.

— Немен зі плятц, капітан Пальма,— сказав фон Крауз. Пальма сів.

— Я вважаю, що фюрер Гітлер говорить дурниці, ферштеен зі? — сказав фон Крауз голосно й виразно, щоб усім було чути.— Треба бути абсолютно аморальним і легковажним неуком, щоб молоти отаке перед народом у тяжку годину.

— Ви не маєте права так говорити про фюрера! — сказав гестапівець, двогорбий рахітик, фанатично закоханий в Гітлера.— Ви повинні боятися так говорити, гер полковник! — заверещав він, ошкіривши зуби, мов тхорик.

— Заспокойтесь, пане націст! Я не думаю, що я мушу сьогодні боятися фюрера за свої слова. Іх бін убергаупт дер дойчен кріген унд альте дойчен офіцер! Ніхт! Якщо вже ви хочете знати, я не думаю, щоб сьогодні Гітлер... Ноа!.. Це він міг дозволяти собі до Сталінграда, але після Сталінграда, де він погубив цвіт нашої нації...

— Істинна правда. Тепер він, мабуть, здорово там піджав хвоста, собацюга! — почувся раптом з печі голос Товченика.

Що сіпнуло Мину за язика, хто його знає. Він ніби забув на одну мить, де він знаходиться. Він був великим любителем цікавих розмов ще з давніх молодих літ. Правда, він майже нічого не зрозумів з усього, про що гітлерівці говорили в хаті, але невмируща ота цікавість і фантазія Мيني Товченика і пристрасне бажання проникнути в тайни розмови оцих душогубів були такі великі, що Мині мимоволі почало здаватися, ніби він почав уже розуміти все, про що вони говорили. Часом він протирав пальцем вухо, ніби воно заважало йому розуміти до кінця оту мову, і ось, нарешті, він зрозумів усе. Він почув у грізній інтонації фон Крауза слова «фюрер» і «Сталінград», і йому зразу все стало ясно і так захотілося ї собі вставити в бесіду розумне слово, що він не стямився, як сказав.

Коли його стягли з печі і поставили перед полковником Краузом, який почав протирати очі, думаючи спочатку, що це: сон чи витвір втомленої уяви, Мина промовив:

— Я не великої науки чоловік, нікого не вбивав і не крав, ну раз уже так сталося, що ви мене вважаєте чомусь за партизанського шпигуна, — воля ваша. А в розумінні політичного моменту нащот Гітлера я цілком приєднуюсь до вашої думки: тепер він, собацюга, покрутиться.

— Замовч!

— Мовчу. Я що? Я нічого. Моя не розуміла, що ваша балакала, фарштеен зі, — заговорив Мина по-німецьки. — Мое діло сторона. Ну, що мені от цікаво, цікаво мені от що: чим воно оце все кінчиться? Як воно буде після вас? Чи хоч трохи порозумнішають люди, чи так уже й спустіють у дураках і в злі, як оце ви?

— Де Запорожець?

— Га?

— Запорожець де?

— Де кущ, там і Запорожець, де ліс, там і тисяча...

— А, гунд!

— От тобі й хунт! Може, він тут під хатою!

— Хто?

— Запорожець! Або в сінях!.. Чи в коморі? Чи в полицях у тебе, дурного? Ага!

— Шміцдорф!

— Яволь, гер полковник!

— Повісити! На двадцять днів.

— А все одно не pomoже. Ауф відерзейн!.. — сказав Мина. Двоє жандармів схопили його під руки і потягли.

Коли Мину вивели в темні сіни, де було чимало італійських солдатів з кулеметами і різною амуніцією, він раптом випав з жандармських рук додолу, як клунок проса. В цю ж мить щось так сильно укусило одного жандарма за жижку, що той заверещав ніби ошпарений і кинувся на солдатів. Зчинилась колотнеча. Хтось побіг з сіней у темряву. По комусь стріляли. Хтось відчинив двері.

— Руе! Вер іст дорт?

— Бандит утік!

— Як утік?!

Зігнувшись в три погібелі, Мина миттю вліз у хату і поліз під піч, а з-під печі особливим ходом на піч, на старе своє місце.

— Піймати!.. Чуєте? Піймать за всяку ціну! Мерзотники... Розстріляю! Розстріляю до ноги, сволочі! — котилися на піч грізні вигуки фон Крауза. Мина лежав тихо, затуливши рота долонею.

А два жандарми, що кинулись кругом хати ловити Мину, застрілили один одного з переляку в п'ятьмі.

— Ах, мерзота! — казився фон Крауз.— Ви знаєте, хто це був! Це головний розвідник Запорожця. Привид! Він починає вже мені снитися... Ху-х... Капітан Пальма, повторіть ще раз, що сказав фюрер.

— Фюрер сказав, що в цій війні не буде переможців. Будуть мертві і вцілілі.

— Да. В цій прірві можна подумати що завгодно... Ідіть,— сказав фон Крауз, звертаючись до Пальми.— Сійте.

— Так, гер полковник.

— Що ви думаєте?

— Я думаю, що мені треба бути обережним,— сказав Пальма.— Ваші офіцери ненавидять мене. Мене ненавидять мої солдати. Поки що свою ненависть до мене і до вас вони топлять у крові. А далі...

— Ну?

— Я втомився.

— Я знаю, вас ненавидять наші офіцери-вискочки, згряя розбещених матеріалістів, але треба жити й боротися во ім'я життя, хоча б... Ху-х... У всякому разі, коли вже навіть вийде так, як сказав Гітлер,— нехай згорить уся оця країна, нехай згниє, уціліти мусимо ми.

«Е, ні»,— хотів сказати Мина, але на цей раз йому пощастило затулити собі рота долонею, чи, може, це йому так показалося. У всякому разі, щось неначе не то зашелестіло, не то ікнуло чи кашлянуло на печі, і так виразно, що всі німці причаїлися, а Товченик перестав навіть дихати. Це була знову велика його помилка. Переставши дихати, він з переляку заглигнув багато повітря. Воно розперло йому груди і рвалося геть кашлем. Довго стримував Мина нещасний свій подих, аж посинів увесь і скарлючився, але чим далі затримував він оце своє лихо, тим більше зростало воно в грудях, пищало, шкребло, лоскотало в горлі і нарешті вирвалось назовні величезним вибухом кашлю: «Кахи!»

Кинулись німці до печі. «Ну,— думає Мина,— пропав». Коли доля всміхнулася до нього в цю останню, здавалось би, мить. Згадав він раптом єдине в світі слово, яке діяло на гітлерівців, як Христове ім'я на чортів.

— Партизани! — гукнув Мина що було сили.

І справді, немов у старовинному казанні, не встиг він закрити рота, як почувлася гучна стрілянина під самою хатою.

— Партизани! — загерготіли в сінях окупанти.

— Партизани! Чи це ж мені не бич божий?! — патетично гукнув фон Крауз, забігавши по хаті, мов артист, і виплигнув з офіцерами у вікно. А в друге вікно вже кидали бомбу. І коли вітром розвіяло дим і порох старої хатини, Мина докладно й серйозно, з неабияким знанням обставин, зброї, кількості ворога й морального його стану доповідав Лаврінові й Романові Запорожцям про Крауза і всіх його харцизів.

— Чому ж ви його не вбили, дядьку, з печі? — досадував Роман.

— А, багато ти розумієш. Розговор не кінчився!.. Уб'ємо ще, не втече.

Коли прокурор партизанського загону Лиманчук узнав, що партизани захопили в полон жінку капітана Пальми, він страшно зрадів і зараз же заочно присудив

її до розстрілу як підлу зрадницю Вітчизни. Він недавно прибув до загону з Великої землі з високою місією чинити в самому пеклі боротьби справедливий суд над підлими відступниками, запроданцями, націоналістами-душогубами та іншим пропащим людом. Він був людиною великої кришталевої чесності і такого ж душевного холоду, який помагав йому не втрачати лінії ні при яких обставинах.

Почувши, що командир загону, немолодий вже, хитрий чоловік, не затвердив вироку і побажав учинити допит зрадниці, Лиманчук, хоча й підкорився наказу, сприйняв це як знак недовір'я і партизанської пихи.

Коли її вели на допит, вона ледве йшла. Все її молоде тіло утратило свою силу й ніби розтало. Вона немов падала з великої висоти на землю в страшній свідомості, що парашут за спиною не розкрився і вже тепер їй ні спинитися, ні крикнути, ні покликати... Земля неблаганно тягла її до себе, земля.

Сотні ворожих очей пронизували її презирством і ненавистю. Гидкі, страшні слова глушили її в голову, в спину, в груди, плутались під ногами, і вона хиталась, йдучи мов п'яна.

- А, італійська сука! Куди це її ведуть?
- В розход, гадину!
- О повія, будь ти проклята нехай!
- Гей, звідки ти, шмара?
- Націоналістка!

Вона йшла серед дорогих своїх рідних людей чужа і ворожа. Вона була вже окрема од них. Їх могутня ненависть до окупантів і до всього, що зв'язане з їх клятим іменем, спустошила її. Їй захотілося вмерти. Вона спотикалась.

Глянувши на неї, прокурор Лиманчук зразу ж розкусив її геть усю. Він побачив у її очах зловісне полум'я ненависті до радянської влади, якісь приховані таємниці і темну, замкнену ворожість до себе.

- Націоналістка?
- Так... Ні.
- Так чи ні?
- Я не знаю...
- Викручуєшся? Не викрутишся!
- А мені все одно.
- Ти жінка італійського ката Пальми?

- Пальми.
- За скільки плиток шоколаду ти продалась?
- За одну.
- Дешево.
- Одна ціна.
- Ти виродок.
- Ні, таких, як я, багато.
- Яких?
- Погвалтованих.
- Тебе погвалтував Пальма?
- Ні. Не тільки він.
- Для чого ти вийшла за нього?
- Не хотіла їхати до Німеччини.
- Чому?
- Боялась смерті. Я втекла. Вони мене ловили, били і гвалтували.

- Пальма тебе врятував?
- Так.

Вона відповідала на всі запитання прокурора коротко й правдиво. Її фатальна одвертість збивала прокурора з пантелику і викликала до неї глибоку антипатію. А вона кожне запитання прокурора сприймала як заступ сирі землі на свої груди на дні могили.

- Ти його шпигунка?
- Ні.
- Ти брешеш?
- Ні.
- Не бійся. Він катував тебе, примушував силою?
- Ні, він добрий. Він люб'язний і м'який.
- М'який. У, сволоч!..— закричав один партизан.—

Кат, сукин син, вішатель, що погубив безліч наших людей, дітей палив в огні, на кілки саджав, умивався кров'ю нашою!.. М'який!.. Твою матір нехай, гадина!

- Повія!
- Устілка!
- Так.

— Тихо,— сказав Лиманчук, вдоволено глянув у бік командира. Командир дививсь на дружину заклятого свого ворога з надзвичайною цікавістю і увагою. Лиманчук вважав процедуру допиту закінченою. Перед народним судом стояла аморальна потвора, позбавлена будь-яких елементарних людських ознак.

- Ти полізла в ліжко до ворога, до вбивці твого на-

роду, до загарбника землі твоєї. Ось я бачу його,— Лиманчук почав підвищувати голос.— Ось він лютує цілий день!.. Вечоріє... Він приходить додому, змиває кров, душитись одеколоном, і м'який кавалер-любовник! Де твоя національна гордість, де твоя людська гідність? Де твоя дівоча честь у велику добу боротьби святої Батьківщини? Де? Нема? Кажі!

— Нема.

— Все! — закінчив Лиманчук.

— Нема,— повторила вона, і раптом немов передсмертна блискавка освітила всю її свідомість. Згадала вона все, що бачила в огні пожеж, тікаючи од німців через всю Україну — попалену, розбиту, поруйновану, обздолену.

— Слухайте,— сказала вона тихо.— Я знаю, що мені не вийти звідси живою. Щось мені тут ось,— вона поклала руку на серце,— каже, що прийшла моя смерть, що зробила я щось заборонене, зле і незаконне, що нема в мене ні отієї, що ви казали, національної гордості, ні честі, ні гідності. Так скажіть мені хоч перед смертю, чому ж оцього в мене нема? А де ж воно, людоньки? Рід же наш чесний.

— Годі, повія!

— Яка я повія? Мучениця я! Сльозами проводжала вас, сльозами й стрічаю. Товаришу мій,— сказала раптом Христя зовсім іншим тоном, ніби зрозумівши в останню мить щось найголовніше.— Я не признала вас за свого суддю. Ви тільки можете мене знищити як огидне, небажане явище, яким я дійсно є. Але це не все.

— Що? — здивувався Лиманчук.

— Коли б ви були людиною старою, я багато б дечого спитала вас: чому я виросла не горда, не достойна і не гідна?

— Досить!

— Закінчую. Але ви молодий. Про що вас питати? Я пам'ятаю вас. Ви прошмигнули через наше село. Я наливала вам воду в радіатор. Він сильно протікав у вас, і ви лаялись так голосно й гидко. Я плакала тоді і, плачучи, питала вас, чи будуть фашисти в нашому селі: може б, я втекла? Пам'ятаєте, що ви сказали мені. Ви назвали моє питання провокаційним. От я й осталась під окупантами, повія й стерво. От ви чисті, а я ні. От ви презираєте мене, загрожуючи смертю. А я хочу вмерти,

хочу! Мені гидко. Чим ви можете покарати мене? Мене життя вже так покарало, що більшої кари й не придумати.

— Товариші,— сказав Лиманчук, почервонівши од особистого гніву й образи.

— Постійте, голубчику,— сказав раптом командир загону.— Як тебе зовуть? — звернувся він до підсудної.

— Христина.

— Прізвище?

— Хуторна.

— З Тополівки?

— Так.

— Е, та це ж Купріянова дочка, Хуторного!

— Дядечку! — Христа кинулась до командира і впала перед ним на коліна, обливаючись сльозами.

— Тополівська, чи бач. Е, нема вже ні Тополівки, ні Купріяна, ні братів. Пожерло лихо,— зітхнув командир.— Пождіть, я сам її допитаю,— сказав він і повів Христю в ліс.

— Ти не дивись, що вони злі, як шершні. Ненавистю тільки і живем. На снідання ненависть, на обід і на вечерю. Така наша доля. Нічого, дівчинко. Все проходить, і це пройде. Знищимо ворога, забудеться і ненависть, і горе, і знову розцвіте земля наша в добрі і згоді.

— Дядечку!

— Все бачу. Одне тільки скажи мені, як рідному батьку,— шпionка ти чи ні? Коли шпionка, розстріляєм тишенько, щоб не мучитись тобі все життя в трутизні зради, бо це непростимий гріх. Ніщо в світі тебе не простить. Не шпionка...

— Клянуся вам святою нашою землею — ні!

— Ні. Ну й слава богу. А те все якось обійдеться, дівчинко. Ходім.

— Я не хочу жити,— жалібно затужила Христа.— Я хочу вмерти.

— Розумію. Є і на це ліки.

— Які?

— Помста. Випий помсти, дочко. Оживеш, дякувати будеш, ось побачиш. Ми ще на весіллі в тебе погуляєм.

І старий командир народних месників лагідно, побатьківському всміхнувся.

Світало. Зайшов уже місяць, і зорі погасли давно. Між бур'янами, лободою та іншою дичиною невмирущі соняшники повертали свої мрійні голови на схід сонця. Було тихо скрізь, так тихо-тихо, і тільки далеко десь гуло важким радісним громом.

— Це і все. Я йду помститися, Олесю,— сказала Хрестя. Вона була бліда од спогадів і врочиста.— Вони вдунули в мою душу помсту, і я ожила. Він каже, командир: упийся, дівчинко, помстою. Це єдина жива вода твоя. Правда. Я йду вже другий день. По дорозі, думаю, зайду попрощатися з рідним хатищем. Аж ось ти. Розкажи мені про себе.

— Колись, мо, розкажу, якщо не можна буде забути.

— Розумію. Куди ти?

— Я йду на схід.

— Куди?

— Туди. Я так завидую тобі.

— А я тобі.

— О прокляті.

— Ой!

— У мене інша вдача. Я м'яка, не войовнича. В мені зло не тримається. Все прощаю, як дурна. Все забуваю. Жити ж треба?

— Чуєш? Гуде... Це наші.

— Правда? Це Василь... він...

— Старий казав — не за горами суд.

Вони прислухались. Десь далеко на сході розгортався великий бій. Гриміли гармати.

Гітлерівці відступали через село, кидаючи на шляху побиті гармати, машини. Люди ховалися в льоху.

Матері молилися в ямах за синів своїх, визволителів.

— Прилітайте, синочки, рятуйте нас!

Простягали з ям руки до неба. Материнські очі світилися сльозами надії.

А хто не встиг сховатися, того фашисти заганяли в грузовики і вивозили.

Уже підпалювали хати палії. У хатах-дзотах одстрілювались кулеметники й артилеристи. Смертники-фашисти метушились біля гармат, стримуючи наступ, поки не знищили їх рідні наші танки разом з хатинами.

Військо входило, в'їжджало в село і мчало далі впе-

ред. Бійці пролітали на танках, машинах чи просто бігли, гаряче і голосно дихаючи. Вони ще не вийшли з бою, очі їх дивились далеко вперед і горіли лютим огнем. Всі вони ще були в тому несамовитому стані готовності щохвилини забити ворога чи впасти мертвими, коли людина ще не цілком при собі. Вони були немов у якомусь жару.

Але радість перемоги почала потроху прояснювати людські чола. Бійці вже привіталися з народом і помагали вилізати з погребів і ям. Неначе мертві воскресали і виникали з землі. Плакали командири, не соромлячись своїх сліз. Плакав і Василь Кравчина.

— Драстуйте, мамашо, ну як же ви тут? Живі?

— Драстуйте! Спасителі ви наші.

З темних льохів, з брудних ям, із-під зруйнованих печищ вилізали землистого кольору, чорні, погано одягнені люди. Довго сиділи вони в льохах, в землі, довго жили по той бік дозволеного людськими законами. Багато бачили вони такого забороненого для людських очей, що не забудуть і потомки в віках. Якесь невимовне тавро жаху, й скорбот, і того, що лежить за межами обурення і відчаю, упало на них, закарбувалось і довго-довго не зникне вже, як прокляття долі, до самої їх смерті.

Багато благородної праці, багато ласки, добра і доброї згоди треба збагнути, знайти і принести в життя, щоб загоїти якоесь душевні каліцтва і рани людські.

Люди оглядалися серед своїх пожарищ, шукаючи очима хат, і протирали очі, мов у сні.

— Доброго здоров'я!

Людям хотілося жити. Хотілося забути про страшне по великому закону життя й по незламній силі свого характеру хліборобів, що звикли тисячоліттями до сіяння, до життєтворення у всьому, що може жити й рости.

Не догоріли ще пожари, а люди кинулися вже до роботи. Уже копалися в городах. Жінки дістали вже з прихованих вузликів різне насіння і з пристрасстю садили в землю.

Якесь насіннячко мочили у воді, примовляючи напівзабутих молитов на добрий урожай.

— Будьте здорові, дороге чоловіцтво! — Голос літнього вже Деміда Бесараба тремтів од зворушення. У нього в хаті спинився штаб. Він угощав дорогих гостей. Чарка тремтіла у нього в руці.— Вічна пам'ять всім, хто прийняв труд і страх страженій чи страм шибениці од

руки супостата. А нам усім желяю виповнити життя свое трудами і перемогами на согласіє і братство. Хай же піде слава по всьому світу про ваше щедре серце і багату кров, щоб ніхто ніколи не сказав, що пожаліли чогось чи злякалися. Будьте щасливі, товариші, хоч не багаті, хоч розорені, пограбовані, без капіталу, а часом і без стріхи, що ніде буде на світі голову комусь приклонити.

— Так що ж це, товариші, знов невидержка? — спитав Бесараб і поник у глибокій печалі.

— Прощайте!

— Прощайте, батьку!

— Ми повернемось!

Сини й онуки прощалися з Бесарабом. Прощалися командири. Поспішали. Плач і відчай.

— Де сини? — розлютований Ернст фон Крауз ударив Бесараба стеком по голові разів з десять. Ніколи ще не доходив він до такого сказу.— Де?

— Пішли в Червону Армію,— сказав Бесараб.

— Повісити на двадцять днів!

— Вішай, катюго. Тепер уже не страшно. Все одно не вийдеш живим.

Ернст фон Крауз задихався од злоби. Він упав. Його підхопили два офіцери. Коли Бесараба вивели, фон Крауз звернувся до Штігліца:

— Вони вже все знають.

— Що все? — підхопив Штігліц.

— Що?

— Я не розумію.

— Вони знають, що ви бовдур. Пальма?!

— Яволь!

— Давайте диверсанта.

Ввели Мину Товченика.

— А?! — схопивсь за серце фон Крауз.

— Та не лякайся, не акай.

— Фу-х... Ти прав. Я вже тебе боюсь!

— Я бачу.

— Хто ти?

— А ти хто?

— Я твоя смерть.

— А я твоя.

— Моста ти висадив в повітря?

— Я.



У цьому будинку
в 1935 - 1941 роках
жив і працював
видатний український
кінорежисер
і письменник
Олександр Петрович
ДОВЖЕНКО

Меморіальна дошка на будинку в Києві по вул. К. Лібкнехта, № 8,
де в 1935—1941 роках жив і працював О. П. Довженко.

— Яким чином?
— Секрет.
— Я тебе повішу!
— Вішай.
— Думаєш, не повішу?
— Ні.
— Ти щось придумав?
— Щось придумав.
— Це феноменально. Фу-х... Невже ти маєш надію?
— Так. Я невмирущий...
— Він збожеволів...— Фон Крауз подивився на своїх офіцерів.— Але Запорожці вже тут. Ой... Присядь, мерзотнику.

— Присів.

— Ну.

— Хм... Що мені робити?

— Можу сказати.

— Ну?

— А ти не нукай, дурачок. Ну... наша земля, щоб ти знав — це ваша судьба. Поки горить як свічка — Гітлер дихає, потухне — витягне Гітлер ноги і ви з ним.

— Гер полковник, що він каже? — спитав горбатий.

— Те саме, що Гітлер думає, тільки розумніше,— одповів фон Крауз.

— Так,— продовжував Мина.— Так що поки воюєте, поти й живі, і я, хоча і простий чоловік, скажу вам: не кінчайте свого блицкрига, капут.

— Запорожці близько?

— Ну, ближче чи далше. Все одно не скажу. Тут уже, казав той, або — або. Хочеш, мо, перед смертю побить мене? Бий, потішся. Раз уже міра зла перейдена — роби що хоч.

— Курить хочеш?

— Давай.— Товченик взяв сигарету.— Запорожці мені теж недавно дали бобу. Менший, Роман. Ой бідовий же, сучий син. Прямо орел. Ти, каже, чому не вбив Крауза з печі, якщо ти чесна людина. А я, кажу — був неоружоний. Обратно ж, кажу, який же я був би розвідник, щоб зразу вбивав, не почувши розговорів противника.

— Ай... Нітро, нітро!..— застогнав Крауз.

Тремтячими руками Штігліц накапав у склянку з водою нітрогліцерину і влив його у напіврозкритий рот Крауза.

— Що ви стоїте, чорт вас візьми?! Повісити!

Коли Мину поставили під шибеницею на табурет і наділи на шию зашморг, Мина поглянув на Штігліца і на двох його катів і раптом почав співати фашистський гімн. Співав він голосно і натхненно. Правда, у Мيني був голос не дуже красивий, слова він часом перебріхував, але мотив він засвоїв непогано. Капітан Штігліц і солдати застигли і простягли праві руки лопатами вперед.

— Генуг! Годі співати! — сказав Штігліц. Але Мина не слухав. Він почав співати ще голосніше, вдивляючись жадними до життя очима в білий світ, в дерева, в хати. Це був єдиний його хвилиний порятунок. Цим проклятим гімном він стримував свою смерть, яка лягла вже йому вірвовкою на шию, звисаючи з шибениці, мов змія.

— Кінчай співати, чуеш! — одурів Штігліц і побіг до Крауза.

— Гер оберст! Він співає!

— Що? Хто?

— Товченик.

Крауз вискочив у двір і кинувся до шибениці. Побачивши Крауза, Мина відчув, як заворушилась неначе петля на його шиї. Холодний піт покрив його чоло. Голос почав здавати. Тоді, зібравши останні рештки сил, Мина так весело й гучно вжарив останнього куплета гімна, що навіть Крауз застиг, простягнувши вперед злочинну свою руку. З очей Мيني текли сльози.

— Прощай, мій убогий світе! — здавалося, гукав він не своїм голосом. Та щаслива доля не зрадила його й на цей, здавалось би останній, раз. Уже коли витягував він останню ноту, коли Штігліц почав піднімати руку для команди катам, раптом заторохтіли автомати, та так близько й гучно, що німці кинулись, мов ошпарені, куди попало.

— Партизани!

— А, розстосукини сини, нехай! — крикнув Мина і, знявши петлю, почав по-хазяйськи складати вірвовку.

Та не пощастило цього разу старому фашистському вовкові втекти од Запорозжців. Уже не одним, а двома загонами переслідували фон Крауза Лаврін з Романом. І партизанські загони вже були не ті, що на початку війни. Все, що було в загонах випадкового, в'ялого, зай-

вого,— все було зметене з лица землі: зрадники, ледарі, шкурники. Множество безстрашних загинуло в битвах, замучено в полоні. Але те, що вижило й діяло вже проти Крауза, турбувало його все дужче й дужче і не давало спокою ні вдень ні вночі.

То були люди, яких ніщо в світі не могло вже спинити, ні обеззброїти, ні втихомирити. Молоді юнаки, підлітки, й старі батьки, і навіть дівчата, котрим у століттях не снилось ніколи таке життя, творили в загонах сувору помсту народу.

Вже не допомагала Краузу поліція, на яку він так колись розраховував разом з Людвігом, затягаючи нещасних полонених, оточенців і навіть підлітків у її ганебні ряди. Куди б не кидався вже Крауз, як не палив він села, як не мучив жінок, дітей, ніщо вже йому не допомагало.

Пропала праця. Розвалювались грандіозні плани. Як усе було гарно. Які простори, яка земля!

«Цю землю можна їсти!» — пригадував він загиблого свого страшного сина. То було так недавно, майже вчора.

— О мій хлопчику, моє ніжне дитя! — скрипів фон Крауз зубами, оглядаючись на незчисленні солдатські кладовища, що заповнили, здавалося, всю країну.

Іноді ночами він довго вдивлявся в портрет Гітлера, ласкаючи стомленим своїм зором дорогі риси його маніакального обличчя, питаючи сотні разів про долю фатерлянда, ах!

Чи одурив його фюрер, як писали про це в проклятих більшовицьких листівках? Чи вкинув він увесь його рід у прірву страждань, зневаги, всесвітньої ненависті й огиди людей до його імені? Ні! Великий фюрер не одурив його, фон Крауза, не спровокував, не затуманив, не запаморочив йому голову. Фюрер — це він сам, Ернст фон Крауз, його ідеальний вираз.

Душа його здригалася. Він схоплювався тоді й виструнчувався перед портретом фюрера у фронт, наслідуючи його рухи, простягаючи перед ним величезну свою волохату руку.

Він писав йому листи, проекти впорядкування Східної Німеччини, розрахунки поставок хліба, цукру, м'яса, вивраної шерсті, здертої шкури, живого скоту, дівчат і підлітків.

Одного разу серед вогню й диму нескореного україн-

ського села його осяяла думка, якій судилось було увічнити Німеччину середини двадцятого століття. Він запропонував фюрерові модернізувати знищення населення завойованих провінцій у спосіб побудови на сході заводів для планового спалювання людей, щоб добувати туки й спеціальні масла й жири. Він власноручно зробив креслення цих підприємств і барвисто описав технологію винайдених ним процесів. Він дістав за це од фюрера ричарський залізний хрест з дубовим вінком і возлюбив його за це всім своїм полум'яним німецьким серцем. Він давно вже перестав загравати з старими роботящими українськими селянами-старостами, як проклятий отой Запорожець, що занастив його маленького Людвіга. Він творив зони пустель, позбавлені життя, беззвучні.

Та не допомогли фон Краузу ні чотири побудованих за його проектом заводи, ні пожежі. То була помилка. Війна набрала вже характеру одвертого масового злочину. Людство понижчало. І мертві зони теж виявились помилкою. Вони не були мертві. В них не було кому плакати, просити, благодіяти чи стогнати. Але в них жила безсмертна ненависть народу. Вона підстерігала фон Крауза на дорогах, у ровах, у лісах. Вона пролазила до нього в двері, в вікна, в душу, з громом і кров'ю. Вона пронизувала кожен його крок невтомною помстою. Вона була винахідлива й розумна, і нічим не можна було її знищити, нічим.

І от потроху, день за днем, село за селом, пожежа за пожежею, смерть за смертю, прийшов Крауз до останнього висновку — кінець. Кінець Німеччини Гітлера і його, полковника Ернста фон Крауза, — кінець.

З тої миті, коли ця думка оволоділа ним остаточно, фон Крауз відчув, що йому різко почало зраджувати склеротичне серце. Почастішали приступи жаби. Тоді для збереження душевної рівноваги він одчислив із своїх каральних загонів італійців, словаків, чехів і мадьяр, укомплектувавши свої сили тільки німцями й невеличкою купкою запеклих випробуваних зрадників народу, що занастили навіки свої темні душі багатьма одвертими злочиннями.

Та й це не допомагало. Запорожці переслідували його по п'ятах. Вони почали вже йому снитися. Одного разу йому приснилося, як він, полковник Ернст фон Крауз, стояв зв'язаний по руках і ногах перед Лавріном Запо-

рощем, оточений страшними його партизанами, як звелів Запорожець виколоти йому очі, одрізати язика, вирізати свастику на грудях і на лобі, як прострілював він йому голову, живіт, груди і кидав у вогонь палаючої своєї хати.

З тяжким стогоном Крауз схопився з постелі.

— А, собака! Ти мені будеш снитися, терзатимеш мою душу в сні! — забігав Крауз по хаті, заметався, застукав. Сотні нещасних людей, розстріляних, покалічених, з вирізаними на грудях і на лобі зірками, згоріли тієї ночі в селі, замкнуті в палаючих клунях і церквах. Розплатилися за фашистський хворобливий сон тяжкими муками у вогні радянські діти.

Фон Крауз перестав уже діяти на Україні в ім'я життя Німеччини. Він діяв іменем її смерті.

— Ви оглядаєтесь на партизанів! — кричав він селянам в одному селі.— Ви ждете нашого відступу! Ну, гаразд. Якщо вже так, ми підемо звідси. Але радіти нашому відступу тут не буде кому. Вогонь!..

Так з вогнем і мечем кидався фон Крауз, переслідуючи Запорожців, рятуючись од Запорожців, втікаючи від них, оточуючи й душачи їх, поки, нарешті, сам оточений, не став перед Лавріном і Романом Запорожцями, хитаючись неначе п'яний. Його не тримали ноги, розслабили усі м'язи живота й кишок. Кров випаровувалась із його жил, і бліді його губи тремтіли від холоду. Він попав у полон. Це було не цілком схоже на сон. У нього не були зв'язані руки й ноги, і очі його не були виколоті. Він бачив усе, і коли б страх смерті, що поразяє катів в останню хвилину їхнього життя з особливою силою, не скував усі його почуття, він пожалкував би, що не осліп.

Бій точився недовго, не більше двох днів, але був запеклий і кровопролитний, яких небагато було у фашистських тилах. Краузіві молодчики билися одчайдушно, та після вийшли з піднятими руками наперед, спотикаючись серед трупів, і з осклілими очима, з плачем і прокляттями, падаючи перед партизанами на коліна.

— Капут... Німеччина капут...— улесливо усміхаючись, мекав Штігліц, благаючи милосердя.

— Іх бін комуніст!

— Бітте шен, ради бога... драй кіндерн!

— Товариші, капут Гітлер, капут! — бурмотіли каральники.

— Це ми й без вас знаєм, гади,— відповідали партизани.— Зрадники народу, виходь набік!

Зрадники народу стали окремою купкою й, оглядаючись з однаковою ненавистю на партизанів і гітлерівців, томливо й важко гикали, жадаючи скорішої смерті.

Фон Крауз бачив усе. Величезним зусиллям своєї волі він на якусь мить злетів було над нікчемністю свого становища й поринув у сферу високого відчуття великої трагедії фатерлянда. Торжество смерті, покликаної Гітлером для реконструкції Європи, він відчув раптом в гранично можливій мірі. Тут усе було граничне — спотворені, ожорсточені трупи і плазуючі перед бандою Запорожців залізні його рицарі, ніби повалені з висоти небес дияволи, і самі Запорожці, так, і вони, що приголомшили його несхитністю своєї волі й пристрасті. Смерть обпалювала диханням своїм кожне обличчя. Сама земна куля, здавалось, надулася над Краузом кривавим наривом. Він збагнув висоту невимовного і в невимовному хвилюванні, важко дишучи, оглядався навкруги. В нього була розсічена щока, і зелені мухи вже повзали по засохлій його крові. Ось він, великий кінець!

— Підсудний Крауз Ернст, житель міста Бреслау, Бісмаркштрассе, тридцять шість, квартира чотири, три кроки вперед! — почувся нараз неурочистий і негучний, але твердий голос партизана.

Почувши ці слова, фон Крауз раптом, в одну мить, негарно себе повів. То було жахливо. То було гірше кулі, гірше петлі. Це неможливо, боже мій! О! Знищений, він не міг зрушити з місця. Він не полковник нової імперії, не гроза східних областей з вогнем і мечем. Його спіймано на гарячому. Він підсудний з точною адресою. Названа його скромна квартира на Бісмаркштрассе. Ну, звичайно, його... Ні, ні, ні! Ох...

— Підсудний Крауз, можна опустити руки.

— Руки опусти, чуеш, сволоч!

— Га? Що? Ні, я не можу опустити, пробачте, будь ласка... Здрастуйте,— прошелестів фон Крауз висохлим своїм язиком, усміхаючись, усміхаючись.

Тоді старий Лаврін Запорожець з великим кричущим шрамом на лобі вийшов з партизанського кола.

— Ні, я не дозволю тобі падати, сучий ти сину,— ска-

зав він Краузу, коли той, не витримавши погляду, захитався, готовий упасти.— Не одвертав ти підлого свого погляду од страждань і смерті людей наших, не одвернешся й од народного суду. Стоятимеш, поки не поламав я тобі ноги, дивитимешся мені в обличчя!

І, поставивши перед собою фон Крауза, Запорожець розмахнувся і вдарив його по пиці.

— Я ображаю тебе. Скинути з нього штани.

Від сильного удару фон Крауз трохи очумався. З почуттям великого страху він відчув раптом, що Запорожців ляпас вибив з нього щось найважливіше, що стало вило головному його суть.

— Лавріне, простить, будь ласка, це війна. Я полонений... Я офіцер,— спробував він зібрати свої сили.

— Ні, це не війна. І не офіцер ти, не полонений,— сказав Запорожець.

— Лавріне!..

— Помовч. Я не хочу говорити з тобою, будь ти проклятий. Та перед тим як тебе знищити...

— Ти вбив мого сина, Лавріне!..

— Чорт з ним. Помовч, я не хочу говорити з тобою, я тільки скажу в ім'я закону, щоб було написано в писанії, як я тебе убивав. Зрозумів? Не полонений ти, Крауз, не офіцер і не людина. Ні! — повторив Запорожець голосно й чітко, наче промова його записувалася всіма літописцями світу.— Те, що накоїв ти на нашій землі,— не воєнне, не людське діло, і вмреш ти не воєнною, не людською смертю.

Фон Крауз здригнувся. З гострою прозорливістю, яку дає злочинцеві крайня його нищість або звірячий егоїзм досвідченого вбивці, він одразу збагнув, що смерть прийшла до нього в незвичайному вбранні. Запорожці... Як він ненавидів їх за розбиті свої мрії! Але ненависть уже облишила його, і огидний страх заморожував його дихання.

— Я прошу трохи пощади. Якщо запал бойової пристрасті й нестримність, можливо, в якихось жорстоко-стях, властивих на війні палкій молодості...

— Ага... Тільки ми з тобою, старики, знаємо життя,— саркастично покивав головою Лаврін.— О, я добре пам'ятаю всі твої слова. Зрадника гадав знайти в батьковій синів-комуністів. Намірявся посіяти ворожнечу, пожити-ся на домашніх наших помилках? На недоумкуватості

чиновників наших заробити хотів? Ні, підла собако, ніколи! Чуєш, ніколи! Це я кажу тобі, чуєш, твій ворог, Запорожець Лаврін. Я зневажаю тебе, проклятий гітлерівський йолопе. Ти не добачив найважливішого, що вписали ми, більшовики, в книгу боротьби,— непорушну дружбу народів.

Лаврін оглянувся. Партизани стояли кругом нього — українські, російські, казахські, татарські, киргизькі, його сподвижники й брати. Серед них виділявся один. Він стояв наче дерево після боривітру. Не було на дереві ні цвіту, ні листя. Все зірване й занесене невість куди. Сірий попіл упав на партизанський чуб, і безмовна пустеля застигла, здавалося, навіки в нерухомих його очах. Два роки ходив він у бої і в найодчайдушніші засади, та смерть незмінно відступала перед ним. Четверо дітей, дружина, старенькі мати й батько і всі сусіди його, роздягнуті геть, згоріли в старій дерев'яній церкві вночі посеред палаючого села. Жалібні їхні крики в огні, що розпанахали всю його душу, ніколи вже не дадуть йому ні покою, ні забуття. Тяжко поранений, з обгорілою головою й руками, він якось відповз від німецького вогнища і втік до партизанів, і відтоді вже ні куля не брала його, ніщо, така сильна була в ньому жадоба помсти. До нього й звернувся Лаврін.

— Тобі вже нічого втрачати на цьому світі. Одведи убивцю в ліс, щоб ніхто не бачив, як повернув ти йому все, що приніс він на нашу землю.

Так загинув Крауз.

Димилися обрії. Вогняні вали з громом і гуркотом не один раз перекочувалися із сходу на захід і з заходу на схід. Мертві танки чорніли на полях грізними своїми тушами, неначе вимерлі страховища в пустелі, і куди не поїхати, куди не піти,— всюди несло духом непохованого людського трупу. Міновані нескошені поля були сповнені зловісних таємниць. Ворог знову втік.

Знову входили в село передові загони. Пролітали танки, артилерія.

Знову вилізли з могил і льохів землісті люде.

— Здрастуйте!.. — схвильовано кричали бійці.

— Та здрастуйте. Доки ви будете їздити? То вперед, то назад, то сюди, то туди, то партизани тобі, то поліція,

то карателі, то фашистські вошопруди, та злії пороби-
лися, ну прямо життя немає.

— А ти хто? Якого чину? Звідки? Де поранений?
В яких боях?

— Ось! — показав Мина віршовку з петлею.

— Кого побідив, перед ким не одступив? Кого захи-
щав? — розгнівався комбатареї Сіроштан. Він був хороб-
рий і сильний воїн з двома орденами Червоного Прапора
і чотирма знаками поранень і контузій.

— Я царя захищав, не відступав! — сказав старий
дурний дідок.

— А, чули ми ці балачки на початку війни. І пла-
кали од сорому здуру... Царя... Європа на наших грудях!
Вся. Два роки! Весь метал, вся хімія!..

— Та і в нас тут теж хімія...

— Царя. Нема таких, як ми. Де вони? Не було в істо-
рії світу, щоб на одну державу падав такий тягар! Уже
тепер багато дечому навчились...

— Та, балакаєте, а потім знов побіжите.

— Не побіжимо, не бійтесь.

— Та ми вже не боїмось нічого. Просмалені й про-
копчені.

— Ну й ми теж.

— Так воюйте, чорти б вашого батька воювали, годі
кататись!

— Як кататись? Хто кататись? — розгнівався Сіро-
штан.— Яке ти маєш право так говорить? Кататись...
А ви, чортові лежні, будете тут з німцями землю ділити
та з бабами валятись?

— Так не одступайте, то й не будемо ділити.

— Це примітивна відповідь.

— Та ми такі. А які ж ми?

— А жити ж якось треба? — сказала одна молодиця.

— Жити? — спалахнув Сіроштан, пронизавши жінку
розлютованим поглядом.— Жити? Тобі жити треба? По-
стій, я тебе поживу! Я кров проливаю другий рік, захи-
щаю Батьківщину, а їй жити треба...

— А що їй робить?

— Плакать?

— Товаришу капітан,— звернувся він до Кравчини,—
ви чули? Отака й моя баба десь у Вінниці зосталась.
З німцями, видно, качається. От, їй-богу, заберу Вінницю,
голову відрубую!

Всі притихли. Всі почували, що Кравчина тут найстарший командир. Він увесь час мовчав. Щось він та мусить сказати на отакі слова.

— Так,— сказав Кравчина тихо.— Так що ти вже воюєш, виходить, за те, щоб одрубати голову своїй жінці, яку ти назвав бабою? Чи як тебе слід розуміти?

— Та я хіба?..

— Постій, постій, постій... Ти командир, герой, у тебе два ордени і чотири рани. Невже ж ти, проливши кров свою, так не зрозумів нічого, хто й що ми? Що ми не обивателі, а герої великого часу? Що не наживем ні капіталів, ні земель чужих не завоюєм, ні людей не підкорим, що прийдемо додому на пожарища, руїни, так що декому ніде буде і голову приклонити. І ні батька, ні матері, ні брата. І скажемо — ми перемогли. І це буде велика наша, горда правда на множество століть.

— Правда, синку,— почувся голос з натовпу.— Хліба насієм і хати побудуєм. Діло в житні та в честі народу.

— Та в перемозі,— сказав Кравчина.— Кожен з нас мусить одержати дві перемоги. Перемогу над загарбниками-фашистами, вітчизняну спільну велику перемогу. І другу перемогу свою, малу,— над безліччю своїх недоліків, над грубістю, дурістю, пробач мене, Сіроштане, над злом, неповагою і, до речі, поганим ставленням до жінки.

— Синочку! — почувся плач.

— Нас багато. Нас мільйони. Мільйони, що пройшли через огонь страждань, прокурених і просмажених у боях і незгодах. Я думаю, що сума оцих особистих, маленьких наших перемог буде такою надзвичайною.

І, немов бачачи вже цю перемогу зовсім близько перед собою, як дорогу свою кохану, Кравчина усміхнувся їй. За ним усміхнулися і всі присутні, всі до одного. Це була абсолютна довіра і єдність найдорожчих великих народних сподіванок, усвідомлених, вистражданих у тяжких, майже нестерпних злигоднях. Можна було не промовити більше й слова і всім розійтися, щоб не забути нікому й ніколи цієї усмішки й мовчання, але всі дивилися на Кравчину, і він, згадавши весь пройдений тернистий шлях, зрозумів тут, серед рідних своїх людей, до яких так прагнула його душа, що відступу більше не буде, навіть якщо безсмертя народу доведеться стверджувати ціною власного життя, помноженого на життя всіх його бойових товаришів і братів.

— Поможі вам господи і пречиста мати божа,— сказала стара Бесарабиха.— Прощати треба один одному більше та співчувати,— тихо звернулась вона до Сіроштана.

Сіроштан мовчав. Він стояв перед старою матір'ю, на яку впало величезне горе, беззбройний і маленький. На нього дивилися десятки очей. Для врятування репутації загартованого рубаки йому хотілося сказати якусь брутальну фразу або щось смішне, та він не знаходив у собі цих слів. Його охопило нараз дивне збентеження. Чи вмів він жити? Чи думав про життя, про Батьківщину, про сім'ю в їхній єдності, чи тільки діяв, поринувши у ненависть до ворога, в труд і придушення страху битв? Чи творив він грізну історію свого народу й нещасної, загубленої в морі безправ'я й страшних випадковостей молодій своїй сім'ї? Чи не спрощено механічно виконував він суворі веління історії?

Сіроштан не міг одірвати очей од Бесарабихи. Він наче вперше став перед народом, в ім'я життя якого він ніс у вогонь своє життя тисячу разів.

— Отаке-то, Сіроштане,— сказав, усміхаючись, Кравчина.— Чув? Ну от. А жінці своїй... як її звать?

— Мура.

— Сам ти мурий. По батькові?

— Григорівна.

— Діти?

— Трое.

— Як зовуть?

— Джек, Ріхард і Тимур.

— Як собачата,— засміявся хтось.

— Тихо!

— Марії Григорівні поклонися од мене, якщо мене вб'ють до Вінниці і не зможу сам її привітати з визволенням, як командир твій і друг. А вас, громадяни і громадянки, поздоровляю і пробачте за спізнення, трудно було... Все. По місцях!

Всі кинулись геть. Остався один Кравчина. До його притулилося не менш як дванадцять жінок. Вони плакали гірким плачем од пережитого. Він дивився на захід. Він був надзвичайний.

Капітан Василь Кравчина стояв на горбку і дивився в бінокль. Коли недобита гітлерівська піхота ринула

в пролом, що утворився, він розвіяв її вщент, але бій припинився ненадовго. Не встигли артилеристи перекурити, як вже горбок під ними затремтів від ворожої артилерії, задихав, задимів, як вулкан. Заревли над головою літаки, а вдалині, з-за горбків, виповзали вже танки.

Кравчина метнувся в бліндаж.

— Якимаха?

— Да.

— Виходь з батареєю праворуч вперед.

— Да.

— В улоговину виходь, в улоговину праворуч,— говорив капітан Кравчина по телефону Якимасі.— На тебе зараз посунеться з-за бугра танковий вал. Тримай добре.

— Да-а...

— Не відступати до смерті! Передай ружейникам — я наказав...

— Да-а.

— Шинкаренко.

— Да.

— Поглядай на Якимаху... Га?.. До мене.

— Товаришу капітан...

— ...Дегтяренко?

— Да.

— Ну?

— Нічим дихати. Сильно накрило.

— Га?

— Притисло сильно.

— Чим?

— Бомбами.

— Бомбами?

— Да.

— Якими бомбами?

— Важкими.

— А ти яких хочеш? Легеньких? — розсердився Кравчина.— Ти де сидиш? Де ти сидиш, я тебе питаю? На війні ти сидиш чи ні? Говори, де ти сидиш?

— Та на війні, а де ж, по-вашому, на стадіоні «Динамо» чи на весіллі, бодай вона тричі згоріла, трясця її матері з такою війною...

— Помовч... В чім діло?

— Поранений.

— Га?

— Руки нема. Ясно?.. І ноги... І людей поранено.

— Запорожець! Давай Запорожця!

— Запорожець!

— Батарея Дегтяренка виходить з ладу. Наказую бігом зайняти його позицію.

— Да.

— Стояти на смерть!

— Стою.

Великої сили важкий снаряд упав коло самого бліндажа капітана, потім другий, третій. Завалило бліндаж. Капітан Кравчина чудом виліз з нього, як з могили.

— Запорожець?

— Да.

— Стояти на смерть.

— Та чув уже. Стою,— сказав Запорожець і тут же строго звелів своїй батареї точно виконувати наказ капітана.

— Тільки прошу без суєти,— додавив од себе Запорожець, коли батарея під сильним огнем стала на нову позицію.— Коли при мені ото суєта, я перестаю розуміти противника. Я презираю таку війну. Зрозуміло?

— Да.

— Да не да, а точно. Понятно?

— Точно.

— От суєта... Ну, давайте.

І Запорожець плюнув на долоню, як добрий плотник.

Трудно знайти людину, од якої можна було б почути отакі розумні слова в такий час. Другий на його місці забелькотів би вже чортзна-що, бачачи, як летіла з-за рогу на батарею велика колона танків.

Вони грізно коливалися, мов кораблі на хвилях, стріляючи на ходу з гармат і кулеметів. За ними гуркотіли десантні причепи, битком набиті п'яними автоматниками.

А на самих танках сиділи зеленуваті фріци, вчепившись один в одного.

Грім і гуркіт потрясали все. Вся земля, все здригалося під тягарем залізного потоку.

А Запорожцеві, здавалося, тільки того було й треба.

— Давай огонь...— крикнув він раптом неймовірно гучним грубим голосом і весь мов загорівся.

Спалахнули Іванові хлопці од цього крику, кинулись до гармат. В одну мить нічого не стало чути.

Гарматні прислуги метались левами в шаленому ритмі.

— Снаряд! Замок! Приціл! Огонь! Снаряд! Замок!

Од прямих бронебійних ударів танки тріскались перед ними, і перекидались, і горіли з причепами, як на страшному суді. Горіло залізо, десант, горіла сталь і рвалась все ближче, ближче...

— Тихо...

Гармати стрибали, мов люті собаки, і ривкали, й вили, й метались в скаженому осатанінні.

Шалений огонь гніву й пристрасті битви надавав бійцям такої велетенської сили, що важкі гармати вертілись у них в руках, як іграшки.

З велетенським напруженням м'язів вони одкочували їх, повертали праворуч, ліворуч, підкочували вперед.

Вони були мокрі, як у бані.

— Огонь... Огонь... Огонь...

Раптом по якійсь радіокоманді всі танки блискавично крутнули праворуч і, передувивши чимало своїх автоматників, кинулися на батарею Сіроштана.

Тоді Іван швидко подав особливо коротку команду. Ударили тоді по танках з усіх гармат шрапнеллю, ударили з усіх кулеметів і мов вітром змели з них весь десант до останнього фашиста. Тільки його й бачили. Один лише фашист і злетів з танка живий. Втративши розум, він кинувся вперед на батарею і підбіг аж до самого Запорожця з таким безглуздим сміхом, що той переляквся.

— Тю, чорт тебе носить. Приберіть паскуду.

— Перемога! Перемога! Ура! — закричали Підтиченко, Косарик і Торохтій.

Та ні, се ще не була перемога. З лівого боку, біля самого завороту річки, заходили уже в обхід артилерії свіжі ворожі сили.

Проте не вдалося їм обдурити хитрим маневром славних артилеристів. Наказавши гаубичним батареям перенести огонь на переправу, сам Кравчина і мінометники Лобода Іван, Драгун Петро, Романенко, самі найвідчайдушніші кулеметники і бомбометателі Володимир Таранов, Гловацький, Джума Урсулаєв, Муравин Степан, Степан Чумаков, Ковтун Данило і багато інших, що їх не можна було вже й розгледіти на лету,— все, що було найбільш гаряче й безстрашне при артилерії, все в одну

мить кинулося до річки,— всі їздові, шофери, розвідники, зв'язківці. Кожний розумів, що означало загаятись отут хоч на мить. Вороги були вже на річці.

Яка була річка! Яка була річка! Найкраща з усіх плинучих річок. Та сама, яку переходили вбхід веселі дівчата з граблями і сорочками над головами, з захоплюючими піснями і сміхом! Яка була любима незаймана річка! Вона стала невпізнанна. Вона була збезчещена, розтлінна й спотворена ворогами.

Вода текла в ній каламутна й кривава, з дохлою рибою, трупами... Снаряди бовтались у воду і рвалися на дні, і з глибоких тихих ям і затонів виверталися жовтобілими черевами розірвані величезні соми, коропи, шуки та інший загублений риб'ячий рід.

Хиталися на кручах столітні тінисті дерева і падали в річку корінням вгору.

Яка була річка! І грязь, і каламуть, і кров у річці, і смерть!

Це була вже не річка, а стік нечисті.

Літали зграї сполоханих, знавіснелих птиць над боем. У повітряних хвилях, як у тайфуні, їх кидало від вибухів на всі боки, вперед — назад, вперед — назад! Вони падали від грізних ударів на землю, шукаючи захисту від чужих і страшних людей.

Лисиці дрижали в смердючих лисичих норах. Вовки в кущах, наївшись людського м'яса, припадали черевами до землі і повзли, гидячи її в відчайдушному проклятому вовчому переляку. Від жаху у них віднялися ноги і шлунки і закарлючилися хвости під животами. Вони валялись по кущах, як дохлі, і повзали, не сміючи навіть вити, і клацали зубами. Вовчиці плакали. Такий страшний був світ у бою. Лише людина могла витерпіти бій...

Тут боролось безсмертя зі смертю.

Повітряні хвилі й буйні завихрення од пролітаючих великих снарядів і вибухів мін зривали людей з землі, крутили їх угорі, як осінній лист, і кидали на землю.

Все повітря прийшло в шалений рух, все воно, вся атмосфера звучала, ревла, вибухала, крякала і гриміла тисячами громів.

Повітря горіло. На бійцях загорялись сорочки.

Палали спини у людей. Кричали: «Ой, горю!» І падали на землю, й качалися, й крутилися по ній, і тушили один одного ударами долонь.

Сім раз сходилися бійці з противником. Сім найтяжчих атак одбили вони вщент, в порох, в дим. Тридцять шість ворожих танків палало вже перед ними і возносило до неба грізну їхню славу. Труп ворожого лежало між танками множество.

— Запорожець?

— Да.

— Як діла?

— Га? Добрі діла. Га?.. Ну, поставили на смерть, ну й стою. Га?.. Не дражніть мене, товаришу капітан. Не люблю я по телефону балакати. Резерви не підійшли, гади! Ну, все одно відступати не будемо! Га? Га? Не чую... не чую... От суєта!

Нічого вже не чув Запорожець. З ушей у нього текла кров. Добрих півтора десятка дрібних мінних скалок роз'ятрували його тіло і злили, мов тигра. Півбатареї вже не стояло на ногах.

Фашисти пішли в атаку у восьмий раз, потім у дев'ятий, в десятий, в одинадцятий. Одинадцять раз майже безперервно кидалися осатанілі вороги в атаку, і одинадцять раз одбивав їх Кравчина.

Тоді гітлерівці пішли в дванадцяту атаку, в танкову.

Нові танки прибули з самої Франції, де вони більше року чекали вторгнення англійців, чистенькі, без жодної подряпини, з новими, гарно одягненими молодими танкістами, з свіжими гарматами, десантними командами і порнографічними фотографіями біля замків. Мов скажені хорти, неслися вони просто на центр артилерійських позицій і проти самого Кравчини, впевнені в повному його виснаженні.

Спочатку Кравчина дав по них шалений вогонь з усіх гармат і кулеметів, а потім, коли десант злетів з танків, як зграя підбитих горобців, він раптом припинив вогонь і звелів сховатися всім за гармати, і лише коли танки були вже зовсім близько, коли спантеличені мовчанням командири танків повисували з башт свої маленькі голови, вважаючи себе вже переможцями, він раптом відкрив огонь.

Не кожен фашистський командир встиг сховати свою голову. Постріли сипались один за одним з надзвичайною швидкістю. Бронейники, що окопались у своїх щілинах у безпосередній близькості між танками, ударили на вибір, направо і наліво.

Як же забігали по танках синенькі вогники, як же загорілися танки, та як стали рватися зсередини, та як почали виплигувати з них з криком і зойком свіжі фашисти. Страшно поквиталися з ними артилеристи.

— Бийте, бийте, хлопці. Не жалійте ні одной тварюки! — кричав Кравчина, працюючи вже на батареї пораненого Якимахи як боєць.

Багато танків розбили й спалили товариші в цій атаці, багато фашистів убили зовсім близько перед очима, очі в очі, крик у крик, — нікого не пожаліли.

Всі відзначилися до одного чоловіка. Кожний пролив кров ворога, і танки жарко палали перед трупами своїх хазяїнів високими, аж під саме небо, багаттями.

Вороги не витримали і подалися в нестямі назад.

Раптом на бійців посипалась з неба величезна злива різноманітного паперу.

Отруйні листівки з сильно діючим гідким змістом для отруєння волі і розуму противника буквально вкрили всю землю, гармати, бійців і вбите товариство.

Настала могильна тиша. Фашисти поховались у свої барлоги і стежили в біноклі за отруйною дією листівок.

Листівки були свіжі, сфабриковані в Берліні найвитонченішими майстрами виготовлення отрут. Підробка, правда, була в них розбавлена в такій пропорції штучної тонкої брехні, хитрощів, погроз і обіцянок, що вийшла суміш, здатна звалити з ніг утомлену людину.

«За що воюєте, за що вмираєте?» Се священне запитання, написане рукою ворога, набирало якогось порочного змісту, і, падаючи на бійців з неба в сотнях тисяч своїх повторень, шелестіло під ногами, і, здавалося, шептало з усіх боків, мов сатана: за що, за що, за що?

Почуття бійців збудилися до нестерпного напруження. Проте ніхто не підняв листівки, ні один боєць. Всі одвертались од них як од непотребства, недостойного погляду людини.

Один лише капітан Кравчина підняв листівку.

— Підніміть усі, — сказав він бійцям.

— Ні, не годиться нам таке читати. Не хочемо гидити свої руки й душу в такий час, — сказали бійці і неохоче підняли листівки.

— А тепер, брати мої, — сказав Кравчина, — поки фашисти думають, що ми читаємо, хочу вам нагадати перед найрішучішим, а може, для декого й останнім нашим

боєм, хочу і я нагадати вам, за що ми б'ємося, за що помираєм. Ідїть сюди.

Бійці підійшли до командира.

Їх було вже небагато. Вони стояли перед ним, мокрі од тягара трудів і чорні од диму і кривавих патьоків.

Поранені стояли, спираючись на непоранених, і дивились на нього з невимовною ніжністю.

А в кого були перебиті ноги чи спина, чи хто не міг уже стояти з причин слабості чи болю, ті лежали віддала, мов підбиті журавлі, і витягували шиї, аби теж послухати свого командира. Над ними курилася пара і підносилася вгору.

Кравчина зрозумів, що тут не звичайних пояснень, які б визначалися в грошовому чи земельному обчисленні, ждали од нього бійці. Високі, небуденні думи світились на їх простих обличчях.

Перед ним стояли учасники великих подій, жива грізна історія, її автори і криваві її виконавці.

— За що ми б'ємося? За що умираємо? — голос Кравчини затремтів од глибокого напруженого хвилювання, і хвилювання передавалось бійцям.— Вороги наші б'ються за особисті багатства, за владу над нашою землею. Наші друзі воюють за мир, і лад, і радості багатого, щасливого життя своїх країн, і здивовано питаються один у одного по кабінетах, за що ж бо бореться радянська людина? За стільки, мовляв, доларів або марок, як німецькі, чи не за стільки? За стільки гектарів землі, як Гітлер обіцяє кожному солдату?

— Ні, не за стільки, брати. Ми б'ємось за те, чому нема ціни у всьому світі,— за Батьківщину.

— За Батьківщину,— глухо зітхнули бійці.

..Кравчина вдивлявся в обличчя своїх дивовижних воїнів. Не прості люди стояли перед ним, ні. Ті, що пройшли з трудами, гнівом і найтяжчими боями всю Україну, Дон і волзькі степи з незабутніми розлуками і зустрічами. Ті, що здивували весь світ на Волзі. Ті, що бували в надлюдських бувальцях. Перед ним стояли професори боїв, засідок і грізних нападів.

— Ось вони! — показав Кравчина на німців, і голос його був гнівний, як голос народу.— Скажіть мені, брати, чи можемо ми не битись?!

— Ні, будемо битись на смерть! — закричали артилеристи.

І хотіли були бігти вже до гармат, але Кравчина зупинив їх єдиним порухом руки.

— Не на смерть, а на життя! За великий Радянський Союз народів!..

— Вогонь!! — крикнув, не стримавшись, Іван Запорожець.

Не витримали народні серця. Обійняли бійці один одного, як стояли, і заплакали. Тільки ті, що були найдужчі, стояли без руху, як зачаровані, стримуючи горді сльози.

Вороги пішли в атаку в тринадцятий раз.

Потерпівши дванадцять невдач, головний фашистський начальник відчув, що він загинув. Тоді він вирішив учинити останню психічну атаку на Кравчину.

Закидавши артилеристів листівками, він наказав своїм солдатам скинути штани й сорочки і наступати в одних трусах, з реготом і співами грізних пісень.

Покірні обивателі почали мовчки роздягатися, думаючи в розпуці про смерть, про пенсію для родин і проклинаючи нишком свою долю. Тоді, помітивши занепадництво і пригноблення в своїх лавах, головний начальник пообіцяв солдатам надбавку в три гектари української землі на голову і повелів їм випити горілки, настояної на особливому німецькому зіллі. Коли зілля подіяло і солдати, втративши розум, упали в дурний регіт і веселий гармидер, він погнав їх в атаку під ревище сирен, свист і тріск автоматів.

— Айн, цвай, драй, фір... Наше серце сміється од щастя.

— Айн, цвай, драй, фір...

— Ха-ха... Хи-хи. Свись.

— Ось що значить марширувати, коли нас веде Гітлер. Гав-гав!

— Товаришу командир! Уже показалися. Ідуть без штанів і гавкають,— доповів Запорожцеві молодший сержант Неборак.

Почувши отаке, Іван Запорожець розлютувався. Злоба закипіла в ньому з такою силою, що він спочатку застиг в неприродній позі. Потім несамовита лють спалахнула в ньому так, що він підскочив, як од гадюки.

Але раптовий телефонний наказ командира несподівано охолодив його. Кравчина повідомив, що снарядів уже зовсім обмаль, що їх уже майже нема.

— От бачите,— сердився Запорожець на своїх бійців,— казав я вам був, бережіть снаряди. Ось тепер дивіться собі на фрців та чухайте потилиці, поки не підійдуть на сто метрів.

— Нічого, товаришу сержант,— сказав Левко Підтиченко, командир другої гармати.— Раз уже є така заборона, ми підождем. Нехай підходять хоч і на п'ятдесят... О, гляньте... тисяча чортів його матері...

З димової завіси показалися фашисти.

Бійці припали до гармат, кулеметів, автоматів, до всього, що могло стріляти.

Вороги йшли напівголі, брудні, з волохатими грудьми й животами і являли собою картину жалюгідну й мерзотну, мов божевільний будинок вирвався на волю. Вони реготали, свистіли й вили, пританцьовуючи, і тільки несамовиті од жаху їхні очі видавали тупе страждання. Вони були неначе вже не люди, а лихий сон недужої людини.

Бійці міцно трималися за зброю. Однак, по мірі наближення противника, у багатьох забігали по спині мурашки, та тут їх зразу ж виручив природний супутник їхнього життя — сміх.

— Гей, ви! Штани погубили! — кричав наводчик Самійло Косарик.

— Ні, не погубили. Послали Гітлеру в Берлін на просушку,— сказав Левко Підтиченко. Всі засміялись.

— А сорочки познімали для чого?

— А то ж на них од гавкання шерсть вигнало, як на собаках. Чуєш, як гавкають?.. Давай, давай, швидше, психи! — кричав Підтиченко, махаючи рукою.

Тут уже всі розважились і почали одпускать на адресу фашистів зауваження.

— Отож-бо вона й є психіческа атака, що гавкають, як пси,— сказав Овчаренко.

— Еге,— сказав Запорожець.— Ось зараз вони в мене погавкають. Зараз ось полетить з них собача шерсть... Увага.

Коли всі примовкли і німецьке наближення стало майже нестерпним, коли, здавалося, було вже чути їхнє смердюче дихання, Запорожець подав команду.

Все затремтіло. Все, що рухалося в передніх лавах, було розірване й покалічене вщент і знищене огнем, проте слідуєчі лави не подались назад. Голе гітлерів-

ське міщанство лізло через трупи вперед і падало груд-
дям на міни, на кулемети. Рудий єфрейтор Густав Шмуц-
ке ліз напролом, як заворожений. Чи був він хоробрий
і відважний? Не був він ні хоробрим, ні відважним. Він
виконував вищий закон свого життя на війні — наказ.
Він божевіль од жаху. Але ззаду були кулемети. А по-
переду — земля, гектари. Як він хотів землі, як він доби-
вався її. Він хотів знищити на ній все, що жило. Цілий
рік він колупав її пальцями, розтирав на долоні, нюхав,
брав на язик, плямкав губами, і водянисті очі його бли-
щали радісним блиском.

«О моя земле, моя, моя, моя...» — думав він з пожад-
ливим тремтінням. П'яний автоматник Шмуцке впав
з розгону в яму прямо на бронебійника Івана Лободу.

Довго боролись вони в бронебійній ямі. Та Іван заду-
шив його й набив йому повний рот рідної землі. Потім,
важко дихаючи, він підвівся і поглянув у бік батареї.

Її вже не було видно. З лівого крила повзли вже до
неї ворожі танки з огнеметами. Огнемети метали огонь.
Все потонуло в диму.

Даремно викликав Кравчина батарею Запорожця.
Ніхто не обізвався. Вистріляли Запорожченкові хлопці
всі покладені їм в житті набої, добре потрудились і по-
падали спати на віки вічні.

Смерть не поскупилася на них, не пожаліла на них
ні гриму, ні фарб, ні роз'ятрених ран, ні жорстоких, не-
людських каліцтв. Кожному одпустила вона пудів по
двісті гарячих осколків, і куль, і огненних шарів темпера-
тури надзвичайної.

Ніхто вже не впізнав би їх: ні батьки, ні матері, ані
дружини. Та й самі вони в останній час уже не впізна-
вали один одного, так змінили їх пристрасті смертель-
ного бою.

Все віддали. Все до останньої нитки. Поквиталися
з життям, з війською, з ворогами на всю силу. Не мудру-
вали, не ховались по резервах і тилах. Не обростали ро-
дичами на простих своїх артилерійських постах. Не ви-
душували з малих своїх талантів великої користі, нехту-
вали талантом, не любили виставлятися напоказ ні
в цілому вигляді, ні в пораненому, ні в яких звитягах,
мало дорожили своїм, непоштиві, насмішкуваті й недба-
лі — Овчаренко Гнат, Теліга Захарко, Іван Гавриш,

Степан Муравин, Паляничка Трохим, Косарик Самійло, Підтиченко Левко, Неборак Мусій, Глебов Роман, Джума Галієв і Андрій Затулівітер. Всі інші були в куцах, де рука, де нога, а де й голова. Не було в них ненависті до інших народів, ні заздрості. Не бували вони ні по Америках, ні по Парижах, ні по Лондонах. Не бачили вони союзників своїх в обличчя, ні їхніх союзних дружин, ні щасливих їхніх дітей. Тільки зловиві тварі жорстоких заклятих ворогів бачили вони за життя в атаках. От які були...

Танки пішли на батарею Сіроштана. З неймовірним трудом добрався Сіроштан до телефону. Кров заливала йому лице. Він облизував її, солону, й протирав липкою рукою окривавлені поранені свої очі. Ось і телефонна трубка. Міни крякали навколо, немов величезні жаби,— ква, ква, ква, р-р-р.

— Товаришу капітан. Що робити? Закидає мінами!

— Га?

— Закидає, кажу, мінами,— плювався кров'ю Сіроштан.

— А ти що думаєш, Сіроштане? Вареників з вишнями закинуть тобі німці. Га? Я тебе знаю, ти любиш смачні страви,— пробував Кравчина підтримати дух командира побутовими жартами.— Сіроштане, алло... Га? Стояти на місці...

— Да,— сказав Сіроштан. А стояти вже було ні з чим. Не було вже снарядів, і команди лежали в червоних калюжах. Раптом міни стихли. На батарею йшов важкий ворожий танк. Сліпий Сіроштан кинув телефона й заметався по землі, шукаючи приготовлених мін.

— Не бачу я мін, де вони? — шептав він, мацаючи навколо скривавленими руками.— Покажіть, де вони?

— Ось вони,— сказали поранені.

Тоді, надівши їх на себе два диски, Сіроштан випроставсь.

— Прощайте, брати. Хай живе наша Батьківщина! Хай згине тьма!

І пішов назустріч фашистському танку. Він був сліпий, але в цю хвилину йому судилося побачити весь світ. Він вмістився в його молодому гарячому серці. Під ногами його здригалася земля. Молітьесь, матері, молітьесь...

На третій батареї Мусій Загнибіда, Борщ і Остап Горобець заряджали гармату втрюх. У них було вже тільки три неповних руки. Недригайло працював коло гармати сам. Підбіг Кравчина і сам став біля третьої гармати.

Танки підходили на десять метрів. Земля трусилася в шаленій трясці, й гармати тремтіли дрібним трепетом од близості танків і стріляли танкам у лоб, і танки репались, мов яйця, і розлітались в шмаття од прямих ударів і внутрішніх вибухів. І тоді вся гарматна прислуга кричала «ура», плазуючи в своїй крові і падаючи, кричала: «Ура, ура, ура».

Але ось закінчились останні снаряди... Тоді воїни кинулись до щілин з гранатами, мінами, хто з чим міг, і танки ворога стали над їх головами.

— Рус, здавайся!

— Ні, не здаюсь, не просіть.

— Наш фюрер дарує вам життя,— голосно читали танкісти з своїх шахрайських книжечок.

— Ми презираєм ваше життя.

— Годі війни! Ми хочемо вже миру!

— Не буде вам миру! Живих не випустим!

Тоді танки почали крутитися на одному місці, мов отруєні пси. Посипалась земля. Величезні гусениці заскреготіли по стальних касках бійців.

— Рус, здавайся! Союзники обдурили вас!

— Самі ви шахраї!

— Ви полонені. Ви наші!

— Вороги, вороги ми!

— Раби!

— Ніколи! Брешете, собаки!

— Ми сидимо у вас на головах!

— Брехня! Ви сидите на мінах! — крикнув Запорожець і висунув з-під танка руку з міною.

— Три міни!

Забігали у фашистів мурашки по спинах. Вп'ялися вони в свій злодійський словничок. Та не було в ньому потрібних слів.

— Рус, не бійся,— белькотіли вони.

— Не боїмося! Всіх переб'єм, собацюги! Всіх! — закричав з-під танка поранений Якимаха.— Думаєш танками задушити народ? Не допоможуть тобі танки! Ні! України забажав? Захотів рабів на козацькій землі?

Виходь, виходь, рабовласнику! — закричав Якимаха і вискочив з міною з-під танка і застукав по танку.

— Виходь, Гітлер! Чуеш?

Невідомо, чим би закінчилась нерівна отая боротьба. Може б, і не вистачило благородного людського духу проти заліза, але раптом ударив по фашистах полк, що поспішив на виручку.

Заметушились гітлерівці, загерготіли...

Виснажені атаками і великими втратами, не витримали вони грізного натиску полку. Крім того, у них перестала діяти весела трутизна, і солдати, почувши сильний страх і біль у голові, а також убогість своєї наготи, раптом упали духом і, забувши про надбавку гектарів, посунулися назад, зігнулись і покотилися в ріку, захиляючись і потопаючи цілими купами.

— Не давайте їм спинитися, не давайте! — кричав Запорожець Орлюку і Вовку Микиті.

Закипіла вода в річці, запінилася, зачервоніла, розступилася, і не встигли фашисти оглянутись, як уже Орлюк і Вовк Микита вискочили з своїми батальйонами на другий берег.

Рідна земля здригалася під ними від вибухів снарядів і бомб, але вже вповзали в бій нові ворожі сили. Два полки добірного гітлерівського війська навалилися прямо з ходу на полк Запорожця — і розпочався небачений по пристрасті удару новий шалений бій.

Які бились люди! Немов цілі століття незламної упертості і бойових щедрот розкрилися раптом в Вернигорах, Труханових, Вовках і Якимахах. Рідна батьківська земля умножила їх гнів і силу бойового запалу. Вони немов уросли в землю, і коли вороги були вже зовсім близько, вони встали, як один, і пішли в атаку якраз проти середини грізного гітлерівського валу.

Рудоголовий молодий фашистський генерал, прославлений безстрашшям і жорстокістю, посатанів од удару. Він повелів затиснути полк у залізні лещата і знищити в порох, щоб замучити й добити потім поранених, контужених чи захоплених у бою. На такі випадки він мав навіть особливий загін виродків, що тішилися з жажливих людських страждань. Це були майстри смерті, досвідчені винахідники моторошних каліцтв і тортур, що перед ними блідло навіть лихе середньовіччя.

Кравчина догадався про маневр рудоголового, та не

було вже ні часу, ані змоги від нього ухилитися, і він пішов на неможливе.

— Вперед! Тільки вперед! Дорожіть кожною секундою! — гукав він командирам.— Пробивайтесь вперед, насадайте йому з правого флангу на карк! На потилицю насадайте!

Ніхто вже, здавалося, не чув наказу командира. Та, підкоряючись інстинкту перемоги, чи то натхненню свого бойового таланту, чи просто вирішивши пролити свою кров на рідній землі за найдорожчу ціну, бійці зробили неможливе. Вони пробили ворожий вал з небаченою в битвах швидкістю і, вискочивши в тил противника, появилися раптом перед самим штабом рудоголового.

Це порушення правил війни так вразило безстрашного генерала, так нагло сплутало всі відомі йому плани й статuti і так налякало його, що він ледве вистрибнув з штабу і прудко помчав до першого свого полку. Проте одна біда не приходить,— вже одступала дивізія. Вже не було штабу в соснових посадках. Не було кого спитати, що трапилось. Вже бігли крізь зарості цілі підрозділи, а звідкілясь з південного заходу, з лівого флангу, майже з тилу, насувався гарматний ураган.

— Стій! Наказую, стій! Гальт! — люто завив генерал, збліднувши од люті. Йому здалося на мить, що він збожеволів і світ перевернувся в його хворій уяві і летів стрімголов у прірву.

— Звідки огонь? Це фальш! Гальт, мерзотники! Гальт!

Та ніхто вже не слухав безстрашного генерала.

— «Катюші», «катюші!» Рятуйтеся, тод!!!

Очманіле солдатство бігло, затуляючи голови руками, немов за ними вибухав вулкан, а декотрі падали з розгону і вкручувались головами в пісок, мов змії.

Раптом велетенський свист і шипіння роздерли мутне повітря. Фантастичний рій величезних оранжевих стріл наближавсь до посадок з блискавичною швидкістю.

Спалахнула повітряна імла, вибухнув до неба огневий вихор, заметався, закрутився димом і заповнив цілий світ катастрофічним звуком.

Не стало ні соснових заростей, ні дивізії, ні безстрашного рудоголового генерала. Все згоріло. Од генерала залишився один залізний хрест.

Проходила на захід грізна артилерія.

А назустріч з заростей лісних мчали вже партизани.

Від тягара трудів, і радості перемоги, і довгожданої зустрічі з рідною армією їм здавалося в цей чудовий ясний вечір, що війна вже скінчилася і вони вертаються додому назавжди з переможною зброєю і гордими шрамами Великої Вітчизняної війни.

Безліч ворогів знищили вони в глибоких небезпечних тилах. Багато непрошених гостей знайшло собі безславну й страшну смерть од невблаганної партизанської руки.

Але такі криваві багаті жнива, як при втечі фронтового ворога, вони жали вперше три дні й три ночі.

Роман з батьком в'їжджали в рідне спалене село. За ними тягнувся обоз, поранені кричали «ура» на підводах і плакали від радості. Радість поверталась на землю.

Як величали бійці артилеристів Кравчини, цього передати не можна. Вони були в ранах усі, крім Недригайла й Лободи, яким од цього було навіть ніяково, і вони голосно божились на всі боки, що їм так на роду написано, ворожки казали. Всі їм повірили. Всі були такі щасливі, що забули про свої рани. Товариші обережно несли їх на плечах чи на руках, радіючи і зворушливо посміхаючись.

Вони сиділи і лежали на гарячих плечах своїх бойових братів і на численні привітні їх усмішки й запитання відповідали достойно і скромно.

— А що, дуже насідали на вас фашисти?

— Та добре насідали, чорти б насіли їхню матір нехай!

— Трудно було?

— Та було й трудно!

— А багато ви їх тут набили?

— Та до чорта набили! Бачте, скрізь он валяються. Багато набили. Дайте покурить.

— Натє, куріть на здоров'я!

Вечоріло. Бійці розташувались у селі, на горі понад річкою, на старому сільському кладовищі.

З гори відкривався далекий рідний простір.

Товариші сиділи після бою, здивовані й ніжні. Вони зворушливо казали один одному «ви» і гладили один одного по голові і по плечах. Деякі тут же падали і вмиють

засипали, провалюючись у сон, і, здавалося, у сні ще догравали страшну свою гру, здригаючись і кидаючись. І глибоко приховане страждання виривалося з їх сонних грудей глухими стогонами і палало на лицях тривожними блискавками далеких громів.

Безсмертя народу почувалося тут, на могилках, в отсій давній зміні людських поколінь. Тут сиділа і лежала сама неначе історія. На присипаних свіжою землею утратах, серед низесеньких горбочків далеких сивих пращурів, сиділи, спираючись на автомати, молоді гості-герої і оповідали звільненим з неволі старшим людям про свої діла. Вони читали їм величні ненаписані книги оповідань, яких ще ніколи не знав світ і ні один письменник. Вони оповідали про події, учасники і автори подій. Події були так густо замішані людським м'ясом, сльозами, кров'ю, криком, стогонами, прокляттями, утратами, що ніхто вже нічому не дивувався. Це був уже новий світ, нова дійсність серед старої природи, на руїнах старих розвалених хат, у старій землистій одежі, немита.

Люди являли собою ніби якийсь геологічний шар. Велетенськими катастрофічними силами його зрушено з свого місця, але невідомо, чи він спинився на новій основі. Все ще обсіпалось з нього, падало, і навколо повно валунів, пилу, щебеню, лому — слідів катастрофи і пахощів, шаленого тертя і вибухів.

Олеся стояла біля криниці з відрами.

Проходило військо на захід. Пили воду, зовсім вже інакше — весело.

— Спасибі, рідна!

— Спасибі, серденько!

— Здрастуй, дівчино!

Подяка, привіти й обіцянки звучали в молодих голосах.

Проходили бійці. Олеся дивилась навколо у великій тривозі. Їй хотілося вже кинути криницю, бігти, шукати, питати, та дівоче передчуття радості не пускало її од криниці. «Він прийде, прийде Василь!» — кричало в ній усе.

І ось він прийшов.

Спочатку капітан Василь Кравчина підійшов до перелазу. Потім швидко через сад, через спалений двір він

вибіг на вулицю, до криниці. Його вже впізнали бійці. Вони почали кричати йому — ура!

Олеся оглянулась — Василь! Це був він і не він. Він був інший, і не тому, що був поранений у голову і руку. Щось було в ньому інше, щось незмірне, невимовне. Вона перелякалась. Потім вона заплакала, як хвора, і поцілувала його поранену руку.

— Що ж ми скажемо одне одному, Василю? — тихо-тихо промовила Олеся.

— Скажемо здрастуй, Олесю,— сказав Василь, вражений її зміною.— Здрастуй!.. Яка ти красива,— сказав Василь тихо і ласкаво.— Дивись — сива! Ти стала ще кращою. Тобі, видно, гірко жилося.

— Я вірила. Пам'ятаєш? Часом ні. А ти?

— І я.

— Ти багато їх убив?

— Без ліку.

— Я бачу. Ти став добрий. Тобі болить?

— Ні! А тобі?

— Ні.

Потім вони обнялись. Він поцілував її руки і лице. І вона. Потім все сталося, як у казці. Прийшов батько Лаврін, брат Роман, прийшов Іван Запорожець, що теж виявився братом. І хоча всі вони були поранені, а матері, діда Демида, Савки і Григорія зовсім уже не було і хата була спалена, стали укупі коло печища і в честь матері заспівали:

Ой піду я до роду гуляти,
Таж у мене увесь рід багатий.

Був вечір, і була ніч. А рано-вранці Олеся знов проводжала на війну весь свій рід, аби ніколи не подумали лихі люди, що не був він щедрим на кров і вогонь, послані йому історією Європи.

1943 р.

Матеріали до повісті „Загибель богів“¹

1947—1953 РОКИ

Нам нужны
Подобнее Щедрины
И такие Гоголи,
Чтобы нас не трогали.

(Благов)

Те, що тут буде написано, не походить на правду. Проте се чиста правда, коли приймати за правду те, що було або що є. Якщо ж вважати за доцільне розмежування правди від факту, тоді воно, звичайно, нібито й не зовсім, бо дійсно, справді, пишучи книги, ми намагаємось часом обминати калюжі фактів по дорозі до «возвишеної» правди, в порівнянні з якою звичайна неочищена й не підпорядкована високій спрямованості правда здається чимсь вроді наклепу або насмішки.

А якщо вже так,— а воно, може, й справді так,— то тоді хай се вже буде хоч і не тее, гаразд, хай буде просто спогад про голий факт або бувальщину. Я й на те згоден. Мені аби вірили.

Що ж до ймовірності,— хто його знає: живе собі отакечки село десятки, сотні літ, притулившись десь під горою чи над ставом, працює, їсть, любить, проклинає, оре-сіє, годує хлібом світ і медом чи знаменитим салом, лається, вмирає, і хоч би тобі десь хоч що-небудь. Тихо, як в озері. А потім як трапиться щось, дак таке вже, що й не придумати, й не пригадати, і нігде в світі не знайти нічого подібного, звідки, що воно, за що і як воно.

Довго потім гудуть розмови очевидців, спогади свідків, оповідання брехунів і брехух і казання старих, і вже ніхто й не розбере потім, так воно було чи так, і чи й було взагалі, чи, мо, приснилось кому або примарилось, хтозна.

¹ Записи 1947 і 1953 років подаються разом.

Дак от те, що тут казатиметься, було справді. Сам бачив і чув, і хоча свідки, напевно, померли чи переїхали на життя в інші краї з причин громадської невідповідності по різних параграфах, або, як кажуть просто людською мовою, їх вже давно чортма й звання, і вже не тільки не чути їхнього плачу чи вечірнього дзвону, а й собачого гавку не осталося, і ні хат, ні клунь, ні садків — геть-чисто, куди не глянь, перевелось доценту. А ті, що лишилися здорові, може, одмежуються, чого доброго, прочитавши отаку давню прикрість. Напишу ж хоч сам для себе, аби в голові не муляло. Аби не згадувати й не сміятись самому і не ставити часом себе в прилюдних місцях в ніякове становище. Справді, чого ви раптом зажурились? Або — чого ви посміхнулись?

Посміхнувсь, бо смішно. Ну справді, як не посміхнутись, коли отаке прилізе тобі в голову в столиці в самий непідходящий час. Да звідки прилізе? Аж із Десни. Чи воно човнами припливає, чи весняні вітри приносять, чи птиці, пролітаючи через мою хату з далекого теплого краю, пускають отаку прозору ману. Що я кажу — ману? Було. Давно, давно се діялось над Десною, ще аж коли ми не знали здорового смислу життя. Отак одного разу після роботи влітку увечері зібрались в одній офіціальній хаті люде на екстрену нараду.

23/III [19]47

Розмова малярів з архиреем перетворилась в палкий диспут про мистецтво. Почуваючи, що аргументів для захисту своїх архирейських позицій не вистачає, розгнівався архирей, як завжди водиться в таких випадках, об'явив своїх противників аморальними, ворогами віри й народу і повелів розсвятити, замазати (весь іконостас) образи, всі до одного, в першу чергу Спаса-Макогонська і весь іконостас святих богів і богинь. За сало, горілку і гроші притягти виновника до права. Що робилося в церкві — описати не можна. Як щезало письмо, як пустота і бруд розповзався по храму. І некрасивість, порожня й огидна, запанувала знову. Многі жаліли, відчуваючи оце, мовчки, та вже нічого не можна було подіяти, коли вже образи були розсвятчені. Вони втратили чомусь відразу свою красу і потускніли, стали безбарвними і страшенно звичайними. І, прокляті, перестали

думати, що піднялися до бога і знизити посміли бога до своєї подобизни.

Один лише образ пречистої діви оставсь незамазаний. Коли геніальний непропускатель замахнувся з гидкою лайкою на нього квачем, у нього раптом однялася рука і квач упав додолу. Тут же в нього однявся язик, нога і половина розуму. Він щось хотів сказати з переляку, та не вийшло слова, а тільки незрозуміле блевання, і слина потекла, як у собаки. Звичайно, се не було чудо, бо чудеса бувають лише в алегоріях. Життя реальне чудо не знає.

Пошкутильгав непропускатель казна-куди, тіпаючи безсилою рукою і щось слезбзуючи собі під носа, а діва пречиста осталась незайманою одна. І перед нею спинились малярі. Вони в ній побачили синтез (всі замазані).

І коли вже сталося так, то хоч оповідання вже закінчено і все знову стало на свої місця, слід упом'янути, як була створена пречиста діва з байстрючком, з кого писалася вона, куди й чого зникла вона з села. І що сталося з художником, якому відкрилась краса і щезла, і сам він щез, оглядаючись у тузі на всі сторони світу.

Ну що я роблю?! Мені сценарій треба переробляти швидко, щоб не загинути, а воно таке-от лізе в голову.

Довідавшись, що їде архирей, село геть-чисто перелякалось, що взагалі властиво всякому людському селищу, коли до нього прибуває представник духовної влади. Так побудоване життя.

Одне слово, кожний почав прикидати, пам'ятаючи, що бездоганність людська є в більшій мірі діло щастя, ніж результат чеснот. Такі особи так собі абияк не їздять. Щось їм та треба вже.

На виручку селу став бувший привратник закритого розподільця Гордій Труба. Се був природний контролор і непускатель. Його можна було тримати без хліба, без тепла, без одежі і хати, він ставав ще ретель[нішим], пильнішим, ніщо його не брало. Але без контролю він не міг би прожити вже й дня. Коли б йому не дати щось перевірити, проконтролювати, комусь не повірити, когось кудись не пустити, одне слово, зробити в якомусь ділі

перешкоду, він би помер. Гаслом його життя було одне слово — пропуск! Він був талант пропуска. Він не пустив архирея в село. Архирей забув, що й до села потрібен пропуск. Аргументи архирея — унікальність одежі, борода, атрибути культу і точні причини й мета приїзду саме сюди, а не в інше село,— ніщо не допомгло. «Документ!» Архирея трохи не вдарив родимець. Невже в Гордія Труби не було серця? Душі, совісті? Ні, було в його серце, душа, все було, всі органи. Так задля чого він отаке робив? Для уявленого раз назавжди начальства. Його робота вже не вкладалася в трафаретні визначення, вроді підлабузництва, формалізму. Се було вже щось вроді творчої надбудови над формалізмом. Він був геній привратництва і непропускання. Приказано не пускати!

— Кого? Хіба не бачиш ти, хто я?

— Мені байдуже, хто ви. Пропуск!

Тоді архирей в гніві й розпачі упав на коліна і зажадав чуда. Він почав кликати бога в свідки. І сталося чудо. Явився бог з неба. Так Гордій і бога не пустив.

— Стой. Хто такий?

— Я бог.

— Який? Якої ліригії?..

— Істинний. Православний. Творець неба й землі, видимим же всім і невидимим.

— Документ!

Ну, пробачте. Тут, може, трохи й перебільшено для краси образ Гордія Труби. У всякому разі, на всесоюзному зльоті вахтерів він одержав першу премію. Його незламна неухильність при виконанні обов'язків досягла свого апогею. Він почав виписувати пропуски сам для себе.

Тут стався ще один факт, який в великій мірі спричинився до сієї рахуби. Святих було написано з багатих. Тому бідна половина була розлютована вщент. Да і самі заможні не були одностайні. Навіть більш того. Самі заможні відчували таку певну можливість причаститися безсмертної святості. Почалася боротьба за місця. Кожний хотів бути написаним поближче до царських врат. Варварам, Катеринам і святим Єфросиніям бути поближче до божої матері. Махтеї, Марки, Миколи, Пантелеймони, Юрки билися за своє і платили нишком «містове» коло спасителя.

Є багато людей, для яких не існували ніколи ні корови, ні телята. Вони знають їх лише як гов'ядину і телятину, в такій же мірі, як і хліб (черга, булка, кіло), і людей, що його роблять, як масовки, в яких «сидит собственник», ніби в них самих з діда-прадіда не сидить собственик у стократ більшій мірі. Граждане, якщо ви такі, як отсе я думаю, кидайте книжечку, все одно нічого інтересного далі ви в ній уже не прочитаете. Моя книжечка не для (них) вас.

Коли він поголив собі бороду й вуса, його ніхто не впізнав. І (описати). Тут почалося з ним таке, що й не присниться. Ніхто не впізнавав його в натуральному безрослинному вигляді. Ще до того слід упом'янути, що тоді в дядьків не було ще моди на паспорт і посвідчення. Оцим посвідченням, отже, й були, очевидно, вуси й борода як неодмінні атрибути особи.

Потім сталось так, що на вулиці перестали впізнавати одне одного. Навіть близькі сусіди розгубились.

Як дядько Савка готовився до писання портрета, як він причесався, надів білу сорочку. І як у нього щось таке заворушилось в душі. Він хвилювався так, що й сам не сподівався ніколи. Поїхавши в поле, він почував себе якимось зовсім по-іншому. Не лаяв коней і т. д. Він пустував, намагався робити добрі діла. Він узнав, що він — покровитель бджіл. Він вирішив завести пасіку.

Він так не хотів позбавитись свого святого, що перед тим, як іти на «очну ставку», поголив собі бороду і так підкоротив вуса, що його навіть собака не впізнала і почала гавкати, жінка злякалась, а народ так реготав, що він не знав куди подітись од сорому й жалю.

Тоді його судили за укривательство від подібності до святого Савватія. Церковне покаяніє.

Всі попадали од реготу. Не сміявся один тільки художник. І все ж таки художник побачив в очах Мини щось, чого не бачив ніхто. Він побачив в очах у Мини страждання.

І, пишучи Мину, він говорив з ним про страждання. Він викликав його на одвертість. І перед ним розкрилася душа в розпуці. Се була безодня страждання. Таке, що не вмещалося в людську уяву, — (придумати).

Коли чуєш ти десь жарт, шукай у ньому приховану правду.

Етична пристрасть — єдина справжня пристрасть.

І таке щось в голові збілось, нічого не розбереш. Якась така каша. Учора після роботи ліг спати, так хіба ж не приснилось.

— Що?

— Ану його. Не хочу й казати.

— Та скажіть-бо.

— Приснився неначе бог і святі. Миколай-угодник, тільки не той угодник, а той, що голові вгоджає, Торохтій, потім святий Пант[елеймо]н Швачка, Григорій Макогон, Закрутигуба і великомученик Сердюк Хома. Отаке щось, хрін його знає. Я, каже, святий великомученик. От куди воно повертає отой іконостас! Поняли?

Написати розділ, як у селі М. Устечко богомази розмалювали церкву портретами дядьків за горілку.

Як селяне не хотіли молитися один одному, як, приїхавши з Чернігова, архирей повелів замазати усіх «святих» і переписати церкву наново. І коли всі святі стали чужими, ні на кого не похаживали, все втихомирилось. Дійшла черга й до бога. Один тільки бог Саваоф був схожий на нашого діда. Коли про сей факт донесли архирею, діда покликали на очну ставку. Поставивши діда коло бога, архирей довго вдивлявся.

— Ну що, не правду я кажу? Бачте, голова сива і борода хвиляста.

— Еге. Чи бач? Будем тут один на одного молитись. К чортовій матері.

— Ну й на тебе ж молитись не буду.

Ніде правди діти і таїти гріха. Вони не були віруючі. Але те, що вони створили, примусило їх поклонитися, і вперше за все життя вони задумалися так глибоко, так поняли людське і народне, в такому єднанні з благовісним ландшафтом, сонцем, золотом і блакиттю неба.

Вона зникла з села на другий день. Остався лише образ пречистої діви, матері всіх скорблящих, перед яким молились люде поти, поки й стояла церква на землі. (Тільки стояла вона в другім селі).

І художники зникли. Два з них потім прославились

картинами різних «взятій», «вступів» і «засідань». Третій, що написав діву,— незвісно де, кажуть, що нічого вже з нього не вийшло. Він загинув на війні героєм. І зараз бронзовий бюст його стоїть над Дніпром і пильно дивиться в вічну далечінь. І якась, кажуть, жінка приходить до нього нишком плакати вночі.

Коли Савка сів на лаві перед богомазом і богомаз почав вдивлятися в нього, розтираючи фарби, він увесь онімів. Жінка й діти ходили навшпиньках. Нарешті стара повиганяла всіх з хати. Тоді малеча почала зазирати у вікно.

— Не зліть мене, не дратуйте, не знімайте з мене святості! — Савка злився.

Написати сю сцену докладно. Як йому хотілося почухатись, прогнати муху з лоба, але він не смів ворухнутися. Тяжко було сидіти, а ще тяжче думати про добре, про святе, а тут ще діти дратують, упустили поросят у клуню чи в горід і тепер бігають за ними по тютюну.

— Дядьку, думайте про божественне,— сказав хужожник.— Думайте.

— Так я думаю, ніби не видно?

— Бо ось знов по вашому образу полізло щось, суета.

— Ото порося, бодай воно здохло,— заготовляю м'ясоздачу,— і що пак чорти його батька знає за мода, що не можна вже шкурки попробувати.

— Лександер! Христопродавець.

— Задорожний!

— Лександер Задорожний.

— Чорта з два. По-перше, мій святий Лександер, а не Іуда. Ім'я моє по-грецьки, десь я читав у календарі, означає заштиту мужності людської. Лександер — заштита мужів. Який з мене Іуда?

— Ти самий зліший з нас.

— В тебе ж лице сердите, як у диявола.

— На диявола я згоден, якщо треба, на Йуду ні.

— Пробачте, якщо вже на те пішло, так в усіх народів, як вчить історія мистецтва, святих малювали подібних до себе. Візьміть Італію.

— Яку Італію? В яких історіях? В святому письмі сказано: не сотвори собі кумира і всякого подобія.

— Господи.

— Так який же я кумир, хай бог милує! Що ви меле-те?

— Коли ви привчите людей до отаких святих, ви можете мені поручитися, про що вони будуть їм молитися, чого просити?

— Та, батюшко, нічого непозволительного не попросимо. Що нам просить — хіба дощу, та врожаю, та діточкам здоров'я. З того часу, як перейшли на трудодень, нічого нам не треба. Що бог дасть, одне слово.

— Нічого, батюшко, не вийде. Не согласні, й квит. У нашому селі вся несогласна нація така. Не треба нам висвячуватися в святі. А коли вже так заведено, що молитись треба, давайте образи з другого села, незнакомі, щоб нікому не було обидно.

— Чого ти хочеш?

— Я требую задоволення своєї нешанобливості. Себто...

— Діло не в вірі, а в благочинному поводженні, у благочинні, у благочинстві.

— Віра — се вища благодать, яку не всім дано.

— Ну?

— Ну, так от, якщо в тобі благодаті нема...

— Єсть, клянуся!

— Се я приміром. Коли її нема, так ти хоч тримайся так, ніби вона в тобі є.

— І помагає?

— Ще й як помагає.

Написати сторінку, як викликали мого діда до архи-рея на очну ставку,— з нього художники писали образ бога-отця.

— Як смів ти, старий негіднику, вчиняти таке бого-хульство?

— А чому ні? Бог же створив людину по образу й подобию своєму. Отже, є в мені подобизна божа. Я же не бусурмен який.

— Але хто ти? Мужик?

— Так. Нехай я мужик. А чим же я винен, що я на бога похожий, і не на якого-небудь, а саме на отця.

— Замовчи!

— Мовчу.

— Хто тобі сказав?

— Малярі.

— Малярі? А, що вони знають, п'яниці?

— То вже ви їх спитайте. Вони грамотніші від мене.

Дід захищав свою божеську гідність, як міг, достойно і чинно. Ми дивились на нього... в захопленні.

— Так все ж одно. Раз уже людина свята, так борода ж і вуса повинні ж бути сиві. Для достовірності стану.

— Так я про бороду не кажу. Хай буде сива. Ну яка ж се в хріна борода і який се святий, коли се вилитий Савка?

— Так чим же я винен? — сказав Савка.

— Та ще й не як-небудь, а й написано, он глянь: «Святий великомученик Савка». Не хватає тільки призвища Макогінчика.

— Так і так же видно.

— Дядьку, так се ж моя тільки натура і ім'я. Савок же багато.

— Отож-бо воно й є, що натура. Натуру його ми добре знаєм. На дурнячка хоче в рай примоститись. Ну, кажи, за що, за півкварти?!

— А чи не можна...

— Не можна (дістати діалог про запитання).

— Та яких же вам святих треба?

— Яких хочеш. Аби не були на людей схожі, на сусідів. Щоб було божественне, а не дратувати одне одного.

ДОСТОВІРНІСТЬ ПОДОБИЗНИ

— Ти мені скажи: у бога я повинен вірити чи в тебе? Так ти ж дурний і лінивий, як же я тобі...

— Так я не бог. Я тільки божа натура.

— Я вже й сам не знаю, у кого мені тепер вірити, у бога чи в Савку.

ДИСПУТ ПРО СВЯТІСТЬ

Архирей. Як ви посміли писати пречисту діву з курви? Що се за глум?

Художник. Вона не курва.

Архирей. Як не курва? (До курви). Скажи їм, хто ти, жінчино?

К у р в а. Я... була я дійсно трохи курвою, а зараз я боюсь казати...

— Кажі, не бійся.

— Я свята.

А р х и р е й. Господи!

Х у д о ж н и к. От бачите...

А р х и р е й. Ви що тут, збожеволіли чи п'яні?

Х у д о ж н и к. Ні те ні друге. Все правда, але... Прошу вас. Спочатку твориться (пишеться) святість. Від серця, талану, натхнення. Звідки вона береться? З мене? З неї? З фарб? З найвищих, найніжніших бажань і спогадів дитинства, і добра і кротості матері, з минулого й прийдешнього, з пісень і музики, з плачу дитиночки, з недолі, жалю й примиренності, з доброти і навіть згублених чеснот. Спочатку твориться. Потім уже є божая богоматір.

Єсть перетворення чи нема? Є. Єсть очищення, найвища чистість.

Є поезія чи нема? Є.

З людей почали писати святих, і людям захотілося стати святими і хоч трохи покращати.

Здерли з них ілюзію святості — і стало їм погано, і попоганішали вони.

31/1 [19]53

«Загибель богів» написати як трактат про малярство. Треба в ньому розглянути найголовніші проблеми малярства взагалі і сучасного зокрема. Реалізм. Натуралізм. Синтез і рабське копіювання, фантазія і убожество. Конфлікт. Типове і випадкове. Проблема форми. А головне — художник і не художник. Поет чи не поет.

I

Описати докладно обстановку зовнішню. Красоту Десни. Вечір. Шлях. Трубин хутір.

III¹

Виписати три образи художників; втілити в їх всі основні типові риси художників — Хома Брут, Тиберій Горобець, Богослов Халява.

Описати докладно, як Гоголь описував своїх героїв у «Мертвих душах».

¹ Помилка в оригіналі.

Безверхий, Торохтій, Коган-Ясний. Федір Кричевський — як, коли, кого і за що бив, був по закордонах. Наплював на цілий закордон.

Ан. Пе-цький. Реальне письмо йому попсував ще «Бубновий валет». І він заплутався в лініях і городив їх як душевнохворий.

Написати їх широко. Їх минуле і майбутнє: що з кого вийде.

Той, що писав всіх скорблящих, нічого більш не написав. Але... І все життя накликав на себе...

IV

Архирей любив мистецтво і розумів його. Побачивши іконостас, він спинивсь і з добру хвилину не міг прийти до тями від захоплення. Йому згадався Ель-Греко і т. д.

Перед ним стояла галерея. І праворуч, і ліворуч на нього зі стін і з рам дивились преподобні селюки, змальовані з такою надзвичайною силою, що, здавалося, можна одкривати загальні збори. Кожен з цих дядьків причепурився, аби відповідати достойно перебуванню в вічності. І скільки світилося в очах життя — пристрастей, страждань, прихованих мрій і пр.

V

Архирей перелякався. Нахмурих брови. Він зрозумів, що треба нищити усе. Бо тут молитись нікому. Особливо вражав Георгій Побідоносець, списаний з бувшого вахмістра Грицька Затулівітра (докладно). Він був просто вершник у Будьонного.

(Особливо і в найбільш). Але що остаточно вбило архирея — бог Саваоф, написаний з нашого діда.

Він дивився так...

Се був той бог, до якого летіла душа Кукубенка — «Я, господи...»

— Ну, сідай коло мене праворуч. Ка-хи!..

Мати божа...

VI

Диспут.

Очна ставка святих. Сокритіє подобизни. Один дід не зняв своєї бороди і сміло став поруч з Саваофом.

— А що мені, соромитись? Раз бог мене створив по своєму подобію. То яким же йому й писатися, як не таким, як я. Особливо для нашого села, де все мене знає як облупленого, навіть риба в Десні. Проте як хоче. Вам, казав той, видніше. Якщо моя натуральність не влаштує вас чи не відповідає регламенту (дід любив вставити учене слово), тоді воля ваша, можете замазувати людський труд.

Я б не замазував. Чому?..— Дід подумав трохи і наче зітхнув.— Бо що наше життя? Коротке та мізерне. Скоро умру і я, і ви, усі, і навіть ви, преподобний отче архирею. Остається тільки образ нашого буття. І подобизна вже перестане бути моєю. У всякім разі через сто з чимсь літ праправнуки — хіба вже знатимуть вони, хто з кого тут? В цьому ділі так завжди діялося, що трудящі малярі писали когось там з бідних трудящих людей. А може статися таке, що й зовсім перестануть молитися. Може, прийдуть такі часи, що сили людського духу, як от молитви, воздыхання, надії і таке інше, полинуть не в небо угору, а по землі проміж людей. І царство боже, що ми тепер добувати намагаємось за копійчні свічечки, все вже якщо й не зовсім у раю, бо там же, певно, все буде занято митрополитами і прочими людьми духовного звання і їх родичами, то хоч десь у стоечках...

ТАЙНА ВЕЧЕРЯ

Як писалася картина «Тайна вечеря». Як радилися, з кого писати святих.

— Як з кого? З пророків і апостолів.

— Так де ж вони? Їх же ж нема.

— Як нема? Хто нема? Кого нема? Чому нема?

— Боюся я, щоб же чогось не вийшло. А може, хай се буде вечеря не тайна, а явна, вроді одкр[ита].

— Да я не про те. Богомази наші не вміють писати з голови. Нас, кажуть, так учили, що ми можемо тільки списувать з когось, інакше не получається. З голови в нас, кажуть, не виходить. Воображення нема.

— От рахуба!

— Ми, кажуть, вчилися в реальному вченні. І всяке зерно уяви з нас виметено геть.

— Огось, глянь, дурноголові! Лиха година! Що ж його робити?

— А те робить, що треба з-поміж себе вибирати якусь подібність для змалювання апостолів. Значить, на повістці денній у нас, отже, два питання. Перше, з кого писати вечерю, друге — як розташовувати по субординації святих, як планувати їх щодо Христової особи, і третє — хто Іуда. Думаю, що спасителя можна писати з мене.

//...— Господи, прийми мою душу...— прошепотіли німіючі дідівські уста. Дід нагнувся вперед і ліг на руки онуків і сусід, що підхопили його. Діда поклали на землю.

Біля дідового трупика з'явився бог. Він був старий, скидався на стилізованого літнього, але бадьорого священика. На ньому була довга, біла одежа, на руках він держав душу діда. Душа була маленька, як дитина. Але вона була сива і страшенно нагадувала малу копію самого діда.

— Вам що треба? Хто такий? — спитав трохи здивований Лаврін.

— Я бог,— відказав той просто і з гідністю.

— Який? Богів, я чув, багато. Якої ліригії?

— Православний. Творець неба і землі, видимим же всім і невидимим.

— Господи! — крикнула баба Химка і розігналасть падати на коліна.

— Стривайте, встигнете,— відсторонив Лаврін Химку, не спускаючи з бога очей.//

— Документ! Може, яка провокація?

Бог тоді лап — нема.

— А хто ж мені міг виписати документи, коли більш за мене нема.

Отсе єдине, що я прибавив тут од себе для краси слога.

Написати докладно про Мину. Сівши перед художником, Мина почав думати. Йому не вірилось, що з нього можна писати...

— Ні, тут щось не те...

Він вважав себе за не то що святу, а й просто за добру людину. Одверто кажучи, він був чоловік поганкуватий. У всякому разі всі були про нього такої думки.

Описати докладно. Далі перехід на побутові гумористичні деталі. А в цілому сцена глибоко драматична. Художник побачив у нього в очах страждання...

1/Х 1954

Оце і все. Замазано всіх і вся і поїхано з села. Осталась церква в очікуванні. Одну лише ікону не було тронуто, пречисту матір.

Варіант

Художник, що розписував церкву, поселився у (солдатки!), (у злодія), у злої, нелюдимої людини. Хай се буде солдатка, повія, п'яниця, що втратила все на світі і вже не вважала себе за людину. Було в неї байстря. Тримала вона всіх. Село ненавиділо її. Вона була добра і легка до любощів. Не могла вона спати без живого тіла. І ось, приїхавши, художники взяли її як модель для малювання ікони в сільську церкву. Матері божої. Природа так якось дивно створила її, що, ніби жартуючи, вклала в неї стільки ніжності, що її вистачило б на цілий район жіноцтва. А сприятливих умов для прояву ніжності не послала, от і обернулася вона на казна-що.

Нізащо не хотіла. Думала — глузують. Потім сіла. І що з нею потім сталося. Вона побачила все своє життя, відчула все людяне і божественне в собі, свої надії, любов.

Списати її. Очі її, сльози.

Вона засвітилася вся, стала прекрасною. Художники не впізнали її. І були глибоко схвильовані її натхненням. І тут сталося чудо. Її натхнення передалося художникам. Вони написали надзвичайний образ всіх скорбящих.

Цар

Кінокомедія

24/IX [19]45

Знущання наді мною підпрапорщика Несмачного.

Я лягаю спати. Мені сниться смотр дивізії.

Я вручаю царю, що оглядав дивізію, жалобу на Несмачного якраз в той момент, коли цар порівнявся зі мною.

Цар читає мою скаргу. Гнівається. Лице його палає від обурення. Він наказує тут же розстріляти Несмачного. Б'ють барабани.

Я прокидаюсь. Казарма. Барабани. Передо мною на стіні портрет царя. Я визнаю, що готується смотр. Отже, сон був в руку.

Я пишу скаргу на Несвяченого¹.

Я на параді. Народ. Жандармерія.

Цар іде. Кіт перебігає цареві дорогоу. Завернули, проте котяче віщування не пропало даром, осталося в силі. Взагалі я вірю в віщування різні під час війни.

Цар проїздить вуличкою. Проходить пішки, тримаючись за кілочки. Пес кидається на його величність і починає брутально гавкати, що викликало великий переляк з боку не бувавшого в подібних бувальцях царя, а саме — цар почав несамовито кричати, кинувшись на саму середину калюжі, що сильно обгидило йому царські чоботи, ілі, скорій сказати,— сапоги. Вискочивши з двору на вулицю, хазяїн гавкаючої на царя собаки, учитель церковноприходської школи Швачка-Войнарович, коли генерал Воєйков закричав на нього: «Дивись, сукин син,

¹ Очевидно, на Несмачного.

цар!» — з переляку почав гукати «ура», замість того аби припинити пса, від чого гавкаюча собака, будучи нерозумною твариною живою, вп'ялася з харчанням цареві в чобіт, од чого настрої царя зовсім зіпсувався. Однак і на цьому діло не закончилось. Уже як кіт, та ще чорний, перебіжить дорогу, так будь ти не то що царем, а хоч чортом, уже тобі добром не обійдеться. Ударивши, отже, учителя Швачку-Войнаровича чимсь по потилиці, від чого учитель зразу ж ударив носом гавкаючу собаку, припинивши таким чином урочистий крик «ура», какова собака, перескочивши в садок, сіла і як ні в чім не було почала сидіти мовчки і дуже цікаво.

І тут трапилось те, для чого кішка перебігла царській світі дорогу, а саме: штабний полковник Кочубей, онук отого самого яко[го]сь Кочубея, якого всі знають, побачивши, що цар в небезпеці, кинувся по порученню генерала Воейкова теж через тин у сад для покарання собаки, в какову собаку і випустив з нагана п'ять куль, і всі мимо.

Тоді сусідський хлопчик, що крутився увесь час при сій історії, бачить, що вбивають пса, узяв та й собі вистрілив в собаку з рогатки квасолиною і так якось ловко поцілів собаці в лоб, що вона як опечена кинулась, заскавчавши від болю, світ за очима. Оця несподівана самовільна собака втеча так чомусь подіяла на нервову систему полковника Кочубея, що він закрутивсь на місці як кручений і раптом самоправно застрелився, щось хотівши, певно, цим самим доказати цареві. Чи так йому було вже соромно, чи страшно перед царем за все, що сталося, хто його знає.

Після такого прикрого непорозуміння цар вийшов на майдан до нас в невеселому стані.

Коли ми зтягли йому по команді довжелезне «ура», він якось так покривився, неначе йому нудно стало од нашого крику, і пішов вздовж строю. А за ним свита. І наш командир генерал Непийгорілченко. Тільки пішов він не так, як мені снилося, а кроків на тридцять од фронту, — он яке вийшло.

Ну як ти його передаси жалобу. А тут ще й руки заняті — держу гвинтівку на караул. І вже порівнявся, вже проходить мимо. Лиха година! Так я тоді винтовку під праву руку, а лівою витягаю з-за пазухи жалобу да бігом навздогін.

— Ваше Величство!

А хтось як крикне:

— Стой!

А цар, бідолаха, зирк назад.

Да бачить, що на нього біжить солдат — себто я з винтовкою наперевіс, да ходу. Я за ним. Що його робить. А він прудко якось так побіг, дарма що цар — а ніжками так дриг-дриг-дриг.

— Стійте,— кажу,— Ваше Величство!

А він — ой боже мій, ой боже мій!

А позаду крик, тупіт. Команда.

Хотять по мені вже стріляти. Да бояться, щоб не дай бог не вийшло ошибки. Що робить? Біжимо ми з царем, біжимо. Я сам не свій. Спинитись не догадаюсь. Молю бога, щоб пристрелили ззаду, щоб не переживати такого сорому. І він, бідний, може, й поняв був, що не треба було тікати, та пізно. Вже треба тікати, така обстановка.

Тепер спрашується задача, куди бігти царю? Я сам потім не раз думав, розбираючи случай. Куди б, думаю, я побіг, коли б я був царем, а якийсь солдат за мною гнався з рушницею і з певною метою, в умовах воєнного часу, в зоні воєнних дій? Конечно, раз уже почав тікати, я не побіг би праворуч, на солдатів, поскільки се могло б уронити мій престиж перед військом. Не міг та кож би я побігти й до своєї свити, бо свита осталась позаду і для цього я мусив би прориватись повз солдата, що мене доганяє. Звичайно, я б побіг тільки вперед, в напрямку дивізіонної уборної, що цар і зробив. Ну, дальше я писать не буду. Поскільки, вскочивши туди, там теж почався крик «ура», вслід за чим звідти повибігали перелякані солдати куди видно, натягаючи на бігу, звиняйте, штани.

Хрест

(Перша нагорода)

Доповідали мені, забув уже хто, що нібито француз Гельвецій доказував перевагу неправильних нагород над правильними. Що, мовляв, в неправильних, незаслужених нагородах більше смислу, аніж в заслужених. Як се комусь не покажется смішним, я думаю, що велика правда в цьому є. Першого георгіївського хреста я, ніде правди діти, одержав не по заслугам. Зате ся нагорода

мала для всеї війни, у всякім разі для моєї ролі в ній найбільше позитивне значіння.

Розкажу по порядку, може, начальникам пригодиться у будущих войнах. А сталося воно, щоб ви знали, он як. У шпиталі в приміщенні бувшої жіночої гімназії, в підвальному поверсі на кухні, куди мене погнали як рядового на предмет чистки картоплі і різних інших справ, зв'язаних переважно з проблемами виносу з кухні лущайок і прочого сміття, у кухні ж бо одного разу уночі поналивались ми з поварами спирту денатурированого і справжнього, що дістали в лабораторії з різних препаратів. Напившись, очевидно, вже поверх норми, почали ми слово за слово, потім діло, мабуть, дійшло до кулаків і навіть більше того: коли головний кухар Кондрат Несмачний ударив мене пляшкою по фізіономії, я не знаю вже, що далі робилось. Казали, що я відразу заснув. І коли я, вже сонний, отак покотився додолу, то перекинув шафу і стало чути нагорі у дежурного лікаря.

Увірвавшись на кухню, від чого всі кухарі повтікали, хто стояв ще на ногах, отой вищезгаданий лікар велів перенести мене, перебуваючого в непритомному стані, до операційної на предмет витягнення склянок з мого лиця і одправки в штрафну роту, щоб і духу цього негідника, п'яниці і ледаря, себто мене, в шпиталі не було. От яка правда на світі. Що вже він робив в операційній, я не чув, тільки, прокинувшись ранком, я побачив, що:

а) по-перше, я лежу на койці в палаті важкопоранених;

в) по-друге, у мене забинтована голова і руки так, що видне тільки одне око;

с) що вся палата прибрана, білизна чиста, сорочки на солдатах теж білі, свіжі, в тім числі й на мені;

д) і що саме головне — в шпиталь приїхав хтось такий, що все буквально перестало дихати і ходило на ципочках або лежало на койках смирно. Хто саме? Не поспішайте, зараз все буде ясно. Одкриваються двері, в палату входить, хто б ви думали? Ура-а-а! — сам цар з принцом Ольденбурзьким і генералом Воейковим. А позаду їх величностей і превосходительств матрос Деревенько несе на руках наслідника-цесаревича, що тримав у руках корзинку з медалями і хрестами. І от, пройшовши по палаті, цар спиняється біля моєї койки. Що його заінтересувало в моїй особі, не знаю: чи то свіжа

пляма крові на ваті, чи патріотизм в одному оці, що весело і вірнопіддано дивилося на нього, ну тільки він опинивсь біля моєї койки і, не помітивши, що від факту його опинення дежурний лікар упав в обморок од страху, що його величність може зі мною заговорити, дійсно задає мені царське питання:

— Ну, скажи-ка, братец,— от щоб я пропав був! — скажи-ка, братец, как тебя ранили?

І тут не знаю, чи то од радості, чи з горя, що я тут натерпівсь на кухні, я голосно і чесно промовляю всю правду.

— Не могу знать, В. В. Их було троє! Да як накинудись на мене. Ну просто не встиг оглянутись — раз, два, три — і вдриг!

Тоді цар повертається до принца і, чую як крізь сон, каже:

— Вот святая простота. Он даже о подвиге рассказать как следует не умеет... Я доволен.

І, взявши у наслідника з корзини героїївського хреста четвертой степені, приколює мені на груди і зникає в дверях.

Ну, що ви скажете?! Хто посміє сказати, що трапилась помилка?! Хіба можуть царі помилятись? Ніякої помилки не трапилось! І тут я зразу...— брешу, не зразу, а поволі,— почав догадуватися, хто я і що я. І така у мене почала появлятися хоробрість і завзятість, так захотілось мені проливати кров ворога цілими відрами, казанами, що я видужав од своїх ран щось в три-чотири дні і забажав на передову позицію, в окопи. Бо, справді, де ж і бути герою, як не на передовій.

(1940 р.)

В глибинах космосу

КОРОТКИЙ ЗМІСТ ХУДОЖНЬОГО НАУКОВО- ФАНТАСТИЧНОГО СЦЕНАРІЮ ПРО ПОЛІТ НА МАРС ТА НА ІНШІ ПЛАНЕТИ

Рух сюжету в просторі: Земля — Марс, можливо, ще одна планета — Земля.

Передбачається помилка в розрахунках при зльоті. А тому літали вісім з лишком років «навздогін».

Екіпаж космічного корабля — три молодих радянських інженери.

Один з них нещасливий в особистому житті: він і на Марсі не знайде собі забуття, йому й там снитимуться земні тривожні сни.

Детально розробляється науковий бік польоту, починаючи з приготувань. Політ і старт.

Розробляється велична епопея перебування в космосі.

Наблизились до Марса. Тимчасово перетворюються в його супутника. Рух навколо планети, чимдалі ближче до неї. Розгадка морів, каналів, полюсів, рослинності. Неймовірне напруження.

Посадка. Люди виходять з ракети на нову планету.

Марс. Все те головне, що можна сказати про нього і показати сьогодні на кольоровому широкому екрані.

Ознаки присутності розумних істот. Де вони? Які? Можливо, вони давно живуть уже всередині планети, як у метро, на глибині 10—12 кілометрів, вряди-годи піднімаючись на поверхню, як ми у стратосферу. Тоді потрібна мандрівка «в планету».

Які ж марсіяни? Схожі на карликів, підлітків, чи як ми? Чим відрізняються від нас?

Використати у фільмі земну хроніку Великої Вітчизняної війни, великих битв, будов наших та китайських,

великих фестивалів молоді всього світу, розливів річок, велетенських атомних вибухів та катастроф у Японії (з фільмів).

Цю хроніку можна використати для контрасту до тиші космічного польоту або як земну «візитну картку» у вигляді демонстрації фільму марсіянам.

Згадати Ціолковського: народження сина та його смерть. Батькова радість і потім скорбота в космосі. Музика Шостаковича.

Скільки нам років? Що ми знаємо про себе? Взагалі двадцять тисяч, а по суті тисяч сім-вісім. Марсіяни, припустимо, ведуть свою лічбу приблизно $1\frac{1}{2}$ мільйонами років.

Усе зробити так, щоб фільм не вийшов трагедійним.

У фільмі мають бути особливі дикторські тексти, і особливі внутрішні монологи та діалоги, і, як в жодному з досі існуючих фільмів,— тиша космосу. Вона складна. Це може бути звичайна тиша або музична. Може бути тиша сну: ті, що сплять, мчать у космосі, і сняться їм пісні та сни земні. Тиша споглядання та самоспоглядання. Тиша волі, тиша приреченості, тиша каяття, відчуженості від дрібного, минушого, тиша захоплення, мислення тощо.

В сюжеті повинна фігурувати земна астрономічна обсерваторія та астрономія іншої планети.

За допомогою дикторського тексту і відповідного короткого й виразного показу подати — що ж відбувається на землі? Що робила Марія? Вона чекала вісім років, щонаочі дивилася в небо. Вона посивіла, та все ж залишалася юною. Час відступив перед силою її надії.

Зробити все, щоб у сценарії не було символіки, а була нова поезія, нова героїка й ліризм нового світознавства. Сей фільм — нова поема про людину другої половини ХХ століття, про вирішення найвеличнішого з надзавдань людства. Наприкінці століття людина, можливо, вирветься із замкнутої сфери сонячної системи.

Один з героїв не повернеться на Землю. Він загине в іншому світі або залишиться там назавжди з якихось причин. Для когось торжество повернення буде неповним. Хтось дивитиметься в холодне, темне небо вже без надії на привіт, як буває і буде в житті. Це має надати фільму людяності.

Прочитати все, що можливо, про темні супутники зірок, себто про планети, яких, може, в нашій Галактиці

мільйони і наявність яких зовсім по-іншому малює нам картину «народонаселення» Галактики.

Весь світ стежить за польотом, всі радіостанції світу, всі радіолюбители, передові вчені. Цьому присвячуються астрономічні конференції в Москві, Парижі, Вашингтоні, в Римі. Вони слухають радіопередачі. Потім вони дізнаються, що «Марса на місці не виявилось». Що відбувається далі? Як плине час?

Потім сигнали зникли на сім з лишком років, і все замовкло. Та ось знову знайшовся їх слід, знову почули їх позивні, і знову захвилювався весь наш земний світ.

Спробуємо зробити ще одну майже неймовірну річ, яка, проте, має право на наукове припущення: в них на ракетоплані знімальний телевізор окремої конструкції. За допомогою цього апарата вони передають на Землю все, що бачать. Отже, люди на Землі бачать Марс і марсіян.

Тут, на Землі, можуть бути створені чудові сцени споглядання, коментарі, звернення мандрівників до людей на Землі та до своїх близьких: «Я знаю, ви тільки бачите мене й мою артикуляцію, бо я звертаюся до вас з іншої планети нашою рідною мовою. Але я ніколи не забуду ні своїх думок, ні потрясінь, ні захоплень, і коли я повернуся, я повторю все точно, бо цього не можна забувати...»

По телевізору передається лише зображення, жодного звуку не долинає, бо відсутнє повітряне середовище. Але професор Соколянський читає німу артикуляцію точно.

А яка швидкість людської думки? Чи безмежна вона, чи також долає простір у часі?

Розумні істоти, припустимо, десь дозволили собі таку вільність, — не користуються звичайною мовою. Вони вже мільйони років читають думки одне одного. Тоді вся міжпланетна або, точніше, інопланетна частина фільму буде німою. Все коментуватиме диктор або диктори.

Хто вони, ці розумні істоти? Якщо їх взагалі там немає — це песимістично. Якщо вони вищі за нас — тисячі запитань. Якщо нижчі — чи цікаво це? Інші? Які саме? Такі ж, як і ми, — також треба подумати.

Про канали? Так, нескінченними стрічками тягнуться канали — сині насадження, але немає ні гір, ні прірв. Немає наших річок, привільних, молодих, і немає наших морів. Скрізь, куди не кинь оком, — неймовірний колір, голубувато-синій або темно-оранжевий. Це зовсім інший, холодний, незатишний світ.

Чи потрібно показувати, як марсіяни, якщо вони живуть на поверхні, помітивши корабель у своєму дивовижному небі, хвилюються? Чи квапляться вони до місця старту? Чи ракетоплан сідає в мертвій пустелі і марсіяни будуть здаватися нашим подорожнім так само недосяжними, як глибоководні риби в наших океанах? Чи може це бути? Як вирішувати у фільмі проблему дихання, тепла? Адже за нашими даними на поверхні Марса сьогодні приблизно те саме, що в нас на Землі на висоті п'ятнадцяти кілометрів.

Якщо припустити найзахоплюючіше: наші герої фіксують усе, що оточує їх, і люди на Землі все це бачать,— який простір створюється для думок.

Якими жалюгідними й потворними знаками відсталості виглядатимуть тоді ще і ще раз колоніальна політика земних імперіалістів, усілякі види й запахи різних націоналізмів, воєн, блокад. Як розшириться людський світ, усе виросте в тисячу разів, свідомість піднесеться на сяючу височінь.

Можливо, все, що покажуть телевізори,— неправда? А чи не всесвітнє безглуздя це? Загальний всесвітній гіпноз? Припустимо, десь дипломати накажуть вимкнути всі телевізори Землі! На півроку! Вимкнули... Все гаразд. Все знову стало на місце.

Минає півроку. Знову ввімкнули. І знову на всіх телевізорах те саме — німі зображення нового світу, нових істот і наших героїв серед них.

Будуть показані як герої фільму видатні люди сучасності, голова колгоспу з-під Запоріжжя, а також матері героїв космосу. Отже, буде підкреслено хвилюючу достовірність цього фантастичного фільму.

Ще невідомо, чи говоритимуть ці люди що-небудь з приводу незвичайного видовища в телевізорі, чи ми покажемо їх на Всесвітньому Конгресі Миру або програємо марсіянам Десяту трагічну симфонію Шостаковича.

Тоді в новому освітленні виникне величезної ваги питання — що таке наше життя і смерть, або, вірніше, що таке буття. Чи не постукає тоді в кожную свідомість вселенська гармонійна нескінченна єдність?

По ходу фільму стане ще відомо: розумні істоти піднялися культурно незмірно вище за нас, мешканців Землі, але тільки на тих планетах, де всі вони прийшли до комунізму. А там, де з якихось причин се не вдалося,

вони звиродніли і, спустошивши свої планети в битвах, загинули. Їх занапали деспоти і дурні.

Зворотний політ на Землю. Земля з Марса. Наближення. Старт. Звідки вони повернулися? Із казки? Повернулися з інших світів туди, де вони народилися, де їм належить померти. Через те вони стали на Землі навколiшки, потім лягли й поцілували її, заплакавши від щастя.

Для чого все се? Що се за фантазія? Який у цьому глузд? Можна стверджувати, що се потрібно для розвитку людства. Це його нове творче надзавдання, нова поема про вічний вогонь Прометей.

Сю поему можемо створити лише ми, люди комуністичного суспільства, що народжується, і ніколи не створює наші американські антиподи.

Американці вже зробили низку фільмів на космічному матеріалі. Ці фільми, переповнені сценами міжпланетних воєн, по суті, продовжують гангстерський жанр у міжпланетному масштабі. Наші вороги сіють, таким чином, у свідомості народів космічний песимізм. Безперечно, се влаштовує церкву. Се американський шлях до бога.

Отже, створення науково-фантастичного фільму «В глибинах космосу» буде чудовою відповіддю голлівудським мракобісам. Се буде розумний і радісний фільм, що прославляє людський геній, а не пригнічує, не заглушує свідомість людей.

Надзвичайно захоплюючий фільм вміщує в собі величезні простори, і час, і рух у просторі, себто нове відчуження світу, і з однаковою цікавістю його дивитимуться академіки й діти.

Москва

15 червня 1954 р.

ДО СЦЕНАРІЮ ПРО ПОЛІТ У КОСМОС

28/IX 1956

Один з трьох пасажирів міжпланетного корабля не вірить в існування життя на інших планетах...

Він, цей невіруючий, і загинув. Досягли віруючі. Перемогли віруючі. Треба вже починати писати.

A red rectangular block with rounded corners, containing a large, stylized white letter 'П' (Pe) in a serif font.

РИМІТКИ



До V тома творів О. Довженка увійшли записні книжки воєнних літ, матеріали до «Поєми про море», щоденник 1943—1956 рр., листи письменника, кіноповість «Україна в огні», план кіносценарію «В глибинах космосу», фрагменти кінокомедії «Цар» та незакінчена повість «Загибель богів». Таким чином, п'ятий том містить надзвичайно важливу спадщину, без якої не можна уявити Довженка — геніального митця, громадянина, палкого борця за духовний розквіт людини, за розвиток рідної української культури. Так, скажімо, записні книжки розкривають творчу лабораторію Довженка, його виняткову спостережливість, щоденну, повсякчасну творчу активність, незвичайну працездатність.

Почуте, побачене письменником набуває естетичного чи філософського осмислення. Але Довженко не фіксує всього підряд, що трапилося на очі, що почуте з чіхось уст. З різноманітних подій, епізодів він відбирає найхарактерніше, найразючіше. Але те, що вже занотоване, стає здебільшого заготовкою, ескізом для майбутнього твору. Саме тому записні книжки Довженка — «цілина» для дослідників.

З Довженкових блокнотів видно, як письменник глибоко, всебічно вивчав життя, і не просто вивчав, а вростав у дійсність, ставав співучасником подій, про які мав писати. Скільки він пережив, перебуваючи на фронті! Кілька разів життя митця було під загрозою — такою ціною вивірялися факти, що мали ввійти до творів про боротьбу нашого народу з фашизмом.

Кілька років — як видно з блокнотів — письменник їздить до Каховки, зважає сотні життєвих фактів та епізодів, та лише деякі з них введено до «Поєми про море».

Процес типізації у Довженка найповніше можна простежити, аналізуючи записні книжки, порівнюючи їх зміст з відповідними викінченими творами.

Велика сила інтимних переживань, глибокі пристрасті митця, краса його мислення, болі й радощі, страждання і вболівання, палка любов до свого народу, до рідної України — такий розкішний духовний світ Довженка постає з його щоденника.

Щоденник писаний кров'ю серця. Це сповідь великого громадянина своєї Вітчизни, людини, що жила й творила лише в ім'я свого народу, боліла всіма його болями, раділа всіма його радощами, всю себе віддавала розквіту української культури.

Життя Довженка було трудним, напруженим, бурхливим, а іноді просто-таки страдницьким. Погляньмо, якої великої духовної травми завдали Довженкові перекручення, безпідставні звинувачення його за часів культу особи. Як видно з щоденника, Довженко був надзвичайно вразливий. Він кожну подію приймав близько до серця. Він міг, скажімо, хвилюватися через те, що на Хрещатику в Києві збудовані потворні будинки. Яких же тоді мук завдавало митцеві злісне цькування його з боку різних пройдисвітів, що користувалися непевними ситуаціями. Адже ті Довженкові твори, що нині вважаються шедеврами світової культури, часто-густо за життя письменника паплюжились невігласами й кар'єристами.

Щоправда, інтимні нотатки свідчать і про силу волі, велич духу, нескоренність Довженка, його надзвичайну працьовитість. Так, скажімо, після заборони «України в огні», коли авторові досить грубо натякнули на істинну причину заборони кіноповісті (митець, виявляється, «пожалкував десять метрів плівки для вождя»), Довженко одразу розпочинає, не відступаючи ні на йоту від своїх естетичних принципів, писати нову кіноповість «про народ». «І не буду я його писати,— зізнається в своїх записках письменник,— ні про дважди героїв, ні про трижди зрадників, ні про вождів, що самою присутністю своєю вже прикрашають твір і надії постановщиків на безпеляційні путеводні сентенції, а напишу я сценарій про людей простих, звичайних, отих самих, що зветься у нас широкими масами, що понесли найтяжчі втрати на війні, не маючи ні чинів, ні орденів...»

І Довженко написав такий твір — «Повість полум'яних літ». І тоді, в 1945—1946 роках, кіноповість було відхилено. Лише згодом, коли партія подолала культ особи, кіноповість була надрукована. Її поставила Ю. Солнцева. Фільм здобув велике визнання не лише в Радянському Союзі, а й в усьому світі. Саме за цей твір прогресивні греки назвали Довженка Гомером ХХ століття. А такий твір про народ, що творить комунізм, прикрашає нашу землю величними будовами, садами — кіноповість «Поема про море»,— здобув найвищу оцінку: її автору присуджено Ленінську премію.

Таким чином, перемогла принциповість, чесність Довженка. В цьому краса і велич його особи як письменника.

Щоденник дає змогу уявити, наскільки Довженко був письменником народним, народним не лише за тематикою та проблематикою творів, а й за своєю філософією, світосприйманням, естетичними та етичними принципами.

В V томі друкуються щоденникові записи, що охоплюють період з кінця 1943 року по 1956 рік.

Переважна більшість автографів зберігається в Центральному державному архіві літератури і мистецтва (ЦДАЛМ, Москва).

Редакторські скорочення помічені знаком [...].

Нерозбірливі слова позначені — (нрзб).

Частина нотаток у записних книжках та щоденнику, написаних російською мовою, перекладено на українську мову. Початок і кінець перекладеного тексту помічені знаком //.

У примітках наведено відомості про час написання та перші публікації творів, а також пояснено незрозумілі місця.

ЗАПИСНІ КНИЖКИ

Перший запис («Тільки наш радянський народ...»), датований січнем 1942 року, здійснений письменником на окремому листку і перебуває серед матеріалів воєнних літ. Всі подальші записи робилися в записних книжках, що нині зберігаються в Центральному державному архіві літератури і мистецтва.

Зовні записні книжки акуратні, з доброго паперу, в дебелих обкладинках, обтягнуті шкірою або цераťou. На прохання Довженка, блокноти йому виготовляли на фронті поліграфісти польових друкарень.

Друкуються записні книжки в дещо скороченому вигляді.

Нумерація книжок — редакторська. Принцип нумерації хронологічний.

Вперше записні книжки воєнних літ друкувалися в журналі «Дніпро», 1958, №№ 3—4.

15/III 1942

«...краще, щоб це був Лаврін Нечитайло». — Йдеться про персонаж до майбутнього твору.

1/IV 1942

«...жидів побили, тепер, здається, візьмуться за нас...» — З ескізу до «України в огні». Письменник подає уявну розмову дезертирів, що гадали «пересидіти» окупацію, а потім піти до партизанського загону і там спокутувати свою провину перед Вітчизною.

5/IV 1942

Західноукраїнське

«— Ви спекулянти, ви націоналісти!» — В підтексті — полеміка автора з деякими недолугими, політично короткозорими й неосвіченими особами, що своїми шовіністичними, вульгаризаторськими намірами будь-що ліквідувати національну своєрідність намагалися, по суті, дискредитувати ленінську національну політику. Пародіювання таких огульних, дикунських «монологів» — одна з форм боротьби письменника проти перекручень у національному питанні.

10/IV 1942

«Часто думаю собі, як марно пропало моє життя. Яку велику помилку зробив я, пішовши працювати в кінематографію...» — Довженко іноді надто самокритично оглядав свою діяльність у кіно. Йому здавалося, що ним мало зроблено, хоч насправді це було не так — саме він уславив українську кінематографію, вивів її на світову арену. Його фільм «Земля» справедливо вважається однією з кращих кінокартин за всю історію кіномистецтва. Фільми Довженка стали доброю школою для радянських і зарубіжних кіномитців. Прийоми великого майстра, його принципи часто можна розпізнати в видатних світових фільмах сучасності. Мислителем і поетом у кінематографії, єдиного, кого дало слов'янство, назвав Довженка Чарлі Чаплін. Саме за кінотвори греки назвали українського митця Гомером ХХ століття.

Безперечно, геніальним був Довженко і в прозі. Він створив новий жанр у літературі — кіноповість, в якій поєднано психологізм, мовно-лексичне багатство, ліризм, філософічність художньої прози і лаконізм, фрагментарність, динамізм кіносценарію. Його новели

стали шедевром світової белетристики. Довженко замислював широке прозове полотно — багатотомну епопею «Золоті ворота», інші художні твори. Шкода, що передчасна смерть митця не дозволила здійснити ці наміри.

Будучи кінорежисером, Довженко працював серед колективу різноманітних фахівців. Він мав добрих друзів, помічників, соратників. Але були і лихі заздрісники, ненависники його таланту, міщанські недоброзичливці. Їх було чимало. Тим паче, що Довженко — людина відверта, запальна — ніколи не приховував своїх емоцій з приводу різних вад. Особливо його обурювали пристосуванці, лицеміри, підлабузники і кар'єристи, що присмокталися до кіно. Відчуваючи свою творчу неміч, ці люди плели інтриги, оббріхували талановитих кіномитців, псували їм творчий настрій. Не обминули, не помилювали вони й Довженка. Особливо розперезалися різні «кінематографічні шური», яким у слушний момент було вільно цькувати геніального митця. Саме під впливом таких обставин Довженко іноді кааяся, що пішов у кіно. Хоч поза хвилинами розпуки й зневіри митець усвідомлював свою роль у розвитку української культури.

14/IV 1942

«Я плакав ранком і, читаючи хлопцям (Малишку, Самченку, Пустовойту і Воскресенку)...» «Приїхав з армії Микола Дудко...».

Малишко Андрій Самійлович (нар. 1912) — видатний український радянський поет.

Самченко Петро Антонович (нар. 1904) — журналіст, у війну працював у редакції газети «За Радянську Україну».

Пустовійт Гаврило Михайлович (1900—1947) — український радянський художник-графік. В часи Великої Вітчизняної війни працював у газеті «За Радянську Україну». Створив портрети О. Довженка, Ю. Яновського та ін.

Воскресенко Сергій Іларіонович (нар. 1906) — український радянський поет-сатирик.

Дудко Микола Омелянович (нар. 1901) — український радянський хірург, заслужений діяч науки Української РСР. Під час Великої Вітчизняної війни — армійський хірург і головний хірург Українського штабу партизанського руху. Одружений з сестрою Довженка — Поліною Петрівною. Дав сюжет Довженкові для оповідання «Воля до життя».

«Сюди ж оповідання Хоменка...» — йдеться про фронтового знайомого Довженка, що вийшов з оточення і розповів про героїзм нашого населення в боротьбі з фашистськими окупантами.

«Піймали парубка...» — заготовка до оповідання «Помилка».

10/V 1942

«...вези, каже, скорее, націоналіст...»

«Я, каже, вас, контрреволюціонерів, мільйон розстріляю...» — З ескізів до оповідання «Ніч перед боем». Вустами дійових персонажів — дідів — письменник саркастично висміює і таврує тих самотніх полохливих втікачів, горе-воєнів, що ставились підозріло, зневажливо до населення. Одного такого надто пильного і досить лякливого «патріота» Довженко вивів в оповіданні «Ніч перед боем». Цим персонажам письменник протиставив яскраві образи справжніх

героїв, мужніх воїнів, що виявили велику силу духу, хоробрість, незламність у битвах з фашизмом (Герой Радянського Союзу Колодуб та ін.).

25/V 1942

«Теми оповідань: 1. Святослав. 2. Ув'язнений музей. 3. Ювілей...» — Крім оповідання «Перекинчик» (його чернетка зберігається в ЦДАЛМ), інші названі в цьому записі оповідання не відшукано.

5/XI 1942

«— Селяни жалкують.» — Йдеться про тимчасово окупованих радянських людей, що жили мріями про якнайшвидше визволення з-під фашистського ярма.

МАТЕРІАЛИ ДО «ПОЕМИ ПРО МОРЕ»

Зберігаються в Центральному державному архіві літератури і мистецтва.

Друкуються з незначними скороченнями.

Цінний матеріал для розуміння психології творчості письменника: щоденні (протягом кількох років!) й численні записи живих вражень, начерки, плани, нотатки свідчать про надзвичайно велику підготовку, що передувала написанню кіноповісті, про глибоке вростання письменника в дійсність.

Вперше друкувалися в журналі «Дніпро».

15/X 1954

«...Я став мислити ідеями, завданнями, тематичними планами...»

«Множество маленьких сірих людей поступово і методично, послідовно переконувало мене, що я — «ошибающийся». — У підтексті — Довженко виступає проти вульгарного соціологізування в мистецтві й літературі, проти перекручень, виробничо-планового підходу до творчих уподобань і планів митця. Все це мало місце в житті і заважало нормальному, повнішому розвиткові культури. Засуджуючи голу, примітивізовану ідейність, безпardonну тріскотняву, помпезність, що породжує халтурництво, сіратину, кон'юнктурні теми в мистецтві й літературі, зливу безликих творів, від яких цілком справедливо відвертається читач, Довженко відстоював гармонійне поєднання високої ідейності з глибокою художністю. Лише високоталановитий твір, написаний майстерно, пристрасно, чесно, художньо, здатний вплинути на читача, донести високі ідеали до мас.

Твори самого Довженка — «Арсенал», «Земля», «Іван», «Щорс», «Аероград», «Україна в огні», «Повість полум'яних літ», «Мічурін», «Поєма про море», «Антарктида», «Зачарована Десна», «Ніч перед боєм», «Перемога», «Мати» — блискучий взірць справжньої ідейності. Але саме тим і безсмертні ці твори, що висока ідейність тут поєднана з надзвичайною естетичною силою її вираження.

Твори Довженка високохудожні, глибокоестетичні, тому вони вічні. А з ними вічні й ідеї, закладені в цих шедеврах.

Різні вульгаризатори перекручували принципи Довженка, вишуквали в його естетичних поглядах «помилки». Але він стійко й розумно, по-партійному відстоював принципи соціалістичного реалізму.

18/XI 1954

«Сталін наказав колись, з приводу мого, здається, «Мічуріна», заборонити на екрані показ особистого, приватного в житті великих людей...» — Довженко виступає проти однобокості в зображенні видатних людей, проти відокремлення громадського від особистого. Проте в тодішніх умовах у літературі акцентувалось, як правило, лише на зображенні, скажимо, трудової діяльності людини, не вдаючись в її особисте життя, інтимні переживання, власні смаки, погляди тощо. Це спричинялося, як відомо, до появи холодних, ходульних образів, до схематизму в зображенні позитивних героїв тощо. Довженко був проти дріб'язкової повсякчасної «опіки» над митцем. Тому він глибоко переживав, коли Сталін заборонив перший варіант фільму «Мічурін», де письменник пристрасно, схвилювано розкрив особисту трагедію великого вченого-селекціонера.

ЩОДЕННИК

Початок наявних щоденних записів Довженка припадає на грудень 1943 р.

Записи інтимного плану чергуються з начерками до кіноповістей, п'єс, сповідань, з розділами до епопеї «Золоті ворота». Такий характер щоденних записів свідчить, що у Довженка інтимне й творче міцно переплелось, тобто що Довженко — людина й громадянин невіддільний від Довженка — письменника, творця, філософа, палкого полеміста.

Щоденник — свідчення Довженкової працелюбності. Разом з тим тут розкривається незвичайна широчінь творчого діапазону письменника. Так, у 1944—1945 роках він одночасно, як видно з щоденника, пише «Повість полум'яних літ», сценарій «Мічурін», п'єсу «Життя в цвіту», роман-епопею «Золоті ворота», кінокомедію «Цар», п'єсу «Міра життя», комедію «Заступник дурня», низку оповідань тощо. Пише він по 12—15 сторінок машинопису в день, а іноді — по аркушу.

Щоденник друкується в скороченому вигляді.

Вперше щоденник було надруковано в журналі «Дніпро», 1962, №№ 7—12. Зберігається в Центральному державному архіві літератури і мистецтва.

6/XII 1943

«Україна поруйнована, як ні одна країна в світі...» — Це — не лише глибоке вболівання, потрясіння, що пережив письменник за часів війни. В цих словах — історична правда. На Україні за роки війни повністю знищено 16 150 заводів, фабрик і комбінатів, 200 тисяч споруд найрізноманітнішого промислово-виробничого призначення (депо, майстерні, склади, гаражі, колгоспно-радгоспні приміщення тощо). На Донбасі гітлерівці затопили 2800 кілометрів гірничих виробок — цією водою можна було б заповнити канал завширшки 30 м. і глибиною 40 метрів, що простягся б від Донбасу до Північного Льодовитого океану. Та найбільші втрати — мільйони людських жертв.

«І коли я чую обвинувачення за «Україну в огні» в націоналізмі, як же гірко, як тоскно мені робиться на душі!» — Довженко тяжко переживав безпідставні звинувачення на його адресу. Тут — прикрита

полеміка з тими, хто огульно, грубо паплюжив письменника, не давав йому творчо розвиватися в ті часи.

19/I 1944

«Світе мій, чому любов до свого народу є націоналізм?» — Довженко полемізує з вульгаризаторським, неленінським ставленням деяких діячів за часів культу особи до національних патріотичних почуттів трудящих, до національної своєрідності літератури й мистецтва. Довженко завжди виходив з засад соціалістичного реалізму — радянська література є соціалістичною за змістом і національною за формою. Тож не можна ігнорувати ні національних ознак у літературі та мистецтві, ні національних почуттів радянських людей.

1/III 1944

«Учора Н. привіз мені з Києва звістку про зняття мене з посади художнього керівника студії...» — На початку 1944 року Довженко мав переїхати на Україну — до Києва і керувати Київською студією художніх фільмів. Після заборони «України в огні» переїзд було відкладено, а самого Довженка з керівництва Київською студією знято. Звичайно, це був несправедливий акт. Зрозуміло, що керівництво Довженком студією було б важливим етапом у розвитку української кінематографії. Безперечно, і сам митець здійснив би свої величні задуми (постановку «України в огні», «Повісті полум'яних літ», «Тараса Бульби», кінокомедії «Цар» тощо).

30/IV 1944

«Роль Шумяцького, Панаса, Кошара...» — Йдеться про щирх друзів Довженка, які підтримали його весною 1933 року, коли митця несправедливо й огульно звинувачували за фільм «Іван», увільнивши від роботи на Київській кінофабриці. Зокрема в надто скрутний і прямо-таки критичний для Довженка період прихильник його таланту керівник кінематографістів Радянського Союзу тов. Шумяцький запросив Довженка до Москви і швидко організував зустріч видатного українського митця з Сталіним, який за тих часів єдиний міг позитивно вирішити долю Довженка.

Шумяцький доповідав Сталінові про справу Довженка, наголосив на абсолютній несправедливості критики на адресу всесвітньо-відомого кінорежисера. Зокрема Шумяцький підкреслив безпідставність оргвисновків щодо митця. Сталін, зваживши авторитетні слова Шумяцького, надав Довженкові квартиру в Москві, роботу на «Мосфільмі». Це було дуже важливо для творчого розвитку українського митця, що створив після цього фільми «Аероград», «Щорс», написав кіноповість за твором М. Гоголя «Тарас Бульба» (війна перебила постановку фільму), а у війну — «Україна в огні».

19/VI 1944

«Я душевно захворів. Те, що зі мною вчинили, не треба було чинити...» — Йдеться про заборону «України в огні», безпідставні звинувачення в політичних помилках і приниження великого кіномитця.

Червень (1945)

«— Чому ж людське суспільство тримається на жорстокості?» — Діалог дійових осіб майбутнього твору, де йтиметься про загарбницькі цілі імперіалістів.

27/VII 1945

«Товаришу мій Сталін, коли б Ви були навіть богом, я й тоді не повірив би Вам, що я націоналіст...» — Довженко в уявній полеміці з Сталіним заперечує необгрунтовані звинувачення в націоналізмі. Справді, глибоко люблячи Україну, український народ, Довженко шанував інші народи і завжди оспівував братерство радянських народів (цей мотив є і в кіноповісті «Україна в огні»).

14/VIII 1945

«Учора стрів на вулиці Москви артиста-естрадника А., що вже другим рік читає моє оповідання «На колючому дроті»... «В Дніпропетровську і десь коло Криворіжжя йому читати заборонили...» — Описаний факт характерний для тих часів.

3/IX 1945

«Закінчилася світова війна. Полягло в муках сорок мільйонів радянських громадян...» — Помилка у Довженка. У Велику Вітчизняну війну загинуло до двадцяти мільйонів радянських людей.

22/IX 1945

«Одне мені треба. Щоб не одібрала в мене доля сліз і плачу по п'ятнадцяти мільйонах смертей мого нещасного вимушеного народу...» — Помилка. За неповними даними в більшості областей України за фашистської окупації загинуло до 4¹/₂ мільйона людей.

23/IX 1945

«Благословен мій день! Старію. Сьогодні снилося мені, що є на світі бог». — Заготовка до оповідання «Сон».

5/XI 1945

«Починається історія з «Повістю полум'яних літ»... — Після заборони «України в огні», московські керівні діячі кіно побоюлися дати дозвіл на постановку «Повісті полум'яних літ».

9/XI 1945

«Політиці приділятиму найменшу долю часу. В політиці я житиму тільки на сталінських інтегральних верховинах споглядання...» — Автор тонко іронізує над шаблонністю, що була характерна для політичного життя тих часів і що виключала ініціативу мас, оригінальні судження в оцінках подій і явищ.

10/XI 1945

«— Коли в якомусь там колгоспі діло дрянь, кажу завжди — шукайте дурня...»

«От тільки не знаю, чому зараз люде так не люблять трудитись?..»

«Тільки скажіть мені, чому ж не весело стало житися в селі?..» — заготовки — монологи, репліки персонажів — до прозового твору «Золоті ворота», що мав бути гостропроблемним.

19/XI 1945

«Мені сказав сьогодні Николай Митрофанович Крилов...»

Крилов Микола Митрофанович (1879—1955) — український радянський математик, академік.

24/XI 1945

«Призначили мене, словом, довго думали, і туди і сюди, не виходить діло! І от призначили мене завідувати... Заборонив те, заборонив се, заборонив співати «Ой закувала та сива зозуля...» — Заготовка до п'єси, в якій Довженко мав вивести тип недолугого керівника, «культурного діяча», невігласа й шовініста, що грубо паплюжить і ображає патріотичні почуття, національну гідність радянських людей.

6/XII 1945

«...П'ятнадцять літ обробляв я свою чи, сказати б, громадську ниву... І в мене родило... Один лише раз не вийшов у мене врожай». — Йдеться про різні звинувачення письменника в уявних помилках.

16/III 1946

«Пишу книгу. Я пришлю її Вам через три роки...» — Деякі свої записи, як і цей, Довженко здійснював у формі уявних дискусій з Сталіним.

5/IV 1948

«Ось уже кілька років тягнеться моє «Життя в цвіту». — Письменник іронізує над злісним зволіканням постановки фільму «Життя в цвіту» («Мічурін»).

1/V 1948

«Київ — город-геній... Красивий, незважаючи на многолітні намагання архітекторів і горе-керівників занепасти його красу витворами убожества й нікчемства». — Довженко тяжко переживав, що у Києві було збудовано по Хрещатику негарні, помпезні будинки, архітектура яких відзначалася відсутністю художнього смаку.

22/I 1949

«Прощайте, товариші, друзі і недрузи, прощайте...»

«Чим утішусь на чужині? Де преклоню голову сиву? В далекім Китаї...» — Довженко мав їхати до Китаю робити фільм. Згодом його кандидатуру було відхилено. Фільм про Китай не з'явився.

16/VI 1949

«Він так звик не поважати, що навіть, коли не похвалити вже було не можна, він і хвалив так, ніби робив догану...» — Ескіз до твору, де письменник мав намір висміяти тупих горе-керівників.

1949

Органчик

«...Я скоротив мистецтво втрое. За це я одержав орден і захистив кандидатську дисертацію». — Довженко картає тих вузьколобих «опікунів» мистецтва, що завдавали великої шкоди нашій культурі.

13/IX 1952

Поет народу.

— Йдеться про М. Т. Рильського, що зазнав несправедливих звинувачень, принижень, цькувань, організованих Л. М. Кагановичем.

24/X 1952

Х а м.

«Зайшов до Н. в кабінет. Переді мною сидить свиня...» — Письменник обурюється нечемністю, невихованістю керівного діяча, до якого довелося завітати Довженкові.

10/VIII 1953

«Потрясаючою і зловісною гримасою нашого часу є, без сумніву, злодійство Берії...» — Берія особисто завдав великої травми Довженкові. Це він організував обговорення «України в огні», попередньо доповівши Сталіну про «державний злочин» письменника та про «велику небезпеку для радянського устрою», що «криється» в творах видатного українського митця. Під час обговорення «України в огні» Берія поводив себе вкрай брутально. Підлабузнюючись до Сталіна, Берія «проникливо», а насправді вульгарно, зловісно аналізував творчість письменника, давав брехливі тлумачення поведінки Довженка, винаходив все нові й нові «злочини».

12/IX 1954

«Сьогодні мені шістдесят років минуло... Учора й сьогодні я одержав багато привітальних телеграм. З Москви, звичайно, не з убогого Києва...» — Довженко зустрів своє шістдесятиріччя в Каховці.

ЛИСТИ

Більшість автографів листів зберігається в Центральному державному архіві літератури і мистецтва (ЦДАЛМ, Москва).

Листи розміщені в хронологічному порядку.

Авторські дати подаються на тому місці, де вони стоять у листі. Коли авторської дати немає, встановлюється редакторська. Редакторська дата подається до всіх листів і міститься над текстом листа з правого боку (набрано її курсивом).

Більшість листів друкується вперше, за винятком листів до Ю. Тимошенка, О. Є. Довженко (матері) та П. П. Довженко (сестри), що друкувалися в ж. «Радянське літературознавство», 1957, № 3, та листа до П. Вершигори, що друкувався в газеті «Літературна Україна» від 7/V 1965 р.

1. До І. О. Соколянського. Київ, 1928 р.

Соколянський Іван Опанасович (1889—1960) — близький друг Довженка, професор, педагог, видатний український вчений у галузі сурдо- і тифлопедагогіки (виховання і навчання глухонімих і сліпих). В 1928 році — директор Українського науково-дослідного інституту педагогіки і зав. відділом дефектології. З 1929 по 1938 р. — директор Інституту дефектології УРСР (Харків), автор численних визначних праць з педагогіки та низки винаходів з тифлотехніки.

2. До І. О. Соколянського. Берлін, 1930 р.

Лист без дати, написаний з Берліна, де влітку 1930 року перебував Довженко.

«Не прислали фотографій з фільму...» — Йдеться про те, що з Києва працівники кінофабрики не переслали до Берліна Довженкові фотокадрів кінофільму «Земля». Часто виступаючи у Берліні перед діячами мистецтва, Довженко мав намір ілюструвати свої виступи фотографіями.

«Поки що фільм показував у невеликому колі...» — Йдеться про кінофільм «Земля».

«Обицяв Ейнштейн проглянути «Землю»...» — Довженко 1930 року близько познайомився з великим німецьким фізиком-теоретиком А. Ейнштейном (1879—1955). Зустрічі Довженка і Ейнштейна були цікавими, тривалими і плідними для обох.

«Привіт Павлу Михайловичу...» — Остапові Вишні (1889—1956).

3. До С. М. Ейзенштейна і Г. В. Александрова. Берлін, 1930 р.

Ейзенштейн Сергій Михайлович (1898—1948) — видатний радянський російський кінорежисер, творець славетного фільму «Броненосець «Потьомкін».

Александров Григорій Васильович (нар. 1903 р.) — радянський кінорежисер, творець картин «Веселые ребята», «Цирк» та ін.

Кривоколенные переулки. — у Кривоколенному провулку в Москві за тих часів була кіностудія.

4. До І. О. Соколянського. Лондон, 1930 р.

Лист написано з Лондона. На цей час припадає близьке знайомство Довженка з Гербертом Уеллсом.

5. До С. М. Ейзенштейна. Берлін, 1930

«...пионер шумовой кинематографии *Шорин-бей*...», «пионер стуковой кинематографии *Тагер*...» — Мова йде про радянських винахідників у галузі радіотехніки і звукової кінематографії *Шоріна* Олександра Федоровича (1890—1941) і *Тагера* Павла Григоровича (нар. 1903). У 1929 р. в Ленінграді був відкритий звуковий кінотеатр, обладнаний апаратурою Шоріна.

«Помимо всего, мне ужасно хотелось предложить *Чапину* один мой сценарий...» — Йдеться про кінокомедію «Цар». Ще 1928 року в своєму блокноті (він зберігається нині в Центральному державному архіві літератури і мистецтва) Довженко записав біля 80 епізодів до комедійного фільму «Цар». Власне, то був план режисерського сценарію. Згодом, у 1945 році, Довженко створив кілька блискучих сцен до кінокомедії, поставити яку так і не вдалося, хоч про це митець мріяв усе життя.

Чаплін Чарлз Спенсер (нар. 1889) — видатний кіноактор і режисер.

«Здесь он случайно по ошибке получил крест...» — Ця сюжетна лінія в кінокомедії «Цар» стала згодом темою для оповідання Довженка «Хрест» («Перша нагорода»). Згодом у творчих планах Довженка ця історія з хрестом відходить на задній план, а натомість у центрі постають пригоди Кравчини, його зіткнення з царем.

8. До В. В. Вишневського. Київ, 22 квітня 1937 р.

Вишневський Всеволод Віталійович (1900—1951) — російський радянський драматург і прозаїк. Учасник громадянської війни на Україні. В раді його оповідань відтворені події на Україні в 1918—1919 рр.

9. До В. В. Вишневського. Чернігів, 6 березня 1938 р.

«Сейчас я много думаю и работаю над литературным сценарием...» — Йдеться про кіноповість «Щорс», *«...нравящейся тебе повести...»* — Довженко пише про цю ж кіноповість «Щорс», яку читав В. Вишневський.

10. До І. О. Соколянського. Київ, 8 грудня 1939 р.

«Шкода, що знищили твій інститут». — Йдеться про Інститут дефектології, що був у ті роки ліквідований.

11. До О. І. Скороходової. Київ, 17 січня 1940 р.

Скороходова Ольга Іванівна (нар. 1914 р.) — педагог, вихованка професора І. О. Соколянського, авторка відомої книги «Як я сприймаю навколишній світ» та інших праць, створених нею при повній відсутності зору і слуху. В листі йдеться про інститут дефектології в Харкові. Довженко сприяв відновленню інституту.

12. До Л. М. Чернявського. Київ, 20 вересня 1940 р.

Чернявський Лев Миколайович — відповідальний працівник «Мосфільму».

13. До П. С. Довженка (батька) і О. Є. Довженко (матері). Москва, 1941 р.

В листі йдеться про евакуацію в тил країни. Евакуюватися Довженковим батькам не вдалося. Під час окупації фашисти вигнали їх з квартири. Батько Довженка помер у поневоленому Києві.

14. До М. В. Тихонова. Уфа, серпень — вересень 1941 р.

Тихонов Михайло Васильович — адміністративний працівник Київської кіностудії.

15. До Ю. І. Солнцевої. Воронеж, 2 травня 1942 р.

Солнцева Юлія Іполитівна (нар. 1901) — дружина О. П. Довженка. В кінці 20-х років Солнцева — популярна кіноактриса (виконувала головні ролі в кінофільмах «Аеліта», «Папіросниця від Моссельпрому» та ін.). З 1930 по 1956 рр. співробітничала з Довженком як асистент, помічник режисера і режисер. Після смерті Довженка Солнцева здійснила постановку фільмів за сценаріями великого митця — «Поема про море», «Повість полум'яних літ» та «Зачарована Десна» (всі три фільми широкоформатні, кольорові).

17. До П. П. Вершигори. Москва, 1943 р.

Вершигора Петро Петрович (1905—1963) — радянський письменник, Герой Радянського Союзу, автор книги про українських партизанів «Люди з чистою совістю».

19. До Ю. Т. Тимошенка. Москва, 12 квітня 1945 р.

Тимошенко Юрій Трохимович (нар. 1919 р.) — народний артист УРСР. Під час війни виступав у фронтовому ансамблі пісні й танцю. Створив естрадний образ Тарапуньки.

Автографи листів зберігаються у Ю. Тимошенка.

23. До О. Є. Довженко (матері) і П. П. Довженко (сестри). Москва, 9 листопада 1946 р.

«...сестра моя дороженька!» — В листі до матері Довженко звертається й до своєї єдиної рідної сестри Поліни Петрівни.

«На фабриці я з Юлею роблю цвітну картину...» — Йдеться про кольоровий кінофільм «Мічурін».

«Зараз я кончаю одну п'єсу». — В цей час Довженко працював над п'єсою «Життя в цвіту».

«...Пишу одну повість про діда, батька, матір...» — Мається на увазі «Зачарована Десна».

«...чому не було на з'їзді Миколи», «...привіт Миколі...» — Йдеться про українського радянського хірурга, професора Миколу Омеляновича Дудка, чоловіка Поліни Довженко.

Лист зберігається у П. П. Довженко.

26. До бр. Тур (Л. Д. Тубельського і П. Л. Рижея). Москва, 25 серпня 1949 р.

Бр. Тур. — Тубельський Леонід Давидович та Рижей Петро Львович — московські літератори. В листі Довженка йдеться про кіносценарій «Прощай, Америко!».

27. До В. В. Вишневого. Барвиха, серпень 1949 р.

Барвиха — санаторій під Москвою.

Автограф — в архіві В. В. Вишневого.

36. До М. Ф. Романова. Москва, 13 квітня 1954 р.

Романов Михайло Федорович (1896—1963) — народний артист СРСР, в той час — головний режисер Київського російського драматичного театру імені Лесі Українки.

40. До О. С. Дяченка. Москва, 24 березня 1956 р.

Дяченко Олександр Сергійович (нар. 1919) — літературознавець, на той час — директор видавництва «Радянський письменник».

УКРАЇНА В ОГНІ

Українські читачі вперше познайомляться в V томі з кіноповістю «Україна в огні». Оскільки про неї ще не було широких критичних розвідок, варто коротко прокоментувати її значення для української радянської культури.

Довженко — філософ і мислитель, людина тонкої спостережливості, виключної передбачливості — заздалегідь відчував наближення війни. 6 березня 1938 року в листі до свого друга письменника Всеволода Вишневого він писав (лист вперше публікується в цьому томі):

«Війна, страшна, незбагненна, в яку звалиться людство, близько. Вона вже почалась. Перед нею бліднуть всі історичні аналогії, як старі вицвілі олеографії, і її жахливому масштабові, мабуть, відповідають і жахливі пухлини раку на людському суспільстві, в людській душі. Як мені готуватись до участі у війні з моєю дрімучою аортою (мені вже знову важко ходити)? Лише словом і екраном...»

Словом і екраном...

З першого дня війни Довженко, прислухаючись не до хворої аорти, а до поклику свого палкого чутливого серця, стає в передню шеренгу захисників Вітчизни.

Він у всьому подібний до свого народу. І так, як в кожному мирному українському хліборобі, робітнику чи інженері або вчителі у грізні дні небезпеки розкрились ще й риси пристрасного воїна, хороброго й винахідливого бійця, розумного талановитого командира, так і в кінорежисера й повістяра Довженка виявились не знані досі можливості й здібності. Так, він показав свій незвичайний талант полум'яного публіциста й памфлетиста, пишучи щодня вогненні статті-заклики до боротьби, листівки до тимчасово окупованих побратимів-земляків, звернення-перестороги до поліцаїв, старост, німецьких офіцерів.

Довженко також береться за новий для нього жанр — новелістику, і вже перше його оповідання — «Ніч перед боєм» — стає шедевром світової прози і водночас — в ті часи — грізною зброєю в боротьбі з фашизмом, надихаючим еліксиром для радянських воїнів. «Ніч перед боєм» лише за 1942 рік перевидавалась 18 разів! Пише великий митець і новели «Мати», «На колючому дроті», «Відступник», «Незабутнє», «Перемога», «Федорченко», «Бронза» та ін. Працює в жанрі документальної кінематографії: два його фільми — «Битва за нашу Радянську Україну» і «Перемога на Правобережній Україні і вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель» — і до сьогодні не втратили своєї естетичної та пізнавальної цінності. Під гул війни, на руїнах визволених українських сіл, при світлі пожеж творилася і велика кіноповість. В серпні 1943 року він уже читав «Україну в огні» друзям на фронті під Харковом.

Незважаючи на суворі умови творчості, «Україна в огні» — один з найкращих, найпристрасніших творів Довженка. І тут митець вірний своїм естетичним принципам: писати правду, писати про народ. Кіноповість охоплює найтяжчий, найтрагічніший період Великої Вітчизняної війни — її початок, чорні дні окупації, відступ тощо. Довженко не відвертається від трагічного. Навпаки, кожний факт страждання народу вкарбувався в серце письменника: він хотів донести до наступних поколінь нелюдські тортури, яких зазнали наші люди під ярмом фашизму.

Композиційно кіноповість ділиться на три частини: відступ наших військ, дні окупації і партизанських дій народу, переможний наступ.

Сюжетною основою кіноповісті є історія, чи, точніше, доля, численної родини Лавріна Запорожця. Дія відбувається в українському селі з поетичною назвою Тополівка. Крім родини Запорожця, в коло бурхливих подій втягуються яскраві типи — Купріян Хуторний з синами та донькою, Мина Товченик, Довженків улюбленець Василь Кравчина — один з численної безсмертної династії Кравчин, присутніх майже в кожному творі письменника, партизани, радянські воїни, а також представники ворожого табору — зрадник Заброда, німецький полковник фон Крауз, багато епізодичних постатей. Кожен з численних персонажів глибоко індивідуалізований і є типовим представником певного класу, соціальної групи.

Типові обставини, типові характери — це невід'ємна риса Довженкової поетики. Ось чому розтерзана фашистами Тополівка дає повне уявлення про трагедію України і всіх тимчасово окупованих фашистами районів Радянського Союзу, а дійові особи кіноповісті є, так би мовити, історичними виразниками грізної епохи війни. Це особливо слід підкреслити, бо Довженко-прозаїк тут ще більше змушнів, збагатився, став глибшим.

Характерний зачин до кіноповісті. Вона починається в спокійно-величому, мажорному плані. Тут знову, отже, подибуємо випробуваний довженківський прийом контрасту, але в новому, свіжому виявленні. Власне, раніше цей прийом з ефектом застосовувався лише у фільмах (порівняймо початок фільму «Щорс» і початок однойменної кіноповісті, так само кіноповість «Земля» теж починається з епічної картини хлібів, українського степу, як це зроблено у фільмі). Проте зачин до кіноповісті «Україна в огні» цікавий не лише з боку художньої майстерності. Світла сцена тихого, «веселого і журного одночасово, як і життя людське», вечора біля людської оселі містить і глибокий ідейний, філософський підтекст: ідилічна картина родинного щастя є мовби уособленням краси мирного трудового життя, своєрідним символом миру і високої духовної гармонійності, піднесення радянської людини. Довженко наче підкреслює, якою страшною трагедією стала війна для нашого трудового мирного народу.

«Україна в огні» — твір гостроконфліктний, проблемний. Особливо слід відзначити чітку окресленість образів (незважаючи на складні умови, в яких творилася кіноповість) Головний герой твору Кравчина начебто ввібрав у себе все горе народу. Він і його бійці усвідомлюють свою історичну місію, знають, який тяжкий і великий шлях треба буде їм подолати, щоб дійти до перемоги.

Контрастують до образу Кравчини, до образів радянських воїнів постаті втікачів, панікерів, богузів, яких гостро й зло висміює Довженко. І тут драматизм митця межує з вбивчим сарказмом.

Центральними подіями в кіноповісті є партизанські дії патріотів Вітчизни і трагічні будні радянських людей під ярмом тимчасової фашистської окупації. Але митець на середині своєї оповіді переносить події на фронт, зосереджує увагу на Кравчині.)

(Короткі, але сповнені глибокого змісту епізоди подвигу, епізоди великої мужності Василя Кравчини.) Вклинаючись у похмурий тон оповіді про окупаційну моторошну ніч на Україні, сцени героїчних подвигів радянських воїнів на фронті свідчили про страшну відплату фашистам, про кінець гітлеризму.

Оптимістичного звучання набували і сцени невмирущості Кравчини: чотири рази його ранять, чотири рази його ріжуть хірурги, але зін знову і знову повертається до життя і боротьби (до речі, такий прийом застосує Довженко і під час зображення безсмертної постаті Орлюка в «Повісті полум'яних літ»).

Командирський талант Кравчини, його хоробрість, самовладання, винахідливість і розум з особливою силою розкриваються у великій і, по суті, єдиній в кіноповісті батальній сцені наприкінці твору.

До речі, в кіноповісті «Україна в огні» особливо вражає художницький такт письменника.) Твір писався в грізні дні війни, коли для письменників цілком законмірним було захоплення батальними сценами, в яких розкривалася мужність, хоробрість, незборима стійкість радянських воїнів. Глибиннішою виявилася фабула «України в огні». Художницький досвід, тонке відчуття міри, інтуїція і, врешті, метод пізнання дійсності та відбору, типізації найсуттєвішого — весь цей довженківський великий арсенал сприяв тому, що письменник акцентує передусім на великих внутрішніх духовних процесах в житті народу, по-філософському осмислює епопею боротьби з ворогом, піднімає найболючіші і найважливіші тогочасні проблеми, проводить високу ідею невмирущості і нездоланності радянського народу, його

моралі, духовної величі. Війна подається в епічному розрізі, всебічно, глибоко, і тому у порівняно великій кіноповісті Довженко малює єдину батальну сцену. Зате ця картина виписана майстерно, в ній відтворено весь шал битви, страшна напруга лютого двобою, виняткова стійкість радянських воїнів.

Динаміка оповіді, фізичне відчуття бою — ось найхарактерніші особливості цієї сцени. На тлі пекельного вогню особливо разючим є спокій Кравчини, рівноваженість, чутливість. Довженко відобразив уміння Кравчини веселим словом підбадьорити бійців, вкрапнути життєдайного гумору в смертельну атмосферу бою.

Іюді письменник одним влучним штрихом підкреслює велич радянського командира. Приміром, митець мовить: він (Кравчина. — *Ред.*) «повелів вогонь». В цьому одному слові — «повелів» — відчувається могутня сила Кравчини, що є хазяїном битви.

Та не лише хоробрість, особливу мужність і командирський хист окреслює письменник в образі Кравчини. Кравчина передусім вихователь і організатор мас, талановитий пропагандист, вдумливий агітатор. Він є живим носієм ідей партії, її відданим сином. В найтяжчу хвилину він уміє не лише особистою мужністю, але й мудрим разючим словом підняти дух воїнів, вселити в них стійкість, віру в перемогу. Так, у перерві між атаками, коли ворог засипав наших воїнів отруйними листівками, Кравчина збирає бійців і звертається до них з пристрасним словом. Він говорить просто — про Україну, що лежить перед бійцями і за яку так запекло тримається ворог, про братерство народів Радянської Вітчизни, і «мачуху Європу», і рідні сім'ї...

Кравчина — вірний син свого народу. Таким він постає і в сцені зустрічі воїнів з визволеними від фашистського рабства радянськими людьми. Проблема, закладена в цьому епізоді, не втратила своєї актуальності й нині — адже Довженко проголосив тут високі принципи радянського гуманізму. Розмова бійців з колгоспниками, по суті, історична, сповнена глибокого філософського змісту. Чітко окреслено в тій розмові колоритну постать воїна Сіроштана. Він — хоробрий, пристрасний боєць, він змужнів, загартувався у суворі дні жорстоких боїв, походів, відступів і наступів. На початку війни він плакав «од сорому». Проїшло два полум'яних роки. Сіроштан сповнений розуміння високого подвигу народу, його історичної місії: «Європа на наших грудях! Вся. Два роки! Весь метал, вся хімія!.. Нема таких, як ми. Де вони? Не було в історії світу, щоб на одну державу падав такий тягар!» Але Сіроштан ще не вміє глибоко оцінювати деякі явища, він з підозрою ставиться до людей, що побували на тимчасово окупованій території.

Письменник-гуманіст не міг обійти таку пекучу проблему. Тут і проявляється високий гуманізм, житейська мудрість і воістину комуністична мораль Кравчини. Він їдко висміює нездорові настрої Сіроштана, хвилююче говорить про необхідність здобути перемогу не лише над ворогом, але й над власною «дурістю». В цьому закладена була велика правда Довженка. Він сміливо ставить гострі проблеми. Здається, ніби ці фрагменти писалися після XX і XXII з'їздів нашої партії: кіноповість Довженка цілком відповідає тим принципам радянського гуманізму й комуністичної моралі, що були утверджені цими історичними з'їздами.

Гостропроблемною була на ті часи, коли писалася кіноповість, картина партизанського суду над Христею Хуторною. Прокурор Ли-

манчук заочно засудив її до розстрілу як «зрадницю Вітчизни». Але командир загону — літній і мудрий комуніст — скасовує безглуздий вирок. Довженко розкриває трагедію дівчини. Христа під час відступу наших військ питала у того ж Лиманчука, що втікав через село, чи будуть тут німці. Він налякав дівчину, назвавши її питання провокаційним. Вона лишилася вдома. Фашисти погвалтували її, повезли до Німеччини в рабство. Двічі втікала Христа, зазнала тортур. Її врятував італійський офіцер Пальма, за якого вона вийшла заміж, щоб знову не потрапити до осоружного рейху. Нарешті вона вирішила піти в партизани.

{Змальовуючи образ Христі, митець наче закликав вдумливо, мудро, чуїно підходити до людської долі, до складних проблем життя.

Цією людяністю кіноповість знову ж таки надзвичайно співзвучна нашій добі — добі, коли партія бореться за відновлення довір'я до людини, усунення всіляких підозр і т. п.

З галереї образів, створених Довженком у кіноповісті, особливо приваблює могутня постать Лавріна Запорожця... На початку повісті це звичайний колгоспник, він везе синів до армії, а назад, додому, приходять з мертвим Савкою на руках. Отже, лихо звалилося на рід Запорожців у перші дні війни...

Мужнім і мудрим, відданим Батьківщині постає Лаврін. Його «обирають» старостою, дехто й справді вважає Запорожця запродацем, та насправді він налагоджує зв'язок з партизанами, сприяє їм, аж доки не потрапляє в концтабір.

Сцена двобою Лавріна і зрадника Заброди має велике ідейне навантаження. Тут розкрито непримиренність двох світів, представниками яких є Запорожець і Заброда, тут на всю силу відтворено високий патріотизм і незламну волю до перемоги Лавріна Запорожця — простої радянської людини (цей епізод відомий нам з оповідання «На колючому дроті»).

{Показуючи герць між Запорожцем і Забродою, письменник мовби наділяє свого героя легендарними рисами. Лаврін Запорожець рве голими руками колючий дріт, обмотує ним ший Заброди. Він ламає огорожу. Гітлерівський офіцер впритул розстрілює Лавріна з револьвера, але патріот не падає. Навпаки, він убиває з одного маху кулаком офіцера, виплюнувши десяток вибитих кулею зубів, виводить полонених на волю...}

Чи реальні ці епізоди? Чи й справді так було в житті? І чи можлива така ситуація? Тут ми знову зустрічаємося з довженківським прийомом романтичного осмислення життєвих явищ. Важливо не те, чи справді було саме так, чи справді руками рвали дріт полонені. Важливо, що письменник показав велику внутрішню силу радянської людини, її нездоланність і безстрашність, її титанічний дух, потяг до відплати, до боротьби з ворогом. Адже саме так сприймаються надлюдські зусилля Запорожця в боротьбі з ворогом.

Одним з центральних персонажів кіноповісті «Україна в огні» є Олеся, донька Лавріна Запорожця, українська дівчина, «ніжна й трудолюбива, майстерниця квітів, чарівних вишивок і пісень...». В найгірші дні відступу наших військ Олеся щиро й віддано поєднує свою долю з долею воїна Кравчини, що відступає в душевному сум'ятті. Цим вона, проста дівчина, підняла дух бійцеві, нагадала, що він мусить вернутися з перемогою, визволити її з неволі. Шлюб Олесі й Василя перетворився в символічний епізод високої моральної чистоти радянських людей, їх віри в перемогу, в своє щастя, вибо-

рене ціною великих страждань, героїчних зусиль і клятвеної вірності одне одному. В цьому епізоді розкрилось велике духовне багатство Олесі.

Разом з тим Олеся — це мовби уособлення тяжкої дівочої долі в дні війни. Вона побувала в Німеччині, на ганебному людському торжищі в Берліні, вона тікала, зазнала великих тортур, наруги і лишилася стійкою, духовно чистою, відданою Батьківщині. Пильний, героїчний образ Олесі надає кіноповісті ще більшої ідейної глибини та епічної масштабності.

Довженко показав і ворожий табір, зокрема ввів образ витонченого ідеолога фашизму — полковника фон Крауза, який настільки фанатично відданий людиноненависницькій расовій теорії, що критикує навіть самого Гітлера за пришелепуваті вчинки й висловлювання. Довженко подає образ полковника в різних, так би мовити, ракурсах його підлої діяльності — і коли фашистський главар чинить підлоту, розбій з «чемною» посмішкою на вустах (на початку війни), і коли він скаженіє, сам б'є людей.

У показі образу фон Крауза є деякі розбіжності між українським і російським (пізнішим) варіантами кіноповісті (у цьому томі повісті друкується за українським варіантом). Довженко, готуючи «Україну в огні» до постановки на «Мосфільмі», переклав кіноповість російською мовою, як це завжди робив письменник з іншими своїми сценаріями — робив талановито, майстерно.

Над російським варіантом Довженко працював довше, і в ньому є надзвичайно важлива за своїм ідейним змістом сцена: полковник фон Крауз потрапляє до партизанів (в українському варіанті його полонять в кінці повісті бійці Кравчини).

Партизанський суд над полковником надзвичайно різкий і символічний — з усією силою таланту Довженко показує крах гітлеризму.

Потворними постатями в кіноповісті виступають також зрадник Заброда, горбатий есесівець, поліцаї тощо. Ідко висміяв Довженко дезертирів, панікерів, боягузів.

Хвилюючою і символічною є кінцівка твору. В ній Довженко підкреслив безсмертя народу:

«...Потім вони (Олеся і Кравчина) обнялись. Він поцілував їй руки і лице. І вона... Потім все сталося, як у казці. Прийшов батько Лаврін, брат Роман, прийшов Іван Запорожець, що теж оказався братом. І хоча всі вони були поранені, а матері, діда Демида, Савки і Григорія зовсім уже не було, і хата була спалена, стали укупи коло печища і в честь матері заспівали:

Ой піду я до роду гуляти,
Таж у мене увесь рід багатий...»

(«Україна в огні», отже, твір високопатріотичний, талановитий. Це — епос війни.) З цієї кіноповісті, як і з творів багатьох інших радянських письменників, наступні покоління пізнаватимуть грізну добу Великої Вітчизняної війни, епоху викоренення з лиця землі найстрашнішого лиха за всю історію людства — фашизму.

Наприкінці листопада 1943 року Довженко приїхав з фронту до Москви, щоб почати роботу над фільмом. Кіноповість мала друкуватися також в журналі «Знамя». В цей час сценарій був у Сталіна, який побажав особисто ознайомитися з твором Довженка.

26 листопада 1943 року в щоденнику Довженка з'являється такий запис (друкується в цьому томі):

«Сьогодні я знову в Москві. Привіз з Києва стареньку свою матір. Сьогодні ж узнав од Большакова і тяжку новину: моя повість «Україна в огні» не вподобалася Сталіну, і він її заборонив для друку і для постановки.

Що його робити, ще не знаю. Тяжко на душі і тоскно. І не тому тяжко, що пропало марно більше року роботи, і не тому, що возрадуються вразі і дрібні чиновники перелякаються мене і стануть зневажати. Мені важко од свідомості, що «Україна в огні» — це правда. Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо».

В ті ж часи один кінорежисер зухвало мовив Довженкові: «А знаєш, чому ти «погорів»? Ти пожалкував десять метрів плівки для вождя». Безперечно, пишучи про подвиг народу, подаючи образи простих людей-воїнів, партизанів і командирів, що винесли на своїх плечах весь тягар війни, і, таким чином, стверджуючи, що народ — творець перемоги, Довженко, вірний правді, тим самим відкидав поширену за часів культу особи тезу, згідно з якою успіхи в перемозі приписували одній людині. Безперечно, це дало в ті часи свої наслідки — кіноповість не була ні надрукована, ні екранізована.

Шкода, що Довженкові не дали змоги поставити в ті часи фільму. «Україна в огні» стала б, безперечно, шедевром світової кінематографії.

Партія, подолавши культ особи, повернула народові багато цінних художніх творів, несправедливо замовчуваних раніше. До таких творів належить і «Україна в огні».

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
1. О. П. Довженко. <i>Фото 1954—1955 рр.</i>	4—5
2. О. П. Довженко. <i>Фото 1954—1955 рр.</i>	112—113
3. О. П. Довженко. <i>Останній прижиттєвий фотознімок (1956 р.)</i>	320—321
4. Лист до матері і сестри від 9 листопада 1946 р. <i>Фотокопія автографа О. П. Довженка</i>	360—361
5. Меморіальна дошка на будинку в Києві по вул. К. Лібкнехта, № 8, де в 1935—1941 роках жив і працював О. П. Довженко .	464—465

З М І С Т

Стор.

З А П И С Н І К Н И Ж К И

Перша записна книжка	7
Друга записна книжка	65
Третя записна книжка	68

М а т е р і а л и д о « П о е м и п р о м о р е »

Перша записна книжка	74
Друга записна книжка	105
Третя записна книжка	128
Четверта записна книжка	171
П'ята записна книжка	178
Шоста записна книжка	184

Щ О Д Е Н Н И К

1943 рік.	197
1944 рік	200
1945 рік	207
1946 рік	251
1947 рік	260
1948 рік	267
1949 рік	272
1951 рік	278
1952 рік	280
1953 рік	297
1954 рік	304
1955 рік	317
1956 рік	319

Л И С Т И

1928 р.

1. До І. О. Соколянського. Київ, 1928 р. . 323
- 1930 р.
2. До І. О. Соколянського. Берлін, 1930 р. 325

3. До С. М. Ейзенштейна і Г. В. Александрова. Берлін, 1930 р. 326
4. До І. О. Соколянського. Лондон, 1930 р. 329
5. До С. Е. Ейзенштейна. Берлін, 1930 р. 330
6. До І. О. Соколянського. Москва, 1930 р. 333
1932 р.
7. До І. О. Соколянського. Сухумі, грудень 1932 р. 335
1937 р.
8. До В. В. Вишневського. Київ, 22 квітня 1937 р. 336
1938 р.
9. До В. В. Вишневського. Чернігів, 6 березня 1938 р. 339
1939 р.
10. До І. О. Соколянського. Київ, 8 грудня 1939 р. 341
1940 р.
11. До О. І. Скороходової. Київ, 17 січня 1940 р. 343
12. До Л. М. Чернявського. Київ, 20 вересня 1940 р. 344
1941 р.
13. До П. С. Довженка (батька) і О. Є Довженко (матері). Москва, 1941 р. 346
14. До М. В. Тихонова. Уфа, серпень—вересень 1941 р. 347
1942 р.
15. До Ю. І. Солнцевої. Воронеж, 2 травня 1942 р. 347
16. До Ю. І. Солнцевої. Валуйки, 4 червня 1942 р. 349
1943 р.
17. До П. П. Вершигори. Москва, 1943 р. 350
18. До Ю. І. Солнцевої. с. Требухи, 6 листопада 1943 р. 353
1945 р.
19. До Ю. Т. Тимошенка. Москва, 12 квітня 1945 р. 354
20. До Ю. Т. Тимошенка. Москва, 1 липня 1945 р. 356
21. До Ю. Т. Тимошенка. Москва, 27 липня 1945 р. 357

22. До Ю. Т. Тимошенка. Москва, 12 вересня 1945 р. 359
1946 р.
23. До О. Є. Довженко (матері) і П. П. Довженко (сестри). Москва, 9 листопада 1946 р. 361
1947 р.
24. До О. Є. Довженко. Москва, 13 квітня 1947 р. 363
1948 р.
25. До Ю. І. Солнцевої, Барвиха, 17 лютого 1948 р. 364
1949 р.
26. До бр. Тур (Л. Д. Тубельського і П. Л. Рижея). Москва, 25 серпня 1949 р. 366
27. До В. В. Вишневіського. Барвиха, серпень 1949 р. 368
1950 р.
28. До В. В. Вишневіського. Москва, 27 березня 1950 р. 369
29. До О. О. Фадєєва. Москва, 23 травня 1950 р. 369
1952 р.
30. До Ю. І. Солнцевої. Київ, 1 вересня 1952 р. . . 369
31. До П. П. Довженко. Нова Каховка, 22 жовтня 1952 р. 370
32. До П. П. Довженко і М. П. Довженка. Нова Каховка, жовтень 1952 р. 371
1953 р.
33. До Ю. К. Смолича. Москва, 1 липня 1953 р. 372
34. До Ю. І. Солнцевої. Київ, 18 жовтня 1953 р. 374
1954 р.
35. До Ю. К. Смолича. Москва, 31 березня 1954 р. 376
36. До М. Ф. Романова. Москва, 13 квітня 1954 р. 377
37. До П. Й. Панча. Москва, 14 травня 1954 р. 378

<i>1955 р.</i>	
38. До Л. М. Коваленка. Москва, 26 липня 1955 р.	379
39. До П. П. Нестеровського. Москва, 23 листопада 1955 р.	380
<i>1956 р.</i>	
40. До О. С. Дяченка. Москва, 24 березня 1956 р.	381
41. До О. М. Підсухи. Москва, весна 1956 р.	381
42. До О. С. Дяченка. Москва, 4 вересня 1956 р.	382
43. До президії СРПУ. Москва, 10 жовтня 1956 р.	384
44. До О. І. Сердюка. Москва, 20 листопада 1956 р.	384
УКРАЇНА В ОГНІ	385
Матеріали до повісті «Загибель богів»	493
Цар. Кінокомедія	507
Хрест (Перша нагорода)	509
В глибинах космосу	512
ПРИМІТКИ	517
Список ілюстрацій	538

АЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ ДОВЖЕНКО

СОЧИНЕННЯ В ПЯТИ ТОМАХ

Том п'ятий

(На українському мові)

Відповідальний за випуск *О. П. ДОВГИЙ*

**Видавництво художньої літератури «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.**

Редактор *Ф. Ф. Скляр*

Художник *К. К. Калугін*

Художній редактор *В. В. Машков*

Технічний редактор *Є. Ю. Зеленкова*

Коректори *З. Г. Коваль, Л. М. Кирилець*

Виготовлено на книжковій фабриці «Жовтень»
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Київ, вул. Артема, 23-а.

Ліотипісти *М. Б. Іцкович, Л. Ф. Плоткін*
Верстальник *А. П. Мельник*
Друкар *Н. Н. Герасименко*
Палітурники *Н. М. Сорока, Б. К. Шерлис.*

БФ 00070. Здано на виробництво 11/VIII 1965 р. Під-
писано до друку 29/I 1966 р. Машинно-крейдяний па-
пір. Формат 84×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 17. Умови.
друк. арк. 28,56+5 вкл. Обліково-видавн. арк. 27,519.
Ціна 1 крб. Замовл. 390. Тираж 5000.

